

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

HISTORY. PHILOSOPHY

Series

№ 3(103)/2021

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 3(103)/2021

Шілде–тамыз–қыркүйек
30 қыркүйек 2021 ж.

Июль–август–сентябрь
30 сентября 2021 г.

July–August–September
September, 30th, 2021

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2021
Караганда, 2021
Karaganda, 2021

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры
З.Г. Сактаганова

Жауапты хатшы
PhD
С.Б. Стамбулов

Редакция алқасы

Пол Верт,	PhD, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томассо Тревисани,	PhD, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри,	Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский,	тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве,	Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	тарих ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Москва (Ресей);
Н.Н. Аблажей,	тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Москва (Ресей);
Б.И. Карипбаев,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова,	акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);
В.Г. Ломан,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов,	тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.Р. Масалимова,	филол. ғыл. д-ры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
А.К. Жолдубаева,	филол. ғыл. д-ры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
В.И. Разумов,	филол. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Г.Т. Телебаев,	филол. ғыл. д-ры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
Д.К. Кусбеков,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Д.Г. Шорманбаева,	PhD, Қарағанды техникалық университеті (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Д.В. Волкова

Компьютерде беттеген

І.Д. Бекбосын

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.09.2021 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 25,62 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 68.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ-тың баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор

д-р ист. наук

З.Г. Сактаганова

Ответственный секретарь

PhD

С.Б. Стамбулов

Редакционная коллегия

- Пол Верт,** PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томассо Тревисани, PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри, директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский, д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве, профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
- Д.А. Аманжолова,** д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей, д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова, д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев, д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова, н. с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.Г. Ломан,** канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.В. Варфоломеев, канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов, д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин, канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.Р. Масалимова, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- А.К. Жолдубаева,** д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- В.И. Разумов,** д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
- Г.Т. Телебаев,** д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- Д.К. Кусбеков,** канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Д.Г. Шорманбаева, PhD, Карагандинский технический университет (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Д.В. Волкова

Компьютерная верстка

І.Д. Бекбосын

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.09.2021 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 25,62 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 68.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2021

Main Editor

Doctor of Historical sciences

Z.G. Saktaganova

Responsible secretary

PhD

S.B. Stambulov

Editorial board

- Paul Werth.** PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, University of Naples «L'Orientale» (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky, Doctor of history sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies Universidad de Guanajuato, (Mexico);
D.A. Amangolova, Doctor of history sciences, Russian Academy of Sciences Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of history sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of history sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev, Doctor of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Buketov University (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev, Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov, Doctor of history sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.R. Masalimova, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
A.K. Zholdubayeva, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
G.T. Telebaev, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
D.G. Shormanbaeva, PhD, speciality «Philosophy», Karaganda Technical University (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, D.V. Volkova

Computer layout

I.D. Bekbossyn

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.09.2021. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 25,62 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 68.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov». 28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2021

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Алдажұманов Қ.С., Стамиалов Е.И.</i> Қазақстандағы мемлекеттік астық пен ет дайындау саясаты және шаруалар көтерілістері (1928–1932 жж.).....	7
<i>Есенгараев Е.Ж., Пупышева Т.Н.</i> Институты и общество	19
<i>Қалыш А.Б.</i> XIX–XX ғасырдың басындағы орыс және еуропа суретшілерінің картиналарындағы Қазақстан территориясы және қазақтар бейнесі	29
<i>Карсыбаева Ж.А.</i> Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Жамбыл облысы	39
<i>Loman V.G.</i> On the uniqueness of the Dongal type sites.....	47
<i>Mazhitova Zh.S., Isakhan G.T., Bektursyn A.S.</i> Environmental Consequences of Virgin Land Development in Kazakhstan (based on Nur-Sultan City Archive)	55
<i>Хлебников И.Д., Мырзахметова А.Ж., Момошева Н.К.</i> Исследование этнокультурной толерантности как составляющей информационной культуры студенческой молодежи	65
<i>Нагиев Г.Г.</i> Античные и средневековые авторы об укреплениях городов Азербайджана.....	77
<i>Сагидуллаев Д.З.</i> Алтын Ордалық Жайық өңірінің климаты.....	86
<i>Садвокасова З.Т.</i> Материалы ЦГА РК как источник по изучению миссионерской деятельности православных проповедников (XIX – начало XX веков).....	97
<i>Султанмуратов Н.Н., Кукеева Ф.Т., Чукубаев Е.С., Смаилова А.Б.</i> Перспективы турецко-американских отношений при президентстве Байдена	109
<i>Тукратуллин Т.С., Alpysbes M.A.</i> The history of urbanization processes in the single-industry towns of Lisakovsk and Arkalyk of Kostanay region: similarities and differences, prospects for further development	116
<i>Уалиева Г.К., Алтысбес М.А., Қарсыбаева Ж.А.</i> Қазақ хандығы дәуіріндегі әйелдердің қоғамдық-саяси ролі (XV–XIX ғғ.).....	123

ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

<i>Дронзина Т.А., Юнисов Е.А., Рахимжанова С.К., Маликова А.М.</i> «Ар-ұят» ұғымының философиялық мәні.....	130
<i>Жақан М.Қ., Худойдодзода Ф.Б., Иманжүсіп Р.</i> Ибн Синаның логикалық ілімі және силлогизміндегі кейбір ерекшеліктер.....	137
<i>Turlayev V.A., Karipbayev B.I.</i> Problems of defining legal reality in philosophy and legal science ...	146
<i>Мустафина Т.В.</i> Қиянатсыздық әдіс-тәсілдерінің жүзеге асырылу механизмдері (философиялық бағамдау)	153
<i>Nurysheva G., Kaldayeva B.</i> The image of a women in the Kazakh worldview: philosophical and anthropological analysis	160
<i>Резвушкина Т.А., Карипбаев Б.И.</i> Репрезентация материнства в казахской культуре: традиционные практики социализации детей	167
<i>Сағиқызы А., Шүршітбай М., Жаңабаева Д.М.</i> Қазақ мәдениетіндегі ізгілік-этикалық тәрбие мәселесі.....	179
<i>Sarsenbekov N. Zh., Sagatova A.S.</i> The existential reflection in Kazakhstan society during the Great Patriotic War.....	188

<i>Shormanbayeva D.G., Ivleva Ye.N., Seydinova M.A.</i> Theories of information societies in the context of network identity	197
--	-----

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	203
--	-----

Қ.С. Алдажұманов*, Е.И. Стамшалов

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail: Kaidar.aldazhum@mail.ru, kun2013@mail.ru)*

Қазақстандағы мемлекеттік астық пен ет дайындау саясаты және шаруалар көтерілістері (1928–1932 жж.)

Мақалада 1929–1932 жылдардағы Қазақстандағы шаруалар көтерілістерінің себептерінің бірі саналатын мемлекеттік астық және ет дайындау науқандарының жүргізілу механизмдері мен салдары зерттелген. Астық және ет дайындау науқандарының экономикалық мәні, аграрлық саланың дамуына әсері және кеңес өкіметінің күштеу әдістері архив құжаттары негізінде талданған. Отырықшы, жартылай көшпелі округтер бойынша дайындау науқандарының шаруаларды меншіктен айырудағы тәсілдері шаруалар наразылығын туғызғаны, ет өнімдерін контрактациялаудың кері әсері жан-жақты қарастырылған. Қазақстандағы партия, кеңес, тергеу-сот органдарының шаруаларға қарсы репрессиясы нақты деректер негізінде баяндалған.

Кілт сөздер: ауыл шаруашылығын кеңестік модернизациялау, астық дайындау, ет дайындау, шаруаларға қарсы репрессия, шаруа көтерілістері, ет өнімдерін контрактациялау, шаруалар босқыншылығы, жедел үштіктер, тергеу-сот органдары, тұқым қорын жинау.

Kipicne

Қазақтан тарихының кеңестік кезеңі қазақ халқының бұдан арғы өміріне ерекше әсер еткен тарихи оқиғаларға толы. ХХ ғасырдың 20–30 жылдарында ауыл шаруашылығын кеңестік үлгіде модернизациялау саясатына қарсы Қазақстанның әр қиырында халық көтерілістері бас көтерді. Шаруаларды меншіктен айыру, ұжымдастыру, дайындау науқандарының қатаң күштеу тәсілдерімен жүзеге асырылуы халықтың наразылығын туғызды. Кеңес өкіметінің ауылда жүргізген шаруашылық-саяси науқандары мен оған қарсы шаруалар қарсыласуын бір-бірінен бөліп қарау мүмкін емес. Күштеп ұжымдастыру, астық, ет дайындау саясатындағы қысым апатты көлемдегі босқыншылықты туғызды. Қазақстан шаруаларының ел ішіндегі және шетелдерге босқындығы әлеуметтік қарсылықтың түрі болды. Ауыл шаруашылығын кеңестік үлгіде қайта құру халықтың қалыпты тұрмыс-тіршілігін басқа арнаға бұрып, ұлттық дамуда көзге зияны әлі сезіліп тұрған демографиялық апатқа әкелді. Астық және ет дайындау науқанының күштеу арқылы жүргізілуі Қазақстанды тұтас қамтыған шаруалар көтерілістері, одан кейінгі аштықтың негізгі себептерінің бірі болды. Қазірге дейін астық және ет дайындау науқанының Қазақстан өңірлеріндегі жүргізілу ерекшеліктері, жүргізілген шаруашылық-саяси науқандардың шаруалар бас көтеруіне әсер етуі жеке зерттеу объектісі болған емес. Ұсынылып отырған мақалада Қазақстандағы астық және ет дайындау саясатының экономикалық мәні, жүргізу механизмдері, кезеңдері тың архив деректері негізінде қарастырылған. Қазақстанның отырықшы өңірлері үшін күштеу тәсілдерімен жүргізілген астық дайындау науқаны жартылай көшпелі аудандардағы ет дайындау науқанына ұласып, шаруаларды

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: Kaidar.aldazhum@mail.ru (Қ.С. Алдажұманов)

тіршілік көзінен айырды. Мақалада проблемаға қатысты отандық және шетелдік тарихшылар зерттеулеріне талдау жасалынған.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында жан-жақты тексеру арқылы ғылыми объективті талдау басшылыққа алынды. Жетісу өңіріндегі халық көтерілістерінің туу себептері, көтерілісшілер іске асырған шаралар, салдары, жергілікті партия-кеңес орындары тарапынан бағалануы жан-жақты шынайы көрсетілді. Ғылыми зерттеу мақалада жинақтау, салыстырмалы талдау, қорыту әдістері қолданылды. Тарихи объективтілік қағидасы басшылыққа алына отырып, ауыл шаруашылығын жетілдірудің кеңестік саясатының табиғатын шынайы талдайтын озық жаңашыл тұжырымдар негізге алынды. Методологиялық плюрализм қағидасы есепке алынып, Жетісудағы кеңестік аграрлық модернизация сыртқы ықпалдың ерекше әсерінде жүргізілгендіктен, диффузиоистік методологияның элементтері пайдаланылды.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Кеңестік кезеңдегі тарихи зерттеулерде дайындау науқандарының мән-жайы жете қарастырылған емес. Көбіне ұжымдастыру бойынша дайындау науқандары біртұтас қамтылды. Шаруашылық-саяси науқандардың күштеу арқылы жүргізілу себептері, барысы мүлде назардан тыс қалды. Тарихшы А. Турсынбаевтың еңбегінде шаруалардың бас көтеруі мен босқыншылығының негізгі себебі ретінде «бай-кулактардың бүліншілігі» деп аталды [1; 143]. Осы тарихшының Жетісу өңіріндегі ұжымдастыруға арналған зерттеуінде «1928–1929 жылдардағы астық дайындау науқаны кезіндегі кулактармен күрес негізінен, орыс және украин селоларында» жүргізілгені үстірт қана айтылып өткен [2; 100]. Қазақстанның осы кезеңдегі аграрлық тарихын жазған Г. Дахшлейгер 1927–1928 жылдардан астық пен ет дайындау бойынша «қиындықтар байқалғанын», үкімет пен партия «төтенше шаралар жүзеге асыруға мәжбүр болғанын» тағы да жалпылама атап өткен [3; 460]. Кеңестік кезеңіндегі тарих ғылымында ерекшелік болған Ж. Жұмабековтің зерттеуінде ғана дайындау науқандары «асыра сілтеулер» арқылы бұрмаланғанын, «шаруаларға мемлекет дайындаған малдары үшін ақша төленбегені» көрсетілді [4; 199]. Мемлекеттік астық және ет дайындау науқандарының тонаушылық сипаты алғаш рет Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі қаулысымен құрылған комиссияның қорытындысында ашық айтылды. Құжатта «астық дайындау науқанының жүргізу әдістері жағынан тікелей экспроприациялау әдісіне ұласқаны», «қолданылған шаралардың ашықтан-ашық заңсыз сипатын жасыру үшін өкімет орындары тауарларға бағаны қасақана арттырғаны, бұл тауарларды жасырғаны және рынокқа шығармағаны үшін» жазаға тартқаны, дайындау науқанының әкімшілік зобалаңы көрсетілді [5; 2]. Ауыл шаруашылық дайындау науқандарының «шаруаларға бағытталған репрессияның хабаршысы» болғаны М. Қозыбаев, Ж. Абылқожин, Қ. Алдажұмановтардың бірлескен еңбегінде де атап көрсетілді [6; 6]. Зерттеушілер Т. Омарбеков [7], Қ. Алдажұманов [8] еңбектерінде Қазақстандағы күштеп ұжымдастыруға қарсы халық көтерілістерінің бұрк ете қалуына дайындау науқандарының рөлі әртүрлі деңгейде сараланады. Т. Омарбековтің зерттеуінде астық пен ет дайындау науқандарының дағдарысына арнайы тарау арналған [7; 82]. Қ. Алдажұмановтың зерттеуінде 1929 жылдың күзіндегі Сырдария округінің Бостандық ауданындағы, Қарақалпақстанның Тақтакөпір, Қоңырат аудандарындағы шаруалар көтерілісінің тұтануына астық дайындау бойынша көрсетілген қысым әсер еткені айтылған [8; 66]. 1930 жылдардағы шаруа көтерілістерін дайындау науқандарымен ұштастыра қарастыру шетелдік тарихшылар еңбектерінде байқалады. Италияндық тарихшы Андреа Грациози Қазақстандағы 1928 жылдан бастап астық дайындау жоспары өнімнің жалпы көлемінің 15 %-нан 1933 жылы 34,1 % дейін өсе түсіп, шаруалардың «үнсіз қарсылығын» туғызғаны көрсетілген [9; 56-57]. А. Грациози Қазақстан, Ресей архивтеріне қолы жетпей, өз зерттеулеріне жарияланған партиялық құжаттарды негіз етті. Ал қазіргі кезде кеңестік кезең проблемалары туралы зерттеу тақырыптарына байланысты Қазақстан архивтерінде жұмыс істеп, зерттеулерін жария еткен шетелдік тарихшылар буыны қалыптасты. Мұндай зерттеушілер қатарында қазақ шаруаларын күштеп отырықшыландыру (седентаризация) саясатын зерттеген француз тарихшысы Изабель Огайонды жатқызуға болады [10]. Астық дайындау жоспарының үздіксіз өсуіне назар аударған Изабель Огайон дайындау науқандары туралы жалпылама мәліметтермен шектелген. Астық және ет дайындау шаруалар наразылығын туғызғанын көрсеткенімен, нақты деректер келтірмеген [10; 128]. Неміс тарихшысы Роберт Киндлердің зерттеуінде дайындау науқандары барысындағы асыра сілтеу мен белсенділердің

киянатының мысалдары келтірілген. Тарихшы шаруалардың бас көтерулері жағдайында дайындау науқандары бәсеңдеудің орнына күшейіп, 1932 жылдың қарашасында Сталиннің науқанды «жазалау рельсіне» шығаруды тапсырғаны айтылады [11; 143]. Қазақ тілінде аударылып басылған американдық тарихшы Сара Камеронның зерттеуінде Қазақ Өлкелік комитеті жетекшілерінің өтініштерін ескерместен, дайындау науқандарының жоспар мөлшері өскені, 1931 жылдың соңғы үш айында мал басының 1929 жылғы деңгейден 30%-ға азайғанына қарамастан Москва мен Ленинградты 59500 тонна етпен қамтамасыз етуге міндеттенгені туралы деректері берілген [12; 134]. С. Камеронның зерттеуінде дайындау науқандарының шаруалар наразылығының алғышарты ретіндегі рөлі талданбаған. Италия тарихшысы Никколо Пианчола мен қазақстандық тарихшы Әділхан Жарасовтың бірлескен мақаласы Қазақстандағы аштық қарсаңындағы халық көтерілістеріне арналды. Шаруа көтерілістерін «мемлекеттік экспроприация» мен келе жатқан аштыққа қарсы тұрған тұтас қауымдардың қарсылығы ретінде сипаттаған бұл авторлар дайындау науқандарына тоқталып жатпаған [13]. 1928 жылдың көктеміндегі астық дайындау науқаны себебінен аштыққа ұшыраған шаруалардың Талдықорған уезі Аралтөбе селосындағы көтерілісінің барысы Е. Стамшаловтың зерттеуіне арқау болды [14].

Дайындау науқаны туралы архив құжаттары күштеп ұжымдастыру, аштық мәселелерімен үндес деректер жинақтарында берілген [15]. Ресейде жарық көрген жинақтар бұрын құпия саналған құжаттарды ғылыми айналымға шығаруымен құнды [16]. Дайындау науқандарындағы өкіметтің күштеу шаралары жөніндегі құжаттар енгізілген «Қазақ ауылының трагедиясы» екі томдық жинағын арнайы атап өткен орынды [17; 29]. Соңғы кезде жарық көрген көлемді деректер жинағы ретінде «Ашаршылық. Голод. 1928–1934» деп аталған 3 томдық құжаттар жинағын атауға болады [18]. Тарихшы Б. Әбдіғали жауапты редактор болған жинаққа Қазақстанда және Ресейде бұған дейін жарық көрген, жоғарыда көрсетілген жинақтардағы құжаттармен қатар жаңа құжаттар да енгізілген. Жинақтың ғылыми жағынан рәсімделуінде бұрын жарық көрген құжаттардың қандай жинақтарда жарияланғанын көрсетпеуі кемшілік болған деп санаймыз. Мақаланың деректік негізін жарияланған құжаттар мен материалдар жинақтарынан басқа Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві (бұдан әрі — ҚРОМА), Қазақстан Республикасы Президент архиві (бұдан әрі — ҚРПА) деректері құрады. ҚРОМА-нің 5-қоры (Қазақстан АССР Орталық Атқару комитеті), 1380-қоры (ҚазАССР Юстиция халық комиссариаты), 1179 — қоры (ҚазАССР Халық Комиссарлар Кеңесі (ХКК) жанындағы көшпелі және жартылай көшпелі қазақ тұрғындарды отырықшыландыру жөніндегі комитет), ҚРПА-ның 141-қоры (БК(б)П Қазақ Өлкелік комитеті) деректері пайдаланылды.

Қазақстандағы дайындау науқанының барысында шаруаларды қуғындау айрықша үлкен көлемде жүргізілді. Жаңа экономикалық саясат кезінде астық дайындау нарықтық тәсілдермен жүзеге асырылып келген еді. Алайда, 1927–1928 жылдары астық дайындаудағы жоспар орындалмай қалды. 1926–1927 жылдардағы жалпы астық дайындау жөніндегі жоспар 25290 мың пұт болып, ол жеке 54910 мың пұт жиналып, асыра орындалған болатын. Ал 1927–1928 жылдарға арналған жоспар 28 700 мың пұт болған ал осы жоспардан орындалғаны 2307 мың пұт болған [7; 42]. Осы кезден бастап, партиялық және үкіметтік мекемелердің төменге жолдайтын бұйрықтары қатаң стилге ауысты. Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясы (БК(б)П) Қазақ Өлкелік комитеті бюросының 1927 жылғы 17 желтоқсандағы № 5 мәжілісінде Қазақ Автономиялық Советтік Социалистік Республикасы (ҚазАССР) сауда халық комиссары Кенжиннің астық дайындау мәселесін қарап, «Реттеуші ұйымдар мен көтерме сауда ұйымдары дайындау барысында саудахалкомның астық дайындау туралы нұсқауларын бұзған жағдайда немесе дайындау барысында бұзушылықтар байқалып жатса республика прокурорына бұл істердің қысқа мерзімде қаралуын тапсыра отырып, кінәлілерді жауапкершілікке тартылуына» қаулы қылды [19; 2]. Тарихшылар астық дайындауға байланысты саясаттың қатаңдауына И. Сталиннің өзі тікелей әсер еткенін көрсетеді. «1928 жылы 6 қаңтарда И. Сталин қол қойған нұсқау-хат астық дайындаудағы төтенше шаралардың басталуына нақты негіз жасады». Ал 7-қаңтарда Қазақ Өлкелік партия комитеті осы нұсқауға сәйкес қаулы қабылдады [7; 44]. Юстиция халық комиссариаты (халкоматы, ЮХК) іске көшіп, БК(б)П Өлкелік комитетінің жоғарыда көрсетілген 1927 жылдың 17 желтоқсандағы қаулысын орындау мақсатында және 1928 жылдың 7 қаңтарында БК(б)П Өлкелік комитетінің нұсқауларына байланысты жаңа тәртіп дайындайтынын хабарлайды. Дайындалатын құжат мәні ендігі жерде прокуратура мен сот-тергеу орындары астық дайындау науқанына белсене араласып, қандай да бір органдар тапқан заң бұзушылықтарды қудалап қана қоймай, өздері бастамасымен сондай кемшіліктерді табатын болады [20; 8]. Іле шала Юстиция халық комиссариатының (халкомы) орынбасары Ганиннің Жетісу

губерниялық прокурорына 1928 жылдың 8 қаңтардағы жолдаған жеделхатында «Сіздің, губерниялық соттың саудахалкомның астық дайындауға байланысты нұсқауларын бұзушылар, бәсеңдетушілер, жүрдім бардым қарайтындарды тауып, бір апта уақытында жауапкершілікке тартуға белсенді қатысуға, партия органдарымен келісе отырып, салық төлемеу бойынша осындай істерді жүргізуге жеке жауапкершілігіңізді ескертемін. Телеграф арқылы апта сайын қозғалған істер санын хабарлап отырыңыз. Жеке бақылауыңызда болуы міндетті. Формализм, сөзбұйдаға салу кінәліларды орнынан алуға, сот жауапкершілігіне тартылуына әкеледі», — деген сөздер бар [20; 9]. Араға үш күн салып 11 қаңтарда Юстиция халкомы осы және басқа да конституция нормаларын аяқасты ететін жаңа циркулярын дайындап, таратады. Саяси басшылықтың тапсырмасын мүлтіксіз орындау үшін жолдаған бұл тапсырмадағы кейбір нормаларға кеңірек тоқтала кетейік. БК(б)П ОК, Өлкеком мен ХКК барлық партия және совет органдарының алдында «Одақтың биылғы жылғы шаруашылық жөнінен төтенше маңызы бар» астық дайындау науқанының тұрғаны айтылады. ЮХК елде бұған дейін жүргізілген шабындық және егістік жерлерді бөлу, Советтерді қайта сайлау, салық пен бағаны төмендету және т.б. сияқты қоғамдық-саяси науқандарда сот-тергеу және прокуратура аппараты алға қойған мақсаттың маңыздылығын жете түсінбей отырғанына назар аударады. Бұған дәлел ретінде бұл науқандардың кезінде юстиция органдары қозғаған істер төтенше елеусіз, олардың ішінде олардың өздері мұрындық болып қозғағандары одан да аз екені келтіріледі [20; 20]. Губерниялық прокурорлар (губпрокурорлар) мен губерниялық сот (губсот) төрағаларының жеке жауапкершілігін ескерте отырып, юстиция органдарына осы нұсқаулықты мүлтіксіз орындау талап етілді. Жүргізілген астық дайындау науқанында артық астық пен малды тәркілеу, айыппұл салу мәселелері РСФСР Қылмыстық кодексіне (ҚК) сай жүргізілді. Осы кодекстің 107-бабын астық дайындау науқанында пайдалану талабы заң органдарының алдына тағы бір қиыншылық туғызды. Бұл баптың негізгі мәні алыпсатарлыққа бағытталған болатын. Науқан барысында бұл бап астықты өткізуден бас тартқан шаруаларға қарсы қолданылды. Қазақстанда астық дайындау Сталин көрсеткен 107 бапты 2000 пұт және одан астам астығы барларға қатысты қолдану мүмкін болмады. Юстиция халкомы міндетін атқарушы және республика прокуроры Ганиннің БК(б)П Орталық комитетіне 1928 жылы 5 сәуірде жолдаған хатында Қазақстанның әртүрлі губернияларында сот органдары астық товарлары мен нан бағасын өсіру, алыпсатарлық мақсатта астық сатып алу үшін жаза көзделетін ҚК-ның 107-бабын қолдану әрқилы болып тұрғанын, РСФСР Юстиция халық комиссариаты мәліметіне қарағанда БК(б)П ОК Сібір үшін 2000 пұт белгілегенін, бұл мөлшердің Қазақтан үшін лайық келмейтінін көрсетеді. Осыны ескеріп Юстиция халкомы Өлкелік партия Орталық комитетінен астық сақтайтындарға қарсы репрессияға негіз болатын өлшемді шамамен болса да белгілеп беруін сұрайды. Өз кезегінде ЮХК Қазақстан губернияларын екі топқа бөлуді, біріншісіне Семей, Ақмола, және Қостанайды жатқызып, екінші топқа Ақтөбе, Орал, Сырдария және Жетісу губернияларын кіргізуді және бірінші топқа екінші топқа қарағанда жоғары мөлшер белгілеуді ұсынады. Ресми хат алысуларда федерацияны былай қойғанда Қазақстанның губернияларындағы 107 бап бойынша қудалауға негіз болатын қылмыс құрамына жеткілікті астық мөлшері әрқилы болатыны айтылды. Кеңестер Одағы сауда халық комиссариатының Қазақстандағы уәкілі, КАССР ішкі және сыртқы саудахалкомы Ұ. Құлымбетовтің Юстиция халкомы және прокурорға 21-сәуірдегі құпия хатында: «Саудахалкомы... Сырдария және Жетісу (губерниялары) үшін шаруалардың тек қана 300 пұтқа дейін астық сақтауы 107-бап бойынша басқа қылмыс құрамы белгілері болмаса... бұл (107) бап бойынша жауапқа тартуға негіз бола алмайды», — деп көрсетеді [19; 80, 82]. Шаруалар үшін аса зәру тауарлардың орталықтан келуі де нашар жағдайда болды. Шаруаның қолындағы басы артық астықты товарға айырбастату жолға қойылмады. Тіпті шаруалардан тартып алынған астықтың ақысы да жөндеп төленбеді. Артық астық мөлшері қанша болатыны туралы ортақ өлшем болмады. Шаруалардың әлеуметтік жағдайына қарамай, ҚК-тің 107-бабы бойынша кей жағдайда орташалар, тіпті, кедейлер де жазаланды. Қазақстанның Юстиция халкоматы орталық санақ басқармасы, саудахалкомымен бірігіп, шаруалардың мүліктік категориясын анықтауды талқылады. Осы жұмыстың нәтижесінде 1928 жылдың 7-мамырында шаруа қожалықтарын ауқаттылығына қарай үш топқа: көп егісі барлар, орта егісі барлар, аз егістігі барларға жіктеуді ұсынды. Бірінші топқа 1000 пұтқа дейін астық өсіре алатын егіншілік аймақтар, екінші топқа 500 пұтқа дейінгі астық иелене алатын өңірлер, ал үшінші топқа 300 пұтқа дейін астық өсіре алатын губерниялар жатқызылды. Бұл өлшем бойынша Сырдария және Жетісу губерниялары үшінші топқа кірді [7; 54]. Шаруаларға қарсы репрессия барысында 107-баппен қатар жалпы мемлекеттік маңызы бар міндетті атқарудан бас тартқаны үшін жауапкершілік көзделген РСФСР ҚК-нің 61-ші бабы қолданылды. Астық дайындау

жайы 1928 жылдың сәуірдегі БК(б)П Орталық Комитеті мен Орталық Бақылау комиссиясының біріккен пленумында талқыланды. Астық жетімсіздігі туралы БК(б)П Орталық Комитетінің 1928 жылғы шілдедегі пленумында да сөз болды. 1928 жылғы салық осындай зорлық-зомбылық пен мемлекеттік деңгейдегі заңсыздықтың нәтижесінде жоғары көрсеткішке жетті. 18 қаңтарда Жетісу губерниялық комитеті (губком) құрамына губком хатшысы, губерниялық атқару комитеті (губатком) төрағасы, мемлекеттік саяси басқарма (ГПУ) бастығы кіретін жедел үштік құрды. Бұл «үштіктердің» заңсыз әрекеттері салдарынан еш кінәсі болмаса да сотқа беру, шаруаны сырттай соттау сияқты жазалау шаралары іске асырылып жатты. Зерттеушілер Қ. Жұмағұлов пен Б. Нұрпейісованың әділ атап көрсеткеніндей, «үштіктер тек кейін репрессия кезінде ғана пайда болып, халыққа күш көрсете бастайды десек, қателесеміз... «үштіктер» сол салық жинау кезінде халықты қорқыта-үркіту барысында барын тартып алу үшін құрылған болатын» [21; 185]. Астық дайындауды жеделдету үшін мұндай үштіктер 1928 жылдың қаңтарында Жетісу губерниясында да құрылды [2; 80]. Астық дайындау науқаны бойынша ірі кулактар мен астығы барларға қысым көрсету шаралары ойластырылды. Нан саудасын алыпсатарлықпен айналысатындар жазалануға жатты. Партия мүшелерінен артық астықты тапсырған-тапсырмағанын тексеріп, астық тапсырудан жалтаратын болса, партия мүшелігінен шығару міндеттелді. Астық тапсырудан бас тартқан ірі астық иелерін барлық түрдегі кооперативтерден шығарып, байкот ету арқылы қысым жасау жоспарланды. Өнеркәсіп товарларын тек астық дайындау науқаны аясында ғана сату көзделді. Ауыл шаруашылық машиналары да астық дайындау науқаны бойынша тек астық берушілерге сату ұсынылды. Жоғарыдағы қатал шаралардың бәрі 1929 жылғы 24 қаңтардағы Голощекиннің артық астықты алу бойынша жеделхаты аясында жүзеге асырылды. Бұдан бөлек 30 қаңтарда округтерге Голощекиннің ірі астық иелерімен күресу туралы тағы бір жеделхаты жолданды. Жетісу округтік партия комитеті бұл бойынша да қатаң шаралар атқаруға тапсырма берді [22; 309]. 1928–1929 жылдардағы астық дайындау науқаны Жетісу округі бойынша жылдық жоспары 2000 000 пуд болған. Жоспардың 1 миллион 834 пуды жиналып, 91,7 %-ға орындалды. Оның ішінде тұтыну кооперациялары үлесі — 67,4 %, кооперациялар — 19,8 %, Астық одағы — 21,8 %-ды құрады. 1929 жылдың 25 шілдедегі БК(б)П Алматы округтік комитеті бюросында астық дайындау бойынша жоспардың орындалмауының басты себебі ретінде «кулак-бай элементтердің жоспарды орындатпауға бағытталған қарсылығы» көрсетілді [23; 19]. Астық дайындау бойынша жоспарды жергілікті жерлерге жеткізу жұмысын айрықша көңіл бөлінді. Жергілікті жерлерге астық дайындау бойынша жіберілетін уәкілдерге арнайы нұсқаулық кеңестер өткізілді. Сондай 1929 жылдың 7 қыркүйегінде өткен кеңес жұмысына округтік барлық мекемелердің, прокуратураның өкілдері қатысты. Алманов төрағалық еткен нұсқаулық кеңестің өткізілуінің тағы бір себебі, астық дайындау жоспарының көлемінің 2300 мың пудқа көбейтілгені болды. Астық дайындау жоспарының көбейтілуі алдында ауылдарға жолданған жоспар көлемін ұлғайтуды талап етті. Уәкілдерге ауыл-селонның ауқатты кулак шаруашылықтарына қысым жасау тапсырылды. «Олардан, тіпті жоспар көлемінен артық болса да барлық товарлық артық заттарын алу керек. Бұл көбейтілген жоспар кемдігін толтыруға керек болады. Бай мен кулакқа қатысты репрессия жасаудан қысылудың керегі жоқ», — делінген кеңес хаттамасында [23; 24]. Село бойынша астық дайындау бойынша жоспар орындалған болса да, бай-кулактарға түк қалдырмай тонау туралы ашық тапсырма берілген кеңес жұмысына Алматы округі бойынша прокурор Темірбеков қатысып отырған еді. ОГПУ ЭКО бөлімі 1929 жылдың 5 қарашасындағы мәліметтеріндегі қуғындалған шаруалар көрсеткіші тым көп екенін көруге болады. Мұнда астық дайындау науқаны басталғаннан бері Алматы округінде ҚК-тің 58–10, 58–8 баптарымен қалаларда — 26, деревняда — 355 адам, ҚК-тің 61,107 баптарымен деревня кулактардан — 96, алыпсатарлардан 107 бап бойынша: қалаларда — 42, деревняда — 14, осы бап бойынша саудагерлерден қалаларда — 3, деревняда 1 адам тұтқындалғаны көрсетілген. ҚК-тің 110–111 баптары бойынша дайындау сауда мекемелерінің лауазымды тұлғалары мен жетекшілерінен 15 адам қамалған. Округ бойынша лауызымдылардың барлық категориялары бойынша қалаларда — 86, деревняда 146 адам тұтқындалған [24; 266].

Мал шаруашылығымен айналысатын аудандардағы астық дайындау науқанының тығырыққа қалай тірелгенін Іле өзенінің солтүстік жағалауы мен Шу өзенінің оңтүстік жағалауындағы көшпелі аудандардағы асыра сілтеушіліктерді түзеу тобын басқарып, жұмыс істеген О. Жандосовтың 1930 жылдың 13 мамырында ҚазӨлкеком мен ҚазОАК жолдаған ақпарында ашық сипаттайды. «Барлық аттары аталған ауылдар толық мал шаруашылығымен айналысатындар. Олардың ішінде егістік көлемі ең көбінің былтырғы жылы 81,5 десятина егістігі болған. Бұл Шоқпар ауданының № 1 ауылы.

Сол себепті бұл ауылдарға ең ауыр сынақ астық дайындау болды. Бұл саладағы асыра сілтеулер биылғы жылғы егістік науқанымен үстемеленді. Көрсетілген ауылдардың барлығы егістік көлемінің қатаң тапсырмаларын алған: Қастек ауданының № 16 ауылы 237 гектар, Шоқпар ауданының № 1 ауылы 150 гектар, Шоқпар ауданының № 3 ауылы 96 гектар және т.б. Жоспарда әртүрлі дақылдар, тіпті темекі де бар. Егін суы жоқ тұздауыт жерлерде және өнім болатынына ешқандай сенімділік жоқ жерлерге себілді. Егін себу еріксіз қоғамдық міндеткерліктер аясында ұйымдастырылды. Егін себушілер әлі күнге дейін өз еңбектерінің нәтижесі кімге тиесілі екенін білмейді. Астық дайындау жоспары орташаның ауласына апарылды. Орындалу мерзімі 5–7 тәулік. Осыдан кейін астық базарында қарбалас басталады. Тары бағасы 7 сомға дейін көтерілді. Бидайды әр пұтына 10–12 сомнан алады. Астық дайындау жоспары бірнеше мәрте берілді. Бұл жағдайды одан бетер қиындатты. Малды сатып, астық алынды. Малдың бағасы төменгі шегіне дейін құлдырады — әр қойға 7–5 және 3 сом болды», — деп көрсеткен О. Жандосов. О. Жандосовтың көрсетуінше, тұқым қорын жинау кейбір ауылдарға астық дайындаудан да ауыр тиген. Тұқым қорын тапсыру жоспары ауыл шаруашылық салығынан босатылған кедейлерге де салынды. Кедей шаруашылықтар тұқым қорына 2,5–5 пұтқа дейін астық тапсырған. Жиналған тұқым қорының тек елеусіз бөлігі ғана көшпелі ауылдар еншісінде қалдырылып, қалған бөлігі қайтарымыз ауданға берілген. Астық дайындау және тұқым қорын жинау науқандары нәтижесінде көшпелі ауылдарда «көрнекі шаруашылықтарды» тәркілеу мен жаппай айыппұлдар салу жүргізілді [25; 62-63]. Астық дайындау науқанының асыра сілтеудің сорақы көрінісі осы Іле ауданында орын алды. Мұнда астық дайындау науқанының уәкілінің өзі жазалау шарасының құрбаны болды. 1930 жылдың желтоқсанында ОГПУ-дің Іле аудандық аппараты уәкілінің көмекшісі Сұлтанбек Сәрсембаев арыз негізінде астық дайындау бойынша уәкіл Мұзахан Алпысбаевты тұтқындаған. Уәкілден жауап алу кезінде Сәрсембаев оны бірнеше мәрте соққыға жығып, 30 градусық суық қоймаға қамаған. Сәрсембаев Алпысбаевты Қаскелеңге жөнелтіп тұрып, айдауылға тұтқынды жолда атып тастауға бұйрық берген. Бұйрық мүлтіксіз орындалып, Алпысбаев жолда атылған. Оқиға барысын тергеу кезінде Сәрсембаевтың ешқандай дәлелсіз айыптап, көптеген кедей колхозшыларды тұтқындағаны белгілі болған. ОГПУ үштігінің үкімімен С. Сұлтанбаев тап жауының тыңшысы ретінде ату жазасына кесіліп, 1930 жылдың қарашасында үкім орындалған [22; 662].

Қазақстан КСРО құрамындағы өңірлердің ішінде астық өндіруші аймаққа жатқызылмаса да, жыл сайын 40 млн пұттан аса астық тапсырды. Астық тапсыру міндетті болып, халықтың қырылып жатқанына қарамастан, орталық астық дайындау барысын қатаң реттеп отырды. Бұны төмендегі кестелерден көруге болады*: Қазақстан бойынша жалпы астық көлемі:

Жылдар	Гектарынан алынған центнер	Барлық жиналған астық млн пұт
1930 ж.	Гектарына 7,3 центнер	46,8
1931 ж.	Гектарына 4,9 центнер	44,2
1932 ж.	Гектарына 3,7 центнер	40,8
1933 ж.	Гектарына 4,2 центнер	42,4

Қазақ АССР бойынша астық дайындау нәтижелері:

Жылдар	Жоспар млн пұт	Тапсырылғаны млн пұт
1929/1930 жылдар	4,1	37,8
1930/1931 жылдар	44,9	40,7
1931/1932 жылдар	50,5	40,4
1932/1933 жылдар	40	41

*[2; 315].

КСРО көлемінде жаппай ұжымдастырудың басталуына орай БК(Б)П Орталық комитеті 1929 жылдың 20 желтоқсанында «Ет проблемасын шешуге байланысты шаралар» туралы қаулы қабылдады. Бұл қаулы мал шаруашылығымен айналысатын қазақ шаруаларының тағдырына кері әсер етті. Қаулыға сәйкес, «ірі ет өндіретін мемлекеттік совхоздарды» ұйымдастыру, колхоздардағы мал шаруашылығын дамыту, «ет өнеркәсібін жасау» сол үшін мал шаруашылығын өркендету маңызды міндет есебінде көрсетілді. Бұл қаулыда жекеше кедейлер, орта шаруашылықтардағы мал өсіруге ықпал ету маңызды саналғанымен, оның өнімділігі мен тауарлылығы төмен деп көрсетілді [7; 62-63]. Шаруалардың күштеп ұжымдастыруға қарсылық ретінде қолда бар малды союы мал дайындау науқанын қиындатты. Мал басының күрт кемуіне байланысты дайындау науқанында күш-көлік, асыл

тұқымды, жас төлдер де дайындала бастады. 1930 жылы бүкіл дайындалған еттің 30–35 %-і Москва мен осы облыстың өнеркәсіп орталықтарын қоректендірді. Еттің кемдігінен индустриалдық жұмысшылар үшін айына 4,4 кг ет нормасы енгізілді [26; 22]. Кеңес өкіметі ет проблемасын шешудің жедел дайындау және шарт жасасу (контрактациялау) жолын таңдады. Тегеурінді әкімшілік қысым мал дайындау науқаны барысында күшейіп кетті. Мұнда «соғыс коммунизмі» саясатымен үндес тәсілдерге жол берілді. Ет дайындаудың көлемі алдын ала тапсырмалар межесімен белгіленді. Бірақ бұл тапсырмалардағы мал көлемі шаруаларды қолында нақты бар малмен сәйкеспейтін. Осының кесірінен шаруашылықтарда бар сан басынан анағұрлым артық тапсырмалар түсе бастады. Мысал үшін Жетісу губерниясы Балқаш ауданында 183 мың бас ірі қара мал болса, мал дайындау бойынша түскен тапсырма 300 мың бас малға есептелген салғырт еді [5; 2]. Контрактацияның әсіресе көшпелі аудандарда жүргізілу механизмін О. Жандосов 1930 жылғы 13 наурыздағы көшпелі аудандардағы асыра сілтеуді жою жөніндегі жұмыс тобының ақпарларында нақты суреттеп берген. «Халық колхоздан қорқа бастады, — дейді ол, — Бұдан кейін контрактация бойынша агенттер келіп үлгерді. Жалпы мал басының өнімдерін контрактациялау, сол өнімдердің шығу нормаларын асырып көрсету арқылы іске асты (әрбір қойдың басынан 3 фунт жүн қырку және жас мөлшеріне қарамастан әрбір түйеден 17,5 фунттан). Контрактация колхоз арқылы жүргізілді. Бұл халықты одан әрі шошытты. Одан кейін жана ұйымдастырушы және онымен бір мезгілде округтен қандай да бір бригада келді. Олар малды 80 % ортақтастыру мәселесін көтерді. Халық саудаласуды жөн көрді және ортақтастыруды 50 %-ға жүзеге асыруды саудаласып алды. Бұдан кейін ауданның жаппай ұжымдасқанына байланысты 100 % -дық ортақтастыру тапсырмасымен ұйымдастырушы келеді... Халық 80 % ортақтастыруды саудаласып алғанымен, оған жету мүмкін болмайды. Енді колхозда дауыс берудің орнына колхоз жиналысынан кетіп қалу басталады. Бұл уақытында алдын алмаса күрделі, зардаптары бар қарсылықтың басы» [25; 62]. 1930 жылдың 5 наурызынан кейін БК(б)П ОК хатшысы И. Сталинге жолдаған жабық хатында Ф. Голощекин бір-бірімен байланысты екі мәселеге тоқталған. Оның біріншісі, 1930 жылдағы шаруалар көтерілістері болса, екіншісі мал дайындау жайы. Республикадағы мал дайындау науқанын «өткір мәселе» деп көрсеткен Голощекин өткен 1929 жылдың 1 қазанына қарай Қазақстанда 7 млн бас ірі қара мал болғанын, бұл көрсеткіш қуаңшылық пен «жыртқыштықпен жоюдың» салдарынан азайып, 6 млн-нан аспайтын ірі қара қалғанын баяндайды. Қазақстандағы мал дайындау жопары 1400 мың бас, жалпы мал санының 25 %-ын құрайды. Бұл санға совхоздардың ет бойынша дайындауларын қосса, қолда бар малдың 30–35 %-ын құрамақ. Голощекин егіс науқаны кезінде күш-көлік малды союды кідіртуді және мал шаруашылығының міндеттерін, мүмкіншілігін есепке алып, мал дайындау жоспарын шешімді түрде қайта қарауды ұсынған [27; 11]. О. Жандосов барлық шаруашылық-саяси науқандардың қазақ ауылында жүру механизмін нақты суреттеп береді. «Барлық міндеттерді шешудің кәдуілгі тәртібі былай болып тұр, — дейді ол — аудан тапсырма береді, ауыл белсенділері оны орындау тәсілін анықтайды, белсенділердің ұсынысы формальді түрде (кедейлер жиналысы деп айқындалғанымен, әр кезде әртүрлі құрамда жинала беретін) жиналыс өткізіледі, одан кейін белсенділер мен кедейлердің атынан шығарылған шешім өздерін мәселені талқылауға қатыстыру жөніндегі ешбір ишарасыз, орташаларға жеткізіледі. Бұйрықтарды орындау бойынша әрекет ауылдық кеңестен рулық топтарға (шаруашылық ауыл деген атауды бекітіп алған әрбір әкімшілік ауылда 3–5 адамнан болатын) жеткізіледі, осы негізгі рулық топтардан одан да ұсақ рулық бірлестіктерге, нағыз шаруашылық ауылдарға және олардан ары жеке шаруашылықтарға жеткізіледі. Көптеген орындаушылар, жиналыстар партұяшықтар, кеңестер және кедейлер ұйымын алмастырып кетеді. Бұл жағдайларда табиғи түрде кедейлердің ресми өкілдігі мен орташалар арасында мынандай қарым-қатынастар орнығады: кедей орташаны өзінің көмекшісі санайды, орташа формальді түрде өзінің мұндай рөліне қанағаттанушылық білдіреді, ал шын мәнінде кез келген кедей ұйымдары мен жиналыстары орташаны үрейлендіреді. Орташа кедейлер жиналыстарына қатыстырылмайды... Осылардың бәрінің нәтижесінде Шоқпар ауданының № 2 ауылындағыдай барлық көшпелі ауылдарда көтерілістердің алғышарттары пісіп жетілді» [25; 58–59]. «Көшпелі ауылдардағы партияның ықпалы мүлде жоқ. Мұндағы коммунист — партияда жоқ белсенділердің ішінде жұтылып кететін шын мәніндегі жалғыз. Шоқпар ауданының 10 көшпелі ауылында 3 нақты мүшесі, 13 кандидаты бар бір ғана партұяшық бар», — деп көрсетеді О. Жандосов. Көшпелі ауылдарда колхоздар ұйымдастырылғанмен, шын мәнінде бірде бір колхоз болмаған [25; 61].

1930 жылдың 27 наурызында Ақсуға басып кірген көтерісшілер ОГПУ Бүйен Ақсу ауданындағы тыңшылық мәліметтерімен қоса совет мекемелерінің іс-қағаздарын өртеп, бір кооператив дүкенін

таратып, 23 белсендіні тұтқындаған. Тұтқындалғандардың ішінде ауатком төрағасы К. Баксин, халық соты К. Шымырбековтер болған. БК(б)П аупартком хатшысы Ибрагимов, колхоз председатели Тарасов және бір кеңес қызметкері қаза болады. Ақсуда құрамына Жанбаев, Қылиев, Шатырбаевтар кірген көтерілісшілердің штабы құрылады. Осы штаб тінту, кеңес қызметкерлерін тұтқындау туралы шешімдерді шығарды. Ақсуға басып кіргенде көтерілісшілердің қолында 20 винтовка, 100 аңшы мылтығы болған. Көтерісшілер ақ ту ұстап, «Кеңес өкіметі жойылсын!», «Комсомолдар мен коммунистерді соғындар!», «Салықтар, тұқым қорын жинау жойылсын!» — деген ұрандар көтеріп кірген. Ақсуға шабуылмен бір мезгілде 1930 жылдың 27 наурызында Қожахмет Әділбеков бастаған көтерілісшілердің тағы бір тобы оқ шығармай Сарқан ауданындағы Арасан селосын басып алды. Арасан тұрғындарының жиналысында көтерілісшілер жетекшілерінің бірі Қали Мәмбетов: «Кеңес өкіметі халықты қайыршылыққа, аштыққа алып келді, енді құртуға апара жатыр. Бүкіл Түркістан көтерілді. Айналаның барлығы көтерілісшілердің қолында, бізбен жүрулеріңіз керек», — деп мәлімдеген [8; 85]. ОГПУ отрядтары көтеріліске қатысқан шаруаларды ұстап, жауап алу барысында жаппай бас көтерулердің себебін үңіле зерттегені байқалады. Жоғары жаққа жіберілген жедел ақпараттарда кейде жергілікті жерлердегі асыра сілтеу көріністері де баяндалған. Бүйен Ақсу ауданындағы асыра сілтеулер жауапты партиялық-кеңес қызметкерлері тарапынан орын алған. № 14 ауылдың Қоянды шатқалында кедейлердің бір бөлігі ашығып жатқан кезде БК(б)П мүшесі, аудандық уәкіл Оспан Әділбековтің тапсырмасымен ауыл кеңес уәкілі, ол да партия мүшесі Шаймерден Құткабаев тұқым қорын бермеген кедейлерді, астық бойынша тапсырманы орындамағандарды 3 күн ішінде тұтқындайтынын мәлімдеген. Осылайша 9 кедей тұтқындалған. Олардың 4-іне үш күн ішінде тұқым қорына құятын астықты тапсыру талап етіліп, 5-інің мал-мүлкі тәркіленіп, колхозға тапсырылатыны ескертілген. 28 ақпанда өткен жиналыста 18 шаруаның әрқайсысына 30–40 пұттан тұқым қоры үшін астық тапсырмасын берген Жамалиев атты уәкіл шаруалардан пара алған соң тапсырма мөлшерін 10–20 пұтқа төмендеткен. № 3 ауылдың кедейі Байболовқа тұқым қоры үшін 40 пұт көлемінде шамасы мүлде жетпейтін мөлшерде астық тапсырмасы берілген. № 10 ауыл кедейі Омаркүл Бұламбаев пен оның ағасына әрқайсысы 23 пұттан астық тапсыру міндеттелген. Тұқым қорын жинау жөніндегі жалпы жиналыста орташа шаруашылыққа 28 пұт, кедейлерге 10 пұттан тапсырма мөлшері қабылданып, екі күн мұрсат берген комиссия тапсырма орындалмаған жағдайда бір-екі шаруаны атуға дейін баратындықтарын ескерткен. ОГПУ қызметкері Ковалевтің ақпарларында Қызылағаштағы көтеріліс кезінде «Кеңес өкіметі, колхоздар, коммунистер жойылсын!» деген ұран көтерілгені айтылады [1; 164–165]. Шаруалар бас көтеруінің себептерін тек таптық негіздегі қарсылық деп түсінген Ф.И. Голощекин 1930 жылдың маусымында өткен Бүкіл қазақтық VII партия конференциясының есепті баяндамасында жергілікті ұйымдардың астық дайындау бойынша «жоспарды орындауы Қазақстанның бүкіл КСРО социалистік құрылысына қатысқанын білдіретінін» көрсеткен [28; 24].

Дайындау науқандарының ауырлығы шаруалардың босқыншылығын туғызды. ҚазӨлкеком хатшысы Хахианиге қаржы халкомы есеп және статистика бөлімі бастығы Шаймұхамедовтің 1931 жылдың 9 тамыздағы Қазақстанның 27 ауданынан келіп түскен мәліметтер негізінде берген мәліметтері бойынша, Қырғызстанға 1031 шаруашылық пен 33595 бас малмен, Қытайға 563 шаруашылықпен 2276 бас малмен көшіп кеткен. Есеп бойынша Қазақстаннан сыртқа 35597 шаруашылық пен 893074 бас мал кеткен [29; 1]. ОГПУ-дің құпия саяси бөлімінің 1931 жылдың қазандағы «Қазақстаннан Қытайға эмиграция туралы» арнайы анықтамасында «Қазақстанның Қытаймен шекара аймағында әртүрлі науқандарды (ең бастысы, ет дайындау бойынша) жүргізудегі асыра сілтеулерге, өнеркәсіп товарларымен жабдықтаудағы кемшіліктерге, халықтың кеңеске қарсы бөлігінің белсенділігінің артуына байланысты эмиграциялық көңіл-күйдің дамуы мен жергілікті халықтың Батыс Қытайға көптеп көшуі байқалады. Бұл қозғалыс бізге әлеуметтік жағынан жақын халықтың бөлігі — орташа, кедей және тіпті колхозшыларды да қамтып, кей жағдайларды жалпылық сипатқа көшіп отыр», — деп көрсетілген. ОГПУ құпия саяси бөлімі келтірген мәліметтерге сәйкес, 1930 жылы шекарада өтерде ұсталғандармен қосқанда арғы бетке кеткендердің саны 10636 адамды құраған. 1931 жылдың қазанға дейінге айларында толық емес мәліметтер бойынша шекарадан өткендер мен өтерде ұсталғандардың саны 15 мың адамнан асқан. 1930 жылдың 1 тоқсанымен салыстырғанда 1931 жылдың қаңтар-наурыз айларындағы көшіп кеткендердің саны 2686-дан 4377 адамға өскен. Қытайға кетушілер саны 1931 жылдың 2 тоқсанында 5 мыңға, 3 тоқсанда алты мың адамға жуықтаған. Тек 1931 жылдың тамыз айының 10 күні ішінде өтіп кеткендер мен өтерде ұсталғандар мөлшері 1 ауыл (саны белгісіз), 1066 шаруашылық, 1670 жеке өтушілерді құраған [16;

209]. ОГПУ келтірілген мәліметтердің толық емес екенін мойындайды. Іс жүзінде босқындар мен көшуге дайын отырғандар саны бұдан әлдеқайда көп. Қазақ Өлкелік комитетінің шекаралық аудандар секторы Алматы округі кейбір совхоздарында «апатты жағдай» орнағанын суреттеген [30; 35]. Шекара аумағындағы кейбір аудандардағы босқыншылық көлемін арнайы тексергенде, жекелеген аудандар халқының 3/1 көшіп кеткені анықталған.

Қорытынды

1928 жылдан бастап Қазақстандағы астық және мал, шикізат дайындау науқандары шаруаларға қарсы репрессиямен бірге жүргізілді. Кейіннен саяси репрессияға пайдаланылған алғашқы «үштіктер» пайда болып, астық, ет, шикізат дайындау бойынша әскериленген басқару орнады. 1928 жылғы қуаңшылықтан туған жұт көріністері шаруалар наразылығын туғызды. Астық дайындау науқанының күштеп жүргізілуіне қарсылық ретінде 1928 жылы сәуір айының 18–24 күндер аралығында Талдықорған уезіндегі Аралтөбе селосында шаруалар бас көтеруі орын алды. Қазақстанда халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын қиындатқан кеңестік аграрлық саясаты тығырыққа тірелді. Малынан, өндірген өнімінен күштеу арқылы айырылған шаруалар жоспар, астық пен ет дайындау науқандары, қатаң тапсырмалардан титықтап, амалсыз қарулы көтеріліске шықты. Мақалада жаңа зерттеулер, жаңа жарияланған деректер жинақтары, ҚРОМА, ҚРПА архивтерінің тың деректері негізінде шаруалар көтерілістерінің негізгі себептерінің бірінен саналғаны мемлекеттік астық және ет дайындау саясаты талданды. 1928–1931 жылдардағы астық, мал, шикізат дайындау науқанының Қазақстан шаруалары әл-ауқатына теріс әсері архив деректері негізінде қарастырылды. Астық, мал дайындау, шикізат бойынша жоспар, тұқым қорын жинау науқандары дағдарысының себептері мен салдары көрсетілді. Шаруаларды тонауға ұласқан дайындау науқандары шекара аудандарындағы қарулы босқыншылық туғызғаны, ОГПУ-дің жазалау шаралары демографиялық жағдайға, аштықтың тууына әсері нақты фактілермен көрсетілді. 1930–1931 жылдардағы халық бас көтерулерінің ұйымдасу сипаты, көтерілген саяси ұрандары, сипаты ғылыми сараланды.

Мақала «Кеңестік Қазақстан: әлеуметтік және этникалық қақтығыстар тарихының тағылымы (1920–1991 жж.)» ЖТН АР09259347 гранттық жобасы бойынша орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Турсунбаев А. Победа колхозного строя в Казахстане / А. Турсунбаев. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. — 325 с.
- 2 Турсунбаев А.Б. Великий перелом в сельском хозяйстве Семиречья / А. Турсунбаев. — Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 1950. — 182 с.
- 3 Дахшлейгер Г.Ф. Избранные труды / Г.Ф. Дахшлейгер. — Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. — 616 с.
- 4 Жумабеков Ж. Ленинской дорогой. Руководство КПСС. Вовлечение трудового крестьянства Казахстана в строительство социализма / Ж. Жумабеков. — Алма-Ата: Казахстан, 1973. — 288 с.
- 5 Қолдан жасалған қасірет. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі Төралқасы комиссиясының қорытындысы // Егемен Қазақстан. 1992. — 22 желтоқсан.
- 6 Козыбаев М.К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства / М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов. — Алма-Ата, 1992. — 36 с.
- 7 Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1997. — 320 б.
- 8 Алдажуманов К. Крестьянское движение сопротивления / К. Алдажуманов // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. — Алматы: Арыс-Казахстан, 1998. — С. 66–92.
- 9 Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А. Грациози. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2008. — 136 с.
- 10 Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945) (пер. с фр. А.Т. Ракишева; сост. Б.М. Сужиков) / И. Огайон. — Алматы: Санат, 2009. — 365 с.
- 11 Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане (пер. с нем. Л.Ю. Пантиной) / Р. Киндлер. — М.: Полит. энцикл., 2017. — 382 с.
- 12 Камерон С. Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату / Ағылшын тілінен аударған С. Батаева, З. Батаева / С. Камерон. — Алматы: 2020. — 304 б.
- 13 Niccolò Pianciola, Adilkhan Zharassov Elusive rebels: researching the uprisings on the eve of the great famine in Kazakhstan (1929–1931) / Niccolò Pianciola, Adilkhan Zharassov // Bulletin-history.kaznu.kz, Journal of history. — 2020. — № 2 (97). — С. 30–43.
- 14 Стамшалов Е. И. Аралтөбе көтерілісі: тарихы мен тағылымы / Е.И. Стамшалов // Электрон. науч. журн. «edu.e-history.kz». — 2020. — № 4 (24).

- 15 Омарбеков Т. Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930–1933 гг.): хрест. / Т. Омарбеков. — Алматы: Қазақ университеті, 2011. — 203 с.
- 16 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: [В 5 т.]. — Т. 3. — Конец 1930–1933 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2001. — 1008 с.
- 17 Трагедия казахского аула. 1928–1934: сб. док. / сост. А.С. Зулкашева. — Т. 1. — Алматы: Раритет, 2013. — 744 с.
- 18 Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника: сб. док. Т. 1.: 1928–1929, — 920 с.; Т. 2.: 1930–1931, — 1240 с.; Т. 3. 1932–1934, — 1028 с. / отв. ред. Б. Әбдіғалиұлы. — Нур-Султан; Алматы: Атамұра, 2021.
- 19 ҚРОМА. — Қ. 1340. — Тіз. 1. — Іс 173.
- 20 ҚРОМА. — Қ. 1179. — Тіз. 1. — Іс 17.
- 21 Жумагулов Қ.Т. Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының қаржы жүйесінің құрылу тарихы мұрағат құжаттары негізінде (1920–1932 жж.) / Қ.Т. Жумагулов, Б.Е. Нұрпейісова. — Алматы: Қазақ университеті, 2015. — 198 б.
- 22 Трагедия казахского аула. 1928–1934: сб. док. / сост. А.С. Зулкашева. — Т. 1. — Алматы: Раритет, 2013. — 744 с.
- 23 ҚРПА. — Қ. 141. — Тіз. 1. — Іс 2640.
- 24 ҚРПА. — Қ. 141. — Тіз. 1. — Іс 2433.
- 25 ҚРОМА. — Қ. 5. — Тіз. 21. — Іс 31.
- 26 Осокина Е.А. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения (1928–1935 гг.) / Е.А. Осокина. — М., 1993. — 144 с.
- 27 ҚРПА. — Қ. 141. — Тіз. 1. — Іс 2948.
- 28 Голощекин Ф.И. Казахстан в полосе социалистической реконструкции. (Отчетный доклад Казахского крайкома ВКП (б) на VII Всеказ. партконф.) / Ф.И. Голощекин. — Алма-Ата: Гос. изд-во РСФСР; Казахское отделение, 1930.
- 29 ҚРОМА. — Қ. 5. — Тіз. 20. — Іс 87.
- 30 ҚРПА. — Қ. 141. — Тіз. 1. — Іс 2892.

Қ.С. Алдажұманов, Е.И. Стамшалов

Государственная политика по хлебо-мясозаготовкам в Казахстане и крестьянские восстания (1928–1932 гг.)

В статье рассмотрены механизмы и последствия государственных кампаний по хлебо-мясозаготовкам, явившихся одной из причин крестьянских восстаний в Казахстане 1929–1932 гг. На основе архивных документов проанализированы экономическое значение кампаний по хлебо-мясозаготовкам, их влияние на развитие аграрного сектора и методы принуждения крестьян советской властью. Подробно изучен тот факт, что хозяйственно-политическое мероприятие оседлых, полукочевых районах вызвало недовольство крестьян. На основе архивных данных описаны факты репрессии против крестьян партийными, советскими, следственно-судебными органами в Казахстане.

Ключевые слова: советская модернизация сельского хозяйства, хлебозаготовка, мясозаготовка, репрессии против крестьян, крестьянские восстания, контракция мясозаготовок, беженцы-откочевщики, оперативная тройка, следственные и судебные органы, сбор семенного фонда.

K.S. Aldazhumanov, E.I. Stamshalov

State policy on grain and livestock procurement in Kazakhstan and peasant uprising of 1928–1932

The article examines the mechanisms and consequences of the state campaigns for grain and meat procurement, which was one of the reasons for the peasant uprisings in Kazakhstan in 1929–1932. On the basis of archival documents, the authors analyze the economic significance of the campaign for grain and meat procurement, their impact on the development of the agrarian sector and the methods of coercion of the peasants of the Soviet regime. The fact that the economic and political measures of the sedentary, semi-nomadic regions aroused the discontent of the peasants is considered in detail. On the basis of archival data, the repressions against peasants by party, Soviet, investigative and judicial bodies in Kazakhstan are analyzed.

Keywords: Soviet modernization, grain procurement, meat procurement, repressions against peasants, peasant uprisings, contracting meat procurements, migrant refugees, operational troika, investigative and judicial authorities, collection of the seed fund.

References

- 1 Tursunbaev, A. (1957). *Pobeda kolkhoznogo stroia v Kazakhstane* [The victory of the collective farm system]. Alma-Ata: Kazgosizdat [in Russian].
- 2 Tursunbaev, A.B. (1950). *Velikii perelom v selskom khozaiistve Semirechia* [Agriculture of Semirechye]. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 3 Dahşleiger, G.F. (2015). *Izbrannye trudy* [Selected Works]. Almaty: Izdatelstvo «Eltany» [in Russian].
- 4 Jumabekov, J. (1973). *Leninskoi dorogoi. Rukovodstvo KPSS. Vovlechenie trudovogo krestianstva Kazakhstana v stroitelstvo sotsializma* [Lenin road. Leadership of the CPSU involving the working peasantry of Kazakhstan in the construction of socialism]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 5 Qoldan zhasalghan qasiret. (1992). *Qazaqstan Respublikasy Zhogargy Kenesi Toralqasy komissiasynyn qorytyndyvy* [Man-made tragedy. The conclusion of the commission of the Presidium of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan]. «*Egemen Qazaqstan*» – «*Sovereign Kazakhstan*», 22 zheltoqsan [in Kazakh].
- 6 Kozybaev, M.K., Abylhojin, J.B., & Aldajumanov, K.S. (1992). *Kolektivizatsiia v Kazakhstane: tragediia krestianstva* [Collectivization in Kazakhstan]. Alma-Ata [in Russian].
- 7 Omarbekov, T. (1997). *20–30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti: Komekshi oqu quraly* [Tragedy of 20–30 years]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 8 Aldajumanov, K. (1998). *Krestianskoe dvizhenie soprotivleniia* [Peasant resistance movement] // *Deportirovannyye v Kazakhstan narody: vremia i sudby*. Almaty: Arys-Kazakhstan [in Russian].
- 9 Grasiozi, Andrea (2008). *Velikaia krestianskaia voina v SSSR. Bolsheviki i krestiane 1917–1933* [The great peasant war in the USSR. Bolsheviks and peasants]. Moscow: Rossiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
- 10 Ogaion, I. (2009). *Sedentarizatsiia kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiia i sotsialnye izmeneniia (1928–1945)* (pervod s fr. A.T. Rakisheva; sostavitel B.M. Suzhikov) [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928-1945) (translated from the French by A.T. Rakishev; compiled by B.M. Uzhikov)]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 11 Kindler, R. (2017). *Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane* / (pervod s nem. L.İ. Pantinoi). [Stalin's nomads: Power and famine in Kazakhstan. (Translated from German by L. Y. Pantina)]. Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- 12 Kameron, S. (2020). *Ashtyq zhailagan dala. Asharshylyq, ozbyrlyq zhane kenestik Qazaqstandy ornatu* / (Agylyshyn tilinen audargan S. Bataeva, Z. Bataeva) [Hungry steppe. Famine, arbitrariness and the establishment of Soviet Kazakhstan. (S. Batayeva, Z. Batayeva, Trans.)]. Almaty [in Kazakh].
- 13 Pianciola, N., & Zharassov, A. (2020). *Elusive rebels: researching the uprisings on the eve of the great famine in Kazakhstan (1929–1931)* Bulletin-history Kaznu, Journal of history, 2, 30–23.
- 14 Stamshalov, E.I. (2020). *Araltobe koterilisi: tarikhy men tagylymy* [Araltobe uprising: history and teaching]. *Elektronnyi nauchnyi zhurnal «edu.e-history.kz» № 4 (24)* [in Kazakh].
- 15 Omarbekov, T. (2011). *Golodomor v Kazakhstane: prichiny, masshtaby i itogi (1930–1933 gg.): khrestomatiia* [The Holodomor in Kazakhstan: causes, scale and results (1930-1933): a textbook]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 16 *Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939.* (2001). [The tragedy of the Soviet village] Vol. 3. Moscow: Rossiskaia politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- 17 *Tragediia kazakhskogo ayla. 1928–1934* (2013). *Sbornik dokumentov* / A.S. Zulkasheva (Ed.) [The tragedy of the Kazakh village. 1928-1934: collection of documents]. 1. Almaty: Raritet [in Russian].
- 18 Äbdigaliuly, B. [Ed.]. (2021). *Asharshylyq. Golod. 1928–1934. Dokumentalnaia khronika: sbornik dokumentov* [Hunger. 1928–1934. Documentary chronicle: a collection of documents]. Vol. 1–3. Nur-Sultan; Almaty: Atamura [in Russian].
- 19 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivy [Central State Archive of Kazakhstan]. Q. 1340. T. 1. I. 173. – F. 1340. I. 1. C. 173 [in Kazakh].
- 20 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivy [Central State Archive of Kazakhstan]. Q. 1179. T. 1. I. 17. – F. 1179. I. 1. C. 17 [in Kazakh].
- 21 Jumagulov, Q.T., & Nurpeiisova, B.E. (2015). *Qazaq avtonomialyq kenestik sotsialistik respublikasynyn qarzhvy zhuiesinin qurylyu tarikhy muragat quzhattary negizinde (1920–1932 zhzh.)* [History of the formation of the financial system of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic on the basis of archival documents (1920–1932)]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 22 *Tragediia kazakhskogo ayla. 1928–1934* (2013). *Sbornik dokumentov* / A.S. Zulkasheva (Ed.). [The tragedy of the Kazakh village. 1928-1934: collection of documents]. 2. Almaty: Raritet [in Russian].
- 23 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivy [Central State Archive of Kazakhstan]. Q. 141. T. 1. I. 2640. – F. 141. I. 1. C. 2640 [in Kazakh].
- 24 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivy [Central State Archive of Kazakhstan]. Q. 141. T. 1. I. 2433. – F. 141. I. 1. C. 2433 [in Kazakh].
- 25 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivy [Central State Archive of Kazakhstan]. Q. 5. T. 21. I. 31. – F. 5. I. 21. C. 31 [in Kazakh].
- 26 Osokina, E.A. (1993). *Yerarkhiia potrebleniia. O zhizni liudei v usloviakh stalinskogo snabzheniia (1928–1935 gg.)* [The hierarchy of consumption about the life of people in the conditions of Stalin's supply (1928–1935)]. Moscow [in Russian].
- 27 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenttik arkhivy [Archive of the President of Kazakhstan]. Q. 141 T. 1. I. 2948. – F. 141. I. 1. C. 2948 [in Kazakh].
- 28 Goloshekin, F.İ. (1930). *Kazakhstan v polose sotsialisticheskoi rekonstruksii. (Ochetnyi doklad Kazakhskogo kraikoma VKP (b) na VII Vsekazakhskoi partkonferentsii)* [Kazakhstan is in the zone of socialist reconstruction. (The report of the Kazakh Regional Committee of the CPSU (b) on the VII Vsekaz. party conferences)]. Alma-Ata: Gosudarstvennoe izdatelstvo RSFSR; Kazakhskoe otdelenie [in Russian].

29 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memleketтик arkhivy [Central State Archive of Kazakhstan]. Q. 5. T. 20. I. 87. – F. 5. I. 20. C. 87 [in Kazakh].

30 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenttik arkhivy [Archive of the Prezident of Kazakhstan]. Q. 141 T. 1. I. 2892. – F. 141. I. 1. C. 2892 [in Kazakh].

Е.Ж. Есенгараев*, Т.Н. Пупышева

*Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Казахстан
(E-mail: esetkar@mail.ru; ptn7@mail.ru)*

Институты и общество

Об институтах, общественных системах и проблеме их трансформации написано множество работ. Большинство из них явно или неявно опираются на идеи экономического или технологического детерминизма. Редукционизм, как способ анализа, остается наиболее привлекательным для большинства исследователей. Авторы, приверженные такой логике, рассматривают институты и общественные системы, а также их эволюцию через призму одного из решающих факторов. К таким факторам, в зависимости от парадигмальной принадлежности ученого, относят способ производства, технологические инновации, географические условия. Эти аргументы больше избавляют авторов от сомнений, чем непротиворечиво объясняют причины, по которым в одних случаях данные факторы оказали позитивное воздействие на ограниченное количество обществ, а большинство же стран не смогли обратить их себе на пользу. Нежелание соглашаться с очевидной ограниченностью однофакторного подхода нередко приводит к эклектике или апологии исторического случая. Альтернативой редукционизму является структурный подход. Благодаря ему такой сложный феномен, как общество, не сводится к одному началу и рассматривается как исторически сформированная структура институтов. Структурный подход позволяет объяснять различия в устройстве общественных систем не через сведение их к определенному материальному началу, а через соотношение институтов. Институциональная структура определяет тип общественной системы, а модернизация традиционного общества возможна лишь при условии трансформации ее институциональной структуры. Необходимого уровня теоретической конкретизации, и как следствие, более точного эмпирического подтверждения своих идей, институционально-структурному подходу позволил достичь когнитивизм.

Ключевые слова: общество, общественная система, институт, институционализация, легитимация, социальная идентичность, дифференциация, диверсификация.

Введение

Проблема развития, являясь одной из фундаментальных как для отдельного индивида, так и для общественных систем, значительно обострилась в современную эпоху. Индивидов, сообщество и организации, а также страны, не соответствующие требованиям современного развития, постигает участь аутсайдеров. Многократные разрывы в уровне развития между различными странами заставляют задаваться вопросами: почему одни страны лидируют, являются процветающими и ведущими, а другие — живут в крайней нужде. Очень актуальны и вопросы, связанные с объяснением причин, почему некоторые страны застряли во «втором эшелоне» на десятилетия, а некоторые и на столетия.

Для объяснения феномена развития и, в частности, процесса формирования современной общественной системы анализ необходимо перенести с количественных критериев на качественные, то есть на структурные, аспекты. Развитие общества, если под этим понимать не внутренние изменения в рамках одной общественной системы, а переход от одной общественной системы к другой, следует рассматривать как изменение формы, определяющей отношения между институтами, то есть как трансформацию. Общественные системы — это определенные формы, образуемые особым сочетанием других социокультурных форм, которые принято называть социальными институтами. И поэтому качественные изменения, ведущие к переходу от одной общественной системы к другой, являются трансформацией, то есть изменением институциональной формы, приводящей к возникновению нового типа организации институтов общества [1; 70].

Развитие общества происходит за счет изменений его структуры. При этом структурные изменения общественной системы — способность общества формировать определенные институты и достигать их более сложных конфигураций. История Нового времени, и особенно двадцатого века, позволила убедиться, что большинство стран мира, не сумевших обеспечить структурные изменения, трансформировать свои социокультурные системы, при всех отдельных и порой масштабных достижениях не смогло решить проблему современного развития. При отсутствии достаточных возможно-

* Автор-корреспондент. E-mail: esetkar@mail.ru (Е.Ж. Есенгараев).

стей для структурного изменения такие страны добивались успехов, порой значительных, но не смогли создать институциональную структуру, обеспечивающую более устойчивый рост.

В течение последних двух-трех столетий такой рост обеспечивает лишь институциональная структура, которую отличает высокий уровень автономии ее элементов и общее усложнение характерных для нее социокультурных процессов. В совокупности эти процессы дифференциации и диверсификации позволяют изменить традиционный иерархический порядок на более сложный тип — полицентрический.

Методы исследования

Методологической базой исследования выступили концепции, объясняющие структуру общества и ее трансформацию, теории Г. Спенсера, Э. Дюркгейма, Т. Веблена, а также институциональные теории Т. Парсонса, П. Бергера и Т. Лукмана, Ж. Делеза. В связи с многоаспектностью темы исследования для обеспечения результативности и релевантности проведенного теоретического анализа был использован интегральный подход, позволяющий сочетать следующие методы в рамках качественной методологии: описательные методы и метод сравнительного анализа.

Результаты и их обсуждение

Во второй половине XX в. основной концепцией, позволяющей объяснять структуру общества и ее трансформацию, стал институционализм. Его основу заложили Герберт Спенсер [2], Эмиль Дюркгейм [3], Торстейн Веблен [4]. Дальнейшая конкретизация институциональной теории во многом происходила под влиянием идей и концептов Толкота Парсонса [5, 6]. Несмотря на моду критически оценивать нормативные представления Толкота Парсонса, значение его институциональной теории велико и в наше время. Новый импульс институционализм приобрел благодаря конструктивистской концепции Питера Бергера и Томаса Лукмана [7]. Среди обширной литературы об институтах необходимо особо выделить работы Жюль Делеза [8–10], его, как и Парсонса, Бергера и Лукмана, отличает видение институтов как первичных и позитивных социальных конструктов.

Начиная с 80-х гг. XX столетия, работы по институционализму приобретали лавинообразный характер. Как следствие, произошла неизбежная диверсификация представлений о социальных институтах, и редакторы известного сборника по неинституционализму Пол Димаджио и Уолт Пауэлл отмечают, что на данный момент легче сказать, что не является институтом, чем утверждать обратное [11]. В определенной степени соглашаясь с их мнением, хотелось бы подчеркнуть, что все-таки большинство работ представляют собой детализацию нескольких базовых подходов к институтам и не несут особой теоретической новизны. Для масштабных объяснений социокультурных процессов и общественных трансформаций существенное значение имеет, несомненно, более ограниченный круг концепций. Среди них, кроме последователей Парсонса и конструктивизма, наиболее широко представлены работы экономических институционалистов. Представители этого направления сыграли большую роль в популяризации институционализма. Однако их отличает слишком узкое понимание институтов, и, в своей основе, они ограничивают свой анализ институтов лишь сведением их лишь к правилам, издержкам и выгодам. Наиболее известными представителями этого направления являются Д. Норт [12, 13], А. Грейф [14], Д. Аджемоглу, Дж. Робинсон [15, 16].

Как уже отмечалось, новый импульс современная институциональная теория получила благодаря содержательной работе «Социальное конструирование реальности» Питера Бергера и Томаса Лукмана [6]. Авторам этой одной из самых часто цитируемых работ современной социологии удалось синтезировать классические идеи институционализма с достижениями когнитивизма. Такой синтез позволил создать новую концепцию институтов, в которой понимание структурирующей и принудительной силы институтов, присущее классическому институционализму, сочетается с идеями когнитивизма, позволившими конкретизировать механизмы работы институтов.

Бергер и Лукман рассматривают институты и, в целом, общество как когнитивные феномены, как социальные конструкты, сформированные и воспроизводимые на основе определенных массивов знаний. От того, какого типа массивы знаний доминируют в том или ином обществе, зависит, какие сценарии и рецепты будут определять решение существующих проблем, а также мотивационную динамику институционального поведения. Институциональные знания программируют каналы, по которым процессы экстернализации создают объективный мир общества и социальных институтов, а объективированный мир через интернализацию обратно воздействует на социальных деятелей. Поэтому социокультурные знания Бергер и Лукман считают сердцевинной фундаментальной диалектики

общества. Они полагают, что институционализация имеет место везде, где происходит взаимная типизация опривыченных действий деятелями разного рода. Иными словами, все виды таких типизаций являются институтами [7; 92]. Институт, по Бергеру и Лукману, также формирует такую взаимосвязанность, когда действие типа X совершается деятелями типа X. Выявление такой взаимосвязанности обладает важнейшей теоретической ценностью, к сожалению, не получившей должного признания и дальнейшего развития в других направлениях социологии. Такое невнимание к проблеме соответствия типизированных действий и типизированных деятелей можно объяснить тем, что в обществах, где развита современная социология, такой проблемы фактически не существует. А в обществах, где социология только формируется, данное соотношение между типизированными действиями и типизированными деятелями еще не может быть в полной мере осознано.

В целом, на основе концепции типизированных деятелей Питера Бергера и Томаса Лукмана можно прийти к следующим выводам:

– в высокодифференцированных обществах исторически укоренилась практика, эффективно формирующая взаимообусловленность типов институциональных действий и типов деятелей. В отличие от них, для слабодифференцированных обществ характерно преобладание и слабодифференцированных социальных деятелей;

– в результате, условно говоря, в таких обществах для традиционных действий типа X нет недостатка в деятелях типа X, но когда надо совершать действия типа Y, которые им раньше не были свойственны, то их чаще всего будут также выполнять деятели типа X, так как другие типы деятелей фактически отсутствуют;

– в результате институциональная специализация в таких обществах, как правило, носит узкотехнический характер, не достигая уровня типизированных деятелей;

– при отсутствии типизированных деятелей или их крайней ограниченности существует хроническая проблема эффективности выполнения институциональных ролей, в силу чего качество современных институтов является неизбежно низким.

Институциональные отношения и деятели могут быть идентифицированы и закреплены лишь в рамках определенного словаря. Все определения, сценарии, рецепты институционального поведения основываются и закрепляются на основе лингвистических объективаций. Благодаря лингвистическим объективациям происходит закрепление типизированных действий, определяются идентичности институциональных деятелей и обосновывается система релевантности определенного сообщества. Правомерность такого вывода подтверждается данными, полученными в рамках истории модернизаций. История модернизации свидетельствует, что формирование новых институтов происходило успешно лишь при возникновении нового словаря, новых лингвистических объективаций. И, наоборот, в обществах, где не происходило должного изменения словаря, не изменялась и традиционно присутствующая им система релевантностей. В результате неразвитости современного языка в таких обществах хронически не может быть достигнута необходимая степень лингвистической объективации новых институциональных отношений. Неразвитость современного словаря затрудняет не только формирование базовых объективаций, но и достижение необходимого для эффективной деятельности институтов уровня эксплицитности современных социокультурных знаний.

Институты нуждаются в легитимации. По мнению Бергера и Лукмана, легитимация — это способ объяснения и оправдания институтов [7; 103], обеспечивающий их защитным покрывалом когнитивно-нормативных интерпретаций, благодаря которым они приобретают в рамках определенной социокультурной системы статус «законных», «правильных», «само собой разумеющихся». Кроме того, в легитимных институтах эффективно утверждается власть институтов над индивидами за счет сохранения и поддержания приоритетов институциональных определений ситуаций, которые становятся бесспорными, само собой разумеющимися и, благодаря такому восприятию данных определений, эффективно принудительными. Такой механизм принуждения, считают Бергер и Лукман, предвосхищающая идею габитуса Пьера Бурдьё, приводит к формированию человека со способностями к «спонтанному» поведению в рамках институционально установленных способов деятельности.

Институты придают обществу стабильность, они не только определяют основные способы взаимодействия социальных деятелей, но и, собственно, производят самих этих деятелей. Исходя из таких представлений, институты есть исторически сформированные способы устойчивого коллективного взаимодействия людей [17; 288]. Благодаря интернализации социальными деятелями институциональных когнитивных и основанных на них нормативных экспектаций формируются коллективные предрасположенности действовать определенным образом. В конечном счете, в процессе длительных

практик происходит социализация членов института, тем самым формируются типы деятелей, соответствующих его требованиям, или, выражаясь в духе концепции Питера Бергера и Томаса Лукмана, длительная типизация действий порождает типизированных деятелей, которые в свою очередь являются условием эффективного воспроизводства типизированных действий [18; 52].

Одна из важнейших предпосылок и одновременно один из результатов институционализации общества — формирование идентичности членов института, являющейся конгруэнтной его нормам. Идентичность при этом определяется как относительно устойчивый результат процессов, связанных с достижением определенного уровня когерентности идентификаций социальных деятелей, позволяющих им более или менее непротиворечиво определять себя и свою принадлежность к сообществам и тем самым иметь возможность отвечать на вопросы: «Кто я?» и «Кто мы?».

Идентичность членов института, с одной стороны, определяется институциональными когнициями и нормативными ожиданиями, а с другой — является одним из важнейших условий эффективного воспроизводства институциональных норм. Именно появление деятелей, чья идентичность обязывает их быть преданными определенным институтам, позволяет последним обрести необходимую устойчивость и эффективность. Идентичности в своей основе, как правило, не могут быть результатом выбора отдельного человека или социальной группы, а являются определенным итогом возможностей структурирования уже имеющихся в данном социокультурном контексте идентификаций. При этом индивиды и социальные группы в большинстве случаев привержены идентификациям, доминирующим в том или ином обществе. В отличие от доминирующих в обществе идентификаций, альтернативные им идентификации не имеют должного когнитивного подкрепления, а также легитимности. В результате, социальные деятели под воздействием массивов когниций, имеющих принудительный характер, как правило, обнаруживают склонность идентифицировать себя с теми атрибутами и объектами, которые в данном обществе являются наиболее легитимными. Социальная идентичность, способная обеспечить, с одной стороны, определенную стабильность, а с другой — развитие, в современном мире имеет свои вариации, в зависимости от социокультурных особенностей [19; 7].

Институты обретают свое конкретное значение как элементы определенной институциональной структуры. Именно институциональная структура, а не отдельные институты определяют тип общества. Исходя из конститутивной роли институциональных структур, на их основе можно выделить два макротипа общества: иерархический и полицентрический [20; 218–219]. Первый макротип общественных систем можно определить как иерархический, он получил наибольшее распространение в истории. Страны, относящиеся к такому типу общества, преобладают и в современную эпоху. По причине того, что такие общества исторически предшествовали современным и их воспроизводство в течение длительного времени определялось стремлением к поддержанию существующих институциональных структур, здесь также будут определяться иерархические системы как традиционные.

Общественная система полицентрического типа является исторически более поздним феноменом, возникшим как следствие модернизации. Поэтому можно определить общественные системы полицентрического типа так же, как современные. Выделяемые типы общественных систем есть результат абстрагирования от конкретных особенностей множества исторических образований в прошлом и настоящем. В каждом отдельном обществе можно найти институты и отношения, которые в той или иной степени противоречат базовым структурным свойствам, определяющим отнесение конкретного общества к тому или иному типу. Но на уровне макроструктурных характеристик обществ возможно эмпирически очень убедительно выявлять наличие двух основных структурных образований: иерархического и полицентрического.

Первому типу общественной системы при всех цивилизационных особенностях и специфике отдельных стран присуще доминирование двух институтов — власти и религии. В современный период в общественных системах данного типа религию в ряде случаев замещает идеология. Отношения между институтами в данной системе носят иерархический характер, приводящий к тому, что все остальные институты занимают подчиненные позиции по отношению к двум господствующим.

Второй макротип общественной системы отличает плюралистический характер отношений между институтами и отсутствие господствующего центра. Такой тип отношений между институтами характерен для всех обществ данного макротипа, несмотря на присущие им цивилизационные и страновые различия.

В истории социологии два макротипа общественных систем выделяли Герберт Спенсер, Эмиль Дюркгейм, Фердинанд Тённис, Шмозль Эйзенштадт. Каждый из классиков социологии внес свой

вклад в обоснование двух основных типов общественных систем. С развитием теоретических возможностей социологии возростал и уровень эксплицитности концепций по типологии обществ. Уровень конкретизированности концепции общественных макротипов Эйзенштадта является выражением уровня развития социокультурной теории. Эйзенштадт, признавая множественность вариаций общественных систем, считает, что существуют два макротипа: плюралистический, или освобожденный, и монистический, или совмещающий. В плюралистических обществах, по его мнению, имеет место автономия институтов, существует множественность культурных моделей, элиты придерживаются позиций, которые являются плюралистическими и открытыми. Также данный тип общества отличает ориентированность на будущее, концепция необратимого времени, а не циклического. В традиционных обществах наблюдается устойчивая тенденция к формированию многочисленных тщательно разработанных систем ранговых иерархий. В таких обществах не возникают или слабы предпосылки формирования общностей, которые обладали бы сознанием общенациональной идентичности. Вместо этого наблюдается наличие многих мелких территориальных, профессиональных и других локальных групп, стремящихся к воспроизводству закрытых статусов [21; 114–115].

Конститутивная роль институциональной структуры для общества подтверждается и двумя масштабными историческими событиями, повлекшими за собой радикальную смену политических режимов и форм собственности, — Октябрьской революцией и распадом СССР. Эти масштабные события привели к радикальным изменениям в политической системе и социально-экономических отношениях. В результате таких перемен у абсолютного большинства членов общества изменились социальные статусы и общественные взгляды. Но, несмотря на столь кардинальные политические и социально-экономические изменения, советское общество было, а большинство постсоветских в своей основе остается иерархическим.

После 1917 года в Советском Союзе, даже с учетом модернизаторских целей советской власти, способствовавших определенному развитию современных тенденций в общественном развитии, степень иерархии институтов по сравнению с дореволюционным периодом еще более усилилась. Если рассмотреть институциональную структуру после распада СССР, то в ней также произошли очень существенные изменения, в том числе и расширение плюралистических тенденций, однако они, в целом, не привели к формированию полицентрической структуры институтов. В результате, в обоих случаях, несмотря на масштабные изменения в обществе, его институциональная структура осталась иерархической, что в первом случае привело к неудаче советской модернизации, а во втором — к сохранению в большинстве постсоветских стран доминирования традиционно-иерархических норм. Опыт постсоветских модернизаций позволяет прийти к выводу о невозможности перехода к современным общественным отношениям путем импорта институтов западного происхождения, когда общества-реципиенты не обладают необходимыми когнитивными ресурсами. Когда они не имеют необходимой массы социальных деятелей, которые по своему габитусу и идентичностям были бы предрасположены к более эффективному восприятию модернизационных ценностей и практик.

Потребность в модернизации продолжает вынуждать развивающиеся страны заимствовать современные институты. Однако в большинстве случаев, за исключением нескольких стран Юго-Восточной Азии, заимствование современных институтов не привело к образованию в странах-реципиентах современной институциональной системы. Основная причина здесь в том, что институты заимствовались и воспроизводились на основе их узкотехнической интерпретации, на основе понимания их лишь как технологий, призванных обеспечить экономическое развитие стран-реципиентов. Но так как институты — это не просто набор технических операций, а сложные когнитивно-нормативные образования, то очень быстро выяснилось, что попытки их сведения лишь к набору узкотехнических функций не приводили к эффектам, производимым теми же институтами в контексте своего происхождения.

Проблемы, с которыми массово столкнулись развивающиеся страны при упрощенном инкорпорировании современных институтов, дают обширный эмпирический материал для понимания структуры институтов и условий их эффективной работы. Ситуация с заимствованными институтами фактически является для исследователей институтов масштабной экспериментальной лабораторией, позволяющей более явно увидеть, как устроены институты и какова степень их эффективности, когда они оказываются лишены определенных параметров, которые органично им присущи в контексте их происхождения. Заимствованные институты в контексте общества-реципиента оказываются, прежде всего, лишены необходимых объемов современных социокультурных когнитивных, без которых невозможно их полноценное формирование. Несмотря на то, что под влиянием когнитивизма в последнее

время произошло значительное продвижение в понимании институтов, тем не менее, этот аспект — проблема когнитивного дефицита — остается недостаточно исследованным.

В условиях, когда современные институты не могут быть заимствованы со всем объемом наработанных ими знаний, а собственные возможности стран-реципиентов по генерированию современных когниций чаще всего крайне ограничены, заимствованные институты оказываются лишь определенными фрагментами по сравнению со своими первоначальными образцами. Современные социальные институты, являющиеся образцами для развивающихся стран, длительное время формировались в сложном дифференцированном контексте, и в рамках такого контекста были обеспечены совершенно другими объемами институциональных знаний, а также социализированными на их основе деятелями. Эти же институты при заимствовании оказываются лишенными тех же объемов необходимых социокультурных знаний, а также типов деятелей, сформированных в течение длительного времени. Именно невозможность при импорте институтов заимствовать весь объем наработанных веками институциональных знаний и очень часто ограниченные возможности их развития в собственном контексте, а иногда фактическое отсутствие такой возможности приводят к тому, что заимствованные институты в обществах-реципиентах фактически могут быть воспроизведены лишь фрагментарно и, соответственно, они неизбежно более неэффективны, чем их прототипы в развитых странах. Нередко заимствованные институты в развивающихся странах совпадают со своими аналогами в современных обществах лишь по названию, а фактическое содержание их деятельности, если и совпадает, то лишь в некоторых аспектах. Такое состояние заимствованных институтов — это объективное следствие комплекса причин, среди которых наиболее основным является дефицит базового для них когнитивного ресурса.

Члены заимствованных институтов существенно уступают в производительности членам укорененных институтов. Различия в производительности и в качестве деятельности между членами институтов, существующие в различных социокультурных контекстах, заключаются в том, что одни, будучи укорененными в социокультурном контексте, не только не затрудняются в определении тех или иных ситуаций и их интерпретаций, но и эффективно принуждаются к соответствующему поведению. В результате, институциональный деятель становится высокопроизводительным не только из-за своих способностей, которые также более эффективно развиваются в благоприятном институциональном контексте, их эффективность — это следствие социализации в насыщенном контексте само собой разумеющихся значений. В то же время их коллеги в условиях заимствованных институтов регулярно затрудняются с нахождением институциональных решений существующих проблем, так как они чаще всего обеспечены только ограниченными фрагментами знаний, необходимых для таких решений. Такое положение дел является объективным, так как формирование специальных знаний, необходимых для операциональной деятельности, требует достаточно длительного времени. За небольшой период можно достичь лишь формирования институциональных знаний «хрестоматийного характера», но невозможно получить разветвленные массивы сложных и нюансированных знаний. При этом, как правило, в развивающихся странах отсутствуют благоприятные возможности для интенсивного формирования необходимых массивов операциональных знаний. Их социокультурные ресурсы позволяют развивать лишь наиболее доступные и явные аспекты институционального знания, а более сложные и неявные аспекты институционального знания остаются недоступными для институциональных деятелей развивающихся стран и в лучшем случае известны им фрагментарно. В результате институциональная деятельность тех, кто не опирается на разветвленный массив нюансированных значений, оказывается неизбежно более неэффективной, чем деятельность тех, чья институциональная социализация протекала в условиях, насыщенных необходимыми знаниями.

Институциональные деятели должны обладать не только необходимым объемом специальных и общих знаний об институциональных нормах и взаимодействиях на их основе, но и «описательной компетенцией» в отношении самих себя [22; 13]. Однако в большинстве развивающихся стран члены заимствованных институтов не могут быть обеспечены необходимым объемом специальных и общих знаний, и, как следствие, у них низкий уровень компетенции в понимании институциональных проблем, а также они испытывают трудности с формированием «описательной компетенции» в отношении своей роли и в целом институциональной идентичности.

Институты нуждаются в легитимации, но ее нельзя обеспечить лишь на основе определения их необходимости для развития общества. Для признания и укоренения современных институтов необходима более сложная легитимация, а для этого, в свою очередь, требуется, как отмечали Питер Бергер и Томас Лукман, достижение высокой концептуальной изощренности. Данный вывод Бергера и

Лукмана подтверждается как историей становления и легитимации современных институтов в развитых странах, так и хроническими проблемами по их легитимации в развивающихся странах. Социокультурные концепты, на которые могут опираться в этих странах для легитимации процессов модернизации, имеют крайне низкий уровень эксплицитности, и, соответственно, их семантический потенциал оказывается малоубедительным. При таком уровне развития современных социокультурных концептов сторонникам модернизации в развивающихся странах приходится довольствоваться фрагментарными и эклектическими теориями институциональной деятельности. Как следствие, такой когнитивной ситуации в развивающихся странах, заимствованные институты не могут достичь необходимого уровня легитимности, а из-за недостаточной легитимности современных институтов, точнее их фрагментов, они оказываются и слишком открытыми для оппортунистических интерпретаций. Как следствие, среди их членов широко распространены поведенческие практики, не соответствующие институциональным нормам. При этом такие практики нельзя назвать девиантными, так как они являются укорененными в социокультурном контексте развивающихся стран. Укорененные в традициях развивающихся стран практики успешно порождают не только соответствующее им поведение социальных деятелей, но из-за своей массивности и регулярности они подавляют нормы заимствованных институтов, и в результате нередко именно приверженность нормам заимствованных институтов может стать девиацией, а отклонение от институциональных норм — базовыми способами типизаций взаимодействий членов института.

В таких социокультурных условиях заявления о необходимости следования институциональным нормам малоэффективны и фактически декларативны, прежде всего, по причине отсутствия достаточных массивов знаний, способных успешно принуждать членов института следовать им, создавать у них соответствующую «мотивационную динамику». Для повышения значимости норм современных институтов в развивающихся обществах должны возникнуть условия для производства способов семантического предупреждения девиаций, способов, благодаря которым отклонения могли бы быть минимизированы не за счет прямых репрессий, а за счет когнитивного принуждения. Другими словами, должны быть выработаны концепции, позволяющие переинтерпретировать представления, легитимирующие традиционные модели поведения членов заимствованных институтов. Но в институционально слабодифференцированных обществах доминирующие традиционные способы концептуального структурирования существующих проблем по своему содержанию очень часто не соответствуют нормам современных институтов, и тем самым из-за их преобладания в рамках новых институтов объективно возникают условия, благоприятные для девиантных интерпретаций и поведения институциональных деятелей.

Заключение

Таким образом, в условиях, когда институциональные деятели лишены необходимых современных знаний, они вынуждены решать свои проблемы, опираясь на более разветвленные массивы традиционных знаний. Более того, по логике социального знания они принуждаются к определениям и интерпретациям, которые господствуют в данном контексте. И, как правило, в развивающихся странах логика доминирующих традиционных знаний противоречит когнициям, необходимым для формирования и деятельности современных институтов.

В зависимости от особенностей базовых когниций, контекстуальных знаний определенного общества формируется и система его релевантностей, предопределяющая инвестиции времени и сил в определенные виды познания и деятельности. Значение систем релевантности, исторически укорененных в определенном обществе, можно наглядно увидеть на фактах, связанных с попытками специального стимулирования развития современного образования и науки в развивающихся странах. При всех усилиях в большинстве развивающихся стран обнаружилось хроническое затруднение по генерированию современных знаний, особенно социокультурных. География затруднений в целом совпадает со странами «второго» и «третьего» мира, а центры современной социогуманитарной мысли в основном находятся в развитых странах. Исходя из такой географии развития современных социокультурных знаний, можно сделать несколько выводов. Во-первых, существует тесная корреляция между уровнем развития страны и уровнем развития в ней современных социокультурных когниций; во-вторых, центры развития современных социокультурных когниций расположены в странах с длительной традицией развития сложных знаний; в-третьих, заимствование современных социокультурных знаний, как и возможности их генерирования, достаточно жестко зависят от системы релевантности того или иного общества.

Основные результаты, достигнутые когнитивистской версией институционализма, наиболее концентрированно можно увидеть при анализе модернизационных процессов в обществах, которым свойственны хронические затруднения с формированием современных институтов. Институциональные практики, ставшие для современных обществ само собой разумеющимся, и, соответственно, не вызывающим специального внимания нормальным состоянием, для большинства развивающихся стран являются трудно достижимыми, а иногда и фактически недостижимыми. Для большинства стран неорганичной модернизации свойственны хронические проблемы с генерированием социокультурных когниций, необходимых для формирования современных институтов. Такие же трудности они испытывают из-за несовпадения в этих обществах темпов развития технических аспектов современных институтов и сфер общества, которые должны быть социокультурной основой для новых институтов.

Развитие современных институтов в развивающихся странах во многом сильно затрудняется и даже блокируется из-за недостатка и зачастую отсутствия их легитимности. Порой современные институты или, точнее, их фрагменты в развивающихся обществах не только не имеют должной легитимности, но даже существуют в условиях их отрицания со стороны большинства членов данных обществ. Также выводы П. Бергера и Т. Лукмана о ролевой репрезентации и необходимых для этого типизированных деятелях позволяют видеть в развивающихся обществах массовое и устойчивое расхождение между выполняемыми ролями и отсутствием необходимых для таких действий типичных деятелей.

Достижение уровня, когда институт может эффективно типизировать деятелей, связано со степенью его укорененности в определенном общественном контексте, что, в свою очередь, представляет сложный и довольно длительный процесс. При хронических затруднениях, связанных с достижением необходимого уровня социокультурной укорененности новых заимствованных институтов, характерных для развивающихся стран, в этих обществах современные институты не могут обрести необходимый уровень признаний и влияний. А значит, в таких обществах наиболее влиятельными остаются традиционные институты, тем самым сохраняя и традиционный в своей основе тип общества.

Статья написана в рамках исследования, финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP09259979, договор № 161/36–21–23 от 07.04.2021 г.).

Список литературы

- 1 Есенгараев Е.Ж. Общество, институты и социальная наука / Е.Ж. Есенгараев. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2017. — 312 с.
- 2 Спенсер Г. Синтетическая философия / Г. Спенсер. — Киев: Ника-Центр, 1997. — 513 с.
- 3 Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. — М.: Наука, 1991. — 575 с.
- 4 Веблен Т. Теория праздного класса. — 4-е изд. / Т. Веблен. — М.: ЛИБРОКОМ, 2011. — 365 с.
- 5 Парсонс Т. Общий обзор / Американская социология. Перспективы, проблемы, методы / Г.В. Осипов. — М.: Прогресс, 1972. — С. 360–378.
- 6 Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. — М.: Академический Проект, 2000. — 880 с.
- 7 Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. — М.: Медиум, 1995. — 323 с.
- 8 Делез Ж. Фуко / Ж. Делез. — М.: Изд-во гуманит. лит., 1998. — 172 с.
- 9 Делез Ж. Эмпиризм и субъективность: опыт о человеческой природе по Юму. Критическая философия Канта: учение о способностях. Бергсонизм. Спиноза / Ж. Делез. — М.: ПЭРСЕ, 2001. — 143 с.
- 10 Делез Ж. Мая 68-го не было / Ж. Делез. — М.: Ад Маргинем Пресс, 2016. — 96 с.
- 11 DiMaggio P.J., Powell W.W. The New Institutionalism in Organizational Analysis / P.J. DiMaggio, W.W. Powell. — Chicago: University of Chicago Press, 1991. — 486 p.
- 12 Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. — М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. — 180 с.
- 13 Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Д. Норт. — М.: ГУ «ВШЭ», 2010. — 256 с.
- 14 Греф А. Институты и путь к современной экономике. Уроки средневековой торговли / А. Греф. — М.: ГУ «ВШЭ», 2013. — 536 с.
- 15 Аджемоглу Д. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты / Д. Аджемоглу, Дж. Робинсон. — М.: АСТ, 2016. — 704 с.

- 16 Асеомглу Д. Экономические истоки диктатуры и демократии / Д. Асеомглу, Дж. Робинсон. — М.: ГУ «ВШЭ», 2015. — 512 с.
- 17 Есенгараев Е.Ж. Переходное общество: институциональный анализ / Е.Ж. Есенгараев // Проблемы теоретической социологии. — Вып. 4. — СПб.: НИИХ СПбГУ, 2003. — С. 284–294.
- 18 Есенгараев Е.Ж. Реформы и институциональная теория / Е.Ж. Есенгараев // Саясат–Policy. — 2003. — № 4. — С. 48–57.
- 19 Есенгараев Е.Ж. Идентичность как проблема современного мира / Е.Ж. Есенгараев // Идентичность в современном мире: Материалы Междунар. науч.-теор. конф. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. — С. 3–10.
- 20 Есенгараев Е.Ж. Структурный подход к типологии обществ / Е.Ж. Есенгараев // Стратегия Казахстан — 2050: сб. материалов V Конгр. социологов Казахстана. — Алматы, 2014. — С. 215–223.
- 21 Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение обществ / Ш. Эйзенштадт. — М.: Аспект-Пресс, 1999. — 416 с.
- 22 Рикер П. Герменевтика, этика, политика. Московские лекции и интервью / П. Рикер. — М.: KAMI ACADEMIA, 1995. — 160 с.

Е.Ж. Есенгараев, Т.Н. Пупышева

Институттар мен қоғам

Институттар, әлеуметтік жүйелер және оларды өзгерту мәселесі туралы көптеген жұмыстар жазылды. Олардың көпшілігі экономикалық немесе технологиялық детерминизм идеяларына нақты немесе нақты емес сүйенеді. Редукционизм талдау әдісі ретінде көптеген зерттеушілер үшін ең тартымды болып қала береді. Мұндай логиканы ұстанатын авторлар институттар мен әлеуметтік жүйелерді, сондай-ақ олардың эволюциясын шешуші факторлардың бірінің призмасы арқылы қарастырады. Осындай факторларға ғалымның парадигматикалық құрамына байланысты өндіріс әдісі, технологиялық инновациялар және географиялық жағдайлары жатады. Осы дәлелдер авторларды күмәннен арылтады, өйткені олар кейбір жағдайларда бұл факторлардың шектеулі қоғамдарға оң әсерін тигізген себептерін дәйекті түрде түсіндіреді, бірақ көптеген елдер оларды өздеріне пайдалы ете алмады. Бір факторлы тәсілдің айқын шектеулерімен келісуді қаламау көбінесе тарихи істің эклектикасына немесе аполлогиясына әкеледі. Редукционизмге балама құрылымдық тәсіл болып табылады. Оның арқасында қоғам сияқты күрделі құбылыс бір қағидаға енбейді және институттардың тарихи қалыптасқан құрылымы ретінде қарастырылады. Құрылымдық тәсіл әлеуметтік жүйелер құрылымындағы айырмашылықтарды оларды белгілі бір материалдық принципке азайту арқылы емес, институттардың қатынасы арқылы түсіндіруге мүмкіндік береді. Институционалды құрылым әлеуметтік жүйенің түрін анықтайды, ал дәстүрлі қоғамды модернизациялау оның институционалдық құрылымын өзгертен жағдайда ғана мүмкін болады. Теориялық нақтылаудың қажетті деңгейі, нәтижесінде олардың идеяларын неғұрлым нақты эмпирикалық растау, институционалдық және құрылымдық көзқарас когнитивизмге қол жеткізуге жағдай жасайды.

Кілт сөздер: қоғам, қоғамдық жүйе, институт, институционализация, заңдастыру, әлеуметтік сәйкестік, саралау, әртарапандыру.

E.Zh. Esengaraev, T.N. Pupysheva

Institutions and society

Many works have been written about institutions, social systems and the problem of their transformation. Most of them are directly or indirectly based on the ideas of economic or technological determinism. Reductionism as a method of analysis remains the most attractive for the majority of researchers. Authors adhering to this logic consider institutions and social systems as well as their evolution through the prism of one of the decisive factors. These factors, depending on the paradigm affiliation of the scientist, include the mode of production, technological innovation, and geographical conditions. These arguments relieve the authors of doubts more than they consistently explain the reasons why in some cases these factors had a positive impact on a limited number of societies, while most countries were not able to turn them to their advantage. Unwillingness to agree with the obvious limitations of the one-factor approach often leads to eclecticism or apology for the historical case. An alternative to reductionism is the structural approach. Thanks to it, as complex a phenomenon as society is not reduced to one basis and is considered as a historically formed structure of institutions. Structural approach allows to explain the differences in the structure of social systems not through their reduction to a certain material principle, but through the correlation of institutions. The institutional structure determines the type of social system, the modernization of a traditional society is possible only if its institutional structure is transformed. The necessary level of theoretical concretization, and as a result, a more accurate empirical confirmation of their ideas, of the institutional-structural approach was achieved by cognitivism.

Keywords: society, social system, institution, institutionalization, legitimation, social identity, differentiation, diversification.

References

- 1 Esengaraev, E.Zh. (2017). *Obshchestvo, instituty i sotsialnaia nauka* [Society, institutions and social science]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 2 Spenser, G. (1997). *Sinteticheskaia filosofiiia* [Synthetic Philosophy]. Kiev: Nika-Tsentr [in Russian].
- 3 Diurkheim, E. (1991). *O razdelenii obshchestvennogo truda. Metod sotsiologii* [On the division of social labor. Sociology method]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Veblen, T. (2011). *Teoriia prazdnogo klassa* [Theory of the leisure class]. Moscow: LIBROKOM [in Russian].
- 5 Parsons, T. (1972). *Obshchii obzor* [General review] / *Amerikanskaia sotsiologiiia. Perspektivy, problemy, metody — American Sociology. Prospects, problems, methods*, 360–378 [in Russian].
- 6 Parsons, T. (2000). *O strukture sotsialnogo deistviia* [On the structure of social action]. Moscow: Akademicheskii Proekt [in Russian].
- 7 Berger, P., & Lukman, T. (1995). *Sotsialnoe konstruirovaniie realnosti. Traktat po sotsiologii znaniia* [Social construction of reality. A treatise on the sociology of knowledge]. Moscow: Medium [in Russian].
- 8 Delez, Zh. (1998). *Fuko* [Fuko]. Moscow: Izdatelstvo gumanitarnoi literatury [in Russian].
- 9 Delez, Zh. (2001). *Empirizm i subektivnost: opyt o chelovecheskoi prirode po Yumu. Kriticheskaia filosofiiia Kanta: uchenie o sposobnostiakh. Bergsonizm. Spinoza* [Empiricism and Subjectivity: Hume's Experience of Human Nature. Kant's Critical Philosophy: The Study of Ability. Bergsonism. Spinoza]. Moscow: PERSE [in Russian].
- 10 Delez, Zh. (2016). *Maia 68-go ne bylo* [May 68 was not there]. Moscow: Ad Marginem Press [in Russian].
- 11 DiMaggio, P.J., Powell, W.W. (1991). *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
- 12 Nort, D. (1997). *Instituty, institutsionalnye izmeneniia i funktsionirovaniie ekonomiki* [Institutions, Institutional Change and Economic Performance]. Moscow: Fondy ekonomicheskoi knigi «Nachala» [in Russian].
- 13 Nort, D. (2010). *Ponimanie protsessa ekonomicheskikh izmenenii* [Understanding the process of economic change]. Moscow: HU «VShE» [in Russian].
- 14 Greif, A. (2013). *Instituty i put k sovremennoi ekonomike. Uroki srednevekovoi trgovli* [Institutions and the path to the modern economy. Lessons from medieval trade]. Moscow: HU «VShE» [in Russian].
- 15 Adzhemohlu, D., & Robinson, Dzh. (2016). *Pochemu odni strany bogatye, a drugie bednye. Proiskhozhdeniie vlasti, protsvetaniia i nishchety* [Why are some countries rich and others poor. The origin of power, prosperity and poverty]. Moscow: AST [in Russian].
- 16 Asemohlu, D., & Robinson, Dzh. (2015). *Ekonomicheskie istoki diktatury i demokratii* [Economic origins of dictatorship and democracy]. Moscow: HU «VShE» [in Russian].
- 17 Esengaraev, E.Zh. (2003). *Perekhodnoe obshchestvo: institutsionalnyi analiz* [Transitional society: institutional analysis]. *Problemy teoreticheskoi sotsiologii — Problems of theoretical sociology*, 4, 284–294 [in Russian].
- 18 Esengaraev, E.Zh. (2003). *Reformy i institutsionalnaia teoriia* [Reforms and institutional theory]. *Saiasat – Polisy*, 4, 48–57 [in Russian].
- 19 Esengaraev, E.Zh. (2002). *Identichnost kak problema sovremennogo mira* [Identity as a problem of the modern world]. *Identichnost v sovremennom mire: Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-teoreticheskoi konferentsii — Identity in the modern world: Materials of the international scientific-theoretical conference*, 3–10 [in Russian].
- 20 Esengaraev, E.Zh. (2014). *Strukturnyi podkhod k tipologii obshchestv* [Structural approach to the typology of societies]. *Strategiia «Kazakhstan — 2050»: sbornik materialov V Kongressa sotsiologov Kazakhstana — Strategy «Kazakhstan — 2050»: collection of materials of the V Congress of sociologists of Kazakhstan*, 215–223 [in Russian].
- 21 Eizenshtadt, Sh. (1999). *Revoliutsiia i preobrazovaniie obshchestv. Sravnitelnoe izucheniie obshchestv* [Revolution and transformation of societies. Comparative study of societies]. Moscow: Aspekt-Press [in Russian].
- 22 Riker, P. (1995). *Germenevtika, etika, politika. Moskovskie lektsii i interviiu* [Hermeneutics, Ethics, Politics. Moscow lectures and interviews]. Moscow: KAMI ACADEMIA [in Russian].

А.Б. Қалыш*

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, Алматы, Қазақстан
(E-mail: kalyshamanzol@gmail.com)

XIX-XX ғасырдың басындағы орыс және еуропа суретшілерінің картиналарындағы Қазақстан территориясы және қазақтар бейнесі

Мақалада революцияға дейінгі Ресей империясы Қазақстан суретшілерінің тарихи өлкетануына байланысты қосқан үлесі қарастырылған. Орынбор даласы, Ор қамалына, кейінірек Каспий теңізі жағалауы мен Маңғыстау түбегіндегі Новопетровск бекінісіне он жылдай (1847–1857) жер аударылған ұлы украин ақыны және драматург, суретші — Т.Г. Шевченконың (1814–1864 жж.) салған суреттері мен көркем туындыларында қазақ халқының Батыс, ішінара Оңтүстік Қазақстанның жерлері көрініс тапқан. Қазақ халқының тұрмысы мен өлкетануына тікелей қатынасы бар, ландшафттық пейзаж, графикалық жұмыстар мен көркемөнер суреттерінің туындауына Арал (1848–1849) және Қаратау экспедицияларына қатысуы себеп болған. Батыс Сібір және Солтүстік Қазақстанның материалдық мәдениеті мен сәулет өнері Ресейдегі Томск қаласының пейзажист-суретшісі П.М. Кошаровтың (1824–1902 жж.) альбомдарында суреттелген. 1852–1857 жылдары Жетісудағы П.П. Семенов-Тянь-Шанскийдің экспедициясына қатысу барысында Қапал-Арасан және тағы басқа минералды көздерді, Верный қаласын көркемдеген. «Эсселер, эскиздер, естеліктер» (1883), «Түркістан. Этюд және натура» (1874) иллюстрациялық кітабы мен «Түркістан топтамалары» (1871–1874) атты суреттің авторы В.В. Верещагиннің (1842–1904 жж.) көркемөнер туындыларында Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу бейнеленген. Орыс географиялық қоғамының Жетісудағы бөлімінің ұйымдастырушысы, Түркістан археология әуесқойларының мүшесі — Н.Г. Хлудов (1850–1935) қарастырылып отырған мәселелерге өзінің үлесін қосты. Жетісу, Іле Алатауына арналған көркемөнер туындыларын жарыққа шығарған. Сонымен, мақалада жоғарыда аталған суретшілердің революцияға дейінгі еңбектері, қосқан үлесі жан-жақты қарастырылған.

Кілт сөздер: Қазақстан, өлкетану, қасиетті нысандар, аймақ, тұрғындар, суретшілер, музейлер, сурет галереялары.

Кіріспе

Мақаланың өзектілігі бейнелеу өнері саласында ұлттық өлкетанудың дамуын зерттеудегі қазақстандық тарихнамадағы олқылықтардың орнын толықтыру қажеттілігімен байланысты.

Бұл ұсынылған көркемдік мәселелерге бет бұруымыз XIX-XX басындағы орыс суретшілерінің Қазақстан мен оның жекелеген аймақтарын бейнелейтін шығармаларына заманауи көзбен қарауға деген талпыныс тарихи өткенге деген қызығушылықтан ғана туындап отырған жоқ, осы тақырып аясында әлі жеткілікті зерттелмеген бұл мұраны тарихи және этномәдени тұрғыдан зерделеу бүгінде өте маңызды.

Қазақстан аумағында орыс және еуропа суретшілерінің шығармашылығын мәдени-тарихи процестер аясында зерттеу XIX–XX ғасырдың басындағы Қазақстан өлкетануының күрделі даму жолын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Оның қызықты қырларын айшықтап, көлеңкеде қалған жақтарын ашып, сол кезеңнің өнердегі орнын анықтауға септігін тигізеді. Жұмыс барысында ақпарат көзі ретінде баяндамаға құрылымдық және мазмұндық жағынан жақын ғылыми әдебиетпен қатар біз зерттеп отырған орыс және еуропа суретшілерінің шығармашылық өміріне арналған жазбалар да пайдаланылды. Өнертанушылардың мұндай ғылыми еңбектері көркемдік стилистикалық талдау жағынан терең және іргелі болғанымен, ол еңбектерде суретшілердің шығармашылығындағы қазақстандық кезеңге жіті көңіл бөлінбеген, сондықтан олардың көркемдік, эстетикалық және тарихи, мәдени маңыздылығына лайықты баға берілмегенінің көрсеткіші деп білеміз.

Зерттеу нысаны — біз қарастырып отырған суретшілердің бейнелеу өнеріндегі көркемдік тілдің коммуникативтік қызметі, ол өз кезегінде этносаралық мәдени байланыстардың генезисі мен даму аспектісінде зерделенеді.

Зерттеу пәні — аталмыш кезеңдегі бейнелеу өнерінің жағдайын ұлттық өлкетану тарихы аясында қарастыру.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kalyshamanzol@gmail.com (А.Б. Қалыш)

Әдіснамалық тұрғыдан мақала өнер мен мәдениетті рухани және материалдық құндылықтардың жиынтығы ретінде ғана емес, өзіндік динамикасы мен диалектикасы бар үрдіс ретінде түсінуді көздейтін барлық гуманитарлық зерттеулерге ортақ тарихилық қағидасына негізделген. Классикалық өнертанудың әдіснамалық жетістіктеріне сүйене отырып, біз көркемдік-тарихи үрдісті суретшінің дарыны мен ол өмір сүрген кезеңдегі объективті әлеуметтік, экономикалық, идеологиялық және мәдени жағдайлардың өзара әрекеттесуінің нәтижесі деп түсінеміз. Бұл жұмыста қолданылған негізгі әдістер: хронологиялық әдіс, ол көркемдік-тарихи процесі дәйекті түрде қалпына келтіруге мүмкіндік береді; тарихи-салыстырмалы әдіс, оның міндеті белгілі бір аймақтардағы өнердің даму ерекшеліктерін көрсету және жалпы бейнелеу өнеріне тән белгілерді анықтауға бағытталған көркем шығармаларды сараптайтын көркемдік-стистикалық әдіс. Осы мақала үшін экстраполяция принципі маңызды болып табылады, сонымен қатар зерттеу нысанын жалпы тарихи жағдайда қарастыруға мүмкіндік беретін жүйелік тәсіл де қажет.

Негізгі бөлім

Батыс Қазақстан аумағы мен халқы, сонымен бірге ішінара Оңтүстік Қазақстанның өмірі **Т.Г. Шевченконың** (1814–1864) шығармашылығында көрініс тапты. Көрнекті украин жазушысы және ақыны, дарынды суретшісі Украинаның, Ресейдің және Қазақстанның жаңа тарихында жарқын із қалдырды. Оның көркемдік мұрасында 1000-нан астам аяқталған шығармалар бар, олардың ішінде 1830–1861 жылдар аралығында әртүрлі тақырыптарға жазылған, тек 835 кескіндеме, портреттер, суреттер, эскиздер мен этюдтер сақталған. Олардың сюжеттерінде портреттер, тарихи, мифологиялық және тұрмыстық тақырыптар, жергілікті тарих пен қазақ халқының өмірімен тікелей байланысты сәулеттік және табиғи-ландшафттық көріністер бейнеленген. Тарас Григорьевич бар болғаны 47 жыл ғана өмір сүрді, оның 34 жылын тұтқында өткізді: 24 жыл басыбайлы болды, 10 жылдан астам жер аударылды және 13 жыл ғана азат адам ретінде өмір сүріп, оның өзінде 4 жыл жандармерияның күнделікті қатал бақылауында болды.

Т.Г. Шевченко 1814 жылы Украинада Киев губерниясының ауылында басыбайлы шаруаның отбасында дүниеге келді. 12 жасында басыбайлықта тұлдыр жетім қалып, помещик Павел Энгельхардка қызметші болып алынды. 1829 жылы онымен бірге Вильноға, содан соң 1831 жылы Петерборға кетті. Мұнда 1835 жылы ол өзінің жерлесі, жас суретші И.М. Сошенкомен танысып, көп ұзамай ол арқылы Петербордың беделді мәдениет қайраткерлерімен кездесті. Олар Шевченконың бойындағы ерекше дарынды байқап, 1838 жылы 24 жасында оны 2500 рубльге құлдықтан босатып алды [1]. Азат болған Т.Г. Шевченко Өнер академиясына еркін тыңдаушы ретінде дәріс алуға мүмкіндік алды. Майлы және су бояумен, қарындашпен сурет салудан ерекше қабілеттерін көрсетіп, әйгілі К.П. Брюлловтың шәкірті болды. 1845 жылы Академияны тәмамдағаннан кейін ол отанына оралып, Киев археографиялық комиссиясының суретшісі болды. Алайда, 1847 жылы 5 сәуірде ол Ресей империясындағы крепостнойлық жүйені жою үшін күрескен құпия ұйым — Кирилл мен Мефодий қоғамына қатысты деген жаламен қамауға алынды. Тарас Григорьевич Ор бекінісінде орналасқан Бөлек Орынбор корпусының 23-атқыштар дивизиясының 5-батальонының қатардағы сарбазы ретінде 10 жылға жер аударылды, содан соң Маңғышлақтағы Новопетровский бекінісіне жіберілді [2]. Сондай қиын жағдайға да, Николай I патшаның үкіміне де қарамастан ол астыртын түрде шығармашылықпен айналысып, көркем шығармаларды дүниеге әкелді, өлеңдер жазды.

1848 жылдың сәуірінен 1849 жылдың қарашасына дейін Шевченко зерттеуші және штурман А.И. Бутаков басқарған «Константин» шхунасының экипаж құрамына күзетші-сарбаз болып енді. Бұл жағдай да оның дарынының толыққанды ашылуына оң әсерін тигізді. Осы уақыт аралығында ол 70-тен астам поэтикалық шығарма жазып, 160-тан астам түрлі-түсті суреттер мен акварельдер жасады. Қазақстанның тарихи өлкетануы бойынша олардың ішіндегі ең маңыздылары сол кезеңдегі форттар мен бекіністердің бейнелері: «Қарабұтақ форты», «Ырғыз қала бекінісі», «Райым бекінісі», оның ішкі, сыртқы көрінісі, «Сырдария айлағы», «Қос арал фортындағы шхуналар», «Қосаралдағы шамшырақ», «Қосарал бекінісінің қысқы көрінісі», «Арал жағасында», «Арал теңізінің тік жағалауы», «Көкарал», «Барсакелмес аралы», «Қосаралдағы қыстау», «Құландыдағы Дос молданың бейіті» сияқты жергілікті ландшафттың көрінісі өте тартымды, соның ішінде «Даладағы өрт» сияқты пейзаждар ерекше көзге түседі.

Т.Г. Шевченко (1814–1864)

Кара-Бұтақ форты

Атты казак

Райым бекінісі

Экспедиция аяқталысымен 1850 жылдың көктемінде патшаның шығармашылыққа тыйым салған үкімін бұзғаны үшін деген айыппен Т.Г. Шевченко қайтадан қатауға алынып, қиядағы бекініске — Маңғышлақ түбегіндегі Новопетровский фортына қатаң қадағалауға алынды. Ол сол жерде сыртқы әлеммен қатынассыз қиыншылыққа толы 7 жылын өткізді. Әйтсе де, 1851 жылы ол Қаратау мен Ақтауға жер қойнауындағы пайдалы қазбаларды зерттейтін геологиялық экспедицияға қатысып, оның ішінде Қаратау мен Ақтау көмір кен орындарын зерттеді. Маңғышлақтағы ежелгі ескерткіштердің, оның ішінде Қанға алқабындағы «Ханга баба», «Ханга баба құлпытасының» эскиздерін жасаған суретшілердің біріншісі және бірегейі болды. Осы жерде салынып және қазіргі кезде Қазақстанның Форт-Шевченко қаласындағы мемориалдық мұражайға, сонымен қатар Киевтегі Т.Г. Шевченконың Мемлекеттік мұражайында көрмеге қойылған көптеген суреттер ішінен «Новопетровский бекінісі маңындағы тұрғын үй», «Маңғышлақ түбегіндегі Түк қарағай мүйісі», «Маңғышлақ бағы», «Тақуа жартасы» сияқты туындыларын атап өтуге болады.

1855 жылы Николай I патша қайтыс болып, оның мұрагері Александр II билікке келген соң ғана Т.Г. Шевченко граф Ф.П. Толстойдың жанұясының ықпал етуінің арқасында 1857 жылы босатылып, Петерборға заңды түрде оралу құқығына жетті. Өмірінің соңғы жылдарында ол бейнелеу өнерінің мыс оюы саласында елеулі нәтижеге жетті. Сондықтан 1860 жылы Өнер академиясының жалпы жиналысы мен Ғылыми кеңесі суретшіге құрметті академик атағын берді [3].

Томск қаласының пейзаж суретшісі **П.М. Кошаровтың** да (1824–1902) Солтүстік және Шығыс Қазақстанның, сондай-ақ Жетісу өңірінің сәулетін, материалдық мәдениетін бейнелейтін альбомдары

мен эскиздері ерекше көрінеді. Ол 1840–1846 жылдары Императорлық өнер академиясында оқып, К.П. Брюллов, И.К. Айвазовский, М.Н. Воробьевтан дәріс алған [4; 9–10].

1854 жылдан өмірінің соңына дейін ол Сібірдегі Томск қаласымен байланысты болды, мұғалім және суретші, «Сибирский художественный листок» журналының баспагер-редакторы болып жұмыс істеді. Бұл жерде өзінің ойға алған «Художественно-этнографические рисунки Сибири» атты топтамасын жүзеге асырды [5].

Оның шығармашылығында Сібір, Алтай, Тянь-Шань, Ыстықкөл, Томск және оның маңайындағы көріністер елеулі орын алады. Сонымен қатар портреттер, этнографиялық нұсқалар, тұрмыстық суреттер оның графикалық және бейнелік жұмыстарында айқын сипатталған.

1856 жылы жазда П.М. Кошаров рудалы Алтайды зерттеу мақсатында Алтай тау экспедициясына іс-сапарға жіберілді. Ол қажет географиялық, геологиялық және археологиялық суреттерін дайындауы тиіс еді. Алтайдан суретші тау мен өзен алқабының табиғи пейзажын алып келді. Әсіресе, Қазақстанның Ресеймен шекарасы өтетін Алтайдың тамаша тауы — Белуханың бейнесі, сонымен бірге «Бұқтырма бекінісі мен Өскемен қаласы арасындағы Ертіс өзені» картинасы ерекше болды. Алтайдың жергілікті халықтарының тұрмысы, елді-мекендері, баспанасы, киім-кешектері, тұрмыстық бұйымдары жайлы әртүрлі суреттері жинақталған папкасы айтарлықтай қызығушылық тудырады. Суретші бұл папканы кейін бөлек этнографиялық альбом ретінде шығарған [6; 51–59].

П.М. Кошаров (1824–1902)

Бұқтырма бекінісі мен Өскемен қаласы арасындағы Ертіс өзені

1857 жылы танымал саяхатшы П.П. Семеновтың басшылығымен Тянь-Шаньның таулы жүйесін зерттеу бойынша Орыс географиялық қоғамының ғылыми экспедициясы құрамында суретші ретінде қатысты. Алтай, Тарбағатай, Семей қаласы, Жетісу мен Іле Алатауы, Шелек пен Меркі өзендеріне, Балқаш көліне барды [7]. Сапар нәтижесінде Хан-Тәңірі тауының шыңы, жергілікті тұрғындардың портреттері, тарихи ескерткіштер, тұрмыстық бұйымдар мен киім-кешектер суреттері секілді туындылар дүниеге келіп, олардың бір бөлігі болашақта суретшінің «Виды природы в Тянь-Шане. Его жителей Дико-Каменных и Большой Орды киргизов» атты этнографиялық альбомына енді [8; 33–39; 9; 147–193].

1860 жылы суретші Томск қаласында өз картиналарының көркем көрмесін ұйымдастырып, онда жоғарыда көрсетілген екі экспедицияның барысында дүниеге келген туындыларын қойды [10; 147–193].

Бүгінгі күні П.М. Кошаровтың Алтай және Тянь-Шань сериясына жататын шығармалары Томск музейінде, Томск мемлекеттік университетінің Ғылыми кітапханасында, Орыс географиялық қоғамының архивінде, Санкт-Петербурдағы Ұлы Петр атындағы Ресей Ғылым академиясының Антропология және этнография музейінің алдыңғы және Орта Азия бөлімінде сақтаулы [11]. Ол шығармаларда жергілікті халықтардың этнографиялық бейнелері, киім-кешектері, бұйымдары, қару-жарақтары, елді-мекендердің пейзажы бейнеленіп, кейін Орта Азия, Қазақстан және Алтай жайлы

журналдар мен кітаптарда жарыққа шыққан. Олар «Киргизский край» [12] және «Туркестанский край» [13], «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» атты көптомдық серияларын қосқанда П.П. Семеновтың иллюстрациялық кітабында кеңінен пайдаланылды.

Оңтүстік Қазақстан және Жетісу бейнесі «Туркестан. Этюд с натуры», «Очерки, наброски, воспоминания» атты иллюстрациялық кітаптардың және «Туркестанские серии» картиналарының авторы, орыс суретшісі **В.В. Верещагиннің** (1850–1935) туындыларында орын алған.

В.В. Верещагин (1842–1904)

Бай қырғыз (қазақ) аңшысы сұңқармен

Мешіт есігінің алдында

Тау көрінісі

1873 жылы Василий Васильевич құрастырған «Туркестанские серии» атты жинақта 1867–1868, 1869–1870 жылдары және одан кейінгі уақытта Ресей империясы Түркістан аумағын жаулап алғаннан кейінгі кезеңде болған сапарлары барысында туындаған 230 шығармасы енген. Ол Түркістан генерал-губернаторлығына әскери қимылдармен офицер және К.П. Кауфман жанына хатшы-суретші ретінде жіберілген [14].

Суретшінің «Туркестанская серия» атты жинағы қалың көрерменге қираған қала маңындағы үйіліп жатқан бас сүйектер мен оған қонған өлім символы — қарға-құзғындар бейнелеген «Апофеоз войны» суретімен ғана танымал емес. Кейін Германиядағы мюнхен коллекциясына арқау болған картиналар, суреттер және табиғат көріністері, этюдтер осы аумақ халқының бейбіт өмірін, қазақ отбасының көшіп-қонуын, салтанатты киіз үй бейнелері суреттелді. Өлкетанушыларды қызықтыратын қала мен қоныстардың, бекіністер мен тарихи ескерткіштердің суреттері де осы

қатарға кіреді. Генерал В.П. Перовский әскерлерінің атқылап, қиратқан Ақмешіт бекінісі суреті де жатқызылады [15; 79–81].

В.В. Верещагиннің «Туркестан. Этюды с натуры» альбомындағы 26 беттегі 106 сурет те өлкетанулық сипатқа ие [16]. Олардың ішінде «Старая крепость по дороге из Чимкента в Ташкент», Қ.А. Яссауиге арналып салынған «Мечеть в городе Туркестане», «Нищенствующие монахи ордена Накшбанди у входа в мечеть в Туркестане» суреттерін ерекше атап көрсетуге болады.

Түркістанға арналған көптеген картиналар мен суреттер 1869 жылы К.П. Кауфманның көмегімен Санкт-Петербурда, сондай-ақ 1873 жылы Лондонда және 1874 жылы Мәскеуде ұйымдастырылған В.В. Верещагиннің жеке көрмесінде қойылды. Аталған көрмелерде 13 картина, 81 этюд, 133 сурет ұсынылған. «Туркестанская серия» жинағын қазіргі күні Мәскеудегі атақты Ресей мемлекеттік Третьяков галереясы иеленген меценат және коллекционер П.М. Третьяков түгелімен сатып алады [17].

Суретшінің көптеген танымал шығармалары Жетісу мен Қырғызстанға арналған. Ол бұл аймақтарда және циньдік Қытаймен шекаралас қалалар мен елді-мекендерге 1869 жылдың жаз-күз айларында келіп, Алакөлде болып, Алатаудың таулы асуларына көтерілген. Осы саяхаты кейін «Богатый киргизский охотник с соколом», «Виды гор близ станции Лепсинской», «Окружающие Лепсинский край горы», «Виды гор в долине реки Чу» атты туындыларында өз көріністерін тапқан [18].

В.В. Верещагиннің жоғарыда аталған шығармаларының басым бөлігі Мемлекеттік Третьяков галереясында, Мәскеудегі этнография музейінде, АҚШ-тың Бостон өнер музейінде және т.б. қалалардағы музейлерде сақталған. Аталған шығармаларының көпшілігі Мемлекеттік Третьяков галереясында, Мәскеудегі этнография мұражайында, АҚШ-тың Бостон өнер мұражайында, сондай-ақ басқа да қалаларда орналасқан.

Ресей және Қазақстанның танымал суретшісі, этнограф және өлкетанушы **Н.Г. Хлудов** (1850–1935) біз қарастырып отырған мәселеге қатысты үлкен үлес қосты. Ол алдымен Одесса сурет мектебін (1874), содан кейін Петербор қаласының көркем шеберханасын бітірген. 1879 жылы Қазақстанға келе салысымен Түркістан генерал-губернаторлығының Әскери халық басқармасында топограф қызметін, ал 1884 жылы Верный қаласында Жетісу облыстық басқармасының жер өлшеушісі қызметтерін атқарады [19; 10]. Бұл оған Оңтүстік-Шығыс және Оңтүстік Қазақстан халқының тұрмысы мен өмірін, табиғатын жақын тануға мүмкіндік берді.

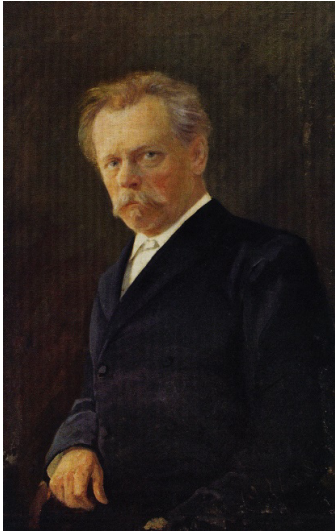
1886 жылы Николай Гаврилович геолог И.В. Игнатьев пен ботаник А.Н. Красновтың Хан Тәңірі тау ландшафтын зерттеу бойынша экспедициясында топограф, суретші және фотограф ретінде қатысады. Біз үшін осы аталған экспедицияның қорытындысы бойынша дайындалған 13 акварельден тұратын альбом қызығушылық тудырады. Олардың арасында «Главный пик Тянь-Шаня — Хан-Тенгри» [19; 12] шығармасы кеңінен танылған.

1887 жылы 28 мамырда суретші И.В. Мушкетов басқарған Верный жер сілкінісінің мен салдарын зерттеу бойынша ұйымдастырылған экспедиция құрамына кірді. 1883–1887 жылдары осы екі экспедиция барысында Николай Гавриловичтің атқарған жемісті еңбегі мен кәсібилігі Орыс Императорлық Орыс географиялық қоғамының күміс медалімен [20; 138–148], сонымен қатар III дәрежелі Қасиетті Анна және Қасиетті Станислав ордендерімен марапатталды [21; 19].

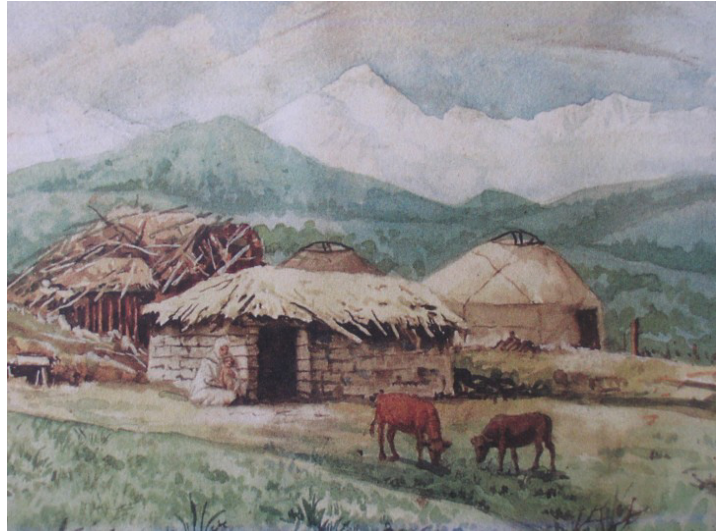
Осы және кейінгі жылдары Н.Г. Хлудов Верный жоғары училищесінің сурет салу және сызу пәнінің оқытушысы; семинария, қыздар гимназиясы мен ауыл шаруашылық техникумының мұғалімі; археология әуесқойларының Түркістан үйірмесінің мүшесі; Орыс географиялық қоғамының Жетісу бөлімінің негізін салушысы болды. Ол Түркістан генерал-губернаторлығының көркем портреттері мен безендіру тапсырыстарын орындау бойынша тапсырыстар алды.

Экспедиция және қызметтік іс-сапарлар барысында кәсіби міндеттерін орындаумен қатар, суретшіні Жетісу табиғатының сұлулығы еліктіріп, нәтижесінде ол жергілікті жердің қайталанбас мұздықтары, алқаптары, өзендері мен көлдері бейнеленген эскиздер мен суреттер туындады. Аймақтың көшпелілер мен отырықшы халқының мәдениеті, тұрмысы мен шаруашылық өмірін барынша суреттеді. Олар, ең алдымен — қоныстар, стационарлық және тұрақты баспаналар, сонымен қатар жылжымалы баспаналар — киіз үйлер еді. Осы аталған баспаналардың алғашқысы Іле Алатауының баурайында алыстан және жақыннан бейнеленген. Ол қатарға 15 картина мен этюдтер жатады, олардың ішінде азамат соғысы жылдарындағы Қазақстанның жағдайы бейнеленген «Разгром аула», тұрақты баспана мен киіз үй көрініс тапқан «Домики на фоне горы» және «Зимовка» суреттері бар. «Юрта в горах», «В юрте», «Жайляу», «Внутренность казахской юрты» және т.с.с. суреттерді

қоса алғанда 30-ға жуық картиналар киіз үй және оның ішкі интерьеріне арналған. Аталған суреттер Жетісу қазақтарының көшпелі тұрмысын бейнелейтін картиналарды құрайды. Ең алдымен, көшпелілердің көшіп-қонуына арналған: «Кочевье в горах», «Богатое кочевье», «Перекочевка в бурю», «Траурное кочевье». Суретшінің туындыларының басым бөлігі аумақтың көшпелі және отырықшы тұрғындарының шаруашылық-мәдени өміріне арналып, төрт түлік мал түрлері мен оларды бағу ерекшеліктерін қамтыған.

Н.Г. Хлудов (1850–1935)

Жайлау

Бай көшпенді

Киіз үйде

Өткеннің мұрасымен, әсіресе ескі интеллигенция өкілдерімен қатаң күрескен тоталитарлық кеңестік билік тұсында да Н.Г. Хлудовтың кәсібилігі сұранысқа ие болды. Дегенмен, 1920 жылы ол Верный қаласында жеке көркем студияны ұйымдастырып, қаржыландырады. Ол студия 1930 жылға дейін қызмет еткен. Аталған студияда Ә.Қастеев, С.Чуйков, А.Бортников және т.б. қазақ бейнелеу өнерінің болашақ корифейлері алғашқы білімдерін алған. Тіпті 1925 жылы ол Жетісуда тұңғыш көркем көрме, 1930 жылға дейін өзінің жеке көрмесін ұйымдастырып, 1927, 1934 жылдары Мәскеу қаласында өткен көркем көрмелерге қатысқан [22; 227–228].

Атап өтетін жәйт, Г.Н. Хлудовтың туындылары Алматы, Бішкек, Мәскеу, Санкт-Петербург қалаларының мұражайларында және басқа да жеке коллекцияларда бар. Оның шығармаларының ең үлкен бөлігі, яғни 214 суреті — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің қорында, оның ішінде 117 кескіндеме, 39 қарындаш суреті, 55 акварель мен этюд және сурет салынған 3

альбомы сақталған. Суретшінің 35 кескіндеме жұмыстары Ә. Қастеев атындағы Мемлекеттік өнер мұражайының коллекциясында да бар [21; 18–19].

Қорытынды

Қазақстан өлкесі өзінің бай тарихы мен мәдениеті арқылы XIX-XX ғасырдың басында көптеген орыс және еуропалық зерттеушілердің шығармашылық шабытының қайнаркөзіне айналды. Егер еуропалық шығыстану, сәйкесінше бейнелеу өнері Таяу Шығыс материалдарына негізделген болса, орыс өнері қалыптасқан тарихи жағдайда өзіндік ерекшелігі бар, әлі әлсіз танылған, жаңа және ерекше бастау — Қазақстан және Түркістанға бағытталды.

Орыс және еуропалық өнер Қазақстан мен Түркістан проблематикасы боялған сегменттерді осы аумақтың халқының өмірі жайлы өз замандастарына жеткізе алды ма деген сауалға жауап берер болсақ, көшпелілер мен отырықшы халықтардың тұрмысы көбіне үстірт сипатта болды. Ал, арнайы ресми тапсырыс бойынша дайындалған жұмыстарда тарихи шындық Ресейдің ресми ортасы ұстанған идеологиясы мен олардың эстетикалық талғамдарына сәйкес насихаттық стереотиптермен ығыстырылды. Алайда, осыған қарамастан, көптеген жекелеген орыс және еуропалық суретшілердің жұмыстарында ресми ұстанымдарға қарамастан жергілікті халықтың өміріне, мәдениетіне деген шынайы назар аударылып, тарихи оқиғалардың басты мәнін түсінуге талпыныстар жасалды.

Қорытындылай келе, Т.Г. Шевченко, П.М. Кошаров, В.В. Верещагин және Н.Г. Хлудовтың иллюстрациялық материалдарын талдай отырып, олар революцияға дейінгі Қазақстанның тарихы мен мәдениетін тану үшін ғылыми, тарихи-мәдени және танымдық қызығушылық тудырған тамаша туындыларды дүниеге әкелді. Суретшілердің туындыларында, тіпті жазба мәтіндерінде де «бөгде адамдардың» мәдениетіне деген немқұрайдылық немесе менсінбеушілік байқалмайды. Аталған авторлардың шығармалары тек қана танымдық қызығушылық емес, Қазақстан тарихы мен мәдениеті үшін ғылыми, тарихи-мәдени маңызға ие екені сөзсіз.

Мақала Мәдениет және спорт министрлігінің № BR08555285 «XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақстан тарихы мен мәдениеті туралы фотоқұжатты деректер (отандық музейлер коллекциясы бойынша). Ғылыми каталог» гранттық жобасы аясында орындалған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Красицкий Д.Ф. Тарас — художник: рассказы о юности Т.Г. Шевченко / Д.Ф. Красицкий. — Киев: Радуга, 1973. — 140 с.
- 2 Паламарчук Г.П. Тарас Шевченко / Г.П. Паламарчук. — Киев: Мистецтво, 1976. — 352 с.
- 3 Чалый М.К. Жизнь и произведения Тараса Шевченко / М.К. Чалый. — Киев: Типогр. К.Н. Милевского, 1882. — 281 с.
- 4 Снитко Л.И. Первые художники Алтая / Л.И. Снитко. — Л.: Художник РСФСР, 1986. — 155 с.
- 5 Кошаров П.М. Художественно-этнографические рисунки Сибири / П.М. Кошаров. — Томск, 1889. — 48 л.
- 6 Колосова Г.И. Алтайская тема в графических работах художника П. Кошарова / Г.И. Колосова // Вестн. Том. гос. ун-та. Культурология и искусствоведение. — 2014. — № 4 (16). — С. 51–59.
- 7 Семенов-Тянь-Шанский П.П. Путешествие в Тянь-Шань / П.П. Семенов-Тянь-Шанский. — М.: Географгиз, 1958. — 278 с.
- 8 Колосова Г.И. Этнографический альбом художника П.М. Кошарова «Виды природы в Тянь-Шане» в научной библиотеке Томского университета / Г.И. Колосова // Вестн. Том. гос. ун-та. Культурология и искусствоведение. — 2015. — № 4 (20). — С. 33–39.
- 9 Абрамзон С.М. Этнографический альбом художника П.М. Кошарова 1857 г. / С.М. Абрамзон // Сб. Музея антропологии и этнографии. — М., 1953. — Т. 14. — С. 147–193.
- 10 Кошаров Павел Михайлович // Томск от А до Я: Краткая энциклопедия города. — 1-е изд. — Томск: Изд-во НТЛ, 2004. — С. 168, 169.
- 11 П.М. Кошаров: рисунок, живопись, литография: каталог-альбом / Сост., автор предисл. Г.И. Колосова. — Томск: Изд. дом Том. гос. ун-та, 2018. — 378 с.
- 12 Россия. Полное географическое описание нашего отечества. — Т. XVIII. Киргизский край. — СПб.: Изд-во А.Ф. Девриена, 1903. — 517 с.
- 13 Россия. Полное географическое описание нашего отечества. — Т. XIX. Туркестанский край. — СПб.: Изд-во А.Ф. Девриена, 1905. — 428 с.
- 14 Лебедев А.К. Василий Васильевич Верещагин / А.К. Лебедев, А.В. Солодовников. — Л.: Художник РСФСР, 1987. — 180 с.

- 15 Жабцев В.М. Василий Васильевич Верещагин / В.М. Жабцев // Русская жанровая живопись. — Минск: Харвест, 2008. — С. 79–81.
- 16 Туркестан. Этюды с натуры В.В. Верещагина. — СПб.: В магазине А. Беггрова, 1874. — 26 л. илл.
- 17 Володарский В.М. Василий Верещагин / В.М. Володарский. — М.: Белый город, 2000. — 64 с.
- 18 Василий Васильевич Верещагин: альбом. — М.: Изобразительное искусство, 1974. — 72 с.
- 19 Чеботов Д.И. Николай Гаврилович Хлудов: жизнь и творчество / Д.И. Чеботов. — Алма-Ата, 1956. — 86 с.
- 20 Болкоев Ф. Творчество Н.Г. Хлудова / Ф. Болкоев // Мәдени мұра = Культурное наследие. — 2015. — № 5 (62). — С. 138–148.
- 21 Николай Гаврилович Хлудов. Каталог произведений: живопись и графика. — Алматы: Эффект, 2003. — 288 с.
- 22 Мендешева Р.А. Творческий вклад русских художников в искусство Казахстана / Р.А. Мендешева // Cuadernos de Rusística Española. — 2011. — № 7. — P. 227–231.

А.Б. Калыш

Территория Казахстана и казахи в работах российских художников XIX – начала XX веков, хранящихся в музеях и картинных галереях

В статье рассмотрен вклад дореволюционных художников Российской империи в исследование исторического краеведения Казахстана. Известно, что земли и казахское население Западного, частично Южного Казахстана нашли свое достойное отражение в живописи и зарисовках Т.Г. Шевченко (1814–1864) — художника, великого украинского поэта и драматурга, отбывавшего в Казахстане десять лет ссылки (1847–1857) в оренбургских степях, в крепости Орске, а затем в Новопетровском укреплении на полуострове Мангышлак и на берегу Каспийского моря. Участие в работе двух экспедициях — Аральской (1848–1849) и Каратауской — способствовали созданию им ряда живописных картин и графических работ, ландшафтных пейзажей, имеющих прямое отношение к краеведению и быту казахского народа. Оригинальны альбомы и зарисовки томского художника-пейзажиста П.М. Кошарова (1824–1902) с видами архитектуры, материальной культуры Западной Сибири и Северного Казахстана. Принимая участие в экспедиции П.П. Семенова-Тян-Шанского в Жетысу в 1852–1857 гг., он сумел оформить раннее документальное изображение Верного, минерального источника Капал-Арасан и др. Южный Казахстан и Жетысу нашли свое отражение в полотнах и зарисовках В.В. Верещагина (1842–1904), автора картин «Туркестанские серии» (1871–1874), иллюстрированных книг «Туркестан. Этюд с натуры» (1874), «Очерки, наброски, воспоминания» (1883). Аналогичный вклад в рассматриваемую нами проблему внес Н.Г. Хлудов (1850–1935) — член Туркестанского кружка любителей археологии, учредитель Семиреченского отдела Русского географического общества. Им были выполнены множество достоверных художественных картин, посвященных Жетысу, Заилийскому Алатау. Таким образом, в статье показан вклад указанных нами выше дореволюционных художников в разработку поставленной нами выше проблемы.

Ключевые слова: Казахстан, историческое краеведение, сакральные объекты, население, дореволюционные художники, музеи, картинные галереи.

A.B. Kalysh

The territory of Kazakhstan and Kazakhs in the works of Russian artists of the 19th–early 20th centuries, kept in museums and art galleries

This article considers the contribution of pre-revolutionary artists of the Russian Empire to the study of the local history of Kazakhstan. It is known that the lands and Kazakh population of Western, Northern, Eastern and Southern Kazakhstan found their worthy reflection in the paintings of famous artists. So, for example, the sacred monuments of the Mangyshlak Peninsula, the plain of Ustyurt, the northern Aral Sea and the Caspian Sea were depicted in the paintings and sketches of the great Ukrainian poet and playwright T.G. Shevchenko (1814–1864). He was exiled for ten years in Kazakhstan (1847–1857) in the Orenburg steppes, in the fortress of Orsk, and then in the Novopetrovsk fortification on the Mangyshlak Peninsula, and on the banks of the Caspian Sea. His participation in the work of two expeditions of Aral (1848–1849) and Karatau facilitated the creation of several paintings and graphic works of landscapes, which have a direct relation to the study of local lore and life of the Kazakhs. Original albums and sketches of the Tomsk artist P.M. Kosharov (1824–1902) depicting types of architecture, the material culture of Western Siberia and Northern Kazakhstan are also of note. Participating in an expedition of P.P. Semenov-Tyan-Shansky to Zhetysu in 1852–1857, he managed to issue the early documentary image of Vernyi, mineral source Kapal-Arasan, etc. The Southern Kazakhstan and Zhetysu found the reflection in V.V. Vereshchagin's sketches (1842–1904), who was the author

of the pictures «Turkestan Series» (1871–1874), and the illustrated books «Turkestan. The etude from nature» (1874), «Essays, sketches, memoirs» (1883). A similar contribution to the subject under consideration was made by the member of the Turkestan circle of lovers of archaeology, founder of the Semirechensky department of the Russian Geographical Society N.G. Khludov (1850–1935). He created a set of realistic art paintings devoted to Zhetysu and Zailiysky Alatau. Thus, the article shows the contribution of the above-mentioned pre-revolutionary artists to the development of the subject posed by us.

Keywords: Kazakhstan, local history, sacred objects, population, pre-revolutionary artists, museums, art galleries.

References

- 1 Krasitsky, D.F. (1973). Taras — khudozhnik: rasskazy o yunosti T.G. Shevchenko [Taras is an artist: stories about the youth of T.G. Shevchenko]. Kiev: Raduga [in Russian].
- 2 Palamarchuk, G.P. (1976). Taras Shevchenko [Taras Shevchenko]. Kiev: Mistetstvo [in Russian].
- 3 Chalyy, M.K. (1882). Zhizn i proizvedeniia Tarasa Shevchenko [Life and works of Taras Shevchenko]. Kiev: Tipografiia K.N. Milevsky [in Russian].
- 4 Snitko, L.I. (1986). Pervye khudozhniki Altaia [The first artists of Altai]. Leningrad: Artist of the RSFSR [in Russian].
- 5 Kosharov, P.M. (1889). Khudozhestvenno-etnograficheskie risunki Sibiri [Artistic and ethnographic drawings of Siberia]. Tomsk [in Russian].
- 6 Kolosova, G.I. (2014). Altaiskaia tema v graficheskikh rabotakh khudozhnika P. Kosharova [Altai theme in the graphic works of the artist P. Kosharov] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Kulturologiia i iskusstvovedenie — Bulletin of Tomsk State University. Culturology and art history, 4 (16) [in Russian].
- 7 Semenov-Tyan-Shanskiy, P.P. (1958). Puteshestvie v Tyan-Shan [Travel to Tien Shan]. Moscow: Geografiz [in Russian].
- 8 Kolosova, G.I. (2015). Etnograficheskii albom khudozhnika P.M. Kosharova «Vidy prirody v Tyan-Shane» v nauchnoi biblioteke Tomskogo universiteta [Ethnographic album of the artist P.M. Kosharovs «Types of nature in the Tien Shan» in the scientific library of Tomsk University] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Kulturologiia i iskusstvovedenie — Bulletin of Tomsk State University. Culturology and art history, 4 (20) [in Russian].
- 9 Abramzon, S.M. (1953). Etnograficheskii albom khudozhnika P.M. Kosharova 1857 g. [Ethnographic album of the artist P.M. Kosharovs 1857] // Sbornik Muzeia antropologii i etnografii — Collection of the Museum of Anthropology and Ethnography. Moscow, 14 [in Russian].
- 10 Kosharov Pavel Mikhaylovich [Kosharov Pavel Mikhaylovich] (2004) // Tomsk ot A do Ya: Kratkaia entsiklopediia goroda [Tomsk from A to Z: A Brief Encyclopedia of the City]. 1st ed. Tomsk: Publishing House NTL [in Russian].
- 11 P.M. Kosharov: risunok, zhivopis, litografiia: katalog-albom [drawing, painting, lithography: catalog-album] (2018) Sostavitel, avtor predislavii G.I. Kolosova [Comp., Author of the foreword G.I. Kolosova]. Tomsk: Izdatelstvo NTL [in Russian].
- 12 Rossiia. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva (1903). [Russia. Full geographical description of our Fatherland]. Tom XVIII. Kirgizskii krai [Vol. 18th. Kyrgyz region]. Under the editor V.N. Semenov. Saint Petersburg: Izdatelstvo A.F. Devriena [in Russian].
- 13 Rossiia. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva (1905). [Russia. Full geographical description of our Fatherland]. Vol. 19th. Turkestanskii krai [Turkestan region]. Under the editor V.N. Semenov. Saint Petersburg: Izdatelstvo A.F. Devriena [in Russian].
- 14 Lebedev, A.K., & Solodovnikov, A.V. (1987). Vasilii Vasilevich Vereshchagin [Vasilii Vasiliyevich Vereshchagin]. Leningrad: Khudozhnik RSFSR [in Russian].
- 15 Zhabtsev, V.M. (2008). Vasilii Vasilevich Vereshchagin [Vasilii Vasiliyevich Vereshchagin] // Russkaia zhanrovaia zhivopis — Russian genre painting. Minsk: Kharvest [in Russian].
- 16 Turkestan. Etiudy s natyry V.V. Vereshchagina [Sketches from nature V.V. Vereshchagin] (1874). Saint Petersburg: V magazine A. Beggrova [in Russian].
- 17 Volodarsky, V.M. (2000). Vasilii Vereshchagin [Vasilii Vereshchagin]. Moscow: Belyi gorod [in Russian].
- 18 Vasilii Vasilevich Vereshchagin: albom [Vasilii Vasiliyevich Vereshchagin: Album] (1974). Moscow: Izobrazitelnoe iskusstvo [in Russian].
- 19 Chebotov, D.I. (1956). Nikolai Gavrilovich Khludov: zhizn i tvorchestvo [Nikolay Gavrilovich Khludov: life and work]. Alma-Ata [in Russian].
- 20 Bolkoef, F. (2015). Tvorchestvo N.G. Khludova [Creativity N.G. Khludov] // Kulturnoe nasledie — Cultural heritage, 5 (62) [in Russian].
- 21 Nikolay Gavrilovich Khludov. Katalog proizvedenii: zhivopis i grafika (2003). [Nikolay Gavrilovich Khludov: Catalog of works: painting and graphics]. Almaty: Effect [in Russian].
- 22 Mendesheva, R.A. (2011). Tvorcheskii vklad russkikh khudozhnikov v iskusstvo Kazakhstana [The creative contribution of Russian artists to the art of Kazakhstan] // Cuadernos de Rusística Española, 7 [in Russian].

Ж.А. Карсыбаева*

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: gydita@mail.ru)*

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Жамбыл облысы

Ұлы Отан соғысы — адамзат тарихындағы қанды қырғынның бірі. Соғыстың тірі куәгерлері — ардагерлер мен тыл еңбеккерлері, майдангерлердің қатары жыл өткен сайын азаюда. Қан майданда от кешкен жауынгерлердің ерлігін келер ұрпақтың жадында сақтау үшін соғыс тақырыбын толыққанды зерттеп, қазақстандықтардың майданда көрсеткен ерліктерінің тарихи шынайы бағасын беру маңыздылығы арта түсуде. Соғыс тарихына қатысты өзекті мәселелер қайта қарауды талап етеді. Себебі бұл соғыста қаншама миллиондаған адамдар құрбан болды, тылда мыңдаған адам соғыс қажетіне аянбай еңбек етті. Міне, осындай қасіретті кезеңді басынан өткізген Қазақстан халқының тарихының ақтаңдақ беттерін қайта зерделеп, ерліктеріне шынайы баға беру — қазіргі уақыт талабы. Тәуелсіздігімізді алғалы бері, мұрағат қорындағы көптеген деректер ғылыми айналымға еніп, басылып шығып отыр, бірақ жарияланбаған тарихи деректердің ауқымды кешені қалыптасты. Алайда, соғыстағы жауынгерлерге қатысты сандық деректер әлі де нақтылауды қажет етеді. Соғысқа аттанған жамбылдық жауынгерлердің ішінде айқасқа қатысқан, жараланғандар, қаза тапқандар, ерлікпен көзге түскендер де, із-түзсіз жоғалғандар да бар. Қазақ жерінде жасақталған бірқатар әскери құрамалар соғысқа аттанды және олардың соғыс пен тылдағы ерліктері, шайқастары соғыс тарихының құрамдас бөлігі болды. Сондықтан да, соғыс тарихы мен адамдар тағдырын зерттеу, оның ішінде тақырыпқа сай жамбылдықтардың әскери өмір тарихын зерттеу өте қажет. Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жамбылдықтардың әскери қимылдарға қатысуы туралы деректерге сүйене отырып, олардың ерліктері туралы зерттеу ұсынылған.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, майдангерлер, тыл еңбеккерлері, әскери құрамалар, әйелдер.

Kipicne

1941–1945 жылдары болған Ұлы Отан соғысы мемлекет пен қоғамның, қарапайым адамдардың күнделікті өміріне, олардың жоспарына, жұмыс жағдайына күрт өзгерістер енгізді. 1941 жылы 22 маусымда Ұлы Отан соғысының басталуына байланысты бүкіл кеңес қоғамының өмірі, елдің экономикасы, қоғамдық-саяси жағдайы, халықтың әлеуметтік-тұрмыстық мәселелері соғыс қажеттілігіне қарай бейімделген болатын. Соғыстың алғашқы күндерінен-ақ Жамбыл облысының азаматтарына жаңа міндеттер жүктелді. Жамбыл облысынан Ұлы Отан соғысына 40 000-ға жуық адам аттанған деген ақпарат бірнеше әдебиеттерде көрсетіледі. Осыған байланысты мұрағат қорларындағы нақты ақпараттармен жұмыс жасау керектігі айқындалады.

Кеңес Одағының жауға тойтарыс беруінде Жамбыл облысының барлық ішкі ресурстары тартылып, майданды жан-жақты қамтамасыз ету үшін көмек көрсететін мықты тыл қалыптастыру күн тәртібіне қойылды. Осылайша соғыс уақытындағы жағдай бүкіл елді бірыңғай әскери лагерге айналдырды. Соғыс жүргізу көптеген адами ресурстар мен ірі қаржылық-материалдық шығындарды талап етті. Ұлы Жеңіске жету үшін материалдық жағдаймен қоса орасан көп адамдарды құрбандыққа қиюмен келді. Ұлы Отан соғысында көрсеткен ерлігі мен батырлығы үшін Жамбыл облысының 30–дан астам жауынгерлері Кеңес Одағының Батыры атағын алған. Онымен қоса майданға аттанған жамбылдық қыз-келіншектердің ерлігін атап өтуіміз керек. Дегенмен де, соғыстағы әйелдер мәселесі толыққанды зерттеуді талап етеді. Себебі, бұл мәселені зерттеу екінші сатыда қалып қойған. Яғни, мұрағат құжаттарынан Ұлы Отан соғысына Жамбыл облысынан нақты әйел азаматтарының тартылуы жайлы деректерді зерттеу қажет. Сондықтан да Жамбыл облысынан аттанған әйелдердің майдан мен тылдағы еңбектері мен ерліктерін зерттеу мәселесі де осы тақырыпты өзекті етеді.

Методология және зерттеу әдістері

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанның дамуы, қазақстандық жауынгерлердің майдандағы ерліктері, ел экономикасын әскери жағдайға бейімдеу, халық шаруашылығын дамыту,

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gydita@mail.ru (Ж.А. Карсыбаева)

еңбек армиясы және басқа соғысқа қатысты тақырыптарды зерттеумен айналысатын ғалымдардың, зерттеушілердің еңбектерін қарастыру барысында және оларды сараптай отырып, талдау жасау кезінде, автор тарихи-салыстырмалық, тарихи объективтілік, жинақтау, жүйелеу, хронологиялық бірізділік және т.б. әдістерді пайдаланды. Мақалада пайдаланылған деректер сыни тұрғыда қарастырылды, олардың шынайылығы сараланды. Сонымен қатар тарих ғылымында өзіндік орны бар диалектикалық тарихи даму заңдылықтары мен әлем тарихында қалыптасқан өркениеттілік ұстанымдары негізге ала отырып жазылды.

Талқылау

Кеңес Одағының жауға тойтарыс беруінде Жамбыл облысының барлық ішкі ресурстары тартылып, майданды жан-жақты қамтамасыз ету үшін көмек көрсететін мықты тыл қалыптастыру күн тәртібіне қойылды. Осылайша соғыс уақытындағы жағдай бүкіл елді бірыңғай әскери лагерге айналдырды. Соғыс жүргізу көптеген адами ресурстар мен ірі қаржылық-материалдық шығындарды талап етті. Ұлы Жеңіске жету үшін материалдық жағдаймен қоса орасан көп адамдар құрбандыққа ұшырады. Бұл мәселеде ақтандақтардың бар екені баршамызға мәлім жағдай. Соңдықтан бұл тақырып өзектілігін жоғалтпайды.

2010 жылғы 26 ақпанда Қорғаныс министрлігі Жамбыл облысы бойынша мынадай деректерді ұсынды: Жамбыл облысынан 41 453 адам Ұлы Отан соғысына қатысты. Оның ішінде Ұлы Отан соғысы жылдарында Жамбыл облысынан шақырылған 15 536 азамат майданда қаза тауып, 17 639 адам хабар-ошарсыз кеткен. Ресми мәліметтер бойынша, 1943 жылдың 1 ақпанына дейін Жамбыл облысынан 53 268 адам Қызыл Армия мен өнеркәсіп және көлік жұмысшыларының колониясына жеткізілген. Осы мәліметтер бойынша, 1943–1945 жылдарда Қызыл Армия қатарына жыл сайын орта есеппен 1000 адам әкетілді, ал 1938–1940 жылдары Қызыл Армия қатарына шақырылушыларды қоса алғанда, соғысқа қатысқан жауынгерлердің 50 мыңға жуығы жамбылдықтар болды деп айтуға болады [1; 329].

Кейбір өңірлік әскери комиссиялардың ресми ақпараты бойынша, Ұлы Отан соғысы кезінде Шу өңірлік әскери комиссариатынан 5014 әскери қызметші қабылданған. Жуалы ауданынан майданға 1788 адам шақырылған. Ұлы Отан соғысы кезінде Меркі аудандық комиссариатынан 12 024 адам Меркі және Луговой аудандарынан майданға аттанды. Қаратау қаласы істері жөніндегі біріккен Қорғаныс министрлігі Ұлы Отан соғысы жылдары Сарысу және Талас облыстарынан 3 449 адам майданға аттанғанын хабарлаған. Қорғаныс министрлігінің мәліметінше, Байзақ ауданынан Ұлы Отан соғысы жылдары Отан қорғауға 3341 адам тартылған және Қордай ауданынан 9195 адам соғысқа аттанған, ал бұрынғы Красногор ауданынан 1589 адам шақырылған [1; 341].

«Ұлы Отан соғысы кезінде Жамбыл облысынан соғыс майданында 100 мыңнан астам адам ерлік көрсеткен» деген ақпараттың нақты емес екендігін сол кездегі облыста тұратын халық саны теріске шығарады. 1940 жылғы 1 ақпандағы жағдай бойынша Жамбыл облысының халқы 321 мың адамнан аспады. Атап айтқанда, Жамбыл қаласында — 62,723, Жамбыл ауданында — 31 375, Меркі ауданында — 40 468, Сарысуда — 12 132, Таласта — 17 975, Свердловскде — 24 579, Луговойда — 23 304, Қордайда — 36 213, Шуда — 45389, Красногорскде — 14 166, Көктеректе — 24 975 адам тұрған. Демографтардың айтуынша, әрбір бесінші адам ғана майданға кете алған. 1938–1940 және 1943–1945 жылдары Жамбыл облысынан Ұлы Отан соғысына қатысқан адамдардың санын 50 мың деп мәлімдеуге болады [1].

Жалпы алғанда, еліміздегі әскери мекемелердің мәліметтері бойынша Ұлы Отан соғысы жылдары Қазақстанда 12 атқыштар, 4 атты әскер дивизиялары, 7 атқыштар бригадалары, 50-ге жуық жеке полктар мен батальондар құрылған. Яғни, Қазақстаннан 1 млн. 200-ден 1 млн. 400 000 адам майданға алынғандығы айтылады. 1943 ж. 26 тамыздағы Жамбыл қалалық партия комитеті әскери бөлімінің берген мәліметі бойынша 1941 ж. маусымында 678-ші ерекше атқыштар батальоны, ал, шілдеде ерекше инженерлер құрылыс батальоны, тамыз айында 81-ші атты әскер дивизиясы, қарашада ерекше ұлттық атты әскер дивизиясы, газдан залалсыздандыру отряды, ал, 1942 ж. қараша-желтоқсан айларында бесінші теміржол ротасы, 1942 ж. ақпанында 1914 жұмысшы батальоны, 1919 жұмысшы батальондары жабдықталған деп көрсетіледі [2].

Белгілі болғандай, жамбылдықтар өз Отанын қорғау жөніндегі ұлы іске қатысты. Өзінің интернационалдық парызына адал жамбылдықтар Брест, Ленинград, Киев, Минск, Одесса, Севастополь, Мәскеу, Тула, Новороссийск, Керч сияқты батыр қалаларда көп ұлтты Отанды қорғау кезінде ерлікпен шайқасты. Олар Бухарест пен Белградта, Будапешт пен Варшавада, Вена мен Прага-

да неміс фашистерін жеңді. Көптеген жамбылдық жауынгерлер «Будапештті азат еткені үшін», «Белградты азат еткені үшін», «Венаны азат еткені үшін», «Кенигсбергті азат еткені үшін» медальдарымен марапатталды. Қазақ КСР-інің көптеген әскери құрамаларының даңқты есімдері ұлы шайқастардың жылнамасына жазылды. Атақты 316-шы (Панфилов атындағы 8-ші гвардиялық), 238-шы (30-шы гвардиялық) және 312-ші атқыштар дивизияларының Мәскеу түбіндегі шайқаста, 29-шы (72-ші гвардиялық) дивизия Сталинградты қорғауда, 310-шы атқыштар және 314-ші дивизиялардың, Ленинград түбіндегі шайқастарда жамбылдықтарды елеулі еңбегі бағаланды.

Жамбылдағы алғашқы әскери құрамалар 1941 жылдың маусым айында жасақталған. Өңірде жасақталып, майданға аттанған әрбір батальон, полк, дивизиялардың өзіндік тарихы бар. Мысалы, 1941 жылдың маусым айында жасақталған 678 атқыштар батальоны, тамыз айында жасақталған 81-атты әскер дивизиясы. Осы жылдың қараша айында 105-ұлттық дербес атты әскер дивизиясы жасақталды. Шілде айында 253-инженер-құрылыс батальоны майданға аттанды. Аталған әскери құрылымдардан бөлек 1941 жылдың қарашасында газсыздандыру жасағы, 1942 жылдың қараша-желтоқсан айларында 5 темір жол ротасы, 1942 жылы ақпан айында 1913, 1914, 1919 жұмысшы батальондары, жеке 19-химия батальоны, Чугуев авиа-мектебінің түлектері майдан даласында ерлікпен шайқасты [3; 211].

Ұлы Отан соғысының Қазақстанға қатысты тарихында Жамбыл облысында екі атты әскер дивизиясының жасақталуы айтарлықтай оқиға еді. Ал оның бірі «дербес ұлттық атты әскер дивизиясы» деп аталды. Себебі, дивизия толықтай қазақ ұлтынан жасақталған еді. Осы жылдың 21-қарашасында еңбекшілер депутаттары Облыстық советінің атқару комитеті мен Облыстық партия комитетінің бюросының қаулысы негізінде Жамбыл қаласында 105-дербес ұлттық әскер дивизиясын жасақтау туралы шешім қабылданады. Осы шешім бойынша барлық аудандарға ұлттық дивизияны қажетті адаммен және өзге де жабдықтарды жедел түрде қамтамасыз ету тапсырылды. Осы маңызды міндетті орындау үшін облыста қауырт тірлік қолға алынған. Дивизияның 1-полкі Свердлов ауданы Буденовка селосының колхоз ғимаратында орналасқан. 2-полк осы ауданның «Қызылша» совхозының аумағында орын тепті. 3-полкке қазақ сыра зауытының аумағындағы кеңсе, қамбар, қойма мен мал базасы берілді.

81-ші кавалериялық дивизия 1941 жылы тамыз айында құрылып, 1943 жылы Далалық әскери округтің шешімімен таратылған. 1942 жылдың қазан айының 11-нен 1943 жылдың мамыр айына дейін тұрақты әрекет етуші әскердің құрамында болды. Бұл әскери құрам 1942–1943 жылдары миллионнан аса қызыл әскердің өмірін жалмаған әйгілі Сталинград шайқасына қатысқан. 81-ші кавалериялық дивизияның құрамында 216, 227, 232-ші полктер және 16-шы атты әскер болған [3; 213]. Дивизиядағы майдангерлер тапсырманы орындауда қабілеттілік пен жүректілік таныта отырып, ел есінде айбынды әскер ретінде танылған. Қандай қиыншылық болсын мойымай ерлерше соғыса білген.

Жамбыл облысынан танк колоннасын жасақтауға ерекше назар бөлінді. 1942 жылдан бастап елімізде «қазақстандық» деп аталатын әртүрлі әскери-техникалық құрамдар жасақтауға да белсене қатысты. Мәселен 1942 жылдың 28 желтоқсанында «Қазақстан колхозшысы» атты танк колоннасын жасақтауға барлық аудандардан қанша қаржы жіберілгені туралы дерек бар. Танк колоннасын жасақтауға облыс бойынша 14065000 сом жиналған. Мәселен Шу ауданынан жолданған хатта Кеңес селолық советінің аумағындағы мектеп директоры Мұқатаев танк колоннасын жасақтауға 1500 сом қосқан. Осы мектептің бүкіл ұжымы қорға 126767 сом берген. Бұл қорға жаңа жылдың қаңтар айында Шу ауданы 2602000 сом аударған. Сарысу ауданынан жолданған жеделхатта жаңа жылдың бірінші айында астық қабылдау пунктіне қор есебіне 3500 центнер астық құйылғанын айтқан. Сонымен бірге олар 1902000 сом жинаған, 138 қой, 12 жылқы, 2 түйе, 9 сиыр Қызыл Армияның құрылғанына 25 жыл толу күніне сыйлық ретінде жібергендерін айтады. Красногор ауданынан жолданған жеделхатта танк колоннасын жасақтауға аудан тұрғындарынан 1358566 сом қаржы жиналғаны жөнінде дерек бар. Мұндай жеделхаттарды барлық аудандардан, елді мекендерден көптеп келтіре беруге болады. Облыс тұрғындары займ облигацияларында көптеп сатып алғаны туралы да мәліметтер жеткілікті. 1943 жылдың 15 қаңтарында облыстық «Коммунист» газетінде «Қазақстан колхозшысы» танк колоннасын жасақтауға республика бойынша 305 миллион 17 мың сом қаржы жиналғаны жөнінде ҚазТАГ-тың хабары жарияланды. Осы хабарда танк колоннасын жасақтауға жамбылдықтардың үлесі 17922 мың сом болғандығы да айтылған [3; 148].

Ұлы Отан соғысы әлемге қазақ халқының атымен бірге оның ержүрек, батыр, батыл, қаһарман ұлдары бар екенін танытты. Кеңес жауынгерлерінің ерліктерін бүкіл әлемге танытқан Брест қамалын

қорғау сәтінен бастап қазақ сарбаздары өздерінің ерліктерін Ұлы Отан соғысының тарихында алтын әріппен жазды. Қазір Брест қамалын қорғауда 60-қа жуық жамбылдық жауынгер болғаны белгілі. Олардың арасында Жуалы ауданының Бақалы ауылының түлегі Мәнтай Әбдірайымов та бар. Ол Брестті қорғап, қоршауды бұзып шығып, Москваға дейін шегініп келіп, 1941 жылдың 6 желтоқсанында кеңес әскерлерінің жауға қарсы шабуылына қатысты. 1942 жылдың ақпан айында отан үшін соғыста қаза тапқан [4].

Ұлы Отан соғысы жылдарында көптеген медицина қызметкерлері майданға қатысып, соғыс даласы мен әскери госпитальдарда жараланған әскерлер мен офицерлерге және жергілікті халыққа медициналық көмек көрсетті. Уақытында көрсетілген медициналық көмектің арқасында жарақат алған солдаттар мен офицерлердің басым көпшілігі қатарға қосылып, соғыс майданына қайта араласып, Ұлы Жеңіс үшін жауға қарсы соғысты. Ұлы Отан соғысы жылдары 200 мыңнан астам дәрігер, 1,5 миллион орта медицина қызметкерлері әскер қатарына шақырылып, жарақат алған және науқастанған жауынгерлерге медициналық көмек көрсетуге жұмылдырылды. Олардың қатарында қазақстандық медицина қызметкерлері де болды. Соғыс майданында жарақат алған 9 миллионнан астам жауынгерлер мен офицерлерге дәрігерлік көмек көрсеткен дәрігерлердің жанқиярлық еңбегі елеулі. Соғыста 85 мың медицина қызметкерлері оққа ұшып, қаза тапты немесе хабарсыз кетті. Олардың ішінде 5 мың дәрігерлер, 9 мың медбикелер мен фельдшерлер, 23 мың санитар-инструкторлар, 48 мың санитарлар болатын. Жарақаттанған солдаттар мен офицерлердің 72,3 пайызын, ауырғандардың 90,6 пайызын медицина қызметкерлері емдеп, майдан даласына қайта аттандырды [5; 6].

Ұлы Отан соғысының ардагері, медицина қызметінің генерал-полковнигі Ф.И. Комаровтың мәліметі бойынша, соғыста көрсеткен ерліктері үшін 116 мыңнан астам әскери медицина қызметкерлері және 30 мыңға жуық тылдағы азаматтық денсаулық сақтау қызметкерлері мемлекеттік наградаларға ие болды. Оның 42-не ең жоғары марапат — Кеңес Одағының батыры атағы берілді. 39 әскери госпитальдар мен 8 медициналық-санитарлық батальондар ордендермен наградталды.

1941 жылы Жамбыл облысынан 123 медицина қызметкері әскер қатарына алынды. Әскери госпитальдарда облыстан шақырылған 500-ге жуық медицина қызметкерлері қажырлы еңбек етті. Атын атап өтсек, олар көп жылдар бойы Жамбыл облыстық ауруханасында еңбек еткен хирург полковник Н.О. Мұқышев, майорлар Г. Әбдікәрімов пен А.В. Леонтьев, капитандар С.А. Александров пен Қ. Құлынбаев, терапевт-офицерлер Н.Е. Нұғыманов, Н.Ф. Голубев, Е.М. Исеналиева, Е.А. Понамаренко, Б.А. Баймұханов, Н.А. Фирсов, А.П. Капасакалис, медбикелер А.Д. Палий-Зеленцова, М.Л. Яременко, А.Н. Анисимова, В.А. Качерга, Е.П. Павличева, Т.А. Радченко, фельдшер Г.К. Ильченко және тағы басқалар [5; 7].

1941 жылы 19 қыркүйекте Жамбыл станциясының клубында алғашқы эвагоспиталь ашылып, поезбен жеткізілген майданда жарақаттанған әскери қызметкерлерді қабылдады. Кейінірек Жамбылдан басқа, Меркі және Шу станцияларында 360 төсектік әскери госпитальдар ұйымдастырылып, оған қоса соғыс жүріп жатқан аймақтардан барлығы 1500 төсектік 4 әскери госпитальдар көшіріліп әкелінді. Олар теміржол клубтарында, жергілікті қонақүйлер мен балалар шипажайларында, мектептер мен кеңселерге орналастырылды. Облыста жаралы жауынгерлер мен офицерлерге көмек көрсету жөніндегі комитет құрылып, госпитальдардағы науқастарға ерекше көңіл бөлінді. Госпитальдарда қызмет еткен медицина қызметкерлері майданда жарақаттанған әскерлердің тез айығып, қайта сапқа тұруына көп үлес қосты. Негізінен әскери госпитальдарда бірінші және екінші топтағы мүгедектер болатын. Медиктер майдан даласында дәрігерлік көмек қана көрсетіп қоймай, қауіп-қатерге қарамай, оларды жаулардан қорғай білді.

1946 жылдың 15 маусымында 1945–46 жылдардағы Жамбыл облысы партия ұйымдарының әскери бөлімдерінің меңгерушілері қатысқан жиналыста мынадай мәліметтер келтірген. «Майданнан 7721 адам оралған. Біздің облысымызда 6 308 асыраушысы майданда қаза тапқан отбасы және 33 477 әскери қызметкерлердің отбасы болды. 5 984 соғыс мүгедегі соғыстың әр жылында келді.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің әскери бөліміне жолданған ақпаратта 1946 жылдың 1 қазанына дейін майданнан 11423 майдангер оралғанын жазған. Оның 132-сі әйел, олардың 10 686-сы жұмысқа орналасқан». Бұл ақпаратта майданнан оралғандардың көпшілігі партия, совет қызметіне орналасқанын айта келіп, 29 майдангер колхозды басқаратындығын жазған. 25 майдангер ауылдық, селолық советтерді басқарған.

Жамбылдықтардың майданға бергені ұшан-теңіз. 1978 жылы «Қазақстан» баспасынан шыққан П.С. Беланның, А.Д. Тимишенконың, Н.С. Барковтың «Фронтовые дороги» кітабында 1943 жылы

Жамбыл облысы майданға 77 вагон сыйлық жібергені айтылады. Оның 16 вагонын 391-ші дивизияға облыстық партия комитетінің хатшысы Кәрім Шорабеков бастаған делегация әкелген.

1941–1945 жылдары жамбылдық қанша жауынгер әскери тұтқын болғаны жөнінде нақты дерек жоқ. Жалпы Германия қолбасшылығы ресми деректерде 5,27 миллион адам тұтқын болғанын айтады. Ал Ресей Федерациясының Қарулы Күштерінің Бас штабы 4 миллион 590 мың адам тұтқында болғанын айғақтайды. 1941 жылы тұтқынға 2 миллионға жуық совет жауынгерлері түсті. Бұл барлық тұтқындардың 49 пайызы. 1942 жылы Қызыл Армияның 1 миллион 339 мың жауынгері фашистердің концлагерлерінің тұтқыны болды. 1943 жылы 487 мың жауынгер тұтқында азапты күндерді басынан өткізді. 1944 жылы 203 мың совет жауынгері фашистердің айдауында болды. 1945 жылы 40,6 мың жауынгер жау тұтқынында көз жұмды. Олардың арасында жамбылдықтар да болды [3; 169].

Майдандағы қыздардың ерлігі туралы мәселеге келсек, фашизмге қарсы күресте флот пен соғысушы майданға қызмет ету өтініші туралы сұраныстарда әйелдер ерлерден кем түспеген. Бұған мысал ретінде Алматы қаласы Фрунзе ауданының әскери комиссариатына 112 қыз, ал Қарағанды облысының тұрғындарынан 1941 жылы түскен 25 мыңнан астам өтініштің 10 мыңнан астамы әйелдерден түскен [6; 18]. КСРО бойынша Ұлы Отан соғысы жылдарында медициналық қызметкерлердің еңбегі ерекше маңызды болды. Жалпы кеңес елі бойынша әйелдердің әскерге жұмылдырылуы екі рет жүргізілген: біріншісі — 1942 жылдың сәуірінен — 1945 жылдың мамыры аралығында, бұнда әскерге 300 мыңға жуық әйелдер алынған [7; 45].

Соғыс жылдары батырлық пен ерлік көрсеткен жамбылдық әйелдер де аз болмады. Олар Отанымыздың тәуелсіздігі мен азаттығын тек тылдағы ерен еңбектерімен ғана емес, Ұлы Отан соғысы майдандарында қолына қару алып қорғаған еді. 1943 жылдың ақпанына дейін Жамбыл облысынан шыққан 270 қыз-келіншектер Қызыл Армия қатарында соғысқан [8; 14].

Ұлы Отан соғысы біздің аналарымыздың қайтпас қайсарлығын дәлелдеген болатын. Соғыс жылдарында Жамбыл облысында бірнеше партия комитетінде әйелдер бөлімі ашылған. Бұл бөлім қыз-келіншектердің еңбек, саяси белсенділіктерін арттыруға ерекше назар аударған. 1943 жылдың қорытындысы бойынша Жамбыл облыстық партия комитеті хатшысының әйелдер арасындағы жұмыс жөніндегі орынбасары Исмагилованың Облыстық партия комитетіне жолдаған есебінде мынандай деректер келтірілген. Ауылдарда 123668 әйел тұратын болса, оның 88845-і колхозда еңбек етіпті. Әйелдер ауылда тұратын халықтың 54,4 пайызын құраған. Халық шаруашылығының барлық салаларында әйелдердің жұмысқа араласуы көбейген. Тек машина-трактор станцияларында еңбек ететіндер бір жарым есеге өсті. Барлық жұмысшылардың 42,2 пайызы әйелдер болды [9; 7]. Әйелдерді мемлекеттік жұмыстарға тарту бұрынғы жылдармен салыстырғанда өскен. Барлық аудандық партия комитеттерін де, аудандық совет атқару комитеттерін де, жергілікті советтер де жұмыс істейтін әйел саны артқан. Әсіресе олардың еңбек белсенділігі көтерілген. «Свердлов ауданының ферма меңгерушісі Зиягүл Тойлыбаеваға, Ленин атындағы колхоздың шопаны Ұлбала Сүгіроваға, «Трудовой Пахарь» колхозының шошқа өсірушісі Вера Янковскаяға, «Красный Звезда» колхозының қызылша өсірушілері Сындыбала Оңғарбаева мен Дариға Жантоқоваға, Мәрзия Ибрагимоваға тағы да басқа көптеген әйелдердің атына алғыс білдіруге болады» деп жазылған. Шулық Рахима Тазабекова, таластық Науат Егембердиева, луговойлық Теңгемала Көшекова, сарысулық Аманқұлова, жамбылдық Оразаева, биліккөздік Малыбаева, жамбылдық Степанова мен Шаплинаға, жуалылық Ділдаш Байғұтова өздеріне жүктелген міндеттердің бәрін абыроймен орындап, жоғары табыстарға қол жеткізді.

Еңбек озаттарын мемлекеттік және қоғамдық жұмыстарға тарту жақсара түскен. Мәселен облыстағы 121 селолық советтің 41-нің төрағасы әйел, олардың 36-сы қазақ болды. 349 колхоздың 28-ін әйелдер басқарған. 911 егін бригадаларының 235-не әйелдер жетекшілік еткен болса, оның 190-ы қазақ әйелі болғаны жазылған. Сол сияқты 1004 ферма меңгерушісінің 283 әйел, оның басым көпшілігін қазақ қыз-келіншектері басқарды. Луговой ауданындағы қазақ қызы Өмірзақова басқаратын «Көкарық» колхозы жоғары көрсеткішке жетіп, 1943 жылдың қорытындысы бойынша облыстық Құрмет тақтасына жазылды [9]. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақстандық жауынгерлердің ерліктері мен еңбектері елеулі. Жамбыл облысы Ұлы Отан соғыс жылдарындағы Ұлы Жеңіске жетуге өз үлесін қосқан аймақтардың бірі деген тұжырымға келеміз.

Жамбыл облысы мемлекеттік архивінде Ұлы Отан соғысына қатысып, елге аман оралған 122 ардагердің жеке тектік құжаттары 341-қорда сақталған. Бұл қор 1985 жылы жеңістің қырық жылдығына орай қалыптастырылып, майдангерлерден жеке құжаттары жинақталған. Соның ішінде

30 майдангер соғыс қасіреті туралы бүгінгі ұрпаққа өз естеліктерін жазып қалдырған. Олар қазақ және орыс тілінде майдангерлердің өз қолымен жазылған күйінде архив қорында сақтаулы.

Ұлы Отан соғысының ардагері Әмірқұлов Есенқұлдың соғыс туралы естелігі: «1940 жылдың 20 қыркүйегінде мені Кенес Әскері қатарына Жамбыл аудандық әскери комиссариат шақыртып, міндетті әскери қызметтен өту үшін Красноярск қаласына жіберді. Мен Красноярск қаласынан 18 км қашықтықта әскери қалада атқыштар дивизиясының артиллериялық полкінде қызмет еттім (ескі атауы бойынша полк пен дивизия нөмірі есімде жоқ). 1941 жылы маусымда біздің полк Батыс майданға жіберілді. 1942 жылдың қаңтар немесе ақпан айларында біздің гвардиялық және соғыс бөлімдері 17-ші деп аталды. Гвардиялық атқыштар дивизиясы.

Ұрыстарға қатысқаным үшін 1942 жылы «Жауынгерлік еңбегі үшін», 1943 жылы «Ерлігі үшін» медалдарымен, 1944 жылы немесе 1943 жылы Отан соғысының 1-ші дәрежелі орденімен марапатталдым. 1942 жылы мен полкке қабылдандым. 1944 жылы 25 маусымда қатты жараланып, 1944 жылдың 15 желтоқсанына дейін емделіп, кейін госпитальдан шығарылдым. Жарақат алғаннан кейін далалық госпитальда болдым, Витебск қаласын басып алғаны үшін марапатталғаным белгілі болды» [10].

Ұлы Отан соғысының ардагері С.Рысбаевтың соғыс туралы өз қолымен жазған естелігінен: «1938 жылы көшіп орталыққа бардық. Біз Тегістік болып Сәмбет тоғанында қалдық. Қой көбейді. Жақсы жыл болды. Сөйтіп 1941 жылы 7-сыныпты бітірдік. Бір айдан кейін соғыс басталды. Мен 8-сыныптамын. 16 жасқа толған кезім. Бір апта ғана оқыдым. Әскерге алынып, жаяу әскер, одан атты әскер қатарында болдым. Күз айы еді. Қараша айында Қиыр Шығысқа алып кетті. Үлкендермен кішкентайларды араластырды. Әскери жаттығу өткізді. Сол кезде немістер келіп қалған. Бізді эшелонға мінгізіп Мәскеуге аттандырды. Липецкке жетейін деген кезде таңға жақын немістер поездің тас талқанын шығарды.

Ұшақтан бомба тастады. Командир орманға баруды бұйырды. Қар тізеге дейін. Палатка қойып танды атқыздық. Тамақ жоқ. Қарды ерітіп талқан тастап іштік. Мылтықтан басқа ештеңе жоқ. Ертеңіне қосымша адамдар келді. Курскіде бес ай тұрдық. Шабуылға шықтық, адамдар қойлар құсап қырылып жатыр. Қан судай ақты. 1945 жылы көктемде контузия алдым. Мәскеу түбіндегі пионер лагерінде жаттым. Сонан соң Владивостокқа алып келді. Ворошиловта орман ішінде болдық. 200 шақырым қалың орманның ішінде окопта 9 мамырды қарсы алдық. Қуандық. Бірақ тағы соғыс Жапонияда басталып кетті. Сталиннің телеграммасын оқу керек. Япония Кореяның жерін 20–30 жыл бұрын алып қойған. Таудың астын тескен. Үстіне ағаш өсіп тұр. Іші толған қару, нан. Шекарадан өте алмадық. Қалың орман, тас жол салып, Пхеньяннан Сеулге дейін жаяу бардық. Америкалықтар ақ жалау көтерді... Міне 60 жылдан кейін Киевтен 2 медаль, бір телеграмма келді» [11].

Жыл өткен сайын соғыс ардагерлерінің қатары сиреп келе жатқаны баршамызға аян жағдай. Жамбыл облысы Байзақ ауданында осыдан үш жыл бұрын 1941–1945 жылдардағы екінші дүниежүзілік соғыстың 7 ардагері бар еді. Биылғы Ұлы Жеңістің 76 жылдығын 2 майдангер, атап айтқанда, суханбайлық Өнербай Молдабаев, жетібайлық Рахымжан Мамыралиев қарсы алып отыр. Қан майданның куәсі болған ардагерлердің алды 97 жаста болса, кішісі 95 жаста. Жетібай ауылының тұрғыны, соғыс және еңбек ардагері Рахымжан Мамыралиев — ел басына күн туған шақта еліне қорған болған ерлердің бірі.

Рахымжан Мамыралиев 1925 жылы 25 қаңтарда Жамбыл облысының Жамбыл ауданы, Жамбыл колхозында дүниеге келген. 1943 жылы қаңтар айында Жамбыл аудандық әскери комиссариаттан соғысқа аттанған, Приморск өлкесі мен Ворошилов қаласын жаудан азат етуге, кейіннен жапон соғысына қатысып, Манчжурияда, 1951 жылы Корея Республикасының Сеул қаласында болып, елге сол жылы оралған. Соғыстан кейінгі 1953–1962 жылдары Талас ауданы, Ақкөл колхозында есеп бөлімінің басшысы, одан соң Жамбыл ауданына қарасты «Бірлесу еңбек» колхозында есепші, Аса ауылында, кейіннен Байзақ (бұрынғы Свердлов) ауданындағы Фрунзе колхозында май зауытының бастығы болып қызмет еткен. 1985 жылы зейнетке шыққан ардагер бүгінде ұл-қызынан тараған немере-шөберелерінің қызығын көруде. Ардагер атамыз өз естелігінде былай дейді: «Биыл Ұлы Отан соғысының Ұлы Жеңіспен аяқталғанына 76 жыл толады. 1941 жылдың 22 маусымында басталып, 1418 күн мен түн бойы созылған сұрапыл соғысқа қатысқандардың барлығы — нағыз батырлар. Олар кескілескен шайқастарда ерлік көрсетті, елін, жерін жаудан қорғады. Біз қиыншылықты көп көрдік, ашаршылық, соғыс, соғыстан кейінгі ауыр жылдарда ауыртпалықты көре жүріп, шынықтық. Содан да болар бейбіт күннің әрбір атқан таңына шүкіршілік етеміз. Жастарға айтарым және олардан тілейтінім, бір-бірін сыйласа, бір-біріне мейірімді болса, тек жақсылық ойласа екен». Атамыздың

кеудесіндегі «Еңбек Қызыл Ту», ІІ-ші дәрежелі «Отан соғысы» ордендері мен «Жеңістің 20, 30, 40, 50, 60 жылдығы», «Қарулы Күштерге 70 жыл», «Еңбек ардагері» медальдары жорық жолдарындағы ерлігінен хабар бергендей [1; 98].

Жастық өмірін майдан даласының өмір мен өлім арасындағы арпалысына арнаған соғыс ардагерінің бірі — жақаштық Өнербай Молдабаев. Ол 1926 жылдың 23 ақпанында Жамбыл облысының Байзақ ауданына қарасты Батырақ ауылында дүниеге келген. Тегістік ауылындағы орта мектептің 4 сыныбын бітірген. Облыс орталығындағы бір жылдық мал емдеу курсы тәмамдап, колхозшы болып жұмыс істеген. Бұрынғы Фрунзе ауылынан Свердлов ауданының әскери комиссариатынан майданға 1944 жылы шақырылған. 209-запастағы атқыштар полкінде қатардағы жауынгер, 1945 жылы пулеметші болып, Кенигсберг қаласын алуға қатысқан. Аталған қаланы азат етудегі көрсеткен ерлігі үшін «Қызыл жұлдыз» орденіне ұсынылған. Бұдан соң Берлин бағытындағы сұрапыл шайқаста арқасынан, тізесінен ауыр жарақат алып, № 12 Киров госпиталінде бес ай жатып емделген соң, 1946 жылы елге оралған. Ұлы Отан соғысындағы ерлігі үшін «Қызыл жұлдыз», ІІ дәрежелі «Отан соғысы» ордендері және «Маршал Жуков» медалімен марапатталған [1; 103].

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Жамбыл облысы Ұлы Жеңіске өз үлесін қосып, Ұлы Отан соғысында одақтық маңызға ие болған аймақтардың бірі. Отан үшін майданда от кешкен жауынгерлердің ерліктері мен тылда еңбек еткендердің қажыр-қайраты ұрпақтан-ұрпаққа жететін өшпес үлгі, өлмес өнеге. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан тарихына қатысты әлі де зерттеуді қажет ететін мәселелерді қарастыруға ат салысып, зерделеп, болашақ ұрпаққа өнеге ретінде жеткізу тарихшылардың алған қойған мақсаттарының бірі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тараз. Жамбыл облысы энциклопедиясы. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2003. — 576 б.
- 2 Жамбыл облысының мемлекеттік архиві. Қ. 282. Т. 1. І. 453.
- 3 Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941–1945 жж.) / бас ред. М.Қ. Қойгелдиев. — Алматы: «Арыс», 2015. — 584 б.
- 4 Жамбыл облысының мемлекеттік архиві. Қ. 282. Т. 1. І. 339.
- 5 Ордабеков С. Отан үшін отқа түскен жамбылдық медицина қызметкерлері / С. Ордабеков // Арай. — 2015. — № 19. — Б. 4–8.
- 6 Басин В.Я. Тяжелая промышленность Казахстана в Великой Отечественной войне / В.Я. Басин. — Алма-Ата: Наука, 1965. — 164 с.
- 7 Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне / В.С. Мурманцева. — М.: Знание, 1987. — 272 с.
- 8 Жамбыл облысының мемлекеттік архиві. Қ. 282. Т. 1. І. 656.
- 9 Рысдәулет М. Солдат жары / М. Рысдәулет. — Тараз: Формат-Принт баспасы, 2018. — 124 б.
- 10 Жамбыл облысының мемлекеттік архиві. Қ. 341. Т. 1. І. 146.
- 11 Жамбыл облысының мемлекеттік архиві. Қ. 341. Т. 1. І. 197.

Ж.А. Карсыбаева

Жамбылская область в годы Великой Отечественной войны

Великая Отечественная война — одна из кровавых резней в истории человечества. С каждым годом уменьшается число живых свидетелей войны — ветеранов и тружеников тыла. Для сохранения памяти будущих поколений о подвиге воинов, погибших на кровавом фронте, становится все более актуальным и изучение темы войны, и исторической достоверной оценки подвига казахстанцев, проявленным на фронте. Актуальные вопросы, касающиеся истории войны, требуют пересмотра. Потому что в этой войне погибло столько миллионов людей, а в тылу тысячи человек самоотверженно трудились на благо Родины. Переосмыслить трагические страницы истории народа Казахстана, пережившего этот исторический период, и дать правдивую оценку подвигам — это требование настоящего времени. С момента обретения нашей страной Независимости многие данные из Архивного фонда вошли в научный оборот и опубликованы, но сформировался обширный комплекс неопубликованных исторических данных. Количественные данные, относящиеся к воинам на войне, все еще требуют уточнения. В войне принимали участие и жамбылские воины, есть раненые, погибшие, героически отличившиеся, а также пропавшие без вести. Ряд воинских

формирований, образованных на казахской земле, шли на войну, и их подвиги, сражения в тылу и войне были составной частью истории войны. Поэтому крайне необходимо изучать историю войны и судьбы людей, в том числе и историю военной жизни жамбылцев. В настоящей статье предложено исследование об их подвиге, основанное на данных об участии жамбылцев в военных действиях в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, фронтовики, труженики тыла, воинские соединения, женщины.

Zh.A. Karsybaeva

Zhambyl region during the Great Patriotic War

The Great Patriotic War is one of the bloodiest massacres in the history of mankind. Every year, the number of living witnesses of the war — veterans and home front workers, frontline soldiers — decreases. In order to preserve the memory about the feat of soldiers who died on the bloody front for future generations, it is becoming more and more relevant to study the topic of war and give a reliable historical assessment of the feats of Kazakhstanis shown at the front. Current issues concerning the history of the war require revision, because so many millions of people died in this war, and on the home front thousands of people worked selflessly for the benefit of the war. Present times require to rethink the tragic pages of history of the people of Kazakhstan who survived this tragic period, and to give a true assessment of their heroism. Since independence, many of the data from the Archive Fund have entered scientific circulation and been published, but an extensive set of unpublished historical data has been formed. However, the quantitative data related to the soldiers in the war still needs to be clarified. Zhambyl soldiers also took part in the war, there are wounded, dead, heroically distinguished, as well as missing. A number of military formations, formed on the Kazakh land, went to war, and their deeds, on the home front and battle front, and were an integral part of the history of the war. Therefore, it is necessary to study the history of the war and the fate of people, including the history of the military life of the Zhambyl people. This article offers a study about their feats based on data on the participation of Zhambyl residents in military operations during the Great Patriotic War.

Keywords: The Great Patriotic War, front-line soldiers, home front workers, military units, women.

References

- 1 Taraz. Zhambyl oblysy entsiklopediasy [Taraz. Encyclopedia of Zhambyl region]. (2003). Almaty: Qazaq entsyklopediasy [in Kazakh].
- 2 Zhambyl oblysynyn memlekettik arkhivy [State archive of Zhambyl region]. Q. 282. T. 1. I. 453. – F. 282. V. 1. C. 453 [in Kazakh].
- 3 Qoigeldiev, M.Q. (Eds.). (2015). Zhambyl oblysy Uly Otan sogysy zhyldarynda (1941–1945 zhzh.) [Zhambyl region during the Great Patriotic War (1941–1945)]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 4 Zhambyl oblysynyn memlekettik arkhivi [State archive of Zhambyl region]. Q. 282. T. 1. I. 339. – F. 282. V. 1. C. 339 [in Kazakh].
- 5 Ordabekov, S. (2015). Otan ushin otqa tusken zhambyldyq meditsina qyzmetkerleri [Zhambyl medical workers who are on fire for the motherland]. *Arai*, 19, 4-8 [in Kazakh].
- 6 Basin, V. Ya. (1965). Tiazhelaia promyshlennost Kazakhstana v Velikoi Otechestvennoi voine [The Heavy Industry of Kazakhstan in the Great Patriotic War]. — Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 7 Murmantseva, V.S. (1987). Sovetskie zhenshchiny v Velikoi Otechestvennoi voine [Soviet women in the Great Patriotic War]. — Moscow: Znanie [in Russian].
- 8 Zhambyl oblysynyn memlekettik arkhivi [State archive of Zhambyl region]. Q. 282. T. 1. I. 656. – F. 282. V. 1. C. 656 [in Kazakh].
- 9 Rysdaulet, M. (2018). Soldat zhary. [Soldier's wife]. — Taraz: Format-Print baspasy [in Kazakh].
- 10 Zhambyl oblysynyn memlekettik arkhivy [State archive of Zhambyl region]. Q. 341. T. 1. I. 146. – F. 341. V. 1. C. 146 [in Kazakh].
- 11 Zhambyl oblysynyn memlekettik arkhivy [State archive of Zhambyl region]. Q. 341. T. 1. I. 197. – F. 341. V. 1. C. 197 [in Kazakh].

V.G. Loman*

*Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: lvg7@yandex.ru)*

On the uniqueness of the Dongal type sites

To solve a number of problems in the ancient history of not only Kazakhstan, but also the adjacent regions, it is extremely important to study the sites of the period of transition from the Bronze Age to the Early Iron Age. The range of such sites includes the settlement of Dongal, located 208 km southeast of the city of Karaganda (Karkaraly district, Karaganda region), which was explored by an archaeological expedition of the Karagandy University of the name academician E.A. Buketov. Excavations have revealed the preserved lower parts of the walls of the dwellings, formed by horizontal laying of flat stones. Due to this, it was established that the dwellings had a rectangular shape, the walls were lined with stone slabs from the inside. In the center of each building was a hearth, which was a pit surrounded by stone blocks along the perimeter. Utility and pillar pits were located on the floor. The entrances to the dwellings were in the form of an L-shaped corridor. The discovered inventory includes various stone (pestles, graters, polishers, scrapers), bone (scutchers) and bronze (rivets, a fragment of a knife) tools. An archaeozoological analysis of the found animal bones showed that horse breeding was the leading branch of the economy of the inhabitants of the settlement. In the second place was the breeding of cattle, in the third — sheep breeding. Ceramics and the inventory of the settlement have analogies in the settlements of the Sargary-Alekseevsk culture of the Late Bronze Age. At the same time, the essential distinctive features of housebuilding and the ceramic complex allowed the author to single out sites like Dongal into a special type related to the common steppe cultures during the transition from the Final Bronze Age to the Early Iron Age. It is possible that it is on the basis of this community that the cultures of the Scythian-Saka world develop.

Keywords: Bronze Age, Early Iron Age, transition period, Sargary-Alekseevsk culture, ceramics, Dongal type, settlement, dwelling.

Introduction

With a thorough elaboration of the problems of archeology of the Bronze and Early Iron Ages, the absence of special studies on the transition period between these eras is a serious obstacle in the study of the ancient history of Kazakhstan. Meanwhile, the transition from the Bronze Age to the Iron Age was a period of rapid socio-economic and technological changes — everywhere there is a transition to a nomadic type of economy, which coincided with the development of a new metal, iron, and was accompanied by an intensification of migration processes, frequent conflicts, and a restructuring of the social structure of society, and a radical change in the worldview system. Progress in the study of this important historical stage is hindered by an acute shortage of materials. Studies of the sites of the period of transition from the Bronze Age to the Early Iron Age seem to be extremely important and promising for solving a number of problems in the ancient history not only of Kazakhstan, but also adjacent regions. The range of such sites includes the settlement of Dongal, explored by the archaeological expedition of the KarU of the name of academician E.A. Buketov.

Materials and methods

The site is located 208 km southeast of the city of Karaganda, 1 km southeast of the village of Kent (Karaganda region, Karkaraly district). The settlement is located on the left bank of the river Kyzylkenysh at the foot of a rocky hill, at the entrance to the Kyzylkent gorge (Kent mountain range) (Figure 1).

Depressions of about 10 structures were visually recorded on the modern surface. In the early 1980s, an archaeological expedition of KarSU explored 4 dwellings [1; 453; 2; 507–508; 3].

Dwelling 1 had a rectangular plan and was oriented along the south-west-north-east line. The dimensions of the inner part of the dwelling are 10.2 by 7.2 m. From the side of the western transverse wall the remains of the entrance were recorded in the form of a laying of massive stone slabs adjacent to it at a right angle.

*Corresponding author's e-mail: lvg7@yandex.ru (V.G. Loman)

The surviving part of the walls after clearing consisted of stone blockages to 3 m wide, 0.3–0.5 m high. It was established that the walls were built using masonry from stone slabs. Inside the dwelling, the walls were lined with slabs placed vertically. An ash layer was added near the walls. The narrow space between the walls of the dwellings was covered with ash mixed with bones and fragments of ceramics.

Figure 1. Location of the Dongal settlement

On the floor of the dwelling, a hearth, 16 utility pits and 44 pillar pits were recorded. The hearth was located at the center of the dwelling and was a round pit with burnt walls. Utility pits are located mainly along the perimeter of the central part of the dwelling, around the hearth and near the walls. In the filling of half of the pits, animal bones were noted, in four pits — fragments of ceramics and bones, in pit № X fragments of ceramics, bones, fragments of quartz, rock crystal, fluorite, pieces of ocher were discovered. In pit № I there was a ceramic vessel with several bones lying next to it. The pillar pits are rounded (0.05–0.4 m in diameter) in plan, in the section — cauldron-like and cone-shaped.

Fragments of pottery were found in the dwelling, as well as a stone fragments of a grater, a hoe, two polishers, two disc-shaped side-scrapers, two scrapers from animal jaws, and a bronze rivet. To the west and north of dwelling 1, fragments of various tools were collected, two stone pestles, a disc-shaped scraper, and a bone scutcher.

Dwelling 2 adjoins dwelling 1 on the eastern side and has a common wall with it, its internal dimensions are 10.2 by 7.8 m. The walls are similar in design to the walls of dwelling 1. The entrance to the dwelling was presumably from the eastern wall.

At the bottom of the pit, the depth of which is 0.4 m, there is a hearth, 13 utility and 50 pillar pits. The hearth is located in the central part of the dwelling. The hearth pit is lined with stone slabs along the perimeter, forming a pentagon in the plan, measuring 1.1 by 1.1 m along the axial lines.

In the filling of ten utility pits, animal bones and fragments of ceramics were noted, burnt walls and ash were recorded in pits № IV, V, in pits № X, XI there are no finds, but a burnt filling was discovered. In pit № XIII there was a small ceramic vessel.

Items from dwelling 2 are represented by the following: a ceramic disc, three bone awls, a bone scutcher, a stone disc-shaped scraper, fragments of indeterminate stone and bone tools. In addition, on the outer side of the northern wall of the dwelling, there was a ceramic vessel ornamented along the shoulder with triangles. A fragment of a flint arrowhead and two bone scutchers were found near the dwelling.

Dwelling 3 also has a common wall with dwelling 1, located to the south of it, and partly a common part of the wall on the east side with dwelling 2. Part of the southern wall has been destroyed. The construc-

tion of the walls is similar to the construction of the walls of dwellings 1, 2. The internal dimensions of the dwelling are 11.7 by 5.7 m. The L-shaped entrance opens to the south and adjoins the western wall at an angle. The entrance is formed by vertically dug stone slabs.

On the floor of the dwelling, there is a hearth, 7 utility pits and 53 pillar pits. The hearth is located in the central part of the dwelling, it is a structure in the form of a pentagon of six stone slabs dug along the edges of the hearth pit. Utility pits are grouped in the northwestern and northeastern corners of the dwelling. In pits № I, III, located not far from the entrance, there was a ceramic vessel. Animal bones were filling other pits.

The cultural layer of dwelling 3 contained fragments of ceramics, two fragments of stone pestles, a stone hammer, two polishers, a disc-shaped scraper, fragments of stone and bone objects, including fragments of two stone vessels with handles found at the entrance. Three disc-shaped stone side-scrappers and fragments of two pestles were found near the dwelling.

Dwelling 4 is located 13 m south-west of dwelling 3. The pit of the dwelling is sub-rectangular in plan, 9.3 by 8.4 m, oriented along the north-south line. The entrance to the dwelling is attached to the northern wall and is an L-shaped structure of vertically dug-in slabs that form a corridor and a vestibule with an exit to the east.

On the floor of the dwelling, there is a hearth and 19 pillar pits. The hearth is located in the southern half of the dwelling. The hearth pit is lined with stone slabs forming a pentagon 0.8–0.9 m in size.

Pillar pits are rounded in plan, with a diameter of 0.1–0.3 m, in the section of a cauldron-like, rectangular and saucer-shaped, with a depth of 0.04–0.4 m. Seven pits, 0.2–0.3 m in diameter, formed two rows parallel to the walls in the central part of the dwelling. Apparently, these pits belonged to the pillars of the roof.

On the eastern side, the dwelling pit is cut by an ashery, on top of which a cultural layer was formed outside the dwelling, that is, the dwelling was built later than dwellings 1–3.

A stone pestle and a fragment of a grater, fragments of rims from ceramic vessels were found in the dwelling. Near the southeastern corner of the dwelling, from the outside, five disc-shaped stone side-scrappers and a fragment of the sixth were found. One similar scraper was found south of the dwelling and another one was found in an asher to the east of it. In addition, the following items were collected around dwelling 4: a stone polish, a hammer, a ceramic disc, a fragment of a bronze knife blade, and several stone items of unclear purpose.

During the dismantling of the wall between dwellings 1 and 3, two stone side-scrappers, two graters, a quartzite ball, a bone scatcher and a dice — a ram astragalus with a through hole and a piece of bronze embedded in the surface — were found.

From the surviving stone remains one can imagine the construction of the foundations of the walls of the settlement's dwellings. It was formed by a two-row masonry of stone slabs with filling the inner space with earth mixed with small stones.

The pottery of the settlement was ornamented with inclined and intersecting lines, horizontal zigzags, horizontal lines, triangles, rows of impressions. Ornament technique — tracing, pectinated stamp, smooth stamp. One of the most common techniques was fingertips. Many vessels had a molded roll. Obliquely segments of the rolls are located on the body of some vessels.

Pot-shaped vessels with an expanded body and a well-defined neck predominate. Cup vessels were also found in insignificant quantities. The rims of the vessels are rounded, flattened and pointed. Among them are rims with cornices, thickened rims, and rims with «collars».

The collection of ceramics of the settlement (Figure 2) was distinguished by the author [4] into the Dongal type, which has a certain morphological similarity with the ceramics of the Sargary-Alekseevsk culture, but differs from it in a number of significant features: 1) the placement of the roller in the overwhelming majority of cases under the very rim of the vessel, whereas the Sargary-Alekseevsk rollers were more often located at the base of the neck; 2) the presence of rollers with narrow, rectangular or triangular section; 3) decoration of vessels with obliquely supplied rollers; 4) the presence among the decorative elements of a large number of impressions made with nails or fingertips.

At the same time, the existing analogies with the Sargary-Alekseevsk ceramics in the elements of ornament and technological traditions [5; 6], show that the Dongal pottery is the result of the evolution of the Sargary-Alekseevsk pottery.

A surprising similarity in almost all the features noted is observed with ceramics of the type of the Obitochnaya-12 settlement, which at one time was identified by O.A. Krivtsova-Grakova in the Azov region and the North-Western Black Sea region [7], dating it to the 7th century BC. Proceeding from her periodization, she pointed out that the Obitochnaya ceramics are closer to those of the Sabatinovo ones. Obitochnaya

ceramics are associated with Sabatinovo ceramics mainly due to the high located roller. However, the bulk of Sabatinovo utensils are cup-shaped, but at the settlement of Obitochnaya-12 the majority were pots. O.A. Krivtsova-Grakova nevertheless made the main emphasis on the differences between Obitochnaya ceramics and Sabatinovo ones, highlighting in it features that were developed in Scythian dishes. As for the high-located roller, it is found not only on the Sabatinovo, but also on the Scythian ceramics.

It should be noted that the ceramic complex of the Dongal settlement contains fragments of vessels with ornamental compositions typical of the Irmen ceramics of Western Siberia in the 9th-8th centuries BC. Vessels decorated with inclined rollers are also found in pre-Scythian assemblages. There is a similarity of the Dongal type with the Nur ceramics of the Lower Volga region, attributed to the period of the transition from the Bronze Age to the Early Iron Age [8].

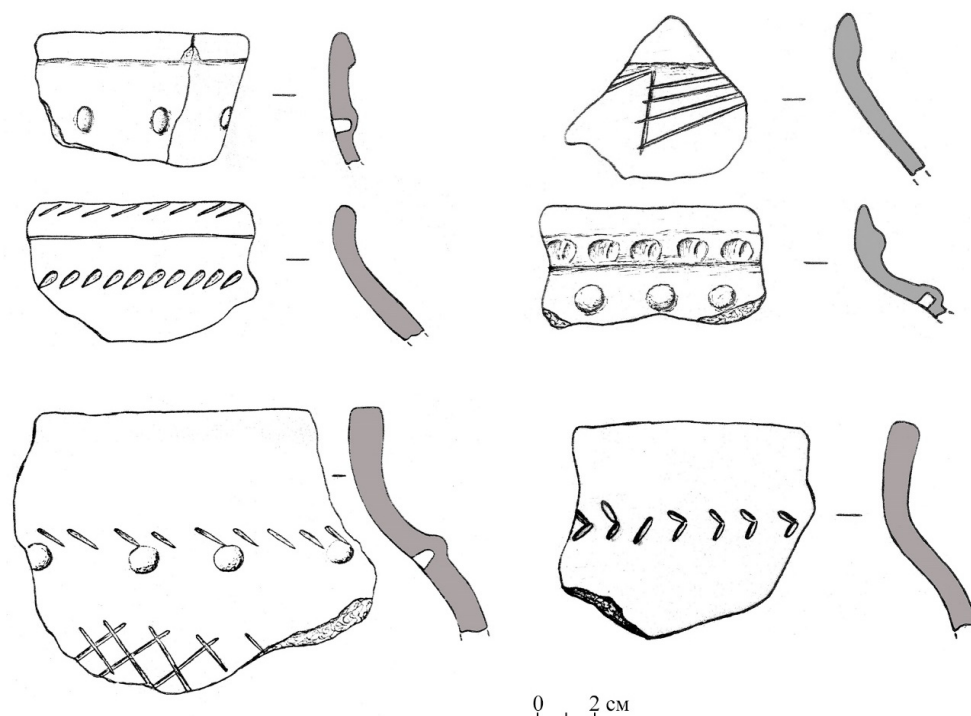

Figure 2. Pottery of the Dongal settlement

The bones of animals found at the settlement were subjected to archaeo-zoological analysis [9], as a result of which it was found that domestic species in general provided 92.7 % of meat production. The share of farmed ungulates, traditional suppliers of livestock meat products, was 92.6 %. Among them, the leading place was occupied by horse meat (48.3 %), the second — beef (32 %), the share of mutton was 9.6 %.

In the group of wild animals, which provided 7.2% of meat food in general, the kulan is clearly dominant. The share of other species does not exceed a fraction of a percent. It is obvious that the economy of the ancient inhabitants of the Dongal settlement was based on animal husbandry.

Horse breeding was the leading industry. The second place was occupied by cattle breeding, the third — sheep breeding. With regard to specialized goat breeding, one cannot definitely judge on the basis of the available materials. Camel breeding was absent, and the slaughtered individuals probably came with caravans.

Hunting prey diversified the food ration, bringing more than 7% of meat food. Hunting was carried out both for meat species of wild animals, and for fur, but the share of the latter is less significant.

Results

The performed technological analysis of ceramics showed that the cultural traditions of the Sargary-Alekseevsk and Dongal potters, formed during the selection of raw materials and the compilation of pastes, did not differ in principle [5; 6]. Thus, the assumption of a genetic link between the one and the other pottery has received strong evidence in its favor. The hypothesis of the Barnaul archaeologists about the emergence

of the Dongal type of ceramics as a result of the movement of certain groups of the population from Altai or from East Kazakhstan to Central Kazakhstan [10; 123], as it seems, does not yet have sufficient grounds.

The time of the existence of sites with Dongal pottery was determined by analogies in ceramics and on the basis of the stratigraphy of the Kent settlement [13] in the 8th century BC [4; 128], or even VIII — early VII century BC [12; 66, 14; 102]. Of course, this date should be considered, in general, conditional, since we have not yet received a single chronologically determining thing.

Sites of the Dongal type have other cultural features in addition to ceramics. So, we can already talk about the originality of the Dongal house-building in comparison, for example, with the Sargary-Alekseevsk [15]:

1. the area of the Sargary-Alekseevsk dwellings is 200–400 m², Dongal — 60–80 m²;
2. the walls of the first are wooden or lath fence, the second were formed by masonry from stone slabs;
3. Sargary-Alekseevsk hearths are in the form of burnt spots and platforms of clay and stone, in pits or on the floor, and the Dongal ones are a pentagon of low stone slabs dug into the edge;
4. in contrast to the multi-chamber Sargary-Alekseevsk dwellings, the Dongal ones are isolated from each other, although they are located very close, at a distance of 0.5–0.8 m.

At the same time, some common features should be noted, which may serve as additional evidence in favor of the origin of the Dongal sites from the Sargary-Alekseevsk ones: internal facing of the walls with stone slabs; rectangular shape; corridor-shaped exits (although the Dongal ones also have a vestibule, perpendicular to the main corridor).

Conclusion

Apparently, the sites with the Dongal type ceramic, allocated by V.V. Evdokimov [14] to the Dongal culture, if the date proposed for them is confirmed, were included in the community of cultures of the time transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age. The western border of this community is marked by sites with ceramics of the Obitochnaya type (Priazovye), which is almost a complete analogue of the Dongal one [7:151–154, fig. 37], the eastern part — by some settlements of the Trushnikovo stage [17, tab. XXX — 7, 10, XLI — 15, 16; LVI — 3; LVIII — 2, 3; LX -3] (East Kazakhstan) and reached the Kulunda steppe [18; 19]. The southern limits of its own or the limits of the distribution of its connections are marked by the Kaindy sites in Northern Kyrgyzstan, with the discovery of ceramics [20, tab. XXX, 2, 3, 5; tab. XXXI, 5, 6; tab. XXXII] similar to Dongal.

This community is most likely the result of the evolution of the community of the Late Bronze Age Rolled Pottery cultures, and it is possible that it is on its basis some of the cultures of the Scythian-Siberian world, the area in which the indicated territory was included, developed. Thus, studies of the Dongal settlement seem to be extremely important and promising for solving a number of problems in the ancient history of not only Kazakhstan, but also adjacent regions. Its materials will help to clarify the origins of the subsequent Scythian-Saka civilization.

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP09261083 «Transcultural communications in the Late Bronze Age (Western Siberia — Kazakhstan — Central Asia»).

References

- 1 Евдокимов В.В. Работы Талдинского отряда / В.В. Евдокимов // Археологические открытия. — 1982. — М.: Наука, 1984. — С. 453, 454.
- 2 Евдокимов В.В. Исследования в Карагандинской области / В.В. Евдокимов // Археологические открытия. — 1983. — М.: Наука, 1985. — С. 507, 508.
- 3 Ломан В.Г. Новое поселение эпохи поздней бронзы в горах Кент / В.Г. Ломан // Тез. докл. науч. конф. мол. учен. ун-та. — Караганда: Изд-во КарГУ, 1984. — С. 56–58.
- 4 Ломан В.Г. Донгальский тип керамики / В.Г. Ломан // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. — Караганда: Изд-во КарГУ, 1987. — С. 115–129.
- 5 Ломан В.Г. Об эволюции валиковой керамики Центрального Казахстана (по данным гончарной технологии) / В.Г. Ломан // Актуальные проблемы методики западно-сибирской археологии. — Новосибирск: Изд-во ТюмГУ, 1989. — С. 78–80.
- 6 Ломан В.Г. Особенности гончарной технологии эпохи поздней бронзы Центрального Казахстана / В.Г. Ломан // Краткие сообщения Института археологии. — 1991. — Вып. 203. — С. 47–53.

- 7 Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы / О.А. Кривцова-Гракова // *Материалы и исследования по археологии СССР*. — 1955. — № 46. — 166 с.
- 8 Качалова Н.К. О заключительном периоде бронзового века на территории Нижнего Поволжья (к постановке проблемы) / Н.К. Качалова // *Советская археология*. — 1989. — № 1. — С. 33–47.
- 9 Гайдученко Л.Л. Фаунистический комплекс поселения Донгал в Центральном Казахстане / Л.Л. Гайдученко, В.Г. Ломан // *Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований*. — Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2015. — С. 200–204.
- 10 Кириюшин Ю.Ф. Новые материалы эпохи поздней бронзы степного Алтая / Ю.Ф. Кириюшин, Г.Е. Иванов, В.С. Удодов // *Проблемы археологии и этнографии Южной Сибири*. — Барнаул: Изд-во АлтГУ, 1990. — С. 104–128.
- 11 Евдокимов В.В. Отчет об исследованиях Павлодарского археологического отряда в 1982 г. / В.В. Евдокимов // *Архив САИ КарУ*. — Караганда, 1982.
- 12 Варфоломеев В.В. Относительная хронология керамических комплексов поселения Кент / В.В. Варфоломеев // *Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана*. — Караганда: Изд-во КарГУ, 1987. — С. 56–68.
- 13 Варфоломеев В.В. Кент — город бронзового века в центре казахских степей / В.В. Варфоломеев, В.Г. Ломан, В.В. Евдокимов. — Астана: Изд-во КазНИИ культуры, 2017. — 338 с.
- 14 Евдокимов В.В. О выделении донгальской культуры переходного периода от эпохи бронзы к раннему железному веку в Центральном Казахстане / В.В. Евдокимов // *Проблемы археологии Степной Евразии*. — Кемерово: Изд-во КемГУ, 1988. — С. 101–103.
- 15 Зданович С.Я. Поселения и жилища саргаринской культуры / С.Я. Зданович // *Поселения и жилища древних племен Южного Урала*. — Уфа: Изд-во БФ АН СССР, 1983. — С. 59–76.
- 16 Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана / А.Х. Маргулан. — Алма-Ата: Наука АН КазССР, 1979. — 360 с.
- 17 Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы / С.С. Черников // *Материалы и исследования по археологии СССР*. — 1960. — № 88. — 272 с.
- 18 Папин Д.В. О своеобразии памятников финальной бронзы степного Алтая / Д.В. Папин, А.С. Федорук // *Экология древних и традиционных обществ*. — Вып. 3. — Тюмень: Вектор Бук, 2007. — С. 121–124.
- 19 Ситников С.М. Культура саргаринско-алексеевского населения лесостепного и степного Алтая / С.М. Ситников. — Барнаул: Изд-во АлтГПУ, 2015. — 254 с.
- 20 Труды Семиреченской археологической экспедиции // *Материалы и исследования по археологии СССР*. — 1950. — № 14. — С. 84–143.

В.Г. Ломан

Доңғал типіндегі ескерткіштердің өзіндік ерекшелігі туралы

Қазақстанның ғана емес, сонымен қатар оған іргелес аймақтардың ежелгі тарихындағы бірқатар мәселелерді шешу үшін қола дәуірінен ерте темір дәуіріне өту кезеңінің ескерткіштерін зерттеу өте маңызды. Мұндай ескерткіштердің қатарына Қарағанды қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 208 км қашықтықта (Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы) орналасқан және Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің археологиялық экспедициясы зерттеген Доңғал елді мекені кіреді. Жүргізілген қазбалардан тегіс тастардың көлденең қалауынан пайда болған тұрғын үйлер қабырғаларының сақталған төменгі бөліктері анықталды. Осыған байланысты, тұрғын үйлер жоспар бойынша тікбұрышты, қабырғалары ішкі жағынан плиталармен қапталғаны анықталды. Әр құрылымның ортасында периметрі бойынша тас блоктармен қапталған шұңқыр ошақ болған. Еденнен тұрмыстық және тіректі шұңқырлар табылды. Тұрғын үйлерге кіреберістер «Г» пішінді дәлізге ұқсайды. Табылған заттардың ішінде әртүрлі тас (тастарды ұсату, үккіштер, жылтырататын тастар, қырғыштар), сүйек (қырғыштар) және қола (тойғармалар, пышақ сынықтары) т.б. еңбек құралдары бар. Табылған жануарлардың сүйектеріне жүргізілген археозологиялық талдау жылқы өсіру елді мекен тұрғындарының экономикасының жетекші саласы болғандығын көрсетті. Екінші орында ірі қара, үшінші орында қой шаруашылығы болды. Қоныстың керамикасы мен құрал-жабдығының соңғы қола дәуіріндегі Сарғары-Алексеев мәдениеті қоныстарында ұқсастықтары бар. Сонымен қатар, үй құрылысы мен керамика кешенінің елеулі ерекшеліктері авторға Доңғал сияқты ескерткіштерді соңғы қола дәуірінен ерте темір дәуіріне өту кезіндегі дала мәдениетінің ортақтығына жататын ерекше түрге бөлуге мүмкіндік берді. Мүмкін дәл осы қоғамдастық негізінде скиф-сак әлемінің мәдениеттері дамыған шығар.

Кілт сөздер: қола дәуірі, ерте темір дәуірі, өтпелі кезең, Сарғары-Алексеев мәдениеті, керамика, Доңғал типі, қонысы, тұрғын үй.

В.Г. Ломан

О своеобразии памятников донгальского типа

Для решения целого ряда проблем древнейшей истории не только Казахстана, но и прилегающих регионов чрезвычайно важным является изучение памятников периода перехода от эпохи бронзы к раннему железному веку. К кругу таких памятников относится поселение Донгал, находящееся в 208 км к юго-востоку от г. Караганды (Каркаралинский район, Карагандинская область) и исследованное археологической экспедицией Карагандинского университета им. академика Е.А. Букетова. Раскопками выявлены сохранившиеся нижние части стен жилищ, образованные горизонтальной кладкой из плоских камней. Благодаря этому было установлено, что жилища имели в плане прямоугольную форму, стены изнутри были облицованы каменными плитами. В центре каждого сооружения располагался очаг, представлявший собой яму, обставленную по периметру каменными брусками. На полу были зафиксированы хозяйственные и столбовые ямы. Входы в жилища имели вид «Г»-образного коридора. Обнаруженный вещевой инвентарь включал различные каменные (песты, тёрочки, лощила, скрёбла), костяные (трепала) и бронзовые (заклёпка, обломок ножа) орудия. Проведенный археозоологический анализ найденных костей животных показал, что ведущей отраслью хозяйства жителей поселения было коневодство. На втором месте располагалось разведение крупного рогатого скота, на третьем — овцеводство. Керамика и инвентарь поселения имеют аналогии в поселениях саргаринско-алексеевской культуры эпохи поздней бронзы. Вместе с тем существенные отличительные особенности домостроительства и керамического комплекса позволили автору выделить памятники, подобные Донгалу, в особый тип, относящийся к общности степных культур времени перехода от эпохи финальной бронзы к раннему железному веку. Не исключено, что именно на основе данной общности развиваются культуры скифо-сакского мира.

Ключевые слова: эпоха бронзы, эпоха раннего железа, переходный период, саргаринско-алексеевская культура, керамика, донгальский тип, поселение, жилище.

References

- 1 Evdokimov, V.V. (1984). *Raboty Taldinskogo otriada [Works of the Taldinsky detachment]* // *Arkheologicheskie otkrytiia*. — 1982. Moscow: Nauka, 453–454 [in Russian].
- 2 Evdokimov, V.V. (1985). *Issledovaniia v Karagandinskoj oblasti [Research in the Karaganda region]* // *Arkheologicheskie otkrytiia*. — 1983. Moscow: Nauka, 507–508 [in Russian].
- 3 Loman, V.G. (1984). *Novoe poselenie epokhi pozdnei bronzy v gorakh Kent [New Late Bronze Age settlement in the Kent Mountains]* // *Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii molodykh uchenykh universiteta*. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta, 56–58 [in Russian].
- 4 Loman, V.G. (1987). *Dongalskii tip keramiki [Dongal type of pottery]* // *Voprosy periodizatsii arkheologicheskikh pamiatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazakhstana*. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta, 115–129 [in Russian].
- 5 Loman, V.G. (1989). *Ob evoliutsii valikovo keramiki Tsentralnogo Kazakhstana (po dannym goncharnoi tekhnologii) [On the evolution of roller ceramics in Central Kazakhstan (according to pottery technology)]* // *Aktualnye problemy metodiki zapadno-sibirskoi arkheologii*. Novosibirsk: Izdatelstvo Tiimenskogo gosudarstvennogo universiteta, 78–80 [in Russian].
- 6 Loman, V.G. (1991). *Osobennosti goncharnoi tekhnologii epokhi pozdnei bronzy Tsentralnogo Kazakhstana [Features of pottery technology of the Late Bronze Age in Central Kazakhstan]* // *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 203, 47–53 [in Russian].
- 7 Krivcova-Grakova, O.A. (1955). *Stepnoe Povolzhe i Prichernomore v epokhu pozdnei bronzy [Steppe Volga and Black Sea regions in the Late Bronze Age]* // *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 46 [in Russian].
- 8 Kachalova, N.K. (1989). *O zakliuchitelnom periode bronzovogo veka na territorii Nizhnego Povolzhia (k postanovke problemy) [About the final period of the Bronze Age on the territory of the Lower Volga region (to the formulation of the problem)]* // *Sovetskaia arkheologiia*, 1, 33–47 [in Russian].
- 9 Gajduchenko, L.L., & Loman, V.G. (2015). *Faunisticheskii kompleks poseleniia Dongal v Tsentralnom Kazakhstane [Faunistic complex of the Dongal settlement in Central Kazakhstan]* // *Arkheologiia Zapadnoi Sibiri i Altaia: opyt mezhdistsiplinarnykh issledovaniia*. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta, 200–204 [in Russian].
- 10 Kiryushin, Yu.F., Ivanov, G.E., & Udodov, V.S. (1990). *Novye materialy epokhi pozdnei bronzy stepnogo Altaia [New materials of the Late Bronze Age of the steppe Altai]* // *Problemy arkheologii i etnografii Yuzhnoi Sibiri*. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta, 104–128 [in Russian].
- 11 Evdokimov, V.V. (1982). *Otchet ob issledovaniakh Pavlodarskogo arkheologicheskogo otriada v 1982 g. [Report on the research of the Pavlodar archaeological detachment in 1982]* // *Arkhiv SAI Karagandinskogo universiteta*. Karaganda [in Russian].
- 12 Varfolomeev, V.V. (1987). *Otnositelnaia khronologiia keramicheskikh kompleksov poseleniia Kent [Relative chronology of ceramic complexes of the Kent settlement]* // *Voprosy periodizatsii arkheologicheskikh pamiatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazakhstana*. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta, 56–68 [in Russian].
- 13 Varfolomeev, V.V., Loman, V.G., & Evdokimov, V.V. (2017). *Kent — gorod bronzovogo veka v tsentre kazakhskikh stepei [Kent — a city of the Bronze Age in the center of the Kazakh steppes]*. Astana: Izdatelstvo Kazakhskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta kultury [in Russian].

- 14 Evdokimov, V.V. (1988). *O vydelenii dongalskoi kultury perekhodnogo perioda ot epokhi bronzy k rannemu zheleznomu veku v Tsentralnom Kazakhstane* [On the allocation of the Dongal culture of the transitional period from the Bronze Age to the Early Iron Age in Central Kazakhstan] // Problemy arkheologii Stepnoi Evrazii. Kemerovo: Izdatelstvo Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta, 101–103 [in Russian].
- 15 Zdanovich, S.Ya. (1983). *Poseleniia i zhilishcha sargarinskoi kultury* [Settlements and dwellings of the Sargarin culture] // Poseleniia i zhilishcha drevnikh plemen Yuzhnogo Urala. Ufa: Izdatelstvo BF AN SSSR, 59–76 [in Russian].
- 16 Margulan, A.Kh. (1979). *Begazy-dandybaevskaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana* [Begazy-dandybaevskaya culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka AN KazSSR [in Russian].
- 17 Chernikov, S.S. (1960). *Vostochnyi Kazakhstan v epokhu bronzy* [East Kazakhstan in the Bronze Age] // Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 88 [in Russian].
- 18 Papin, D.V., & Fedoruk, A.S. (2007). *O svoeobrazii pamiatnikov finalnoi bronzy stepnogo Altaia* [About the originality of the monuments of the final bronze of the steppe Altai] // Ekologiya drevnikh i traditsionnykh obshchestv, 3, Tiumen: Vektor Buk, 121–124 [in Russian].
- 19 Sitnikov, S.M. (2015). *Kultura sargarinsko-alekseevskogo naseleniia lesostepnogo i stepnogo Altaia* [Culture of the Sargarin-Alekseevsky population of the forest-steppe and steppe Altai]. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta [in Russian].
- 20 *Trudy Semirechenskoi arkheologicheskoi ekspeditsii (1950)*. [Proceedings of the Semirechensk archaeological expedition] // Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 14, 84–143 [in Russian].

Zh.S. Mazhitova^{1*}, G.T. Isakhan², A.S. Bektursyn²

¹*Astana Medical University, Nur Sultan, Kazakhstan*

²*The State Archive of the city of Nur-Sultan, Nur Sultan, Kazakhstan
(E-mail: mazitova_69@mail.ru; isakhang@bk.ru; aizat.bektursyn@bk.ru)*

Environmental Consequences of Virgin Land Development in Kazakhstan (based on Nur-Sultan City Archive)

This paper discusses issues related to environmental problems that arose as a result of the virgin and fallow lands development in Kazakhstan in the second half of the twentieth century. The authors emphasize that the level of agricultural production in the post-war years failed to meet the needs of Soviet citizens. Under these conditions the massive plowing of land had to solve a whole range of tasks, first of all, to solve the problem of food hunger by means of a huge increase in the area for sowing grain crops. According to the authors, solid tracts of plowed soil, having a dark color, became very hot, provoking drought, which, with chronic manifestation, caused aridization of the entire steppe zone, causing significant drying up of rivers and lakes. The authors believe that large works on the virgin lands development have made serious changes in the nature of the region. Stocks of valuable hunting and game species of animals were undermined, and in some places completely destroyed. Taking advantage of the lack of control, the new settlers along with the local residents mercilessly consumed the gifts of the environment, which gave rise to massive poaching. The methodological basis of the study was the complex use of various approaches, methods and assessments used in interdisciplinary research.

Keywords: history of Kazakhstan, XX century, ecological problems, virgin land campaign, N.S. Khrushchev, ecology, environment.

Introduction

In the very first years after the end of the Great Patriotic War, the problems of the impending food crisis in the country began to become relevant in the agriculture of the USSR. Therefore, «in 1949–1953 the average annual grain harvest amounted to only 80.3 million tons with an average yield of 7.7 centners per hectare, which was slightly more than in 1910–1914 (72.1 million tons and 7 centners). In 1953, in the USSR as a whole, only a little more than 31 million tons of grain were procured for the needs of the food supply of the population, and the actual consumption exceeded 32 million tons» [1; 8]. Thus, the level of agricultural production could not meet the growing needs of Soviet citizens in the face of a constant increase in the population in the post-war years. In addition, given that the food basket of Soviet people traditionally consisted of livestock and agricultural products (e.g., bread, potatoes, meat, etc.), solving the food problem was one of the main priorities of the domestic policy of the Soviet state. Theoretically, the solution to this issue could be in two versions, i.e., first, by intensifying the entire economy, which implied its transfer to market mechanisms of functioning; second, there is extensive version, which assumed the solution of food hunger by significantly increasing the area for sowing grain crops. To solve the problem in the short term, the second option was the most acceptable. In addition, the intensive path of economic development was quite long-term, which meant that the result from it was clear in the future. Furthermore, and most importantly, it contradicted the fundamental principles of Soviet ideology.

Therefore, it is no coincidence that the development of virgin and fallow lands in Kazakhstan, Siberia, the Volga region and the Urals became a priority task for the state in the 1950s. The gigantic plowing of virgin lands after the February-March plenum of the Central Committee of the CPSU in 1954 (it was supposed to allocate more than 40 million hectares of land for virgin lands) required the mobilization of a huge mass of labor force and material resources. The urgency of solving the problem was also due to the fact that «as a result of the post-war beggarly and half-starved existence, the collective farm peasantry fled in droves to the cities, rapidly replenishing their population (disbelief in the collective farm perspective was reinforced by the impressions of the demobilized soldiers, who, while liberating Eastern Europe from fascism, could simultaneously witness the «cultural» and prosperous life of the local peasantry in comfortable rural settlements)» [2; 94]. Soviet experience of agrarian policy and agricultural development in the second half of the twentieth

*Corresponding author's e-mail: mazhitova_69@mail.ru (Zh.S. Mazhitova)

century is useful and is of undoubted interest for choosing a rational way of further reforming agriculture in the Republic of Kazakhstan, as well as solving modern environmental problems that have arisen largely as a result of the virgin campaign by N.S. Khrushchev.

The virgin campaign was of an extraordinary nature, excluding any possibility of a preparatory stage. This large-scale project was not worked out either economically or technologically, as well as it did not take into account the environmental consequences for the Kazakh SSR. The virgin lands consisted of five huge administrative regions, and their area was equal to France, Belgium and Denmark combined. Major economic transformations took place here over the past virgin years. In the once deserted steppe, comfortable settlements of new state farms (sovkhozs) have grown, the composition of farmland has radically changed, over the past period in the Tselinny Krai (formed on December 26, 1960 by the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR (hereinafter — KazSSR) the Tselinny Krai was formed as part of the Kazakh Republic with the inclusion of territories of Akmola, Kokshetau, Kostanay, Pavlodar and North Kazakhstan regions with the administrative center in Akmolinsk) about 20 million hectares of virgin lands were developed, 85 % of which were spring lands [3; 31]. In fruitful years, virgin lands provided one fourth of all grain supplies to the USSR [4; 1]. The growth of arable land alone on state and collective farms amounted to 340 % (Table 1).

Table 1

Growth of arable land in state and collective farms of Tselinny Krai in the context of regions [3; 35]

№	Name of regions	Arable land area in thousand ha		Growth of arable land by 1953
		End of 1953	End of 1963	
1	Tselinograd	1445.5	5550.2	3.9 times
2	Kokchetav	1281.7	3806.0	3.0 times
3	Kustanay	1504.6	6240.0	4.1 times
4	Pavlodar	994.4	3776.6	3.8 times
5	North Kazakhstan	1194.5	2423.5	2.1 times
	Total for the Tselinny Krai	6420.7	21796.3	3.4 times

Undoubtedly, the role of virgin lands in the economic and socio-cultural development of modern Kazakhstan is great. At the same time, virgin lands gave rise to a complex of problems, primarily environmental, the solution of which is still a topical issue of the state today.

Materials and Methods

The methodological basis of this study is the classical concept of the scientific method as a theoretically grounded normative means of cognizing objective reality. The work is based on the principles of methodological pluralism, historicism, consistency and objectivity. The research considers the modern world trends in the theory of historical science, including the postmodern paradigm and its criticism, the latest research in the field of historical discourse. The theoretical and methodological basis of the paper is the complex use of various approaches, methods and assessments used in interdisciplinary research.

Results

According to the natural and climatic classification, the territory of Northern Kazakhstan (the main virgin area) belongs to the steppe zone, where the average annual precipitation is 250–400 mm, the moisture coefficient is 0.45–0.70 (a coefficient lower than 1 is considered as insufficient moisture). The harsh continental climate of the Tselinny Krai with a low amount of precipitation (200–350 mm per year) and a short growing season (100–145 days), often repeated late-spring and early-autumn frosts, with a large deficit of June moisture, and large flat areas leads to an active wind regime with dust storms recurring annually. On Kazakhstani lands late frosts in May or premature rain in August can turn abundance into chaos in one day.

The state farms that emerged on the virgin lands were large diversified farms. On average, one state farm accounts for 70.0 thousand hectares of all land, including 30.0 thousand hectares of arable land, 2800 head of cattle, including 813 cows, 5 468 sheep, 522 pigs and 1 579 poultry [3; 32].

Despite the higher degree of intensification of agricultural production in comparison with the southern regions of Kazakhstan, the territory of the five northern regions turned out to be very poorly equipped with a

good-quality, large-scale topographic basis, and had very little research in soil, botanical-fodder, water reclamation and hydrogeological terms.

Thus, the Tselinny Krai was a rather complex region for the development of agriculture, both in terms of its characteristic climate and the structure of soils, i.e., signs of aridity and semiaridity were strongly present here. Naturally, all this was taken into consideration by scientists and specialists, land surveyors, who were preparing the front for the «virgin offensive». It should be noted that in the early years of the development of virgin and fallow lands, the land management service of the region, with the help of land surveyors and soil scientists who arrived from other republics of the country, in a relatively short time performed a huge amount of work on the selection of arable land [3; 34]. 69 complex expeditions (almost 1,000 people) worked directly in the Steppe. Soil surveys were carried out on an area of 100 million hectares of land. So, in the information about the work of the expeditions of the Kazakh branch of VASHNIL (All-Union Academy of Agricultural Sciences named after Lenin) on the development of virgin and fallow lands in the Akmola region for the period July-August, 1954, it was said: «Together with the specialists of the Regional Department of Agriculture, the expedition developed measures for the further use of virgin and fallow lands in the collective farms of the Akmola region for 1955–1960. All material in the form of a memo was sent to the Minister of Agriculture of the Kazakh SSR comrade Melnik G.A» [5; 6]. During the same period the expeditions working in the Kostanay region reported: «A survey of the state of coulisse-strip fallows has been carried out in the collective farms of the Taranovsky and Uritsky districts, areas have been allocated to take into account their influence on increasing yields. From the beginning of the harvest, the members of the expedition carry out accounting of harvests from the sites of production experiments» [5; 4].

Such multi-land districts of the Tselinny Krai as Bayan-Aulsky, Ermakovsky, Pavlodar and Krasnokutsky in Pavlodar region; Yermentau, Atbasar, Derzhavinsky, Yesilsky and Kurgaldzhinsky in Tselinograd region; Kyzyltusky, Leningradsky and Yenbekshildersky in Kokshetau region, as well as Amangeldinsky, Arkalytsky, Kamyshinsky, Semiozerny and Oktyabrsky in Kostanay region, the area of which is 50 % of the entire the Krai's territory, received a topographic basis on a scale of 1: 25000 for the first time only in 1961–1962.

The lack of a topographic basis of the required scale and poor knowledge of the soils of the Tselinny Krai greatly complicated the work on the virgin lands selection in 1954–1956, which led to undesirable results in some cases. The land management service at that time was forced to undertake small-scale reconnaissance soil surveys, which were carried out in accordance with the temporary methodological instructions of the Ministry of Agriculture of the KazSSR and the Institute of Soil Science of the Academy of Sciences of the KazSSR on a topographic basis on a scale of 1:100000 [3; 33].

The poor quality of the topographic base, the tight deadlines for implementing work, the imperfection of instructions and guidance for conducting soil surveys led to the fact that the state farms and collective farms of the region, having developed 21.8 million hectares of virgin lands for the period 1954–1963, were again forced to throw those lands into the fallow since significant areas of strongly solonetzic and the highly erosive non-arable soils had been erroneously plowed.

The extraordinary nature of the work of scientific expeditions led to the fact that, as a result, significant tracts of both suitable and non-arable lands, soils with a light texture (sandy and sub-sandy), solonetzic and semi-solonetzic soils fell under virgin plowing, i.e., 8 million out of 25 million hectares of plowed land were solonetz and sandy soils. These lands could never give either high yields, or preserve cultivated land for a long time [6; 42].

Since that time, a permanent process of desertification and land degradation has begun in Kazakhstan. It posed a real internal threat to Kazakhstan, over time gradually developed into a transboundary problem as a result of dust storms and the transfer of pollutants by air over long distances. The patterned application of agricultural machinery and tillage tools recommended for the Krai, as a whole, led to the development of wind erosion of soils and the devastation of almost one million hectares of arable land, the restoration of the fertility of which required the most serious measures. Due to soil erosion and other forms of degradation, from 1960 to 1998 about half of the virgin lands were abandoned. The total area of desertification in Kazakhstan is about 179.9 million hectares, or 66 % of its territory. According to preliminary calculations by specialists, the damage from pasture degradation, lost income from erosion of arable land, secondary salinization and other causes is about 300 billion tenge [6; 42]. More than 50 % of all arable land in the region was subjected to varying degrees of wind erosion. The number and intensity of dust storms increases especially during dry periods and years. The harm caused by wind erosion is limited not only to a decrease in yield and

death of crops, but also to a loss of soil fertility [3; 35]. This fact, in turn, became one of the main reasons for the decline in grain production in the Krai.

Only in 1963, 2000.0 thousand hectares were exposed to wind erosion in state and collective farms of Pavlodar region, including 750.0 thousand hectares which were exposed to a strong degree of wind erosion. The soil of grain crops completely damaged from erosion on an area of 254.0 thousand hectares. Irrational use of land was sometimes subjective. Often, all the tasks in the fight against wind erosion of state farm directors began to become confined to the requests to write off the areas that had lost their fertility from the arable land. Thus, it was noted in the report of the head of the Soil Protection and Land Management Department of the Regional Public Inspectorate V.S. Negovsky «On the protection and rational use of land»: «You cannot really confine all tasks in the fight against wind erosion to the requests to write off the areas that have lost their fertility from the arable land, as it was in 1963 in the Pavlodar region. At the end of 1963, the Kostanay and North Kazakhstan regional executive committees made a decision to write off 104.5 thousand hectares of land from arable land. And what was discovered when examining these fields? A significant part of them can continue to be used for sowing agricultural crops, you only need to apply certain agrotechnical measures» [3; 31].

Most of the area, plowed in the 1950s, was so susceptible to wind erosion that it was transferred to sheep grazing, which often took excessive forms and worsened the state of land resources, which also led to desertification [3; 37].

Despite the measures taken in the state and collective farms of the Pavlodar region in recent years, the harvest of grain crops and the level of grain procurement have sharply decreased (Table 2).

Table 2

Yields of grain crops and the level of bread procurement in Pavlodar region

№	years	Grain crop in centners per hectare	Bread delivered to the state in million poods
1	1958	10.2	136.0
2	1959	7.4	79.4
3	1960	7.5	73.0
4	1961	6.0	48.7
5	1962	4.5	28.6
6	1963	1.7	2.0

The soil-consuming nature of agriculture led to the loss of a large volume of the upper layer of the ground, in which organic matter is concentrated. It is known that organic matter as a component of soil fertility is the most important factor in the efficiency of agriculture, which has a strong positive effect on the complex of agronomically important properties. The energetic, soil protective and ecological role of organic matter is of particular importance. Studies show that over the past 30–40 years in the chernozems of Kazakhstan the humus content had decreased by 20–30 %. Calculations show that from 1960 to 1995 chernozems of Northern Kazakhstan alone lost more than 20 million tons of humus [7; 83]. The average annual loss of humus is 0.8–1.0 t/ha. The research results indicate that the plowing of chernozems and their long-term use without the systematic use of fertilizers, together with a decrease in the total reserves of humus, led to a deterioration in its group composition, in particular, to a decrease in the amount of the most mobile fractions of organic matter.

Unfortunately, in most virgin areas a farming system has developed with a negative humus balance. Crop rotations, soil cultivation and chemicalization are not subject to the main thing, namely, the provision of soil with organic matter. Not even half of the organic matter, which was consumed annually with the harvest, was returned to the soil, which created a negative humus balance.

In the Tselinny Krai, despite the huge size of arable land and other agricultural lands, with their complex soil composition, there was basically no special service for protection, soil improvement and land management. Formally, in the regional administration of production and procurement of agricultural products, one could find an office with such a sign. However, there was no a single soil scientist, no agrochemist, no agronomist. The entire staff consisted of five land surveyors. Paradoxically, the country had a service for the protection of mineral resources, ponds and reservoirs, fisheries, forests, but there was no service for the protection and improvement of soils [3; 42].

As a result of the impact of anthropogenic factors within the context of natural, irrational man's attitude to the environment, desertification, as mentioned above, had grown to alarming proportions. The consequences of desertification are especially great in the agro-industrial complex. This is primarily due to the deterioration of the drainage and irrigation systems, insufficient use of fertilizers and pesticides, and disturbance of crop rotation.

The economic and social consequences of desertification are a decrease in yields and gross harvest of crop production, a decrease in livestock and livestock productivity, as a result, a decrease in the export potential of agriculture and problems in the development of related industries, as well as an outflow of population from areas prone to desertification.

The issue of water resources was the urgent task in the virgin land years. The development of virgin lands required a huge workforce, which annually arrived from all over the Soviet Union to the state farms of the Tselinny Krai. It should be noted that more than 4 million demobilized soldiers and students, settlers and seasonal workers came to the development of virgin lands, often with their furniture and belongings, and sometimes even with their own livestock. That huge live mass, coupled with the created state farms, rapid housing construction, mechanization and technical equipment of enterprises, etc. constantly increased water consumption.

It was clear that the success of the development of new lands largely depended on the organization of water supply to the machine-tractor stations, collective and state farms. Each new state farm was allocated an average of 25–30 thousand hectares of virgin and fallow lands. These land tracts were usually located in uninhabited areas, often far from settlements [8; 191].

A significant amount of good water was required to meet the needs of the new farms. The water had to be clear, colorless, odorless, with a pleasant refreshing taste. According to State standard GOST, the following salt content in a liter of water was allowed: chlorides — 300, sulfates — 100 milligrams. The allowable dry residue was 500 milligrams (half a gram).

However, in the areas of virgin and fallow lands development in Kazakhstan, there was almost no ground and artesian waters with such a low salt content. The results of chemical analyses carried out in the summer of 1954 when examining the central estates of 26 new state farms in Akmola and Kokshetau regions, showed that in the available water sources the dry residue ranges from 1 to 3 grams per liter of water.

To improve the water supply of new farms it was necessary, first of all, to maximize the use of all fresh water resources (surface runoff, fresh upper water, deep fresh groundwater). If those resources did not cover the need for fresh water, then it was a necessity to try to get it with the help of a water supply system or a canal from a distant water source. However, such events were not carried out massively [8; 192].

It would have been possible to fully satisfy all the needs of the economy in water when the central estates were located on large rivers, fresh, non-drying lakes and large ponds and pond-digs of long-term regulation. The main tracts of virgin lands and new settlements located on them, farm buildings were usually located at a considerable distance from rivers. In a number of cases, the water resources available here could only meet the needs of drinking and household water supply, but did not allow to irrigate vegetable crops (Table 3).

Table 3

Lakes of Northern Kazakhstan

№	Name of regions	Lakes in total	Including freshwater (in percent)
1	Akmola	130	93
2	Aktobe	251	38
3	Kokshetau	124	81
4	Kostanay	746	89
5	Pavlodar	211	37
6	North Kazakhstan	975	88

Lakes have always been sources of agricultural water supply. Small lakes were used for watering livestock, larger ones were used to supply rural settlements and sometimes for irrigation. However, the lakes in their natural state were not reliable water sources. Having a significant area and shallow depth, they lost a lot of water to evaporation. By the middle of summer, as a result of the decomposition of plant and animal organisms, the water deteriorated and became unusable.

There are a number of examples of the difficult situation in which settlements and livestock farms found themselves, using water from lakes in their natural state. Almost every year, due to the fall of water quality in the Kurzhun-Kul and Indy-Kul lakes, the newly created Baumansky, Kurzhunkulsky and Krasnoznamennoy grain farms had to supply drinking water tens of kilometers from July 1, 1954. The same situation took place in other northern regions of Kazakhstan.

The contamination of the lakes was greatly facilitated by the construction of livestock farms near them. Livestock were allowed to drink directly from the reservoir without the use of water distribution devices [8; 199]. Many state farms such as «Krasnoyarsk», «October», «40 years of Kazakhstan», «Akmolinsky» «Chelkarsky» of the Tselinograd administration; Kenbadaiksky, «Arykta», «Kurgaldzhinsky» and named after Amangeldy of the Kurgaldzhinsky administration and others allowed pollution of fishery reservoirs, dumped manure, sheep bathing, transported pig farms for the summer to the banks of rivers and lakes, even to the resting places of virgin lands [9; 81]. Thus, at the suggestion of the Tselinograd City Public Inspectorate to the Tselinograd Meat Processing Plant to bring all solid waste and sewage to a certain dump site, «they pushed them with a tractor into the floodplain of the Ishim River. If measures are not taken in a timely manner, then these sewages will fall into the Ishim River and will spread the infection. They are already decomposing, and once they get into the water, they will infect it and infect fish and cattle with foot and mouth disease» [3; 2].

The plowing of gigantic areas of virgin lands has given rise to a new problem, i.e., a sharp reduction in hayfields and pasture lands in Kazakhstan. Millions of hectares of land were taken for plowing and infrastructure development for virgin lands. As a result, the traditional type of economic activity of the local population, i.e., animal husbandry, began to experience a deep crisis, which, in turn, led to a shortage of meat and dairy/fermented milk products. The local authorities saw a way out of this situation also in the opening of the saiga antelope and game birds hunting. So, in the decision of the executive committee of the Tselinny Krai and regional Soviets of workers' deputies related to the activities of the regional branch of the society for 1964, it was prescribed: «In order to additionally attract meat products to supply the population of cities and workers' settlements, taking into account the short-term stay of the saiga antelope on the territory of the region, the executive committee of the Tselinny Regional Soviet of Working People's Deputies decided to oblige the executive committees of the rural Tselinograd and Kustanay Regional Soviets of Working People's Deputies to procure 20 thousand heads of saiga antelope and game birds in the 1964 season» [9; 88]. In addition, it was proposed to organize «...wide trade in bushmeat, co-products and game birds in cities, workers' settlements and state farms» [9; 89] as well as to increase additional market funds for meat at the expense of saiga antelope and game birds in cities according to Table 4 [9; 98].

Table 4

Additional procurement of saiga antelope meat for 1964

№	Regions	Head, thousands
1	Tselinogradskaya	10
2	Kostanay	10
	Total	20

Serious damage to animals and birds was inflicted in the first years of the development of virgin lands. Taking advantage of the lack of control, the new settlers, and with them the locals, mercilessly destroyed the fauna of the virgin steppes. As a result of mass poaching, such valuable birds as bustard, little bustard were on the verge of disappearance, the number of black grouse, gray and white partridges, marmots, the hunting of which was completely prohibited, has significantly decreased. Both ordinary residents and officials were violators of ecological culture. Thus, «the workers of the Kostanay fish factory Mishukov, Fomkin, Bobrik, Tunkalov, Zhelyantsev, headed by their director Gennady Nikolaevich Svechnikov, who, by the nature of their work, must protect and increase natural resources, have become ardent poachers. Using public transport, during the entire autumn of last year they exterminated saiga and wild boars with the aim of profit. Moreover, despite the fact that they were caught red-handed, they still remain unpunished» [5; 16].

In spite of the fact that the annual stocking of fish with more productive fish species was carried out in new reservoirs, the number of fish did not increase in many rivers and lakes, but, on the contrary, decreased. There are several reasons for this. Firstly, as a result of unfavorable meteorological conditions in recent years, the surface runoff of flood and rainwater has sharply decreased, which has led to the shallowing and

drying up of a number of lakes of great national economic importance, abounding in the recent past with rich reserves. Secondly, some of them dried up or turned into swamps as a result of systematic pollution and the construction of blind dams on flowing water bodies. Thus, «due to inept management and indifference to the natural resources of the leaders of the Tainchinsky and Krasnoarmeisky districts of the Kokshetau region, Lake Chagly, with an area of 80 thousand hectares, has now been turned into a swamp. The same fate, if timely measures are not taken, awaits Lake Kopa, on the shore of which Kokchetav city is located» [3; 18]. Thirdly, sewage from most industrial enterprises in cities was discharged into the lakes.

The most important water sources of the region, i.e., the Tobol, Ishim, Irtysh and Nura rivers, were heavily polluted with chemical and mechanical impurities, which was not surprising. In the region there were about 200 industrial enterprises working without treatment facilities, of which 130 were enterprises of the Tselinny Council of National Economy. Industrial enterprises daily dumped 150 thousand cubic meters of water polluted with various industrial waste into rivers and lakes, many of which, with certain processing, could be widely used in the national economy.

As a result of intensive and systematic pollution, water in the Tobol river, which was below the town of Rudny, Ishim river — in the area of the city of Petropavlovsk, where untreated wastewater from dozens of enterprises of the North Kazakhstan region was discharged, became almost unusable for economic purposes.

In 1960, a researcher N. Lobacheva wrote in her brochure «The harmful effect of wastewater on the fish population of reservoirs»: «Recently, the Irtysh River has been heavily polluted. In August 1955, the Omsk Oil Refinery was put into operation. The treatment facilities on it were completely ready, but were poorly exploited. As a result, oil from the overfilled emergency barn went to the Irtysh. Consequently, 30–40 % of oil got into the river. Due to water pollution with oil and other wastes, sterlet and other fish acquired a specific smell and taste. This water could not be used for drinking, for watering livestock and even for watering fruit and vegetable gardens» [3; 18].

In the 1960s, newly built enterprises and those that previously existed in Pavlodar and Semipalatinsk regions began to additionally discharge 250 million cubic meters of untreated wastewater into the Irtysh. The magnitude of this disaster was not always quantifiable and fully understood by people. For example, the pollution of the Volga-Caspian basin caused a loss to the country's fisheries. It was reflected in a huge amount of 230 million rubles per year [3; 19].

The restoration of a destroyed species of plants and animals, for the creation of which nature has spent hundreds of thousands of years, cannot be done by human labor, i.e., no science can create a species identical to the disappeared one. Nature in the process of its creation, even with human intervention, does not go backwards.

The ever-increasing economic activity of man on the virgin lands and the impending danger of the disappearance of rare and valuable species of animals and plants, and, finally, hasty and sometimes not thoughtful exploitation of natural resources forced people to raise issues of nature protection with greater persistence, and especially in preservation areas.

For a long time, elementary rules of the reserve regime were systematically violated on the territory of the Naurzum State Reserve. As a result, striking qualitative and quantitative changes took place in the natural complex, i.e., many species of animals and plants disappeared, while the number of others fell catastrophically. If bustards and little bustards were in considerable quantities in the reserve before the beginning of the virgin lands development, in the 1960s there was no bustard at all, and little bustards were very rare, there was not even a trace of snow hare and white partridge.

In 1940, there were about three thousand black grouse in the Naurzum pine forest, whilst in the 1960s there were no more than 200 of them. During the war years, hundreds of tons of fish were caught from the lakes of the reserve; since the development of virgin lands, such lakes as Aksuat and Sary-Muin had been completely deprived of fish [3; 23].

On the territory of the reserve, which had all-Union significance for its uniqueness and scientific and economic value, cattle were grazed, reeds were mowed, the steppe rivers Kara-Su, feeding Lake Aksuat, Sary-Muin and Zharkul, were systematically overwhelmed. As a result, in 1961 the Bolshoy Aksuat lake completely dried up, which had never happened in the history of the Naurzum Lakes. Moreover, the water that the protected lakes lost was used irrationally by the state farms, since it was discharged mainly on barren salt marshes and solonetz. The dams on the rivers were blind, without bottom outlets [3, 1. 24]. Irreparable damage to faunal wealth was caused by the construction of blind dams on rivers that supply water to lake systems. The latter dried up, fish disappeared, birds and animals disappeared, dammed rivers were spilling over the steppe, forming swamps and salt marshes.

The growth of material well-being and the improvement of the working conditions of virgin lands caused an even greater attraction of the general public to hunting sport. In the Tselinny Krai, as in many regions of the country, over the past decade there was a general decrease in the number of many species of game and hunting animals. That phenomenon was explained mainly by human influence. The rapid development of agriculture, the development of tens of millions of hectares of virgin lands, the intensive development of fisheries, the development of industry — all this radically changed the conditions for the existence of animals, and in a number of places led to their direct displacement from their original habitats.

With the growth of the population the number of hunters rapidly increased, their armament and equipment with various types of transport improved, which allowed hunters to enter into the most remote, once isolated lands.

If, in the 1950s, in the Bayan-Aul district of the Pavlodar region, there were 1500–2000 argali heads, then in the early 1960s there were only 1000–1200 of them due to poaching [3; 40]. Mass and large-scale poaching took place in the south of the region during the period of extermination of the saiga antelope there. At the regional meeting on nature conservation, Deputy Chairman of the Tselinny Regional Branch of the Kazakh Society for Nature Conservation M.I. Naryshkova noted in her speech: «Last year, herds of saigas did not appear at all on the territory of the Tselinograd region. Saiga perishes in places of lambing» [10; 4]. During the haymaking period in the Turgai, Amangeldinsky districts of the Kostanay region and the Kurgaldzhinsky district of the Tselinograd region, there were thousands of vehicles from all regions of the Krai for the procurement of forage [10; 60]. Every third car was armed, despite the fact that at this time it was a closed season. The extermination of animals caused great damage to the state natural resources, cut off transport from the main work, breaking it and putting it out of action.

Thus, by the beginning of the harvesting campaign, half of the 500 vehicles in the Amangeldy motor depot were disabled exclusively during the saiga chase. During this period in the Saryuzen state farm from a vehicle fleet of 96 cars, only 10 were working, the rest, mostly new cars, were incapacitated. The same situation was in the state farm of the XXII Party Congress, i.e., 88 out of 100 cars were broken.

At the time of solving the crime, 23 saiga carcasses, 444 legs, 8 barrels of salted meat, many heads and skins were found on the public transport of the director of the Kostanay fish factory Svechnikov and his accomplices [10; 61]. The wild boar population was destroyed very quickly. Due to the introduction of a large number of equipment, high-speed tractors, poachers fired at them directly from the tractor even at a small first frost [11; 65].

973 violations of the total number were revealed by employees of the State Hunting Inspection, 320 cases were discovered by public hunting inspectors, 64 by forest guards, 15 by the police. 21 thousand rubles of fines and claims were recovered from violators, 487 shotguns and 64 small-bore rifles were seized.

In general, the problem of the environmental consequences of the virgin campaign by N.S. Khrushchev is topical for Kazakhstan, since it requires huge financial costs and efforts of scholars from different scientific fields for its solution.

Conclusion

It is well known that Virgin Lands Campaign did not solve the rather difficult task set before it, i.e., to solve the food problem in the USSR. At the same time, assessing the social and economic results, it should be emphasized that, in general, positive aspects prevailed for the Kazakh SSR in the process of developing virgin lands. Indeed, Virgin Lands Campaign turned Kazakhstan into a region with an extensive social and industrial infrastructure, became a place for the emergence of new cities and settlements, an extensive infrastructure. However, at the same time it led to a deterioration of the state of the environment, generated a lot of environmental problems in the region, having become an area of environmental crisis. Solid tracts of plowed soil, having a dark color, became very hot and provoked drought, which, with chronic manifestation, caused aridization of the entire steppe zone, causing significant drying up of rivers and lakes, and, consequently, the entire global desertification. Mass plowing also affected the state of the fauna of the steppe zone. Stocks of valuable hunting and game species of animals were undermined, and in some places completely destroyed. The totality of the environmental and socio-economic consequences of the virgin lands development shows that the modern structure of land use needs fundamental changes. As a result, the steppe landscape was completely destroyed and replaced with an agricultural one, with all the ensuing consequences. The steppe type of vegetation on zonal soils has become the rarest in the country [10]. Some survived populations of steppe plants, which once dominated over vast areas, degraded not only under the influence of overgrazing, which was the result of a chronic shortage of pastures, but also as a result of permanent anthro-

pogenic impact. Unfortunately, during the virgin land epic not a single new reserve was created, meanwhile the acting ones were forced to survive.

References

- 1 Жумасултанов Т.Ж. Целине — 60 / Т.Ж. Жумасултанов. — Алматы; Новосибирск: [б. и.], 2013. — 76 с.
- 2 Сактаганова З.Г. «Целинный проект»: достижения и проблемы (социально-экономические и экологические аспекты освоения целины) / З.Г. Сактаганова, Ж.Б. Абылхожин // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2018. — № 4 (92). — С. 92–114.
- 3 Государственный архив г. Нур-Султана (ГА г. Нур-Султана). — Ф. 264. — Оп. 1. — Д. 32.
- 4 Снова провал на целине // Open Society Archives at Central European University. Fond-300, Sub-fond -80, Series-1–1.htm, Box 1126. 1964. January 31. — С. 1.
- 5 ГА г. Нур-Султана. — Ф. 136. — Оп. 7. — Д. 95. — Л. 6.
- 6 Нечаева Е.Л. Экологическое состояние Казахстана: проблемы и перспективы. Аналитический обзор / Е.Л. Нечаева. — Астана: ЦНТИ, 2006. — 79 с.
- 7 Рубинштейн М.И. Экологические проблемы гумуса в земледелии Северного Казахстана: сб. науч. раб. «Ландшафтно-экологические основы природопользования и природоустройства» / М.И. Рубинштейн. — Целиноград: Типогр. Целиноград. изд-ва, 1991. — С. 83–86.
- 8 Рауткин Ф.А. Водохозяйственные мероприятия в районах освоения целинных и залежных земель Северного Казахстана / Ф.А. Рауткин // Из опыта освоения целинных и залежных земель в Казахстане: (сб. ст.). — Алма-Ата: Казах. гос. изд-во, 1955. — С. 191–199.
- 9 ГА г. Нур-Султана. — Ф. 264. — Оп. 1. — Д. 28. — Л. 81.
- 10 ГА г. Нур-Султана. — Ф. 264. — Оп. 1. — Д. 20. — Л. 4.
- 11 Чибилёв А.А. Освоение целины обернулось экологической катастрофой для степей / А.А. Чибилёв // Экологические новости. [Электронный ресурс]. — 2010. — Режим доступа: <http://ecologylib.ru/news/item/f00/s00/n0000042/index.shtml>.

Ж.С. Мажитова, Г.Т. Исахан, А.С. Бектұрсын

Қазақстанда тың жерлерді игерудің экологиялық салдары (Нұр-Сұлтан қаласының мұрағатының материалдары негізінде)

Мақалада ХХ ғасырдың екінші жартысында Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игеру нәтижесінде туындаған экологиялық проблемаларға байланысты мәселелер қарастырылған. Авторлар соғыстан кейінгі жылдардағы ауылшаруашылық өндірісінің деңгейі кеңес азаматтарының қажеттіліктерін қанағаттандыра алмағандығын баса айтқан. Осы жағдайларда жерді жаппай жырту, бірінші кезекте, астық дақылдарын егетін алқапты ұлғайту арқылы азық-түлік пен аштық проблемасын шешуге тура келді. Мақала авторларының пікірінше, жыртылған топырақтың көлемі қара түске не болып, қатты ысып кетуінің нәтижесінде құрғақшылыққа әкелді, бұл жағдай бүкіл дала зонасының құрғауын тудырды және өзендер мен көлдердің айтарлықтай кебуіне себеп болды. Тың жерлерді игеру жөніндегі ауқымды жұмыстар аймақтың табиғатында күрделі өзгерістерге әкелді. Бағалы аң аулау және аңшылық кәсіп түрлерінің қорлары бір жерде әлсіресе, кейбір жерлерде мүлдем жойылды. Бақылаудың жоқтығын пайдаланып, жаңа қоныстанушылар және олармен бірге жергілікті тұрғындар қоршаған ортаның сыйлықтарын аяусыз тұтынды, бұл жаппай браконьерлікке жол берді. Зерттеудің әдіснамалық негізі пәнаралық зерттеулерде қолданылатын әртүрлі тәсілдерді, әдістер мен бағалауды кешенді қолдану нәтижесінде жүргізілді.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, ХХ ғасыр, экологиялық мәселелер, тың игеру кампаниясы, Н.С. Хрущев, экология, қоршаған орта.

Ж.С. Мажитова, Г.Т. Исахан, А.С. Бектұрсын

Экологические последствия освоения целины в Казахстане (по материалам архива города Нур-Султана)

В статье рассмотрены вопросы, связанные с экологическими проблемами, возникшими вследствие освоения целинных и залежных земель в Казахстане во второй половине ХХ века. Авторы отметили, что уровень производства сельскохозяйственной продукции в послевоенные годы не мог удовлетворить потребности советских граждан. В этих условиях массовая распашка земель должна была решить целый комплекс задач, в первую очередь, разрешить проблему продовольственного голода за счёт ог-

ромного увеличения площадей для засева зерновыми культурами. По мнению авторов статьи, сплошные массивы вспаханной почвы, имея тёмный цвет, сильно нагревались, провоцировали засуху, которая при хроническом проявлении стала причиной аридизации всей степной зоны, вызвав значительное усыхание рек и озер. Большие работы по освоению целинных земель внесли серьёзные изменения в природу края. Были подорваны, а местами полностью уничтожены запасы ценных охотничье-промысловых видов животных. Пользуясь бесконтрольностью, новосёлы, а вместе с ними и местные жители безжалостно потребляли дары окружающей среды, что породило массовое браконьерство. Методологической основой исследования стало комплексное использование различных подходов, методов и оценок, используемых в междисциплинарных исследованиях.

Ключевые слова: история Казахстана, XX век, экологические проблемы, целинная кампания, Н.С. Хрущев, экология, окружающая среда.

References

- 1 Zhumasultanov, T.Zh. (2013). Tseline — 60 [60 years after Virgin Lands Campaign]. Almaty; Novosibirsk, 76 [in Russian].
- 2 Saktaganova, Z.G., & Abylkhodzhan, Zh.B. (2018). «Tselinnyi proekt»: dostizheniia i problemy (sotsialno-yekonomicheskie i ekologicheskie aspekty osvoeniia tseliny) [«Virgin land project»: achievements and problems (socio-economic and environmental aspects of virgin land development)]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia* — *Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series. 4 (92)*, 92—114 [in Russian].
- 3 Gosudarstvennyi arkhiv g. Nur-Sultana [State Archive of Nur-Sultan]. — Fund 264. — Inventory 1. — Case 32 [in Russian].
- 4 Snova proval na tseline [Failure on virgin lands again] // Open Society Archives at Central European University. — Fond-300. — Sub-fond-80. — Series-1—1.htm. — Box 1126. 1964. January 31 [in Russian].
- 5 Gosudarstvennyi arkhiv g. Nur-Sultana [State Archive of Nur-Sultan]. — Fund 136. — Inventory 7. — Case 95. — Sheet 6 [in Russian].
- 6 Nechaeva, E.L. (2006). Yekologicheskoe sostoianie Kazakhstana: problemy i perspektivy. Analiticheskii obzor [Ecological state of Kazakhstan: problems and prospects. Analytical review]. Astana: Tsentr nauchno-tekhnichekskoi informatsii [in Russian].
- 7 Rubinstein, M.I. (1991). Ekologicheskie problemy gumusa v zemledelii Severnogo Kazakhstana: sbornik nauchnykh rabot «Landschaftno-ekologicheskie osnovy pripodopolzovaniia i prirodoustroistva» [Ecological problems of humus in agriculture of Northern Kazakhstan. Collection of research works «Landscape and ecological foundations of nature management and nature management». Tselinograd: Tipografiia Tselinogradskogo izdatelstva [in Russian].
- 8 Rautkin, F.A. (1955). Vodokhoziaistvennye meropriiatia v raionakh osvoeniia tselinnykh i zaleznykh zemel Severnogo Kazakhstana [Water management activities in the areas of development of virgin and fallow lands of Northern Kazakhstan]. *Iz opyta osvoeniia tselinnykh i zaleznykh zemel v Kazakhstane: (sbornik statei)* — From the experience of the development of virgin and fallow lands in Kazakhstan (Collection of articles). Alma-Ata: Kazakhskoe gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 9 Gosudarstvennyi arkhiv g. Nur-Sultana [State Archive of Nur-Sultan]. — Fund 264. — Inventory 1. — Case 28. — Sheet 81 [in Russian].
- 10 Gosudarstvennyi arkhiv g. Nur-Sultana [State Archive of Nur-Sultan]. — Fund 264. — Inventory 1. — Case 20. — Sheet 4 [in Russian].
- 11 Chibilev, A.A. Osvoenie tseliny obernulos ekologicheskoi katastrofoi dlia stepi (2010). Ekologicheskie novosti [The development of virgin lands turned into an ecological disaster for the steppes]. *rgo.ru*. Retrieved from <http://ecologylib.ru/news/item/f00/s00/n0000042/index.shtml> [in Russian].

И.Д. Хлебников¹, А.Ж. Мырзахметова^{1*}, Н.К. Момошева²

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Казахстан;

²Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына, Бишкек, Кыргызстан
(E-mail: amyrakhmetova@gmail.com, press.ksu@mail.ru)

Исследование этнокультурной толерантности как составляющей информационной культуры студенческой молодежи

В статье рассмотрены вопросы этнокультурной толерантности в качестве составляющей информационной культуры студенческой молодежи. На материале прикладного социологического исследования авторами показаны ценности студенческой молодежи, репрезентация толерантности в них. А также влияние казахстанской модели развития поликультурного общества на ценности и поведенческие стратегии респондентов. На основании проведенного исследования авторами сделан вывод о достаточно развитых ценностях этнокультурной толерантности студенческой молодежи в качестве составляющей ее общей информационной культуры. Результаты исследования свидетельствуют, что у большинства опрошенных студентов выявлена развитая этническая идентификация; о удовлетворительном уровне этнокультурной толерантности, который заметно выше и проявляется в вопросах, связанных с позиционированием Казахстана в мировом сообществе. Основные алгоритмы межкультурной коммуникации и ценности этнокультурного характера респондентов формируются, главным образом, под воздействием непосредственного социального окружения в семье и школе. Показатели религиозности в студенческой среде говорят об удовлетворительном уровне развития толерантности и отсутствии религиозного экстремизма. Большинство опрошенных студентов обладают развитыми патриотическими ценностями, идентифицируют себя в качестве патриотов Республики Казахстан. В формировании патриотических ценностей студентов отмечается значимая роль учебно-воспитательного процесса. Удовлетворенность большинства студентов условиями для развития языков, предоставляемыми вузами, является высокой.

Ключевые слова: этнокультурная толерантность, информационная культура, информационная грамотность, языковая политика, анкетирование, молодежь, идентичность, критическое мышление.

Введение

Социальные представления о толерантности носят исторически обусловленный характер и с течением времени подвержены существенным трансформациям. В настоящее время превалирующий подход к толерантности основывается на провозглашении ценности различий, включая этнические, в контексте общей концепции мультикультурализма. В рамках этой концепции была принята декларация принципов толерантности [1]. В данном документе толерантность определяется как уважение, принятие и правильное понимание богатого многообразия культур нашего мира, форм самовыражения и индивидуальности. В условиях усложнения социальной структуры современного мира толерантность рассматривается в качестве одного из фундаментальных принципов организации и функционирования сложных обществ и, одновременно, позиция ответственной личности, что позволяет говорить о толерантности в качестве этической и общекультурной ценности [2; 3].

Тем не менее, это определение не свободно от ряда идеологических упрощений и даже злоупотреблений. В нем просматривается четко выраженная практика культивирования различий и инаковости «несмотря ни на что», которая зачастую носит искусственно чрезмерный характер и приводит к «интолерантности наоборот», когда на человека и общество оказывается давление в отношении уже традиционных, прежде всего, религиозно обусловленных, этических ценностей [4–6]. В этом отношении ряд авторов предпочитает говорить о «дискриминации большинства» [7]. Соответственно, ценность толерантности, ее социально-историческое значение состоят не только и даже не столько в поддержании различных образцов инаковости, а в качестве основания для возможности осуществлять эффективный диалог с различными социокультурными формами [8].

Развитие толерантности мыслится в этом отношении как неотъемлемая часть информационной культуры современного общества и, прежде всего, это имеет отношение к молодежи, обучающейся в высших учебных заведениях, поскольку именно она составляет интеллектуальный потенциал

* Автор-корреспондент. E-mail: amyrakhmetova@gmail.com (А.Ж. Мырзахметова).

общества, ориентированный в будущее. Информационная культура современного человека предполагает наличие ряда развитых навыков, включая критическое мышление, что, безусловно, свидетельствует о достаточно высоком уровне толерантности. Без этого эффективное социальное взаимодействие в сложных современных обществах становится попросту невозможным. Поэтому толерантность следует рассматривать в качестве неотъемлемой составляющей современной информационной культуры.

Применительно к Казахстану развитие именно такого подхода к толерантности представляется наиболее продуктивным, поскольку в нашей стране социокультурная общность структурирована не только в этническом и религиозном отношении. Следует учитывать влияние исторического опыта разных поколений, который в той или иной форме воздействует на современные экономические и политические процессы, поскольку до сих пор является частью идентичности значительного числа представителей казахстанского общества.

Со времени обретения государственного суверенитета политика Казахстана была направлена на формирование единства общества на принципах этнокультурной толерантности. Вместе с тем, она преследовала своей целью исправление того языкового и общекультурного дисбаланса, который сложился за годы советской власти. Речь идет, прежде всего, о языковой политике, призванной обеспечить казахскому языку полноправное и эффективное функционирование в качестве языка государственного. В этой связи следует упомянуть такой стратегический правовой документ, как «Концепцию укрепления и развития казахстанской идентичности и единства», принятую в 2015 г. и постулирующую в качестве базового ядра казахстанского общества «казахстанскую идентичность на принципе гражданства». В качестве фундамента построения социокультурной общности концепция определяет «общенациональные ценности, основанные на культурном, этническом, языковом и религиозном многообразии». Развитие казахстанской гражданской нации признается «непрерывным поколенческим процессом, который базируется на том, что каждый гражданин, независимо от этнического происхождения, связывает свою судьбу и будущее с Казахстаном» [9].

Соответственно, социологическое исследование, проведенное в 2020 г. в вузах г. Караганды, было направлено на выявление специфики этнокультурной толерантности и информационной грамотности студенческой молодежи, как наиболее прогрессивной социальной группы нашего общества.

Методология и методы исследования

Являясь значимым институтом социализации, университет призван не только формировать систему знаний и профессиональных навыков, но и оказывать непосредственное влияние на развитие личности студентов, повышение уровня их социально-психологической культуры, способствовать формированию патриотического мировоззрения и этнокультурной толерантности. Актуальность исследования этнокультурных установок и патриотических ценностей студентов заключается в том, что полученные результаты позволяют не только диагностировать уровень этнокультурной толерантности и развитость патриотического мировоззрения, но и способствуют более эффективной организации воспитательной работы в вузе по соответствующим направлениям.

Главные практические цели исследования:

1. Выявить уровень этнокультурной толерантности в студенческой среде, состояние этнического самосознания студентов различных национальностей, их представления, знания о собственном народе и о других народах, восприятие этих народов и отношение к ним.

2. Определить уровень развитости патриотических ценностей студентов университета.

Объектом исследования выступили студенты 1–4 курсов университетов г. Караганды, которые явились источником информации об этнокультурных представлениях и стереотипах, распространенных в студенческой среде. Предмет исследования — уровень этнокультурной толерантности и патриотические ценности студентов.

Задачи исследования:

1) выявить этническую идентификацию студентов и ее влияние на практику межнационального общения;

2) показать характеристики этнокультурной толерантности в зависимости от этнической принадлежности опрошенных;

3) выявить уровень религиозной толерантности в студенческой среде;

4) определить уровень развитости патриотических ценностей в студенческой среде.

Статистические данные, имевшиеся в распоряжении исследователей, позволили осуществить квотную модель выборки. Это обосновано значительной однородностью генеральной совокупности и возможностью использовать статистические данные, касающиеся состава и категорий различных групп студентов.

В соответствии с гипотезой исследования в качестве квот использованы следующие показатели: курс и язык обучения респондентов. Соответственно, респонденты разделены на две основные группы: студенты, обучающиеся на казахском языке, — 1 группа; и студенты, обучающиеся на русском языке, — 2 группа. В исследовании приняли участие 1450 респондентов, выборка квотная. Такое количество позволяет на статистически приемлемом уровне определить основные закономерности.

Сбор первичной социологической информации осуществлен при помощи анкетирования.

Обсуждения

Этническая идентификация измерялась посредством анкетного вопроса: «Что больше всего объединяет, роднит людей одной национальности?». Респондентам предлагалось оценить значимость девяти следующих критериев: общие традиции и обычаи, история, религия, язык, территория, предки, трудности и беды, враги, схожие черты характера и поведения. Выяснено, что мнения студентов о доминирующем критерии довольно близки. Чаще всего они отмечают общие традиции, обычаи (68,8 %) и общий язык (58,6 %). Важным фактором, занимающим третье место, является история (46,8 %). Наименьшее же объединяющее воздействие на людей одной национальности оказывают, по мнению опрошенных, общие враги (3,1 %).

При этом чувство этнической принадлежности является значимым компонентом социальной идентичности (80,9 % опрошенных) (ср.: 88,2 % — в 1-й группе; 64,7 % — во 2-й группе).

Как показали результаты опроса, проблемы, связанные с межнациональными отношениями, вызывают интерес у 53,7 % опрошенных и являются предметом обсуждения в студенческой среде, которая характеризуется своей интернациональностью (ср.: 54,5 % — в 1-й группе; 52,0 % — во 2-й группе); 57,1 % — ведут такие беседы в семье (ср.: 56,3 % — в 1-й группе; 59,0 % — во 2-й). При этом в вопросах, касающихся межнациональных отношений, 82,4 % респондентов склонны полагаться на мнение представителей непосредственного социального окружения, прежде всего, родителей и близких родственников (ср.: 89,4 % — в 1-й группе; 78,1 % — во 2-й группе). Это подтверждает сложившееся в социологической практике представление об определяющем влиянии института семьи на формирование ценностных установок, в том числе и в этнокультурной сфере.

При оценке деятельности человека интерес к его национальности разные этнические группы проявляют по-разному. Этническая принадлежность в этом вопросе имеет большее значение для студентов, обучающихся на казахском языке (31,1 %), нежели для студентов, обучающихся на русском (16,7 %).

Сходным образом выделяются студенты, обучающиеся на казахском языке, и по своим ответам на ряд вопросов, касающихся оценки собственного этноса. Так, 44,5 % из них считает свой народ «лучше других народов». У представителей другой группы респондентов таких ответов значительно меньше — 18,5 %. Однако в обеих группах большинство занимает взвешенную позицию — «мой народ не лучше и не хуже других народов» (ср.: 55,5 % — в 1-й группе; 81,5 % — во 2-й). И естественно, «хуже других народов» свой народ не считает практически никто.

Личностные эмоциональные реакции, связанные с рефлексией своей этничности, фиксировались вопросом: «В жизни Вам приходилось чаще гордиться своей национальностью или стесняться ее?». Доля тех, кто «чаще гордился», в обеих группах — наибольшая (ср.: 81,5 % — в 1-й группе; 76,3 % — во 2-й группе). Ответ «чаще стеснялся» дали очень немногие респонденты (ср.: 1,3 % — в 1-й группе; 1,7 % — во 2-й).

При этом респонденты при помощи открытых вопросов имели возможность указать положительные и отрицательные качества, свойственные своим этносам. Вполне закономерно, что в образе собственного этноса положительные качества с очень большим преимуществом доминируют над отрицательными (по частоте упоминания). Причем такая закономерность носит универсальный характер, вне зависимости от языка обучения респондентов. У студентов 1-й группы средняя частота упоминания положительных качеств составляет 71,5 %, отрицательных — 51,0 %. У представителей 2-й, соответственно, — 69,4 % и 39,3 %.

Респонденты 1-й группы отметили у собственного народа ряд наиболее характерных, по их мнению, качеств (данные получены при помощи открытых вопросов). Из положительных качеств — это

гостеприимство (частота упоминания — 62,5 %), отзывчивость (частота упоминания — 54,3 %), уважение к старшим (частота упоминания — 42,3 %), верность традициям (частота упоминания — 34,3 %). Из отрицательных — завистливость (частота упоминания — 44,1 %), необязательность (частота упоминания — 31,2 %), леность (частота упоминания — 19,6 %).

В составе респондентов, принадлежащих ко 2-й группе, преобладают студенты русской национальности (72,3 %), поэтому по данному вопросу рассматривались именно их автоэтностереотипы. Для отмеченной категории опрошенных главными позитивными качествами их этноса являются: щедрость (частота упоминания — 55,3 %), стойкость (частота упоминания — 38,7 %), доброта (частота упоминания — 29,2 %), гостеприимство (частота упоминания — 21,4 %). Главные негативные качества: разобщенность представителей своего этноса (частота упоминания — 43,4 %), высокомерие (частота упоминания — 33,1 %), излишняя эмоциональность (частота упоминания — 20,6 %), склонность к чрезмерному употреблению алкоголя (частота упоминания — 18,5 %).

При этом опрошенные вполне определенно дифференцируют различные этносы по шкале симпатии — антипатии (вопрос анкеты: «Есть ли такие этносы, к которым Вы относитесь лучше, или хуже, чем к другим?»). 57,5 % опрошенных высказались по данному вопросу нейтрально (ср.: 51,8 % — в 1-й группе; 69,9 % — во 2-й).

Среди опрошенных студентов 15,1 % (ср.: 18,6 % — в 1-й группе; 7,5 % — во 2-й) отметили, что есть народы, к которым они относятся лучше, и только 4,9 % (ср.: 5,2 % — в 1-й группе; 4,0 % — во 2-й) признались, что к некоторым этносам они относятся хуже, чем к другим.

Опрошенные студенты также имеют различный опыт негативных реакций на свою этническую принадлежность со стороны окружающих. 74,1 % студентов 1-й группы не приходилось сталкиваться с недоброжелательностью со стороны представителей других этнических групп (89,3 % — в университете; 58,9 % — за пределами вуза). Вместе с тем, 37,6 % студентов 2-й группы, по собственному признанию, оказывались в ситуации, связанной с негативными реакциями окружающих по поводу их национальности (26,0 % — в университете; 49,1 % — за пределами вуза). Каждый четвертый опрошенный, независимо от языка обучения (24,5 %), позволял себе недоброжелательные высказывания на этнической почве (12,2 % — в университете; 23,5 % — за пределами вуза). Таким образом, следует отметить, что негативные проявления в межнациональных отношениях существенно реже встречаются в университетской среде, что может свидетельствовать как об успешности воспитательной работы, проводимой в вузах, так и о большей распространенности толерантных ценностей в среде учащейся молодежи, по сравнению с представителями иных социальных групп.

Для значительной части респондентов предпочтительно пребывание в этнически неоднородной среде сверстников. Об этом свидетельствуют ответы на вопрос: «В каком коллективе, по Вашему мнению, лучше учиться — в том, где обучаются представители разных национальностей, или где обучаются представители только Вашей национальности?». Многонациональный коллектив привлекает относительное большинство опрошенных — 42,5 % (ср.: 37,4 % — в 1-й группе; 53,8 % — во 2-й). При этом в данной категории преобладают (54,4 %) студенты казахской национальности, обучающиеся на русском языке, окончившие русскоязычные школы. Мононациональный коллектив предпочитают 19,6 % студентов 1-й группы и 3,5 % 2-й, причем в названной категории доминируют (73,1 %) студенты, обучающиеся на казахском языке, окончившие казахские школы. Для 35,5 % опрошенных этот вопрос не имеет принципиального значения (ср.: 34,3 % — в 1-й группе; 38,2 % — во 2-й). Затруднились с ответом 2,4 % респондентов.

Схожая тенденция обнаруживается и в установках на этничность самого близкого круга общения. Большинство (72,3 %) считает, что, выбирая друзей, «национальности не нужно придавать значения». Однако реальный этнический состав среды общения существенно отличается от установок. При ее формировании заметно проявляется этническая избирательность. Это хорошо видно из ответов респондентов на вопрос о национальности трех ближайших друзей. В обеих группах у большинства опрошенных (ср.: 64,2 % — в 1-й группе; 58,3 % — во 2-й) национальность как первого, так и второго, и третьего друга та же, что и у самого респондента. При этом, по сравнению с остальными опрошенными, наименее выражена этническая избирательность в среде студентов казахской национальности, обучающихся на русском языке, — четких этнических предпочтений здесь не наблюдается. Наибольшее воздействие моноэтнических стереотипов по данному вопросу проявляется в среде студентов казахской национальности, обучающихся на казахском языке и окончивших казахскую школу, — этнический состав друзей здесь практически полностью совпадает с национальностью самих респондентов.

Сходное распределение ответов респондентов наблюдается и по вопросу об отношении к межнациональным бракам: 37,8 % имеют к ним положительное, 32,1 — отрицательное и 29,4 % — нейтральное отношение. При этом положительные ответы чаще встречаются у девушек (49,3 %), нежели у юношей (22,4 %).

Таким образом, большинство опрошенных студентов обладают развитой этнической идентичностью. Отмечаемые интолерантные представления в большинстве случаев не оказывают определяющего влияния на реальное поведение в поликультурной среде. При этом студенты, окончившие школы с русским языком обучения, имеют развитые навыки межнациональной коммуникации, тогда как респонденты, обучавшиеся в казахских школах, зачастую обладают недостаточным опытом коммуникации в полиэтнической социальной среде.

Проведенное исследование позволило обозначить основные характеристики этнокультурной толерантности студенческой молодежи. Изучение общих установок этнической толерантности респондентов показало, что 82,3 % из них не считают национальную принадлежность человека основным фактором, определяющим межличностные отношения. Так, большинство опрошенных считает, что «о человеку надо судить только по его моральным и профессиональным качествам, а не по его национальности» (86,7 %); «ко всем этносам следует относиться одинаково» (78,4 %); «полиэтничность Казахстана обогащает его культуру» (72,6 %); «нельзя делить народы на хорошие и плохие» (91,7 %), «все народы должны иметь в Казахстане равные возможности для сохранения своего языка, религии, традиций» (91,1 %).

82,1 % респондентов считают, что многонациональность Казахстана является одним из факторов, способствующих его успешному развитию (ср.: 76,7 % — в 1-й группе; 93,7 % — во 2-й). При этом 75,1 % опрошенных студентов полагают, что многонациональный состав населения страны сохранится и в будущем (ср.: 80,6 % — в 1-й группе; 62,4 % — во 2-й). 66,8 % респондентов относят к коренному населению не только казахов, но и граждан других национальностей, рожденных в Казахстане (ср.: 62,6 % — в 1-й группе; 76,3 % — во 2-й группе). В данной связи уместны высказывания: «Где родился и вырос — там и Родина». «Патриотические чувства к своей Родине не зависят от национальности».

Вместе с тем наблюдаются интолерантные установки, связанные с определенными ценностными установками и этнокультурными стереотипами. Об этом свидетельствуют полученные ответы, позволяющие выявить отношение респондентов к суждениям прикладной направленности. Показательными среди них являются суждения, связанные с проявлением чувства национального превосходства. Так, 31,2 % респондентов в 1-й группе и 10,4 % — во 2-й считают, что «коренные народы должны иметь преимущества перед некоренными». 44,5 % респондентов в 1-й группе и 18,5 % — во 2-й отмечают, что «народ, к которому они принадлежат, является лучше других народов». 34,6 % респондентов в 1-й группе и 8,1 % во 2-й полагают, что «настоящими патриотами своей страны могут быть только граждане титульной национальности». 38,5 % респондентов в 1-й группе и 10,4 % во 2-й считают, что «людей определенных национальностей нельзя допускать на важные руководящие должности». 25,7 % респондентов в 1-й группе и 6,4 % во 2-й, что «народы, которые имеют историческую родину за пределами Казахстана, должны уехать туда».

Примечательно, что для 21,4 % студентов в 1-й группе интолерантные установки подобного рода являются составляющими понятия патриотизма. Именно эта категория респондентов, в противоположность другим опрошенным, склонна считать, что многонациональный состав населения Казахстана препятствует более успешному развитию страны.

Обнаруженный уровень этнокультурной толерантности значительной части респондентов первой группы во многом объясняет их лояльное отношение к вопросу обязательного владения государственным языком представителями других народов Казахстана. Согласно полученным результатам, только 60 % опрошенных данной категории считают, что каждый казахстанец должен владеть казахским языком и тем самым повышать свою конкурентоспособность в обществе. В контексте приведенной выше статистики данный показатель имеет обратное значение и может интерпретироваться как нежелание 40 % опрошенных первой группы респондентов видеть в представителях ряда этносов конкурентоспособных граждан. С другой стороны, 66 % респондентов во второй группе не считают себя обязанными владеть государственным языком, что, в свою очередь, может свидетельствовать о латентном противостоянии официальной языковой политике.

90,8 % опрошенных положительно оценивают политику государства в сфере межнациональных отношений, которая «способствует предотвращению межнациональных конфликтов». Следует под-

черкнуть, что в этом вопросе наблюдается единодушное мнение студентов, принадлежащих к обеим группам респондентов (90,1 % — в 1-й группе; 92,3 % — во 2-й). При этом 86,1 % респондентов отмечают, что проводимая политика межнационального согласия оказывает позитивное влияние на имидж Казахстана в международном сообществе (ср.: 84,3 % — в 1-й группе; 90,2 % — во 2-й), поскольку «межнациональное согласие свидетельствует о благополучии и стабильном развитии страны». Соответственно, 79,6 % достаточно высоко оценивают деятельность Ассамблеи народа Казахстана по поддержанию межнационального согласия (ср.: 81,1 % — в 1-й группе; 76,3 % — во 2-й). Вместе с тем, 11,2 % опрошенных не знают о существовании Ассамблеи.

Следует отметить, что высокий уровень этнокультурной толерантности проявляется в вопросах, связанных с позиционированием Казахстана в мировом сообществе. Уровень толерантности заметно снижается, когда речь идет о взаимодействии этносов внутри Казахстана.

Таким образом, этнокультурную толерантность опрошенных следует признать удовлетворительной. Вместе с тем, данные исследования свидетельствуют о наличии в студенческой среде также интолерантных настроений, имеющих скрытый характер и способных проявиться при определенных условиях.

Отмеченная выше диспропорция мнений наблюдается в отношении религиозной толерантности студентов. Проведенный в этой связи анализ показал, что среди студентов 1-й группы выделяется категория (на уровне 35 % от ее общей численности), характеризующаяся сравнительно низким уровнем религиозной терпимости. В данной группе преобладают (86,4 %) юноши, обучающиеся на казахском языке. Так, 36,6 % студентов первой группы считают, что Казахстан должен иметь государственную религию (читай ислам) (ср.: 11,5 % — во 2-й); 32,2 % — считает свои религиозные интересы первостепенными по сравнению с религиозными интересами других этносов (ср.: 4,1 % — во 2-й группе). Тем не менее, данные убеждения носят скорее теоретический характер и не являются основой для религиозного экстремизма, о чем свидетельствуют ответы респондентов, связанные с практикой социального взаимодействия.

76,4 % опрошенных считают себя верующими людьми, для которых религия является частью мировоззрения, внутренней духовной культуры (ср.: 80,9 % — в 1-й группе; 66,5 % — во 2-й). Но далеко не все из них одновременно считают себя и религиозными (имея в виду, прежде всего, обрядовую, ритуальную сторону религии). Показатель религиозности оказался заметно ниже показателя веры в Бога на вопрос: «Религиозный ли Вы человек?» утвердительный ответ дали только 47,3 % опрошенных (ср.: 52,2 % — в 1-й группе; 42,1 % — во 2-й). Конфессиональный состав респондентов, давших утвердительный ответ на этот вопрос, выглядит следующим образом: 66,3 % исповедуют ислам, 18,2 — православие, 1,3 — католичество, 4,0 — различные направления протестантизма, 10,2 % — затруднились отнести себя к определенной религиозной деноминации.

80,7 % (ср.: 85,6 % — в 1-й группе; 69,9 % — во 2-й) подчеркивают, что религиозная принадлежность является значимым компонентом их внутренней духовной культуры. При этом регулярно посещают храм, согласно своей религиозной принадлежности, 17,1 % опрошенных (ср.: 21,2 % — в 1-й группе; 8,1 % — во 2-й).

Вместе с тем, значимость религиозных ценностей не противоречит взаимодействию с окружающими людьми на принципах толерантности. Так, для 73,2 % опрошенных (ср.: 67,1 % — в 1-й группе; 86,2 % — во 2-й) конфессиональная принадлежность не является фактором, определяющим отношение к другим людям, в том числе и при выборе друзей. 95,0 % — не считают обязательным повседневное ношение одежды и атрибутов, определяемых религиозными канонами (ср.: 94,8 % — в 1-й группе; 95,4 % — во 2-й группе). При этом социальный аспект религиозной практики вызывает значительный интерес у 80,9 % опрошенных, которые испытывают потребность в углублении своих знаний в области религиоведения.

Таким образом, показатели религиозности в студенческой среде свидетельствуют об удовлетворительном уровне развития толерантности и отсутствии религиозного экстремизма. Формирование у студентов патриотического сознания, чувства верности своему Отечеству, готовности к выполнению гражданского долга и конституционных обязанностей является неотъемлемой частью воспитательной работы, проводимой в казахстанских вузах. Повышению ее эффективности может способствовать анализ общих мировоззренческих ориентаций, распространенности патриотических ценностей в студенческой среде.

Понятие патриотизма у опрошенных студентов, относящихся к различным группам, связано с любовью к Родине (84,3 %), ее защитой (48,3), гражданством Республики Казахстан (32,5 %). 88,1 %

респондентов полагают, что патриотические ценности обладают значимостью в среде казахстанской молодежи (ср.: 92,6 % — в 1-й группе; 82,9 % — во 2-й). Патриотами Казахстана себя считают 91,2 % опрошенных (ср.: 93,8 % — в 1-й группе; 89,4 % — во 2-й группе). При этом наибольшее влияние на формирование патриотических убеждений респондентов, по их собственному признанию, оказали представители их непосредственного социального окружения: родители, друзья и школьные учителя (см. табл.).

Т а б л и ц а

Распределение ответов на вопрос «Кто имеет наибольшее влияние на формирование патриотических убеждений респондентов?», %

№ п/п	Категории	Все опрошенные	1-я группа	2-я группа
1	Родители, родственники	73,5	74,3	72,1
2	Друзья, знакомые	50,9	51,2	54,3
3	Школьные учителя, представители школы, в которой учились респонденты	31,5	32,4	29,1
4	Преподаватели, сотрудники университета	18,6	19,2	16,3
5	Представители СМИ (телевидение, Интернет, газеты и т.п.)	13,5	14,1	12,1

Позитивным является тот факт, что 52,4 % опрошенных идентифицируют себя, прежде всего, как граждане Республики Казахстан (ср.: 59,3 % — в 1-й группе; 56,0 % — во 2-й). Вместе с тем, для 23,6 % (ср.: 25,4 % — в 1-й группе; 22,9 % — во 2-й) опрошенных важна национальная, а для 12,1 % (ср.: 12,9 % — в 1-й группе; 11,0 % — во 2-й) — религиозная принадлежность.

Большинство респондентов связывают понятие патриотизма с этнокультурной толерантностью. Так, 92,5 % (ср.: 88,1 % — в 1-й группе; 96,2 % — во 2-й) опрошенных полагают, что патриот Казахстана должен уважать культуру всех народов, проживающих в республике. «Так как Казахстан многонациональное государство, мы должны проявлять толерантность ко всем этносам, проживающим в стране». «Культура каждой национальности достойна уважения». 82,3 % студентов 1-й группы и 83,6 % 2-й высказываются в пользу сохранения полиэтнического состава населения Республики.

Представления о казахстанском патриотизме у опрошенных подкрепляются соответствующим информационным содержанием. Так, 90,1 % опрошенных (ср.: 87,8 % — в 1-й группе; 92,1 % — во 2-й) знакомы с текстом Конституции Республики Казахстан; 94,5 % (ср.: 97,5 % — в 1-й группе; 91,4 % — во 2-й) знают слова Государственного гимна. 40,7 % респондентов (ср.: 40,5 % — в 1-й группе; 40,8 % — во 2-й) указали ряд организаций, деятельность которых, по их мнению, носит патриотический характер: партия «Нур Отан» (18,4 %) организация «Жасыл Ел» (14,3 %), молодежное крыло партии «Нур Отан» (6,2 %), партия «Ауыл» (1,9 %). При этом принять участие в деятельности организации «Жасыл Ел» изъявили желание 33,6 % опрошенных.

80,5 % опрошенных студентов полагают, что долгом каждого гражданина является защита своего Отечества. При этом 53,6 % опрошенных юношей изъявили готовность по окончании учебы в университете пройти срочную службу в рядах Вооруженных Сил Республики Казахстан. «Абсолютно естественно, кто, если не мы».

72,4 % опрошенных студентов считают, что патриотическое воспитание является неотъемлемой частью учебно-воспитательного процесса в вузе; 80,3 % отмечают патриотическую направленность в преподавании дисциплин социогуманитарного цикла. 83,2 % респондентов положительно оценивают мероприятия патриотической направленности, проводящиеся в своих университетах: концерты, посвященные Дню Независимости, Дню единства народа Казахстана, Дню языков, конференции, круглые столы, посвященные тематике казахстанского патриотизма.

Как свидетельствуют результаты исследования, большинство опрошенных студентов обладают развитыми патриотическими ценностями, идентифицируют себя в качестве патриотов Республики Казахстан.

Степень владения студентами и преподавателями казахским, русским и иностранными языками. Анализ результатов опроса по данной группе анкеты показал, что только 25,4 % студентов 2-й группы свободно владеют казахским языком, причем в данную группу вошли почти исключительно студенты казахской национальности. 4,2 % — владеют только разговорной речью, 59,9 % — имеют

начальный уровень знаний («читаю и перевожу со словарем»), 9,9 % — практически не владеют казахским языком. Доля же студентов первой группы, свободно владеющих русским языком, составила 74,3 %, тогда как 5,2 %, вошедших в данную квоту, освоили только разговорную речь. Начальный уровень знаний имеют, по их собственному признанию, — 19,4 %, не владеют языком — 1,1 % опрошенных.

При этом, по признанию самих студентов, 55,6 % обучающихся на русском отделении, имеют отличную, а 35,8 % хорошую успеваемость по казахскому языку. Показатели студентов казахского отделения по русскому языку, в целом, аналогичны: 49,6 % занимаются на «отлично» и 34,9 % — на «хорошо». Отмеченное распределение является исторически сложившемся для Центрально-казахстанского региона и неоднократно фиксировалось в ходе аналогичных социологических исследований и переписи населения.

Знание иностранных языков оценивается респондентами менее оптимистично, что также вполне характерно для нашего общества. Так, доля свободно владеющих одним или более иностранными языками составила среди опрошенных студентов только 14,0 % (12,7 % — в 1-й группе; 15,5 % — во 2-й). При этом почти три четверти опрошенных — 73,9 % (79,8 % — в 1-й группе; 66,8 % — во 2-й) имеют лишь начальные знания, а 4,2 % (3,4 % — в 1-й группе; 5,2 % — во 2-й) — навыки разговорной речи. Практически не владеют иностранным языком — 7,9 % респондентов (4,1 % — в 1-й группе; 12,5 % — во 2-й). Результаты опроса, в целом, свидетельствуют, что большинство студентов имеют удовлетворительные знания в области языковой подготовки. Вместе с тем, отмечается необходимость повышения уровня владения казахским языком русскоязычной аудиторией.

Большинство опрошенных студентов ощущают потребность в улучшении своих знаний казахского (80,1 %), русского (54,9 %) и иностранного, прежде всего, английского (88,2 %) языков.

По мнению 32,3 % опрошенных студентов русского отделения, незнание казахского языка оказывается существенным фактором, затрудняющим обучение в университете (главным образом, по предметам «Казахский язык» и «Современная история Казахстана»); 15,1 % — испытывают трудности также в повседневном общении; 13,4 % — в информационной сфере. Вместе с тем, несмотря на незнание казахского языка, никаких затруднений не испытывают 26,4 % опрошенных по отмеченной квоте.

Слабое владение русским языком, в свою очередь, вызывает серьезные затруднения у студентов казахского отделения в процессе обучения в вузе (29,5 %), в повседневном общении (28,7), в информационной сфере (6,3 %). Не испытывают затруднений вследствие незнания языка лишь 8,2 % респондентов.

С недостаточным знанием иностранных языков связаны трудности при обучении в университете у 43,2 % опрошенных студентов, в информационной сфере — у 36,0 %, тогда как в повседневном взаимодействии — только у 4,4 %. Не испытывают затруднений из-за недостаточного владения иностранными языками 14,4 % опрошенных студентов.

В качестве основных мотивов изучения казахского языка студенты русского отделения указали следующие:

- необходимость знания государственного языка Республики Казахстан — 82,1 %;
- необходимость казахского языка в учебной и будущей профессиональной деятельности — 54,6 %;
- востребованность казахского языка во всех сферах жизни — 39,0 %;
- знание казахского языка открывает доступ ко многим информационным источникам, в том числе учебного и научного характера — 17,4 %.

Основными мотивами изучения русского языка среди опрошенных студентов казахского отделения являются:

- необходимость знания русского языка как языка межнационального общения — 83,0 %;
- необходимость русского языка в учебной и будущей профессиональной деятельности — 58,6 %;
- востребованность русского языка во всех сферах жизни — 50,1 %;
- знание русского языка открывает доступ ко многим информационным источникам, в том числе учебного и научного характера — 84,9 %.

Главным мотивом изучения иностранных языков является уверенность в их необходимости в будущей профессиональной деятельности (80,2 %) и информационной сфере (64,7 %). Таким обра-

зом, данные исследования свидетельствуют о наличии у студентов опредмеченной мотивации, направленной на повышение уровня знания казахского, русского и иностранных языков.

Большинство студентов удовлетворено качеством преподавания языков в своих вузах. Так, уровень преподавания казахского языка устраивает 75,4 %, русского языка — 84,0, иностранного языка — 79,2 % респондентов. Не удовлетворены качеством языковой подготовки соответственно 24,6 %, 16,0 и 20,8 % опрошенных студентов. В качестве основных факторов, оказывающих негативное воздействие на эффективность преподавания языков в университете, были названы следующие:

- недостаточное использование в ходе преподавания казахского (67,6 %) и русского (45,8 %) языков имеющихся ресурсов лингафонных кабинетов, электронной библиотеки, мультимедийных залов вузов;
- недостаточное время, уделяемое учебной программой для изучения языков (35,4 %);
- излишняя теоретизированность учебной программы, препятствующая развитию навыков разговорной речи (34,0 %);
- недостаточная осведомленность студентов о наличии в библиотеках вузов электронных курсов по изучению казахского (12,9 %), русского (21,3 %) и иностранного (12,8 %) языков.

Соответственно, значительная часть студентов занимается изучением казахского (14,3 %), русского (36,6 %) и иностранного (26,8 %) языков дополнительно. Планируют повысить свой уровень знания казахского, русского и иностранного языков в ближайшее время 30,0 %, 15,6 и 27,2 % респондентов соответственно.

Таким образом, удовлетворенность качеством преподавания языков в вузах находится на достаточно высоком уровне. Вместе с тем, полученные результаты свидетельствуют о необходимости совершенствования методической составляющей учебного процесса в области языковой подготовки с использованием имеющихся информационных ресурсов.

Более трех четвертей опрошенных студентов — 77,4 % (78,8 % — в 1-й группе, 76,2 % — во 2-й) оценивают созданные в своих вузах условия для развития казахского языка как благоприятные. Вместе с тем, существует довольно значительная группа респондентов — 22,6 % студентов (21,1 % — в 1-й группе, 24,8 % — во 2-й), которая имеет обратное мнение. В качестве основных факторов, оказывающих неблагоприятное воздействие на развитие казахского языка в вузах, респондентами в ходе открытого анкетирования названы:

- недостаточное владение казахским языком большинством студентов (32,8 %);
- отсутствие в полном объеме необходимых ресурсов для изучения многих учебных дисциплин на казахском языке как в университете, так и в стране в целом (30,8 %);
- недостаточное использование в процессе преподавания казахского языка технических средств обучения, например, лингафонных кабинетов (24,9 %);
- неэффективная методика преподавания по дисциплине «Казахский язык» (6,4 %).

Отмеченные факторы оказывают негативное воздействие на мнение 15,2 % студентов (12,1 % — в 1-й группе, 18,2 % — во 2-й) и 20,0 % преподавателей, считающих, что в университете отсутствует реальное двуязычие. При этом абсолютное большинство опрошенных (84,8 %) полагают, что в университетской среде казахский и русский языки имеют равную распространенность.

Возможности для развития русского языка оцениваются респондентами также позитивно. Так, 89,2 % опрошенных из числа студентов (87,7 % — в 1-й группе; 90,9 % — во 2-й) считают, что в их вузе создана благоприятная среда для развития русского языка.

82,0 % опрошенных студентов (76,2 % — в 1-й группе; 78,8 % — во 2-й) также положительно оценивают созданные в университете условия для изучения иностранных языков, в особенности состояние технической базы и качество преподавания.

Респонденты также предложили ряд возможных мер, направленных на совершенствование языковой политики университета:

- постоянно использовать лингафонные кабинеты при обучении казахскому и русскому языкам (34,7 %);
- проводить больше культурно-массовых мероприятий и конференций на различных языках (22,8 %);
- пересмотреть учебные программы языковой подготовки с целью более углубленного преподавания языков и увеличить количество часов, выделяемых на данные учебные дисциплины (19,4 %);
- организовать платные курсы для студентов по изучению казахского и иностранных языков в свободное от учебы время (12,7 %).

По результатам опроса можно сделать вывод об удовлетворенности большинства студентов и преподавателей условиями развития казахского, русского и иностранных языков, предоставляемыми вузами.

Заключение

По приведенным выше результатам настоящего исследования, полученным в ходе анкетирования и обработки его данных, можно сделать следующие выводы:

- у большинства опрошенных студентов выявлены развитая этническая идентификация, а также удовлетворительный уровень этнокультурной толерантности;
- сравнительно высокий уровень толерантности отмечается у студентов, обучающихся на русском отделении университета;
- сравнительно высоким уровнем межкультурной коммуникации обладают студенты казахской национальности, окончившие русскоязычные школы;
- высокий уровень этнокультурной толерантности проявляется в вопросах, связанных с позиционированием Казахстана в мировом сообществе;
- основные алгоритмы межкультурной коммуникации и ценности этнокультурного характера респондентов формируются, главным образом, под воздействием непосредственного социального окружения в семье и школе;
- показатели религиозности в студенческой среде свидетельствуют об удовлетворительном уровне развития толерантности и отсутствии религиозного экстремизма;
- большинство опрошенных студентов обладают развитыми патриотическими ценностями, идентифицируют себя в качестве патриотов Республики Казахстан.
- в формировании патриотических ценностей студентов отмечается значимая роль учебно-воспитательного процесса;
- большинство студентов имеют удовлетворительные знания в области языковой подготовки. Вместе с тем, отмечается необходимость повышения уровня владения казахским языком русскоязычной аудиторией;
- данные опроса свидетельствуют о наличии у студентов опредмеченной мотивации, направленной на повышение уровня знания казахского, русского и иностранных языков.
- удовлетворенность качеством преподавания языков в вузе находится на достаточно высоком уровне. Вместе с тем, в ряде случаев отмечается необходимость совершенствования методической составляющей учебного процесса в области языковой подготовки;
- удовлетворенность большинства студентов условиями для развития казахского, русского и иностранных языков, предоставляемыми вузами, является высокой.

Статья подготовлена в рамках научного проекта по гранту AP08052518 «Формирование информационно-культурной культуры казахстанской молодежи как фактор роста интеллектуального потенциала общества» (2020–2022 гг.) (Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан).

Список литературы

- 1 Декларация принципов толерантности (Париж, 16.11.1995) — [Электронный ресурс] http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml (Дата обращения 21.05.2021).
- 2 Николсон П. Толерантность как моральный идеал / П.Николсон [Электронный ресурс]: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/28803/1/vestnik_mion_2001_1_07.pdf (Дата обращения 21.06.2021).
- 3 Касьянова Е.И. Нравственные основы толерантности в современной социокультурной ситуации / Е.И. Касьянова. — СПб.: Питер, 2009. — 246 с.
- 4 Глобализация и мультикультурализм. — М.: РУДН, 2005. — 426 с.
- 5 Малахов В.С. Скромное обаяние расизма / В.С. Малахов. — М.: Дом интеллектуальной книги, 2021. — 176 с.
- 6 Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабиб. — М.: Логос, 2013. — 350 с.
- 7 Лекторский В.А. Эпистемология классическая и неклассическая / В.А. Лекторский. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — С. 98.
- 8 Леонтьев Д.А. К операционализации понятия «толерантность» / Д.А. Леонтьев // Вопросы психологии. — 2009. — № 5. — С. 3–16.

9 Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства // Информационный портал «Tengri News». — [Б.м.], 2015. [Электронный ресурс] https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazahstan/konstitutsionnyi_stroy_i_osnovyi_gosudarstvennogo_upravleniya/id-U1500000147/ (Дата обращения: 21.05.2021).

И.Д. Хлебников, А.Ж. Мырзахметова, Н.К. Момошева

Студент жастардың ақпараттық мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде этномәдени толеранттылықты зерттеу

Мақалада студент жастардың ақпараттық мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде этномәдени толеранттылық мәселелері қарастырылды. Қолданбалы әлеуметтанулық зерттеулер материалында авторлар студент жастардың құндылықтарын, олардағы толеранттылықтың бейнесін көрсеткен. Сонымен қатар респонденттердің құндылықтары мен мінез-құлық стратегиясына көпмәдениетті қоғамды дамытудың қазақстандық моделінің ықпалы көрсетілген. Жүргізілген зерттеу негізінде авторлар студент жастардың этномәдени толеранттылығының оның жалпы ақпараттық мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде жеткілікті дамыған құндылықтары туралы қорытынды жасайды. Зерттеу нәтижелерінде сауалнамаға қатысқан студенттердің көпшілігінің этникалық бірегейлігін көрсеткенін көрсетеді; этномәдени толеранттылықтың қанағаттанарлық деңгейі туралы, ол айтарлықтай жоғары және Қазақстанның әлемдік қоғамдастықтағы позициясына байланысты мәселелерде көрінеді. Мәдениетаралық қарым-қатынастың негізгі алгоритмдері және респонденттердің этномәдени сипатының құндылықтары негізінен отбасы мен мектептегі тікелей әлеуметтік ортаның әсерінен қалыптасады. Студенттік ортадағы діндарлық көрсеткіштері толеранттылықтың дамуының қанағаттанарлық деңгейін және діни экстремизмнің жоқтығын көрсетеді. Сауалнамаға қатысқан студенттердің көпшілігі дамыған патриоттық құндылықтарға ие, өздерін Қазақстан Республикасының патриоттары ретінде танытады. Студенттердің патриоттық құндылықтарын қалыптастыруда оқу-тәрбие үдерісінің маңызы зор. Студенттердің көпшілігі жоғары оқу орындары ұсынатын тілдерді дамыту жағдайларына қанағаттануы жоғары.

Кілт сөздер: этномәдени толеранттылық, ақпараттық мәдениет, ақпараттық сауаттылық, тілдік саясат, сауалнама, жастар, сәйкестік, сыни ойлау.

I.D. Khlebnikov, A.Zh. Myrzakhmetova, N.K. Momosheva

The study of ethno-cultural tolerance as a component of the students' information culture

This article discusses the issues of ethnocultural tolerance as a component of the students' information culture. Based on the material of applied sociological research, the authors show the values of student youth, the representation of tolerance in them. The influence of the Kazakh model of the development of a multicultural society on the values and behavioral strategies of respondents is shown. Based on the conducted research, the authors conclude that the values of ethnocultural tolerance of students are sufficiently developed as a component of their general information culture. The results of the study indicate that the majority of the surveyed students have a developed ethnic identification; a satisfactory level of ethnocultural tolerance, high level of ethnocultural tolerance is manifested in issues related to the positioning of Kazakhstan in the world community. The main algorithms of intercultural communication and the values of the ethnocultural nature of the respondents are formed mainly under the influence of the direct social environment in the family and school. Indicators of religiosity among students indicate a satisfactory level of tolerance development and the absence of religious extremism. The majority of the surveyed students have developed patriotic values, identify themselves as patriots of the Republic of Kazakhstan. The significant role of the educational process is noted in the formation of patriotic values of students. The satisfaction of the majority of students with the conditions for the development of languages provided by universities is high.

Keywords: ethnocultural tolerance, information culture, information literacy, language policy, questionnaires, youth, identity, critical thinking.

References

- 1 *Deklaratsiia printsipov tolerantnosti [Declaration of principles of tolerance]*. Paris. 1995. Retrieved from http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml [in Russian].
- 2 Nicholson, P. *Tolerantnost kak moralnyi ideal [Tolerance as a moral ideal]*. Retrieved from https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/28803/1/vestnik_mion_2001_1_07.pdf [in Russian].

- 3 Kasyanova, E.I. (2009). *Nravstvennye osnovy tolerantnosti v sovremennoi sotsiokulturnoi situatsii* [Moral foundations of tolerance in the modern sociocultural situation]. — Saint Petersburg, 246 [in Russian].
- 4 *Globalizatsiia i multikulturalizm (2005)*. [Globalization and multiculturalism]. Moscow, 426 [in Russian].
- 5 Malakhov, V.S. (2021). *Skromnoe obaianie razizma* [The humble charm of racism]. Moscow: Dom intellektualnoi knigi, 176 [in Russian].
- 6 Benhabib, S. (2013). *Pritiazaniia kultury. Ravenstvo i raznoobrazie v globalnuuu eru* [The claims of culture. Equality and Diversity in a Global Era]. Moscow: Logos, 350 [in Russian].
- 7 Lektorsky, V.A. (2001) *Epistemologiiia klassicheskaiia i neklassicheskaiia* [Epistemology is classical and non-classical]. Moscow: Editorial URSS, 98 [in Russian].
- 8 Leontiev, D.A. (2009). *K operatsionalizatsii poniatiiia «tolerantnost»* [On the operationalization of the concept of «tolerance»] // Questions of psychology, 5, 3–16 [in Russian].
- 9 *Kontseptsiiia ukrepleniia i razvitiia kazakhstanskoi identichnosti i yedinstva* [The concept of strengthening and developing Kazakhstani identity and unity]. Retrieved from https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazahstan/konstitutsionnyy_stroy_i_osnovyi_gosudarstvennogo_upravleniya/id-U1500000147/ [in Russian].

Г.Г. Нагиев*

*Московская государственная академия ветеринарной медицины и биотехнологии —
МВА имени К.И. Скрябина, Россия
(E-mail: hmagiev@gmail.com)*

Античные и средневековые авторы об укреплениях городов Азербайджана

Город отличается особым укладом жизни, спецификой политико-экономической, социокультурной и интеллектуальной деятельности, мировоззрением и мировосприятием различных слоёв населения. Вопросы о возникновении городов, формировании городской культуры, градообразующей роли экономических, социально-политических, культурных процессов в обществе — актуальные вопросы исторической науки. При решении большинства вопросов по истории древних городов особое значение имеет метод анализа письменных источников. В сообщениях древних и средневековых авторов содержатся ценные сведения о природных богатствах страны, путях сообщения, торговых отношениях, политических событиях, а также о городах и расстоянии между ними, об их социальной структуре, планировке, укреплениях и т.д. Имеющиеся письменные источники на разных языках свидетельствуют, что Азербайджан издавна был центром высоко развитой городской культуры. Они содержат важные сведения об укрепленных азербайджанских городах, которые в основном располагались на магистральных торговых путях, в стратегически надежных местностях, климатически благоприятных регионах страны. Оборона городов была постоянно действующим и решающим фактором. Фортификационные сооружения городов соответствовали всем необходимым требованиям своего времени [1]. Мощная оборонительная система городов, включающая несколько поясов крепостных стен с башнями различной формы, отдельно стоящие наблюдательные и сигнальные башни и замки) [2], надежно противостояла атакам массированного характера, метательным орудиям и стенобитным машинам — как при стремительном штурме, так и длительной осаде, о чем свидетельствуют письменные источники. В статье коротко проанализированы сообщения античных и средневековых авторов об укреплениях, фортификационных сооружениях в системе защиты исторических городов Азербайджана.

Ключевые слова: античные и средневековые города Азербайджана, письменные источники об укреплениях древних городов Азербайджана, фортификация, Барда, Дербент, Шамахи, Гянджа, Габала, Бейлаган, Чола, «длинные стены».

Введение

Вопрос становления и развития городов является одним из актуальных и главных в современной исторической науке. Определить причины, время и закономерности формирования древнего города, выявить его характерные признаки и функциональные особенности как особого объекта, выяснить историческую обусловленность, тенденции развития на различных исторических этапах — цель и задача не только историков, археологов, но и исследователей других отраслей знания — архитекторов, географов, социологов и др.

Города в Азербайджане появились ещё в древности и достигли расцвета в средневековый период. Торговые пути, соединявшие регионы Ближнего и Среднего Востока, создали благоприятные условия для их развития как торгово-ремесленных, административно-политических, культурных центров.

Одной из определяющих черт городов с момента их формирования являлось наличие оборонительных сооружений, системы укреплений.

Изучение укрепления города дает возможность проследить социокультурные и политико-экономические отношения в государстве на определенном этапе. Немаловажное место занимают исследования различных материалов (монет, остаток керамических и металлических изделий и т.д.), обнаруженных в кладках фортификационных сооружений — стен и башен и во рвах для воссоздания динамику эволюции города, определения его экономической роли и политического статуса в стране.

Разнообразные строительные материалы, имеющиеся в изобилии на территории Азербайджана, обусловили характер фортификационной системы городов, их конструктивные свойства и обороноспособность.

* Автор-корреспондент. E-mail: hmagiev@gmail.com (Г.Г. Нагиев).

Исследование строительных приёмов и конструктивных особенностей укреплений города и его фортификационных элементов (башни, бастионы, мосты, зубцы) позволяет проследить и проанализировать уровень строительного искусства, общие и специфические черты зодчества в стране, пути их развития на разных этапах истории.

Письменные источники античных и средневековых авторов сообщают о наличии в историческом Азербайджане городов с разными конфигурациями и формами в плане, со сложной социальной структурой, развитой инфраструктурой, мощными сооружениями оборонительного значения.

Методы исследования

При описании источников об укреплениях городов Азербайджана была проведена атрибуция — описано происхождение этих источников, дан короткий анализ их содержания. Другой принципиально важный подход — датировка источника, степень оригинальности или компилятивности данного источника, так как некоторые письменные источники до нас дошли только в поздних вариантах. Вопросы точности текста источника, выявления возможных искажений, пропусков, установления правильности передачи терминов, имён, событий являются неизбежными.

Разработанный позитивистской методологией историко-критический метод применен для «допроса» источника, для получения ответа на поставленные вопросы.

Данные изучаемых источников сопоставлены с другими источниками, при этом соблюден принцип приоритетности более ранних свидетельств об укрепленных городах Азербайджана.

Результаты и их обсуждение

Письменные источники сохранили довольно скудные сведения о древних и средневековых городах Азербайджана. Это способствовало широкому привлечению исследователями сведений из разноязычных письменных памятников.

В античных трудах имеются сведения о существовании на территории исторического Азербайджана в значительном количестве городов с мощными оборонительными сооружениями. Однако авторы этих трудов подробно не описывают крепостные элементы этих городов. В них отсутствуют информации об особенностях защиты, стратегических и тактических приёмах в организации обороны. Главная цель авторов этих сочинений — рассказывая об укреплении этих городов, показать их «величественными», «славными».

По сообщению Страбона (64/63 г. до н. э. — ок. 23/24 г. н. э.), «айнианы ... построили в области витиев укрепленный город, который называется Айнианой* (гр. Αἰνιάνα) ... [3, XI, VII, 1]. В другом месте «Географии» Страбон сообщает, что летней столицей Атропатены является Газака, расположенная на равнине, а зимней — сильная крепость Вера, которую осадил Антоний во время похода против парфян [3; XI, 13, 3].

Древнеримский писатель Плиний Старший† (23–79 гг. н.э.) в «Естественной истории» сообщает о главном (то есть неединственном) городе Албании Габале (Pravalent oppida‡ — Albanioe — Cabalaca) [4; кн. VI, гл. 10, § 29].

Древнегреческий историк и военачальник Полибий (ок. 200 — ок. 120 до н. э.), описывая Мидии, сообщает о равнинах, «густо занятых городами...» [цит. по 5; 11].

Единственным местным источником, где имеются важные сведения о городах и их укреплениях, является сочинение албанского автора VII в. Моисея Каланкатуйского «История Албании» («История Агван») [6], дошедшем до нас на языке грабар§.

В «Истории Албании» имеются сведения о городах Барда (Партав), Дербент, Чола, Бейлаган (Пайтакаран), Габала и других, об их укреплениях, крепостях, частично о топографиях (Дербент) и градообразующих элементах (церковь, дворец и т.д.), о политико-экономическом положении, о за-

* По мнению большинства исследователей, албанский город Айниана соответствует средневековому городу Йунан, о котором имеются сообщения в арабских источниках (Куфи, Истахри, Ибн Хаукаль, Мукаддаси, Йакут). Айниана–Йунан ассоциируется с городищем Галателе (Северный Азербайджан, район Агджабеди). Город просуществовал с начала III в. до н. э. до первой половины XIII в.

† Не исключено, что Плиний встретил это название у римлянина Верона, жившего в II–I в. до н.э.

‡ Римляне тогда «оппидум»-ом называли города, имеющие оборонительные сооружения, и все такие города варварского мира.

§ «История Агван» по своему содержанию и по автору является албанским первоисточником, что установлено многочисленными исследованиями. В тексте «Истории Албан» есть ряд показателей того, что она была переведена на грабар чело- веком, плохо знавшим албанский язык VII в. или плохо знавшим грабар [7; 85–100; 16; 47–52].

градительных («длинных») стенах сасанидского периода. Значение этого источника огромно ещё и потому, что сообщения даны самим автором, который был родом из области Ути Албании.

Моисей Каланкатуйский, рассказывая о событиях 626 г., отметил существование в это время укрепленного города в Каспийском (Албанском) проходе. Он определяет топоним «ворота Чола» с понятием «город»: «...отправил отборных воинов-всадников, искусных лучников, числом в одну тысячу, которые внезапно перешли через ворота Чола, пренебрегая внутренней стражей города и другими отрядами персидского царя, посланными туда для охраны великих ворот» [6; 161].

К строительству этих «дивных стен» была привлечена масса местного населения. По этому поводу очень характерны слова М. Каланкатуйского, который сообщает: «... на построение которых цари персидские изнурили нашу страну (Албанию), мобилизуя архитекторов и изыскивая много различных материалов» [6; 155]. «История Албании» М. Каланкатуйского помогает получить ответ на многие вопросы: о дате строительства «длинных» стен, об их локализации, о внутренней планировке и т.д.

История городов Азербайджана получила определённое отражение в армяноязычных источниках. Эти источники содержат ценные сведения о земледелии, скотоводстве, орошении, ремёслах, городах и населённых пунктах, сословиях и политических слоях албанского государства, его структуре, войске, границах (политических), религии и внешней политике албанских царей, войнах на территории Кавказской Албании, об этническом составе населения. К сожалению, мало информации о городах, об их социальной структуре, архитектурных сооружениях.

При использовании этой группы материалов следует учитывать, что рукописи источников дошли до нас от времён значительно более поздних от оригиналов, после они подвергались разнообразной обработке. В ходе переписки не исключено, что различные административные и сословные термины могли быть заменены другими. Иногда эти источники представляют компиляцию. Поэтому к ним, как это делается в отношении других письменных источников, надо относиться с большой осторожностью [8; 11].

Армяноязычные источники не упоминают о планированном строительстве фортификационных сооружений в этом регионе, и не сообщают о дате их возведения. В них не отражены точные географические ориентиры нахождения этих сооружений, не дана привязка к известным населённым пунктам, не указан тип этих сооружений, исходя из использованных строительных материалов, не приведены данные о характерных особенностях архитектуры.

В «Географии» (VII в.) Анания Ширакаци перечисляются названия провинций, указываются границы Албании, даются сведения о естественно-географических условиях (ископаемых богатствах, реках, морях, плодородных полях, животном мире), о сельскохозяйственных культурах — хлопке, масличных деревьях, цитрусовых, зерновых, виноградниках, шелковице, садах, административно-территориальном делении, этническом составе, городах (Партав (Барда), Гандзак) и крепостей, о сооружениях заградительного характера между Албанией и «страной гуннов» — о «длинных стенах» — Гилгилчайской и Бармагской «Хорсвем» и «Абзуд Кавад» [9; 30–31]. Анания Ширакаци сообщает о двух системах фортификации, местоположение которых привязано к побережью Каспийского моря. Автор сообщает о «стене Дербента» («связь и ворота города Чорского прохода»), и о заградительной стене «Абзуд-Кават».

В письменных источниках говорится о широкой строительной деятельности Кавада I (Кобад, Кубад) (488–531 гг.), который в связи с проникновением савиров укрепил города Байлакан, Партав и другие. Исследователи считают, что стена «Абзуд-Кават» (Гильгилчайская, или Шабаранская, стена) также построена при царе Каваде I, которая упоминается в арабских источниках X в. под названием Сураттин.

Ценные сведения по городам Азербайджана встречаются в «Истории Халифов» Гевонда (он жил предположительно в VIII в.). Для изучения таких вопросов, как религия, язык, этнический состав, социально-политический состав «Истории Халифов» Гевонда является ценным источником. Гевонд сообщает о нападениях хазаров, разрушительных действиях арабов в городах, построении новых городов и укрепленных пунктов, а также об их восстановлении и усилении в оборонном отношении. У Гевонда имеются сведения о городах Дербент, Чола, Партав и других, о защитной стене у отрогов Кавказского хребта. В сообщениях Гевонда косвенно говорится о структуре и планировке городов [10; 72, 92 и др.]

Киракос Гандзакец (XIII в.) даёт ценные сведения о городах Гянджи и Бейлагана, об их укреплениях, разрушенных монголами в начале XIII в. В его «Истории Армении» говорится о том, с каким

трудом монголы захватили азербайджанские города и что для этого ими использовалась различная осадная техника [11; гл. 20, 152–155].

В труде «О Вартане и армянской войне» Егише* (V в.), связывая все происходящее с религиозными факторами, подробно рассказывает о борьбе албанцев против Сасанидов. Кроме того, в этой работе описываются естественно-географические условия, социально-политический состав, политический строй, административно-территориальное деление, население раннесредневековой Албании. Особо интересны сообщения Егише об оборонительных сооружениях городов [12].

Он, рассказывая о антисасанидском восстании 450 г., сообщает о разрушении восставшими крепости у «ворот гуннов»: «Соединившись, пошли они все вместе к воротам гуннов, там построена была Йездигердом крепость, над которую персы сохраняли свое владычество» [12]. Исходя из данных Егише, крепость в пограничной с гуннами области была построена в правлении Йездигерда II (438–457 гг.).

Однако сообщения Егише вызывают противоречивое толкование среди исследователей «о разорении» «укрепленных мест» о наличии единой системы обороны страны.

В «Истории Армении» Моисея Хоренацкого сообщается о естественно-географических условиях городов (Пайтакаран (Бейлаган), Хунаракерт (Хунан)), о социальном составе, политическом строе, административно-территориальном и церковно-административном делении, политических границах, внешней политике и войнах, об оборонительных сооружениях, этническом составе Албании [13].

Автор «Истории императора Иракла» Себеос (VII в.) в сжатой форме излагает политические и военные события в Албании во время многолетней борьбы между Византией и Персией, даёт сведения о естественно-географических условиях, городах (Бейлаган (в источнике Пайтакаран), Гянджа (в источнике Гандзак)), социально-политическом составе, административно-территориальном делении, нашествии войск халифата и борьбе против них, этническом составе Албании и оборонительных сооружениях [14].

Представляют значительный интерес грузинские источники «Картлис Цховреба» («История Грузии») и «Восхваление венценосцев». Несмотря на то, что в этих источниках тенденциозно описываются военные и другие события XI — XII вв. [15; 5] в Азербайджане, в них имеются важные сведения о некоторых городах [16; 17].

Интересные сведения о фортификации города Шамахи содержит «Картлис Цховреба». В источнике говорится, что во время противостояния сельджукского султана и грузинского царя Давида строителя, султан, узнав о нападении, «снялся с поля, где стояли и быстро вошел в город и огородился с одной стороны — частоколом и рвом (хандаки), а с другой стороны, оградой города Шамахи [16; 193]. Интересно, что этот эпизод описывается Ибн ал Асиром (1123 г.), где говорится о расположении войск султана в одном саду возле города. В этих сообщениях внимание привлекает характер обороны, наличие в ее системе полевых сооружений фортификации в XII в.

Обширные территории Арабского Халифата, включавшего в свой состав страны с разнохарактерными социально-экономическими условиями, развитие торговых отношений в VIII–X вв. требовали от управленческого аппарата сбора подробных сведений о захваченных странах, соседних территориях, городах, торговых путях этих стран, в том числе и Азербайджана. Эта нужда создала предпосылки для возникновения географической науки со второй половины IX в., однако не исключено, что она имела место и ранее. Сведения арабских источников о городах Азербайджана очень кратки и иногда противоречивы. В них в основном описываются природные богатства, военные действия, торговые маршруты, расположение городов на этих путях, расстояние между ними и т.д. Что касается фортификации и топографии городов — об этом прямая информация отсутствует. Лишь в некоторых случаях говорится о наличии укреплений городов, об их плане. Ценными данными являются сообщения этих историков о времени построения крепостных стен городов, об их осаде и обороне, которые помогают восстановить исторический облик городов, их фортификацию и топографию.

В сочинении Табари (838–923 гг.) «Тарих ар-расул ва-л-Мулк» — «История пророков и царей» имеются ценные сведения о политической жизни Азербайджана и его городов VII–IX вв. Значимость работы Табари заключается в том, что в ней изложены обширные и наиболее достоверные материалы по истории отдельных городов, краев и областей. «История пророков и царей» содержит сообщения причинах народных восстаний против Халифата, об их лидерах и движущих силах [17; 77–109]. У

* Вопрос о времени жизни Егише является спорным.

Табари упоминается цитадель (гала) Дербента, когда он сообщает о захвате города арабским полководцем Маслама.

Балазури (806–892) в своем труде «Китаб футух ал булдан» («Книга завоевания стран»), описывая пути военных походов арабских полководцев Маслама и Марвана, перечисляет целый ряд городов и крепостей, упоминает о «глиняных валах», «между Ширваном и Алланским проходом», свидетельствует о построении арабами города Касал (Казах/Газах) [18] и т.д.

Балазури отмечает, что царь Кавад отправил против них (хазар) двадцать тысяч воинов, а вслед за ними выступил и сам, и построил преграду из необожженного кирпича [18; 7]. Такое же сообщение имеется у Йакута Хамави, где говорится, что царь Кубад воздвиг преграду (стену) из сырцового кирпича между Ширваном и Арраном и вдоль этой преграды заложил 360 городов [19; 27].

Балазури, опираясь на сообщение жителя Барды, писал о построении города арабским полководцам в конце VII в. [18; 15].

В книге Истахри (X в.) «Китаб Масалик ва мамалик», составленной на основе не дошедших до нас сочинений среднеазиатского географа Бахили (850–934 гг.), имеются сведения о плановой структуре городов Ардабиля, Барды, об их крепостных стенах и цитадели. Истахри описывает крепостные стены Дербента, упоминает о городах Марага, Бейлаган, Шамахи и др. Автор описывает торговые пути, называет расстояние между городами [20].

«Самый большой город в Азербайджане Ардебиль в нем лагерь войска и дворец правителя, — пишет Истахри. Этот город занимает две трети фарсаха в длину и столько же в ширину, а вокруг него стена, и в ней трое ворот...» [20].

Ахмад ибн А'сам ал Куфи (X в.) дает более пространные сведения о городах Азербайджана. Особо ценными являются сообщения о Дербенте, интересны его данные о Бейлагане, Барде, Ардабиле и других. Куфи упоминает о восстановлении некоторых городов арабским полководцем Афшином [21].

Куфи сообщает, что Маслама решил разрушить стены Дербента. Но его сподвижники советовали не разрушать город, так как он мог быть необходим, и его разрушение вело бы только к тому, что потом пришлось бы истратить много средств на его восстановление. Однако Маслама все-таки разрушил часть стен города [21; 15].

Важные сведения мы встречаем в труде Мукаддаси (946/47–1000) «Лучшее из делений для познания климатов», где говорится о численности городов, что отсутствует в работах других географов. Мукаддаси описывает топографию некоторых городов (Барда), указывает на их местонахождение и время построения, упоминает о крепостных сооружениях городов («при нем громадное укрепление» [22; 7,8; 23]), о соборных мечетях и их расположениях. Расцвет Барды был прерван нашествием русов в 943 г. [24; 96, 97]. После чего наступил период упадка. В этот период город описывается так: «... окраины его уже развалились, число жителей его уменьшилось и крепость полуразрушена» [22; 8].

По словам Мукаддаси, город Ардебиль имел недоступную крепость [24; 12]. Его работа играет большую роль в локализации городов, в получении представления об их укреплениях и топографии.

Одним из важных арабских источников является труд Ибн Хордадбега (820–913). В книге Ибн Хордадбега «Книге путей и стран» имеются важные сведения об Албании — ее городах, путях, экономике в целом, сельском хозяйстве, торговле, налогах, географические заметки, указаны рустак и города Азербайджана, торговые пути, расстояния между городами [25].

Ибн Хордадбех упоминает город Баджарван близ Бармакских стен. Возможно, речь идет о городе Ширван, расположенном в районе между Бешбармагской и Гильгильчайской.

Ценным источником является «Тарихе ал Баб» (X в.) труд неизвестного автора, приведенный в сочинении турецкого автора Мюнеджимбашы. В источнике описываются городские стены Дербента, ряд крепостей и укрепленных городов (Шабран, Шамахи, Гюлистан галасы). Более подробные сведения имеются о политической истории городов [26].

Ибн ал Асир (1160–1233), автор двенадцатитомного сочинения «Тарих ал камил», где в числе прочего говорится о политической истории Азербайджана, о его городах. Автор сообщает о завоевании Азербайджана арабами, об условиях «мирных договоров» между арабами и жителями захваченных городов. Ибн ал Асир, описывая войны Бабека против арабов, упоминает о некоторых метательных орудиях того периода. Он пишет о неприступности городов Азербайджана во время монгольских завоеваний [24].

Ибн ал-Асир, ссылаясь на Табари, более подробно сообщает: «Затем он [Кабад] построил преграду Аллана между областью Ширвана и воротами Аллана. И построил над преградой много городов, которые были разрушены после постройки Баб-ал-абуаба (Дербенда)... Когда же воцарился Хосрой [Ануширван], он построил в округе Сула и Джорджана много построек и укрепленные замки, которыми он укрепил всю страну» ... И построил Кобад стену, прилегающую к одной части той местности... его сын Ануширван... построил город Шабаран и город Маскат и город ал-Баб-в-ал-абуаб, который был назван Абуаб потому, что он был построен на дороге в гору. И поселил в эти города народ, который он назвал саджитами. И построил другие, кроме этих городов, и для каждого ворот прохода он построил каменный замок» [24; 9].

На основании сообщений Табари и Ибн ал Асира можно установить хронологию и последовательность возведения заградительных укреплений и различных по назначению оборонительных построек — «стен», или «преград».

Исходя из сведений ибн ал-Асира в период правления Кавада было построено «много городов над преградой», т.е. на территории, защищенной стеной, в том числе «ал-Баб-в-ал-абуаб», расположенный «на дороге в гору».

Военная мощь фортификационных сооружений Гянджи доказывается тем, что в начале XIII в. (1222) монголам не удалось захватить её. Отряды Джеба и Субутая подошли к городу Джанзы, «матери городов Аррана», но, узнав о большом числе его жителей и об их мужестве..., а также о неприступности города, они не пошли на него, о чем свидетельствует сообщение ал-Асири [24; 140, 27; 91, 92].

Многотомный географический словарь Йакута Хамави (1179–1229) — «Муджам ал булдан» является большим компилятивным сочинением — источником для изучения истории Азербайджана. В этом сочинении имеется немало сведений о городах, об оборонительных сооружениях и замках. Ценность сочинения Й. Хамави в том, что автор сам побывал в Азербайджане дважды — в 1213 и 1220 гг. (в Южном Азербайджане) [19]. «Город Тебриз — самый известный город в Азербайджане», — писал он, — крепостные стены хорошо сложены из кирпича и известняка» [19; 12]. Окружность стен Тебриза была в 6 тыс. шагов, они имели 9 ворот и несколько башен.

Мощность и неприступность Тебриза подтверждаются и тем, что монголы в 1221 г., трижды подступив к городу, так и не смогли взять его и довольствовались откупом.

По сообщению Хамави Гянджа, столица (дар-ал-мулк), «имела укрепления, большую крепость с высокими стенами и глубоким рвом» [19, 30; 4, 91], а город Маранд находится в двух днях езды от Табриза, стоит на пути к Нахчыван и имеет, помимо высоких крепостных стен, цитадель (*гаср* — замок) в черте города [19; 23].

Арабские авторы Белазури, Йакуби, Табари упоминают цитадель (гала) города, когда повествуют о том, как арабский полководец Маслама, захватив Дербенд, не стал терять время на штурм цитадели, где заперлись хазары.

Ибн Мискавейх указал, что крепость (цитадель) города Барда расположена внутри города (шахристана), и в ней, по всей вероятности, размещался гарнизон [6; 53].

Довольно разнообразная и интересная информация сохранилась в трудах и арабских географов и историков Ибн Хаукала (X в.), Кудамы (X в.), Йакуби (IX–X вв.), Мас'уди (X в.), Ибн Руста (X в.), Ибн Мискавейха (X в.), Закарийя ал Казвини (XIII в.) и о других городах Азербайджана.

Заключение

В статье изложен краткий обзор письменных источников об укреплениях древних и средневековых городов Азербайджана.

Древние и средневековые авторы, как правило, перечисляют города и крепости, когда рассказывают об исторических событиях. Ни внешний вид, ни внутреннюю структуру городов источники полностью не отражают. Нередко труды, повторяя друг друга, заимствуя один от другого, создают противоречия, что требует детального анализа, внимательного сравнения и сопоставления с другими материалами.

Упоминание городов Азербайджана в древних и средневековых сочинениях свидетельствует об их значительной роли как социально-экономических и культурных центров.

Список литературы

- 1 Нагиев Г.Г. Оборонительные сооружения средневековых городов Азербайджана: пути развития и особенности эволюции / Г.Г. Нагиев // Вестн. Моск. гор. пед. ун-та. Сер. Ист. науки. — 2016. — № 4 (24). — С. 75–84.
- 2 Нагиев Г.Г. Развитие фортификации городов Азербайджана в XI – начале XIII вв. / Г.Г. Нагиев // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Сер. Гуманитарные науки. — 2018. — № 2. — С. 30–36.
- 3 Страбон. География: [В 17 кн.]. Репринтное воспроизведение текста издания 1964 г. / Страбон. — М.: Ладомир, 1994. — 509 с.
- 4 Плиний Секунд. Естественная история (пер. В. В. Латышева) / Плиний Секунд // Вестн. древн. ист. — 2018. — № 3. — С. 767–795.
- 5 Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана / К.Г. Алиев. — Баку: Элм, 1987. — 132 с.
- 6 Якубовский А.Ю. Ибн Мискавейх о походе русов в Бардаа в 332/943–944 гг. / А.Ю. Якубовский // Византийский временник. — Вып. XXIV. — Л., 1926. — С. 63–92.
- 7 Мамедов Т.М. О летописи Кавказской Албании / Т.М. Мамедов // Вопросы истории Азербайджана. — Баку: Изд. АН АзССР, 1966. — С. 47–52.
- 8 Гукасян В.Л. О некоторых вопросах истории албанской письменности и литературы / В.Л. Гукасян // Изв. АН АзССР. Сер. литературы, языка и искусства. — Баку, 1968. — № 2. — С. 85–100.
- 9 Армянская география VII века (пер. К. Патканова) — СПб., 1877. — 84 с.
- 10 История халифов Вардапета Гевонда, писателя VIII века (пер. К. Патканова). — СПб., 1862. — 165 с.
- 11 Гандзакеци К. История Армении / К. Гандзакеци. — М.: Наука, 1976. — 357 с.
- 12 Егише. О Вардане и войне армянской / Егише. — Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1971. — 192 с.
- 13 Мовсес Хоренаци. Армянская география VII века по Р. Х. (приписывавшаяся Моисею Хоренскому) / Мовсес Хоренаци. — СПб.: Типогр. Императорской академии наук, 1877. — 154 с.
- 14 Себеос. История императора Иракла / Себеос. — Рязань: Александрия; М.: Типогр. «Наука» РАН, 2006. — 398 с.
- 15 Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI–XVI вв.) / С.Б. Ашурбейли. — Баку: Элм, 1983. — 343 с.
- 16 Карлис цховреба (История Грузии). — Тбилиси: Артануджи, 2008. — 454 с.
- 17 Табари. Тарих ар-расул ва-л-мулк (История царей и пророков) / Табари // Источники по истории Азербайджана. — Баку, 1989. — С. 77–109.
- 18 Баладзори. Книга завоевания стран / Баладзори // Материалы по истории Азербайджана. Баку: Общество обследования и изучения Азербайджана. — 1927. — Вып. 3. — 42 с.
- 19 Йакут ал-Хамави. Му'джам ал-булдан: Сведения об Азербайджане / Йакут ал-Хамави. — Баку: Элм, 1983. — 65 с.
- 20 Ал-Истахри. Китаб масалик ал-мамалик / Ал-Истахри // СМОМПК. — Тбилиси, 1907. — Вып. 29. — С. 1–73.
- 21 Ахмад ибн асам ал Куфи. Книга завоеваний / Ахмад ибн асам ал Куфи. — Баку: Элм, 1981. — 84 с.
- 22 Мукаддаси. Ахсан ат-такасим фи марифат аль-акалим. (Лучшее из делений познания климатов) / Мукаддаси: сб. материалов для описания местностей и племен Кавказа. — Тифлис, 1908. — Вып. 38. — С. 1–130.
- 23 Нагиев Г.Г. Города Азербайджана и их укрепление во второй половине VIII–X вв. / Г.Г. Нагиев // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Сер. Гуманитарные науки. — 2017. — № 12. — С. 52–57.
- 24 Ибн-ал-Асир. Материалы по истории Азербайджана из «Тарих-ал-камиль». (Полного свода истории) / Ибн-ал-Асир. — Баку: Изд-во АЗФАН, 1940. — 184 с.
- 25 Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Ибн Хордадбех. — Баку: Элм, 1986. — 428 с.
- 26 Акташи А.М. Тарихи Дербентнаме / А. М. Акташи. — Махачкала: ИД «Эпоха», 2007. — 192 с.
- 27 Нагиев Г.Г. Средневековый город Гянджа (о фортификации города и социальной структуре) / Г.Г. Нагиев // Вестн. Моск. гор. пед. ун-та. Сер. Ист. науки. 2020. — № 4 (40). — С. 84–96.

Г.Г. Нагиев

Ежелгі және ортағасырлық авторлар Әзірбайжан қалаларының бекіністері туралы

Қала ерекше өмір салтымен, саяси, экономикалық, әлеуметтік-мәдени және интеллектуалды қызметімен, халықтың әртүрлі топтарының дүниетанымымен және дүниені қабылдауымен ерекшеленеді. Қалалардың пайда болуы, қала мәдениетінің қалыптасуы, қоғамдағы экономикалық, әлеуметтік-саяси, мәдени процестердің қала құрушы рөлі туралы сұрақтар тарих ғылымының өзекті мәселелері болып табылады. Ежелгі қалалардың тарихына қатысты сұрақтардың көпшілігін шешуде жазбаша дереккөздерді талдау әдісі ерекше маңызға ие. Ежелгі және ортағасырлық авторлардың баяндамаларында елдің табиғи байлықтары, байланыс жолдары, сауда қатынастары, саяси оқиғалар туралы, сондай-ақ қалалар мен олардың арасындағы қашықтық туралы, олардың әлеуметтік құрылымы, жоспарлануы, бекіністері және т.б. туралы құнды мәліметтер бар. Әртүрлі тілдерде қолжетімді жазбаша дереккөздерде Әзірбайжан ежелден жоғары дамыған қалалық мәдениеттің орталығы болғандығын көрсетеді. Олар негізінен негізгі сауда жолдарында, елдің стратегиялық сенімді аймақтарында, климаттық қолайлы аймақтарында орналасқан Әзірбайжан қалалары туралы

маңызды ақпаратты қамтиды. Шаһардың бекіністері өз уақытының барлық қажетті талаптарына сай болды. Қалалардың қуатты қорғаныс жүйесі, соның ішінде әртүрлі пішіндегі мұнаралары бар бекініс қабырғаларының бірнеше белдеуі, бақылау және сигнал беру мұнаралары мен құлыптары бөлек, жылдам шабуыл кезінде де, ұзақ қоршау кезінде де қару-жарақ пен дуал бұзатын машиналарды лақтырып, жаппай шабуылдарға сенімді түрде қарсы тұрды, – деп жазбаша деректермен дәлелденген. Мақалада ежелгі және ортағасырлық авторлардың Өзірбайжанның тарихи қалаларын қорғау жүйесіндегі бекіністер және олар туралы есептері қысқаша талданған.

Клт сөздер: Өзірбайжанның ежелгі және ортағасырлық қалалары, ежелгі Өзірбайжан қалаларының бекіністері, қорғаныс, Барда, Дербент, Шамахи, Ганджа, Габала, Бейлаган, Чола, «ұзын қабырғалар» туралы жазбаша дереккөздер.

H.H. Nagiev

Ancient and medieval authors about the fortifications of the cities of Azerbaijan

The city is distinguished by a special way of life, the specifics of political, economic, socio-cultural and intellectual activities, worldview of various segments of the population. Questions about the emergence of cities, the formation of urban culture, the city-forming role of economic, socio-political, cultural processes in society are topical issues of historical science. When researching most of the questions on the history of ancient cities, the method of analyzing written sources is of particular importance. The reports of ancient and medieval authors contain valuable information about the country's natural resources, routes of communication, trade relations, political events, as well as about cities and the distance between them, about their social structure, planning, fortifications, etc. The available written sources in different languages testify that Azerbaijan has long been the center of a highly developed urban culture. They contain important information about the fortified Azerbaijan cities, which were mainly located on the main trade routes, in strategically reliable areas, climatically favorable regions of the country. The defense of cities was a permanent and decisive factor. The fortifications of the cities met all the necessary requirements of their time. The powerful defensive system of cities, including several belts of fortress walls with towers of various shapes, detached observation and signal towers and castles, reliably resisted massive attacks, throwing weapons and battering machines, both during a swift assault and a long siege, as evidenced by written sources. The article briefly analyzes the reports of ancient and medieval authors about fortifications in the system of protection of the historical cities of Azerbaijan.

Keywords: ancient and medieval cities of Azerbaijan, written sources about the fortifications of the ancient cities of Azerbaijan, fortification, Barda, Derbent, Shamakhi, Ganja, Gabala, Beylagan, Chola, «long walls».

References

- 1 Nagiev, G.G. (2016). Oboronitelnye sooruzheniia srednevekovykh gorodov Azerbaidzhana: puti razvitiia i osobennosti evoliutsii [Defensive structures of medieval cities of Azerbaijan: ways of development and features of evolution]. Moscow, 75–84 [in Russian].
- 2 Nagiev, G.G. (2018). Razvitie fortifikatsii gorodov Azerbaidzhana v XI – nachale XIII vv. [Development of fortification of Azerbaijani cities in the XI – early XIII centuries]. Moscow, 30–36 [in Russian].
- 3 Strabon. (1994). Geografiia [V 17 knigakh]. Reprintnoe vosproizvedenie teksta izdaniia 1964 g. [Geography in 17 books. Reprint reproduction of the text of the 1964 edition]. Moscow, 509 [in Russian].
- 4 Pliny Secundus. (2018) Estestvennaia istoriia [Natural History]. Moscow, 767–795 [in Russian].
- 5 Aliev, K.G. (1987). Antichnye istochniki po istorii Azerbaidzhana [Ancient sources on the history of Azerbaijan]. Baku, 132 [in Russian].
- 6 Yakubovsky, A. Yu. (1926). Ibn Miskaveikh o pokhode rusov v Bardaa v 332/943–944 gg. [Ibn Miskaveyh on the campaign of the Rus in Bardaa in 332/943–944]. Leningrad, 63–92 [in Russian].
- 7 Gukasyan, V.L. (1968). O nekotorykh voprosakh istorii albanskoï pismennosti i literatury [On some questions of the history of Albanian writing and literature]. Baku, 85–100 [in Russian].
- 8 Mamedov, T.M. (1966). O letopisi Kavkazskoi Albanii [On the Chronicles of Caucasian Albania]. Baku, 47–52 [in Russian].
- 9 Armianskaia geografiia VII veka. (1877). [Armenian geography of the VII century]. Saint Petersburg, 84 [in Russian].
- 10 Istoriia khalifov Vardapeta Gevonda, pisatel'ia VIII veka. (1862). [The History of the Caliphs of Vardapet Gevond, a writer of the VIII century]. Saint Petersburg, 165 [in Russian].
- 11 Gandzakeci, K. (1976). Istoriia Armenii [History of Armenia]. Moscow, 357 [in Russian].
- 12 Egishe. (1971). O Vardane i voine armianskoi [About Vardan and the Armenian War]. Erevan, 192 [in Russian].
- 13 Movses Khorenatsi (1877). Armianskaia geografiia VII veka po R. Kh. (pripisyvavshaiasia Moiseiu Khorenskomu) [Armenian geography of the VII century A. D. (attributed to Moses of Khoren)]. Saint Petersburg, 154 [in Russian].

- 14 Sebeos (2006). *Istoriia imperatora Irakla* [The Story of the Emperor Heracles]. Riazan: Alexandria; Moscow: Tipografiia «Nauka» RAN, 398 [in Russian].
- 15 Ashurbejli, S.B. (1983). *Gosudarstvo Shirvanshakhov (VI–XVI vv.)* [The State of the Shirvanshahs (VI–XVI centuries)]. Baku, 343 [in Russian].
- 16 Kartlis tskhovreba (Istoriia Gruzii). (2008). [History of Georgia]. Tbilisi, 454 [in Russian].
- 17 Tabari (1989). *Tarikh ar-rasul va-l-mulk (Istoriia tsarei i prorokov)* [Tarikh ar-rasul wa-l-mulk (History of kings and prophets)]. Baku, 77–109 [in Russian].
- 18 Baladzori (1927). *Kniga zavoevaniia stran // Materialy po istorii Azerbaidzhana* [Book of the Conquest of countries // Materials on the history of Azerbaijan]. Baku, 42 [in Russian].
- 19 Yaqut al-Hamawi. (1983). *Mu'jam al-buldan // Svedeniia ob Azerbaidzhane* [Dictionary of Countries // Information about Azerbaijan]. Baku, 65 [in Russian].
- 20 Al-Istahri (1907). *Kitab masalik al-mamalik* [Book of Roads and Kingdoms]. Tbilisi, 1–73 [in Russian].
- 21 Akhmad ibn asam al Kufi. (1981). *Kniga zavoevanii* [Book of Conquests]. Baku, 84 [in Russian].
- 22 Mukaddasi (1908). *Akhsan at-takasim fi marifat al-akalim. (Luchshee iz delenii poznaniia klimatov)*. [Ahsan at-takasim fi marifat al-akalim. (The best of the divisions of knowledge of climates)]. Tiflis, 1–130 [in Russian].
- 23 Nagiev, G.G. (2017). *Goroda Azerbaidzhana i ikh ukreplenie vo vtoroi polovine VIII–X vv.* [Cities of Azerbaijan and their fortifications in the second half of the VIII–X centuries]. Moscow, 52–57 [in Russian].
- 24 Ibn-al-Asir (1940). *Materialy po istorii Azerbaidzhana iz «Tarikh-al-kamil»* [Materials on the history of Azerbaijan from «Tarikh-al-kamil» (The Complete Set of History)]. Baku, 184 [in Russian].
- 25 Ibn Khordadbekh (1986). *Kniga putei i stran*. [The Book of Ways and Countries]. Baku, 428 [in Russian].
- 26 Aktashi, A.M. (2007). *Tarixi Derbentname* [The History of Derbend]. Mahachkala, 192 [in Russian].
- 27 Nagiev, G.G. (2020). *Srednekovyi gorod Giandzha (o fortifikatsii goroda i sotsialnoi strukture)*. [The medieval city of Ganja (on the fortification of the city and social structure)]. Moscow, 84–96 [in Russian].

Д.З. Сагидуллаев*

Казан Федералдық университеті, Ресей
(E-mail: daryn_sagidullin@mail.ru)

Алтын Ордалық Жайық өңірінің климаты

XXI ғасыр жаһандық технология саласының қарқынды дами түскен ғасыры. Қазірде күннен-күнге жаңа технологиялық ашылулар орын алуда және бұлар ғылым саласына орасан зор үлесін қосып отыр. Климат пен топырақтану саласының ғылыми технологиялар есебінен дамуы, бүгінде, көптеген ғылыми жаңалықтарды ашуға мүмкіндік беруде. Ерте кездегі топырақ құрамында көміліп қалған өсімдік қалдықтарын қайта қазып алып, зертханадағы палинологиялық жұмыстардың ғылымға беретін нәтижесі мол. Қазіргі таңда археологияда кең таралған топырақтану саласының бұл бөлімі қола, темір дәуірлеріндегі және ортағасырлардағы обалар ішінде сақталған өсімдік үлгілері арқылы сол кездегі табиғи жағдайды, ондағы өзгерістерді, су деңгейлерінің құбылысын анықтай алуда. Мұндай зерттеулерден алтынордалық заман ескерткіштері де тыс қалмауда, обалар мен қала орындарынан алынған сынамалар қала өмірінің қаншалықты қолайлы болғандығын, халықтардың қозғалысын анықтауда жақсы көмек болуда. Осы негізде мақалада Жошы ұлысының Каспий ойпатындағы Жайықты жайлаған елді-мекендердің қандай табиғи жағдайда өмір сүргендігін анықтауға ұмтылыс жасалған. Каспий ойпатының топырақтық түзілімін сипаттай келе, ондағы ескерткіштердің орналасуына тоқталған. Сонымен қатар, Л.Л. Галкиннің Сарайшық пен Ақтөбеден споралы-тозаңды сынақтарының палинологиялық зерттеу нәтижесі қаралып, оны осы аймақ бойынша жүргізілген басқада зерттеу нәтижесінде талқылау жүргізілген. Қорытындысында сол кездегі, Жайық өңірінің табиғи жағдайы анықталған.

Кілт сөздер: Алтын Орда, Жайық, Жошы ұлысы, Сарайшық, Ақтөбе-Лаэти, Жайық қалашығы, Жалпақтал, қазба жұмыстары, палинология, климат.

Kipicne

Адамзат тарихында табиғаттың алатын орыны орасан зор. Табиғатпен ұштасып, табиғаттың тынысымен бірдей тіршілік ету адамзат тағдырына шешуші әсер беріп отырды. Тарихтың бір уақытында табиғаты қолайлы өңірлердің бір кезеңде табиғи құлдырауға ұшырап, иесіз қалған кездері аз емес. Сол секілді, бүгінде зерттеушілердің назарындағы біздің тарихымыздағы Жошы ұлысының орталық аймағы — Жайық бойының табиғи жағдайының қаншалықты тиімді болғаны қызықтырмай қоймайды.

Біз қарастырмақ Жайық Каспий ойпаты кеңістігінде орналасқан. Бұл аймақтың ашық теңіздерден қашықтығы табиғаттың күрт континенталдығына әсер етіп отыр, сондықтан өңірге табиғаттың қатты құрғақтылығы тән. Каспий ойпаты Жошы ұлысының ең төмен бөлігі болып табылады. Ойпаттың солтүстік бөлігі нөлге жақын болса, оңтүстігі Каспий жағалауына қарай минус 26–29 м дейін төмендейді.

Каспий ойпатындағы топырақтың қалыптасуына Каспий трансгрессиясының шөгінділері, сыртқы саздар, ежелгі және қазіргі аллювий және делювиалды, элювиалды шөгінділер қатынасады. Каспий трансгрессиясының шөгінділері Каспий маңында кең таралса, сыртқы саздар ойпаттың солтүстігінде жалпы сырттың сілемдері бойында орналасқан. Элювиалды шөгінділер өзен аңғарларымен, жартастармен және арқалықтармен шектелген.

Каспий трансгрессиясының шөгінділері хвалындық және хазарлық қабаттарына бөлінеді. Хвалын қабаты хлоридтерге бай сары-қоңыр сазды келсе, Каспийге жақын орналасқан хазар қабаты, негізінен, құмды түзілімдерден тұрады [1; 4–10].

Топырақтың аймақтық сипаттамасы бойынша Каспий ойпаты қоңыр және ашық қоңыр топырақтарға жатады. Бірінші аймақ құрғақ бетегелі дала, ал екінші аймақ шөлді даланы білдіреді. Бұлардан басқа интразональды: сортаң, сортаң-уытты және шалғынды топырақтар кең таралған.

Қоңыр топырақты аймағы Каспий ойпатының солтүстік бөлігін алып жатыр, сонымен қатар Еділ мен Орал өзендерінің сыртқы бөлігі, Орал асты үстірті жатады. Қоңыр топырақты аймақтың

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: daryn_sagidullin@mail.ru (Д.З. Сагидуллаев)

табиғаты қара топырақты аймақ табиғатына қарағанда жылы және құрғақ, бірақ ауыспалы. Мұнда орташа жылдық температура $+5^{\circ}$ шамасында және жауын-шашын мөлшері 300 мм-ге жуық.

Мұнда топырақ түзуші жыныстар сырттық саздар, Каспий трансгрессиясының шөгінділері, Орал асты үстіртінің бор шөгінділері, ұсақ шоқылықтың әртүрлі ежелгі жыныстарының элювийлері.

Аймақтың солтүстік жартысы негізінен Лессинг қауырсынды шөптері мен типчактық бетеге-селеу далалы болып келеді. Оңтүстік жартысына дәнді-жусанды өсімдіктер таралған, ақ жусан өседі. Ағаштар, әдетте, бұл аймаққа мүлдем тән емес болғанымен ормандар, қарағай ормандары біршама кездеседі.

Қоңыр топырақ аймағы бетегелі және дәнді-жусанды далалармен сәйкес келетін қара-қызғылт және ашық-қызғылт топырақтардың субзондарына бөлінеді.

Қара қоңыр топырағы қоңыр аймақтың солтүстік бөлігін, *ашық-қызғылт* топырақ оның оңтүстік бөлігін алып жатыр. Қара қоңыр және ашық қоңыр топырақтардың субзондарының арасындағы айырмашылық, ең алдымен, өсімдіктердің табиғатында айқын көрінеді. Бұл субзона шөпті, жусан өсімдіктері бар тың топырақты болып келеді.

Ашық-қызғылт топырақ аймағы табиғатының құрғақтығы және топырақ жамылғысының кешенділігінің артуына байланысты егіншілікке жатпайды. Ауыл шаруашылығы суару жағдайында ғана мүмкін, бірақ бұл үшін суару көздері жеткіліксіз. Сондықтан қазіргі уақытта ол мал шаруашылығына қолайлы.

Каспий ойпатының ортасы және Каспийге дейінгі аумақты *ашық-қоңыр топырақ* алып жатыр, ал бұл шөлді дала. Кейбіреулер мұны жартылай шөл деп те атайды.

Ашық қоңыр топырақты аймақтың орташа жылдық температурасы $5-7^{\circ}$ аралығында, жауын-шашынның орташа жылдық мөлшері көктем-жаз максимумымен шамамен 150 мм Солтүстік аймақтарға қарағанда климаттың құрғақтығы тән.

Каспий маңы ойпатының көп бөлігі, Ембі үстірті ашық қоңыр топырақ аймағына жатады. Топырақ түзуші жыныстар Ембі үстіртінің шөгінділері және ежелгі ұсақ шоқылық жыныстардың элювийлері болып табылады. Өсімдікті қабаты бұл астық тұқымдастар: Лессинг бетегесі мен жұқа еркекшөптер және шамалы, бар болғаны 10–15 % өсімдік жамылғысы бар жусанды дала. Жердің шөптілігі қатты сиреген, тұздықтар аз. Ашық қоңыр топырақ аймағы тек мал шаруашылығына қолайлы.

Каспий ойпаты өзендерінің көпшілігінде дамыған аңғарлар бар. Олардың аз ғана бөлігі, мысалы, Үлкен және Кіші өзендерде аңғарлар көрінбейді. Бұл өзендерге қатысты олардың жанында, Каспий маңы ойпатының жартылай шөлінде бола отырып, жақын жерде өзен бар екенін мүлдем сезбеуге болады [1; 12–36].

Өзен аңғарлары көбінесе өзен аңғарынан өзен аралық су бөлінетін кеңістіктерге ауысуды білдіретін көп немесе аз тегіс беті бар террастармен шектеседі. Өзен террастарының саны мен ені әртүрлі. Жайықтың орта және төменгі ағысында үш террастарлар айқын көрінеді (И.П. Герасимов оларды тіпті жетеуге дейін санаған). Өзен террастарлары әдетте ежелгі аллювийден тұрады, ал қазіргі аллювий тікелей өзен аңғарларында орналасқан.

Өзен аңғарларында немесе жайылмаларда жалпы қабылданған түсінікке сәйкес үшке бөлінеді: өзен, орталық және террас алды алқаптары. Жалпы, алқаптарда топырақтың шалғынды түрі басым, бірақ өзен аңғарының аталған бөліктері топырақ жамылғысының сипатымен бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді [1; 53–57].

Осы Каспий ойпаты табиғаты жөнінде А.И. Левшин былай деп жазады: «бұл елдің климаты екі қарама-қайшылықты біріктіруінде ерекше: қыстың қатты суығы және жазда шамадан тыс ыстығы... Оралға жақын аймақ солтүстікке жақын болса да, бірақ кейде күнде 50° Реом. және көлеңкеде 34° дейін таралатын жаздың қатты ыстығы таңқаларлық емес. Мұндай температурада сіз күн сәулесімен қыздырылған темірге қол тигізе алмайсыз, ал құмның қатты қызатыны соншалық онда жұмыртқа пісіріледі. Біз бұл тәжірибені өзіміз жасадық... Осындай шектен шыққанына қарамастан, біз сипаттаған елдің климаты сау, ауасы таза. Тек қана ел тұрғындар ғана емес, сонымен бірге барлық шетелдіктер толықтап, өздерін мықты сезінеді. Ал жыл мезгілдерінің өзгеруімен ыстықтан суыққа ауысу тез жүретіндігі одан да керемет. 1820 жылы 20 қазанда Елек шыңына жақын жерде біз күннің аптап ыстығына шағымданып, оған таң қалдық; ал сол айдың 28 немесе 29-ы күндерінде біз шамамен жүрдік: кенеттен қыс орнап, наурыз айына дейін жалғасты. Мұндай ауысулар сирек емес; бірақ жылдың бір уақытын басқасына ауыстырған кезде, ол климатты тұрақсыз етпейді. Бұл елдегі жыл

мезгілдерін келесі жалпы ережеге келтіруге болады: көктем қысқа, жаз құрғақ және ыстық; күз жаңбырлы; қыста суық тұрақты, құрғақ және ұзақ» [2; 6–10].

Ал топырақтық қабатын сипаттауда, Левшин, түсінікті болу үшін оны үш жолаққа бөлді. Біздің зерттеу тақырыбымызға ең жақыны екінші жолақ. Әрі қарай ол былай деп жазады: «екінші жолаққа біз солтүстік пен батысын Оралмен шектелген кеңістікті, ал оңтүстік пен шығысын Мұғалжар тауынан Орск бекінісі және Бударинский форпостына дейінгі жолақтарды қосамыз. Ол көптеген өзендер мен бұлақтармен суарылатын саздан тұрады, сондықтан шөпке мол; егіншілікке арналған көптеген жерлерге ие және ол саяхатшыларға, отынды санамағанда, өте қолайлылық әкеледі: Електің жағасында өсетін бірнеше бұталы ағаштардан басқа, онда ормандар мүлдем жоқ...» [2; 15–16].

Алтын Орданың Жайық бойы табиғатының қазіргі таңдағы жай-күйі жоғарыда сипаттағанымыздай. Әрине, өңірдің топырақтық қабаты, оның құрамы түбегейлі өзгеріске ұшырауы ұзақ үрдіс болғанымен, әлемдік табиғи жағдайдың күрт құбылуы өз әсерін тигізбей қоймайды. Сондықтан XIII-XIV ғасырлардағы Жошы ұлысының осы өңір табиғатының қолайлығын анықтау маңызды.

Мақсаты

Жайық бойындағы Жошы ұлысы ескерткіштерінің XIII-XIV ғасырларда қандай табиғи жағдайда өмір сүргендігін анықтау.

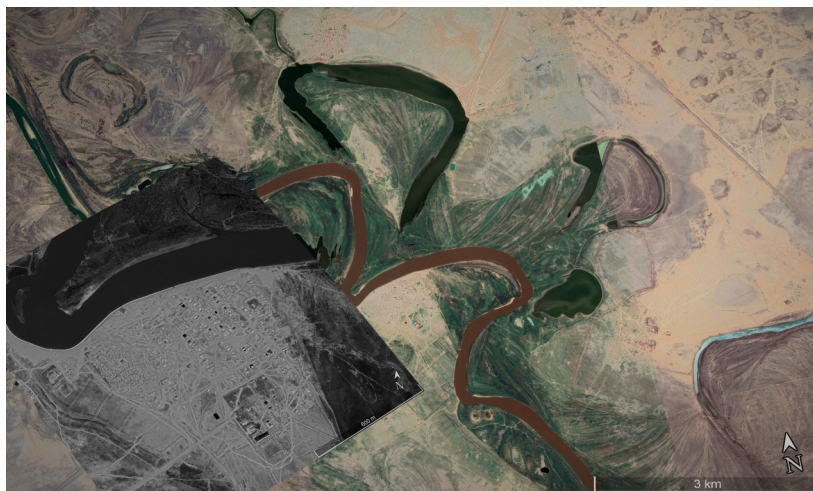
Әдіснамасы

Зерттеу жұмысы Қазақстанның топырақтық жағдайы және Сарайшық пен Ақтөбе-Лаэтиден Л.Л. Галкиннің алған палинологиялық сараптама қорытындысын осы өңірлерде жүргізілген басқада зерттеу жұмыстарының нәтижелерімен салыстыру-сәйкестендіру арқылы жазылды.

Нәтижелері

Бүгінгі таңда археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде бізге алтынордалық Сарайшық, Жайық, Жалпақтал, Ақтөбе-Лаэти қалашықтарының орналасқан орыны мен ауқымы белгілі. Алайда, қазіргі таңдағы табиғи жағдайдың ортағасырлардағыдан қаншалықты айырмашылығы болды? Не себептен қазірде бізге егіншілікке қолайсыз деп есептелетін мекендерде қалалар шоғырланды? Сонымен қатар, ол кездегі табиғи жағдайдың артықшылығы неде? — деген сұрақтар жауап іздеуді талап етеді.

Жайық бойындағы ескерткіштердің орналасуы. *Сарайшық қалашығы* Атырау қаласының 50 шақырым жердегі Сарайшық аттас ауылда, Жайықтың оң жағалауында биік жар ретінде орналасқан (N47°30'07,48», E51°43'57,45»). Қалашық Жайық пен бұрынғы Сорочинск өзендерінің ортасында орын тепкен. Алайда Жайықтың арнасы белгілі бір уақыт өте өзгеруіне байланысты және арнасының тереңдеуі себепті Сорочинск өзені аңғары құрғап қалған. Қазіргі таңда Жайықтың әсерінен Сарайшық өзінің көп бөлігін жоғалтып отыр. Қалған бөлігі шағын биіктік ретінде көрініс тауып, ауыл үйлері, мола-мазарлары орналасқан орын ретінде жатыр (1-сур.).

1-сурет. Сарайшықтың көрінісі

1981 жылғы Л.Л. Галкиннің жүргізген барлау жұмыстарында былай деп көрсетеді: «Мәдени қабаттың жағалау көрінісі 700 м бойына байқалады... Осы қашықтық арасындағы мәдени қабаттар біркелкі емес. Ең қалың мәдени қабат 200-ден 400 м арасында. Ол бұл жерде 5 м дейін қабатты құрайды. XIII-XIV ғасырлар мәдени қабаты негізінен кейінгі уақыттардағы мазарлар құрылысы себебінен бүлінген... Жыл сайынғы ағыс кесірінен жағалау тізбегі мәдени қабаттармен бірге 1,5–2 м-ден кем емес бөлігінен айырылып отырады. Жергілікті тұрғындардың айтуынша соңғы 80–100 жыл ішінде Жайық Сарайшықтан және онымен аттас қалашықтан 200 м-ден кем емес жағалау бөлігін алып кеткен» [3; 34–37].

Соңғы жылдардағы Сарайшықты сақтау жұмыстарының нәтижесінде жағалау бөлігіне ағыстан қорғау құрылымдары салынып, қалған мәдени қабаттарды зерттеу жұмыстары жалғасуда.

Жайық қалашығы Круглоозерное кентінен 2,5 км (тікелей бағытта) солтүстік-шығыста, Орал қаласының (Курени) оңтүстік шетінен 10 км және Сары таудың оңтүстік етегінен 1 км жерде орналасқан (N51°06'15,94», E51°19'13,50»). Қалашық Круглоозерное селосынан солтүстігі төменгі хвалын жасындағы теңіздің аккумулятивті жазығында орналасқан. Ол Жайық өзенінің үлкен ағынынан пайда болған, террас алдық жайылмасын құрайтын, байырғы жағалаудың бетінде орналасқан. Айта кету керек, мұндағы террастар аталған каналмен толығымен шайылған және аңғардың баурайында, Оралдың жоғарғы және төменгі жағында орналасқан. Одан әрі Жайық өзенінің арнасына қарай орталық, содан кейін арна маңы жайылмалары кезектесіп орналасады. Қалашық маңындағы топырақ қою қоңыр, қалыпты. Қазуға ұшыраған биік учаскелерде қою қоңыр, сортаң шайылған. Оның солтүстік-оңтүстігі және оңтүстік-шығыс жақтары террасаның баурайымен шектелсе, ал басқа жағында табиғи жартастар бар. Құрылыстың айқын іздері байқалатын алаң 220x340 м құрайды (2-сур.).

Жер бетінде биіктігі 0,3-тен 0,6 м-ге дейін әртүрлі орналасуы мен өлшемдері бар жеке төмпешіктер бар. Алынған беткі топырақ қабаты 20–30 см құрайды.

2-сурет. Жайық қалашығы

Оңтүстік және оңтүстік-шығыстан қала аумағын Жайық өзені террасасының еңісі, ал басқа жағынан — табиғи жыралар қоршайды. Аумақ бойынша жасанды қоршаулардың іздері табылған жоқ. Құрылыстың айқын іздері байқалатын алаң шамамен 7–8 га құрайды. Қазір бұл биіктігі 0,3-тен 0,6 м-ге дейін әртүрлі орналасуы мен өлшемдері бар жеке төбелер. Қалашықтан батысқа қарай 2 км жерде Сары таудың үстінде қалалық қорым орналасқан, онда биіктігі 0,2–0,3 м дейін дөңгелек төбешіктерге айналған мазарлардың қалдықтары ерекшеленеді, олардың беті тегістелген және күйдірілген кірпіштің сынықтарымен, бір кездері мемориалдық ғимараттардың қабырғалары мен күмбездерін безендірген глазуурлық тақтайшалар шашылған [4; 138–139].

Жалтақтал қалашығы Батыс Қазақстан облысының Қазталов және Жаңақала аудандарының шекарасында орналасқан (N49°07'52,10», E49°44'17,64»). Құрылымы түсірілім қалашық ауданы 68 га жететіндігін көрсеткен. Қалашық Сарыөзен мен Қараөзендердің көптеген ірілі-ұсақты көлдер мен көлшіктерге таралған бөлігінде орын алған. Су қоймаларының көптігі және айналасындағы обалардың көптігі бұл қалашықтың шашыраңқы күйде орналасқанын көрсете алады (3-сур.).

3-сурет. Жалпақтал қалашығы

Қалашықтағы Д.В. Марыксиннің қазба жұмыстары жүргізілген бөлігінің алып жатқан аумағы ұзындығы 1 км жуық, ені 300 м-ге дейін. Төңірегінде табиғи диаметрі 2 км жуық екі су қоймалары қоршап тұр. Қалашықтың орталық бөлігінде биіктігі 2 м, диаметрі 50 м-ге жететін бірнеше төмпилер мен көптеген шағын төмпешіктер орналасқан. Қалашықтың мәдени қабаты 0,2–0,3 м-де басталады. Бүгінгі таңда қалашықтағы қазба жұмыстары жалғасын таппауда [5; 4].

Ақтөбе-Лаэти қалашығы Атырау қаласы Жұлдыз ықшам ауданының шығысында, «Орбита» станциясының солтүстігінде орналасқан (N47°10'39,21», E51°58'48,02»). Қалашық 200–250 м меридиандық бағытта және ескі арнаның батысында жайғасқан. Ескі ағыс қалашықты батысынан, солтүстігі арқылы шығыс жағынан айнала өткен. Қалашық тақырдан 1–1,5 м биіктіктегі төмпиде тұр. Қалашықтың жоспары бойынша 42 тұрғын үйлердің орталық көшені бойлай 200 м-ге созылса, ені шамамен 80 м-ге жетеді. Қалашықтың өмір сүруі тоқтаған соң оның үстіне мұсылман бейіттері қалыптасқан [6; 2–3].

Жайық бойындағы алтынордалық қалашықтар негізінен су қойнаулары мен өзен-көлдер айналасында орналасқан, алайда бүгінде олардың көпшілігінде табиғаттың өзгеруінен құрғақшылық болып, су көздерінен алшақтап қалған (4-сур.).

4-сурет. Ақтөбе-Лаэти қалашығы

Споралы-тозанды талдау нәтижелері. 1977 жылы ҚазКСР ҒА Тарих, археология және этнография институтының ұйымдастыруымен Л.Л. Галкин басқарған Ақтөбе-Лаэти қалашығындағы кезекті археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Сол жылғы зерттеу жұмыстарынан қорытындысы бойынша Ақтөбе және Сарайшық қалашықтарын споралы-тозанды талдау жұмыстарын жүргізу мақсатында үлгілер алынған.

Қалашықтардағы қазба жұмыстарынан алынған 20 үлгі палинологиялық әдіспен зерттеліп, оларды техникалық өңдеу пост-Гричуктың сілтілік сепарациялық әдісімен, кейіннен Эрдман бойынша ацетализдік өңдеумен жүргізіледі. Талданған 20 үлгінің 14-інде тозаң түйірлері мен споралары табылып, ал 10 үлгідегі микрофоссилдер талдау нәтижелерін статистикалық тұрғыдан дұрыс өңдеу үшін жеткілікті мөлшерде есептелді (1 үлгіге 261-ден 483 дәнге дейін). Микрофлоралық қалдықтардың бұл концентрациясы спектр компоненттерінің пайыздық қатынасын есептеуге мүмкіндік берді. 4 сынамада тозаң мен спораның аз мөлшері болып (1 үлгіге 50-ден 191 дәнге дейін), алайда зерттелетін шөгінділердің пайда болу уақыты өсімдік жамылғысының табиғатын бағалауға мүмкіндік берді. Бұл үлгілерде есептеулер 4–5 әйнектен жүргізіліп, кейде бүкіл тұнба көрінді. 6 сынамада тозаң мен споралар табылған жоқ.

Зерттелген үлгілердегі тозаң мен споралардың құрғақ аудандар үшін ерекше жоғары концентрациясы, сондай-ақ микрофоссилдердің салыстырмалы түрде жақсы сақталуы құрғақ жағдайлар үшін сирек кездесетін құбылыс болып табылады. Зерттелген үлгілердегі тозаңдар мен споралар аз ғана дәрежеде минералданған, тозаң дәндерінің экзинасы тіпті *Namipneue* сияқты жұқа экологиялық формаларда да жақсы сақталған. Соңғы жағдай тозаңды анықтаған кезде дәнді дақылдардың мәдени формаларын бөліп алуға мүмкіндік берді. Мұны анықтаған кезде біз Р.В. Федорованың «Мәдени дәнді тозаң морфологиясының кейбір ерекшеліктері» атты жұмысына сүйенген, *сондай-ақ қазіргі заманғы өсімдіктердің тозаң жинақтарын қолданған. Дәндердің мөлшері, экзинаның қалыңдығы, тері тесігінің құрылымы және басқа да бірқатар белгілер ескерілген.*

Ақтөбе және Сарайшық қалашықтарынан алынған үлгілерді зерттеу кезінде микрофоссилдердің сақталуында және үлгілердің тозаң мен споралармен қамтамасыз етілуінде кейбір айырмашылықтар байқалған. Сарайшық қалашығындағы ағыстан ашылған бөлігінің үлгілері тозаң мен спораның біршама үлкен концентрациясын, сонымен қатар олардың сақталуының біршама нашарлығын көрсеткен. Ақтөбе қалашығындағы қазба жұмыстары кезінде алынған үлгілерді талдау зерттелетін шөгінділердің қалыптасу кезеңінде аймақтың өсімдік жамылғысының әртүрлі даму кезеңдерін сипаттайтын 3 палинологиялық кешенді анықтауға мүмкіндік берді.

Осылайша, Ақтөбе қалашығындағы қазба үлгілерін талдау кезінде алынған палинологиялық деректер оның мәдени қабаттарының қалыптасу кезеңінде Солтүстік-Шығыс Каспий жағалауында өсімдіктердің өзгеруінде көрініс тапқан климаттың ауытқуы болғанын көрсетеді. Соңғысы үшін, шөлді шөлейт ландшафттармен және ксерофильді формалардың көптігімен сипатталған, соңғы голоцен кезеңінде аймақтың өсімдік жамылғысының өзгеруі немесе қозғалысы туралы айтуға мүмкіндік беретін кең амплитудасы байқалмайды. Бірақ формациялардың ішіндегі белгілі сапалық және сандық өзгерістер, сөзсіз, климаттық өзгерістер аймақтың негізгі климаттық көрсеткіштеріне әсер ететіндей маңызы болған уақыты I және, әсіресе, III палинокомплекстерге сәйкес келетін шөгінділердің қалыптасу кезеңінде орын алған және айтарлықтай болған.

III палинокомплекстің қалыптасу уақытының палинологиялық және палеоклиматтық көрсеткіштері келесідей:

Уақыт	Pd %-да	Pt %-да	S %-да	Ke %-да	Жылдық орташа температура, °С	Жылдық орташа жауынның мөлшері, мм	Жылдық орташа температураның қазіргімен салыстырғандағы өзгерісі	Жылдық орташа жауынның қазіргеден айырмасы
Қазіргі	3	97	–	3	14–15	116–180		
Соңғы галоцен	26	93	1	27	9–13	266–330	2,3	150

Мұндағы P — шөпті және бұталы өсімдіктердің тозаңының орташа пайызы.

Алайда, алынған мәліметтерді алдын-ала талдау деп қарастыруға болатындығын ескеру керек, өйткені орман өсіру коэффициентін құрайтын сенімді палинологиялық көрсеткіштерді алу үшін спектрлердің жеткілікті мол (15 немесе одан да көп) саны қажет.

Сарайшық қалашығының қазбасынан алынған үлгілерді палинологиялық зерттеу нәтижелері бірнеше палинологиялық кешендерді де анықтады. Үлгілер Сарайшық кентінен Орал ағысы бойынша 500 м жоғары Сарайшық қалашығының солтүстік шетіндегі Жайық өзені алқабының оң жақ бортындағы ағыстан ашылған бөліктен алынды.

Тозаң мен споралардың статистикалық нақты саны бар (1 үлгіге 371–437 дән), өзен сағасынан 3,2 м биіктіктегі V қабатының төменгі бөлігінің екі үлгісінің спектрлері (№ 6 және 7 үлгілер) жоғарыдағылардан біршама ерекшеленеді. Орман флорасының іздері оларда айтарлықтай байқалады. Ағаш тозаңының пайыздық мөлшері 19 % жетсе, астық спораларының жалпы санының 9 % құрайды.

Егер біз бұл кешенді алдыңғы аллювиалды шөгінділерден алынған кешенмен салыстырсақ, онда жоғарыда аталған аллювиалды шөгінділердің спектрлерінің қалыптасуын ескергенде, бұл кешендегі табиғаттың салқындауы мен ылғалдану кезеңі айқын көрінеді.

Бұған ағаш тозаңдарының санының көбеюі және осы топтың әртүрлі флористикалық құрамы, споралардың әртүрлі жиынтығы, кейбір ксерофиттердің тозаң спектрлерінің құрамынан жоғалуы, ылғалды өсімдіктер тозаңының болуы, шөптердің сандық шағын тобының сапалық әртүрлілігі және басқа да бірқатар белгілер дәлел бола алады.

Спектрлерде орман флорасы орташа ксерофильді (дала) өсімдіктердің жалпы фонына, сонымен қатар *Picea Ericfles*, *Sphagnum*, *Zycogodium* және басқалары сияқты бореалды элементтердің қатысуымен қабаттасады. Өзен арқылы тозаңдарды (мысалы, бореалды формаларды) алып келу аймақтың өсімдік жамылғысындағы орман өсімдіктерінің позициясын күшейткендей әсер береді. Шөгінділердің генезисі осы кезең үшін палинологиялық және палеоклиматтық көрсеткіштерді есептеуді қиындатады.

Осылайша, екі жағдайда да (Ақтөбе қалашығындағы III қазба кешені және Сарайшық қалашығындағы II қазба кешені) XIII ғасырдың басында орын алған табиғаттың салқындауы мен ылғалдануының бірдей кезеңі туралы сөз болып отыр.

Сонымен, қорытындылай келе, Солтүстік-Шығыс Каспий жағалауында соңғы голоцен кезеңінде өсімдік жамылғысының дамуының бірнеше фазаларының бар екені анықталды. Аймақтың өсімдік жамылғысында түбегейлі өзгерістер байқалмаса да, бұл фазалар, тиісті шөгінділердің спора-тозаң спектрлерімен анықталды және өсімдіктердің климаттың өзгертуіндегі реакциясы болып табылды. Мысалы, соңғы голоценде (XIII ғасырдың басы) аймақ климатының салқындауы (орташа жылдық температура бойынша 2,3 °C) және ылғалдануы фазасы (жауын-шашын мөлшерінің жылына 150 мм артуы) орын алды. Аймақтың соңғы голоцен кезеңінде климаттың айтарлықтай аз ауытқуы тіркелді.

Бір қызығы, дәнді дақылдардың тозаңдарының ең көп мөлшері климаттың салқындауы мен ылғалдануы кезеңінде пайда болған шөгінділерде кездескен, бұл кезде климаттың аридтілігін жұмсарту егіншіліктің дамуына, соның ішінде дақылдарды өсіруге ықпал еткен көрінеді.

Алынған тұжырымдар үлгілердің өте шектеулі санына негізделгенін тағы ескере келе, оларды неғұрлым ауқымды материалдармен одан әрі нақтылауды қажет етеді деген шешімге келеді [7; 24–42].

Талқылау

1977 жылғы Л.Л. Галкиннің Сарайшық пен Ақтөбе-Лаэти қалаларынан алынған споралы-тозаң сынақ үлгілерін зерттеу нәтижелері Алтын Орданың тарих сахнасында пайда болған кезеңі әлемдік табиғи құбылыстардың өзгеріп, Еділ мен Жайық бойындағы табиғи жағдайдағы өсімдіктік қабатқа тиімді салқындық пен ылғалдылықтың болғанын көрсетіп отыр. Бұл дегеніміз жылдық орташа температураның төмендігі және орташа жауынның молдығынан қазірде егіншілік мүмкін болмайтын Сарайшық пен Ақтөбе орналасқан аймақтарда астық өнімдерін алуға табиғи жағдай болғандығын білдіреді.

Еуразия даласындағы табиғи құбылыстың, құрғақшылықтан ылғалдылыққа өту кезеңі жөнінде көптеген іздеу жұмыстары жүргізілді. Ең алдымен мұндай зерттеу жұмыстары ежелгі топырақтық құрамды палинологиялық сараптар нәтижесінде алынады. Мысалы, Алтын Орда астанасы Сарай әл-Джедидтің төңірегінен алынған сынақ нәтижесінде бұл маңайдағы табиғаттың құрғақтануы мен ылғалдануы ауыспалы түрде соңғы елу ғасыр бойы жүріп отырғанын, ал соңғы ылғалдану үрдісі XI-

XII ғасырларда бастау алып, алтынордалық XIII-XIV ғасырларда Еділ бойы далаларында жоғарғы деңгейлі атмосфералық жауын-шашынды табиғи оптимум болғандығын көрсеткен [8; 195].

Голоценнің екінші жартысы дәуіріндегі оңтүстік-шығыс шөлді орыс далаларындағы топырақтың химиялық және микробилологиялық құрамын зерттеудің нәтижесінде энеолит дәуірі (б.з.д. 4200–4100 жж.) мен ортағасырлар дәуірінде (б.з. 1300 ж.) табиғаттың қазіргіге қарағанда ең ылғалды уақыты болғандығын анықтады [9; 60].

Л.Н. Гумилевтің пайымдауынша ортағасырлардағы табиғи циклондық өзгерістердің есебінен, аридтік зоналардағы ылғалдану жүріп отырған. Циклондық құбылыстардың өзгерісі Әмударияның Сарықамыс ойысы арқылы Каспийге құйылуы, XIII-XIV ғасырлардағы теңіз деңгейінің ең жоғарғы минус 19-ға жетуіне себепші болып, Еділ мен Жайық далаларындағы ылғалды ауа райының орнығуына себепші болды дейді [10; 81–90].

Каспий маңы топырақ құрамындағы тарихи кезең бойынша карбонаттарының динамикасын анықтаған келесі зерттеу нәтижесінде Еділ бойындағы ортағасырлардағы топырақтағы карбонаттардың өзгеру динамикасы ортағасырлардағы осы маңайдағы ылғалданудың болғандығын көрсеткен [11; 54–64]. Голоценнің ортағасырлық кіші климаттық оптимумының мүмкін себептерін анықтауға тырысқан В.М. Федоров пен П.Б. Гребинниковтың болжамынша бұл табиғи құбылыстың орын алуына қыс кезіндегі күн сәулесінің меридианалдық бағытта өзгеруі себепті, солтүстіктегі мұздақтардың еруі есебінен басталған деп болжайды [12; 395–405]. Еділ бойындағы обалардан алынған топырақ сынамаларының берген нәтижесі бойынша алтынордалық кездегі жауын-шашын мөлшері қазіргіден 70–100 мм жоғары болып, Еділ мен Дон аралығында жылына орташа есеппен 420–450 мм түскен болса, Еділдің шөлді аймағы, Жайық жағында 350–400 мм жауын түскені анықталды. Осынған сәйкес «ортағасырлық климаттық оптимумның» шарықтау шегі XIII ғасырға келсе, XIV ғасырдың соңы мен XV ғасырда кезекті құрғақшылық басталған [13; 966–970]. Орталық Еуразия мен Алтын Ордадағы табиғаттың өзгеруін қарастырған Юлай Шамильұлының зерттеуінше ортағасырлардағы климаттық оптимум 1280 жылдарда аяқталып, Алтын Орданың астық өндірген оңтүстік аймақтары құрғақшылыққа ұшырап, Еділдің қазіргі Саратов бойы жаңа астық өндіретін орталыққа айналғандығын атайды [14; 6–25].

Келтірілген мәліметтер нәтижелеріндегі зерттеу әдістерінің әртүрлілігіне қарамастан, барлығының ортақ көрсеткіші — ол ортағасырлардағы Каспий ойпатының ылғалдылығы артып, қонысқа қолайлы болғандығын анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жайық бойындағы алтынордалық қала-ескерткіштері су қойнауларында, табиғаты өте қолайлы аймақтарда орналасқан деп танымыз. Дегенмен, бүгінгі таңдағы құрғақшылықтың күшеюі, бізге, осы Алтын Орда заманында бұл қалалардың сол маңайларда орын тебуінің қандай себептері болғандығы қызықтырып келеді.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйенсек, Еділ мен Жайық аралығы өзінің табиғи түзілімі бойынша Каспий ойпатында орналасқан және ашық теңіздермен тікелей байланысы болмағандықтан ауа райы бұл өңірлерде күрт құбылмалы және жазы өте ыстық, қысы қатты суық болып келеді. Алайда, табиғи құбылыстардың өзгеріп тұруы әр кезеңде Каспий ойпатындағы климаттық жағдайының ауысып тұруына түрткі болып, сол себепті әр уақытта бұл мекенге халықтардың шоғырлануы әртүрлі болып отырған. Сарайшық пен Ақтөбе-Лаэти қалашықтарынан алынған споралы-тозаң сынақтарының нәтижелері көрсеткендей Каспий жағалаулары бойы Жошы ұлысының бастапқы кезеңінде табиғаты жайлы, орманды, егіншілікке сай болған. Демек, IX ғасырдан бастау алған «ортағасырлық климаттық оптимум» Еділ мен Жайық даласына көптеген көшпелі халықтарды қоныстандырып келді. Ал XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығынан кейінгі пайда болған Жошы ұлысының хандары бұл мекенді өздерінің орталығы ретінде таңдауының бір себебі осы табиғаттың жайлылығында болғаны. 1280 жылдардан басталған құрғақшылық кезеңінің біртіндеп күшеюі әсері Еділ мен Жайық бойын жоғарылай қоныстануға алып келген болу керек, өйткені Еділ бойындағы ірі қалалардың негізгі тіршілік көзі сауда болса, астық өнімдерінің экспорты басты тауар айналымында болған және қалалардағы халық санының көбеюі астық өнімдерінің сұранысын одан әрі арттырды. Ол өз кезегінде халықтың астық өнімдерін өсіруге қолайлы орындарға жайғасуына алып келді. Ал, Жайық бойындағы қалаларда урбанизация қарқынды болмағанымен Сарайшықтағы астық дақылдарының табылу осы жерлерде де егіншіліктің болғандығын көрсетті. Жайық пен Жалпақталдан алынған палинологиялық нәтижелердің жоқтығына қарамастан, жақын өңірлердегі

зерттеу нәтижелері бұл жерлерде де табиғаттың қолайлығына және қазіргі кезеңде ылғалдылығына көз жеткізеді. Болашақтағы зерттеу жұмыстары бұл жерлердегі егіншілік іздерін көрсетеді деген үміттеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Дурасов А.М. Почвы Казахстана / А.М. Дурасов, Т.Т. Тазабеков. — Алма-Ата: Кайнар, 1981. — 152 с.
- 2 Левшин А.И. Описание киргизь-казачьихъ, киргизь-кайсацкихъ, ордь и степей Ч. I. / А.И. Левшин. — СПб.: Изв. географическая, 1832. — 264 с.
- 3 Галкин Л.Л. Отчет о работах Волго-Уральской экспедиции Института археологии АН СССР в 1961 г. в Гурьевской области Казахской ССР / Л.Л. Галкин. — Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 1981. — Ф. 11. — Оп. 2. — Д. 1905. — Св. 146. — Л. 34–37.
- 4 Байпаков К.М. Отчет Уральской археологической экспедиции в 2001 году. Археологические работы в Западно-Казахстанской области / К.М. Байпаков. — Уральск: Архив Западно-Казахстанского центра истории и археологии, 2001. — 212 с.
- 5 Марыксин Д.В. Отчет о раскопках городища Жалпактал в Казталовском районе Западно-Казахстанской области в 2015 году / Д.В. Марыксин. — Уральск: Архив Западно-Казахстанский центра истории и археологии, 2016. — 163 с.
- 6 Галкин Л.Л. Отчет о полевых исследованиях в Гурьевской области в 1974 г. / Л.Л. Галкин. — Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 1974. — Ф. 11. — Оп. 2. — Д. 1397. — Св. 88. — Л. 2, 3.
- 7 Галкин Л.Л. Отчет о полевых исследованиях в Гурьевской области в 1977 г. / Л.Л. Галкин. — Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 1977. — Ф. 11. — Оп. 2. — Д. 1607. — Св. 111. — Л. 25–42.
- 8 Демкин В.А. Почвы и природные условия окрестностей столицы Золотой Орды г. Сарай ал-Джедид в эпохи бронзы, раннего железа и средневековья / В.А. Демкин, В.В. Дворниченко, А.Н. Дьяченко, Б.Ф. Железчиков, И.В. Сергацков // Историко-археологические исследования в Нижнем Поволжье. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 1999. — Вып. 3. — С. 156–198.
- 9 Каширская Н.Н. Динамика химических и микробиологических свойств почв пустынно-степной зоны юго-востока Русской равнины во второй половине голоцена (IV тыс. до н.э. — XIII в. н.э.) / Н.Н. Каширская, Т.Э. Хомутова, Т.В. Кузнецова, Н.И. Шишлина, А.В. Борисов // Аридные экосистемы. — 2018. — Т. 24. — № 1 (74). — С. 52–61.
- 10 Гумилев Л.Н. Гетерохронность увлажнения Евразии в Средние века / Л.Н. Гумилев // Вестн. ЛГУ. — 1966. — № 18. — С. 81–90.
- 11 Борисов А.В. Динамика карбонатов в почвах юго-востока Русской равнины за историческое время / А.В. Борисов, В.А. Демкин, М.В. Ельцов, Я.Г. Рысков // Аридные экосистемы. — 2003. — Т. 9. — № 19–20. — С. 54–64.
- 12 Фёдоров В.М. Малый (Средневековый) климатический оптимум голоцена и его возможные причины / В.М. Фёдоров, П.Б. Гребенников // Жизнь земли. — 2020. — Т. 42. — № 4. — С. 395–405.
- 13 Демкин В.А. Палеопочвы археологических памятников степной зоны как индикаторы развития природной среды в Голоцене / В.А. Демкин, М.В. Ельцов, Т.Э. Демкина, Т.Э. Хомутова // Вестн. ТГУ. — 2013. — Т. 18. — Вып. 3. — С. 966–970.
- 14 Uli Schamiloglu. Climate change in Central Eurasia and Golden Horde / U. Schamiloglu // Golden Horde review. — 2016. — № 1. — С. 6–25.

Д.З. Сагидуллаев

Климат Уральского региона Золотой Орды

XXI век — это век динамичного развития глобальной технологической отрасли. Сейчас происходят все новые и новые технологические открытия, которые вносят огромный вклад в науку. Развитие сферы климата и почвоведения за счет научных технологий позволяет сегодня сделать много научных открытий. Результаты палинологических работ в лаборатории, полученные из раскопанных остатков захороненных растений в древних почвах, дают науке множество новизны. В настоящее время этот раздел почвоведения, который широко распространен в археологии, с помощью образцов растений, сохранившихся в могилах бронзового, железного эпох и средневековья, можно выявить природные условия того времени, изменения в них, явления уровней воды. В таких исследованиях не остаются в стороне и памятники золотоордынского времени, пробы курганов и городских останков помогают определить, насколько благоприятна была городская жизнь, а также движение народов. Исходя из этого, в полученной статье предпринята попытка выяснить, в каких природных условиях жили поселения, заселившие Урал в Каспийской впадине Улуса Джучи. Характеризуя почвенное образование Каспийской впадины, автор особо останавливается на расположении в ней памятников. Кроме того, были рассмотрены результаты палинологического исследования спорово-пыльцевых испытаний Л.Л. Галкина из Сарайчика и Актобе, которые обсуждались в результате других исследований, проведенных по данному региону. В итоге было определено природное состояние Уральского региона в то время.

Ключевые слова: Золотая Орда, Урал, Улус Джучи, Сарайчик, Актобе-Лаэти, городище Жайык, Жалпактал, раскопки, палинология, климат.

D.Z. Sagidullayev

Climate of the Golden Horde's Ural region

The 21st century is a century of dynamic development of the global technology industry. Now, there are more and more new technological discoveries that make a huge contribution to science. The development of climate and soil science through scientific technologies allows us to make many scientific discoveries today. The results of palynological work in the laboratory, obtained from the excavated remains of buried plants in ancient soils, give science a lot of novelty. Currently, this field of soil science, which is widely used in archaeology, can use plant samples preserved in graves of the Bronze, Iron and the Middle Ages to identify the natural conditions of that time, changes in them, and the phenomena of water levels. Such studies do not leave aside the monuments of the Golden Horde time, samples of burial mounds and urban remains help to determine how favorable urban life was, as well as the movement of peoples. Based on this, the article attempts to find out in what natural conditions the inhabitants of settlements of the Urals in the Caspian Depression of the Jochi Ulus lived. Describing the soil formation of the Caspian Basin, the locations of monuments in it are especially noted. In addition, the results of a palynological study of the spore-pollen tests of L.L. Galkin from Saraychik and Aktobe, which were discussed as a result of other studies conducted in this region, were considered. As a result, the natural state of the Ural region in those times is determined.

Keywords: Golden Horde, Ural, Jochi ulus, Saraychik, Aktobe-Laeti, Zhaiyk settlement, Zhalpaktal, excavations, palynology, climate.

References

- 1 Durasov, A.M., & Tazabek, T.T. (1981). *Pochvy Kazakhstana [Soils of Kazakhstan]*. Alma-Ata: Kainar [in Russian].
- 2 Levshin, A.I. (1832). *Opisanie kirgiz-kazachikh, kirgiz-kasatskikh, ord i stepei [Description of the Kirghiz-Cossack, Kirghiz-Kaisak Hordes and steppes]*. Saint Petersburg: Izvestiia geographicheskaiia [in Russian].
- 3 Galkin, L.L. (1981). Otchet o rabotakh Volgo Uralskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN SSSR v 1981 g. v Gurevskoi oblasti Kazakhskoi SSR [Report on the work of the Volga Ural expedition of the Institute of Archaeology of the USSR Academy of Sciences in 1981 in the Guryev region of the Kazakh SSR]. *Institut arkheologii imeni A.Kh. Margulana — Institute of archaeology named after A. Kh. Margulan*, F. 11. Op. 2. D. 1905. Sv. 146. L. 34–37 [in Russian].
- 4 Bajpakov, K.M. (2001). Otchet Uralskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 2001 godu. Arkheologicheskie raboty v Zapadno-Kazakhstanskoi oblasti [Report of the Ural Archaeological expedition in 2001. Archaeological work in the West Kazakhstan region]. *Arkhiv Zapadno-Kazakhstanskogo tsentra istorii i arkheologii — Archive of the West Kazakhstan Center of History and Archeology* [in Russian].
- 5 Maryksin, D.V. (2016). Otchet o raskopkakh gorodishcha Zhalpaktal v Kaztalovskom raione Zapadno-Kazakhstanskoi oblasti v 2015 godu [Report on the excavations of the Zhalpaktal settlement in the Kaztalov district of the West Kazakhstan region in 2015]. *Arkhiv Zapadno-Kazakhstanskogo tsentra istorii i arkheologii — Archive of the West Kazakhstan Center of History and Archeology* [in Russian].
- 6 Galkin, L.L. (1974). Otchet o polevykh issledovaniyakh v Gurevskoi oblasti v 1974 g. [Report on field research in the Guryev region in 1974]. *Institut arkheologii imeni A.Kh. Margulana — Institute of archaeology named after A. Kh. Margulan*, F. 11. Op. 2. D. 1397. Sv. 88. L. 2–3 [in Russian].
- 7 Galkin, L.L. (1977). Otchet o polevykh issledovaniyakh v Gurevskoi oblasti v 1977 g. [Report on field research in the Guryev region in 1977]. *Institut arkheologii imeni A.Kh. Margulana — Institute of archaeology named after A. Kh. Margulan*, F. 11. Op. 2. D. 1607. Sv. 111. L. 25–42 [in Russian].
- 8 Demkin, V.A., Dvornichenko, V.V., D'yachenko, A.N., Zhelezchikov, B.F., & Sergachov, I.V. (1999). Pochvy i prirodnye usloviia okrestnosti stolitsy Zolotoi Ordy g. Sarai al-Dzhedid v epokhi bronzy, rannego zheleza i srednevekovia [Soils and natural conditions of the surroundings of the capital of the Golden Horde, Saray al-Jedid in the Bronze Age, Early Iron Age and the Middle Ages]. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia v Nizhnem Povolzhe — Historical and archaeological research in the Lower Volga region*, Vol. 3, 156–198 [in Russian].
- 9 Kashirskaya, N.N., Homutova, T.E., Kuznecova, T.V., Shishlina, N.I., & Borisov, A.V. (2018). Dinamika khimicheskikh i mikrobiologicheskikh svoystv pochv pustynno-stepnoi zony yugo-vostoka Russkoi ravniny vo votoroi polovine golotsena (IV tys. do n.e. — XIII v. n.e.) [Dynamics of chemical and microbiological properties of soils in the desert-steppe zone of the south — east of the Russian Plain in the second half of the Holocene (IV millennium BC — XIII century AD)]. *Aridnye ekosistemy — Arid ecosystems*, 24, 1 (74), 52–61 [in Russian].
- 10 Gumilev, L.N. (1966). Geterokhronnost uvlazhneniia Evrazii v Srednie veka [Heterochronous humidification of Eurasia in the Middle Ages]. *Vestnik LGU — Bulletin of LSU*, 18, 81–90 [in Russian].
- 11 Borisov, A.V., Demkin, V.A., El'cov, M.V., & Ryskov, Ya.G. (2003). Dinamika karbonatov v pochvakh yugo-vostoka Russkoi ravniny za istoricheskoe vremia [Dynamics of carbonates in the soils of the South-east of the Russian plain for historical time]. *Aridnye ekosistemy — Arid ecosystems*, 9, 19–20, 54–64 [in Russian].
- 12 Fyodorov, V.M., & Grebenniko, P.B. (2020). Malyi (Srednevekovyi) klimaticheskii optimum golotsena i ego vozmozhnye prichiny [Small (Medieval) Holocene climatic optimum and its possible causes]. *Zhizn zemli — The life of the earth*, 42, 4, 395 [in Russian].

13 Demkin, V.A., El'cov, M.V., Demkina, T.E., & Homutova, T.E. (2013). Paleopochvy arkhеologicheskikh pamiatnikov stepnoi zony kak indikatory razvitiia prirodnoi sredy v golotsene [Paleosols of archaeological sites of the steppe zone as indicators of the development of the natural environment in the Holocene]. *Vestnik TGU — Bulletin of TSU*, 18, 3, 966–970 [in Russian].

14 Uli Schamiloglu. (2016). Climate change in Central Eurasia and Golden Horde. *Golden Horde review*, 1, 6–25.

З.Т. Садвокасова*

*Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН, Алматы, Казахстан
(E-mail: tungatar_k@mail.ru)*

Материалы ЦГА РК как источник по изучению миссионерской деятельности православных проповедников (XIX – начало XX веков)

В статье представлены материалы Центрального государственного архива РК, раскрывающие миссионерскую деятельность проповедников православия на территории Казахстана в XIX – начале XX веков. Приведены и проанализированы документы фондов религиозных учреждений, колониальной администрации, статистических и судебных органов и др. Даны сведения о непрекращающейся работе по привлечению казахов в новую веру — православие и отказа их от мусульманской религии. Учеными, занимающимися изучением деятельности православных миссионеров в национальных регионах Российской империи, выявлены многочисленные методы, используемые ими. К ним относятся следующие: выдача пособий крещеным инородцам, оказание помощи со стороны высокопоставленных русских чиновников, а также служащих местной администрации, включение в программу школ книг и учебников, изданных православным миссионерским обществом по системе Н.И. Ильминского, посещение тюрем и вербовка заключенных, издание противоисламской литературы и распространение ее в населенных пунктах с мусульманским населением. Многие из перечисленных способов использовались в работе с казахами, которых долгое время причисляли к числу индифферентных, язычников или «плохих мусульман». В статье обращено внимание на то, что начальный этап крещения казахов почти не связан с деятельностью проповедников православия, так как на первых порах, то есть до образования Миссионерского Православного общества[†], работой по увеличению количества православных из числа коренных жителей занимались чиновники местных органов власти, церковные служители, представители разных сословий.

Ключевые слова: документы, миссионеры, деятельность, казахи, православие, мусульмане, крещение, религия.

Введение

Свобода вероисповедания в независимом светском Казахстане обернулась неожиданной стороной. На первых порах, в освободившуюся от коммунистической идеологии, страну хлынули миссионеры различных толков: от представителей официальных мировых религий до разного рода проповедников нетрадиционных конфессий, сект, учений, порой преследующие далеко идущие цели вплоть до совершения государственного переворота. Сложившееся положение объясняется несколькими составляющими: духовная опустошенность, материальные трудности, безысходность, растерянность, полное отсутствие знаний в сфере религии и мн. др.

Среди казахов, на протяжении веков придерживающихся мусульманской религии, появились христиане, последователи сект, не имеющих ничего общего с традиционными верованиями. Казахских юношей сегодня можно увидеть в непривычной одежде, с бородой, демонстрирующих таким образом свою принадлежность к ваххабитам, которые представляет собой «крайне агрессивное руководство к действию, основанное на культе насилия, примитивном восприятии мира, сборнике цитат, вырванных из контекста и понимаемых буквально» [1].

Упрощенное учение этого течения привело к быстрому увеличению численности его сторонников на постсоветском пространстве в национальных регионах, где приверженцы ислама составляют большую часть населения. «Ваххабизм — это не есть религия, а некий ее суррогат, основанный на политических амбициях радикалистского толка. Салафизм и ваххабизм — это слова синонимы, такие же, как «нацизм» и «гитлеризм». Просто нацизм — это сама идеология, а гитлеризм — наименование явления нацизма по фамилии того человека, который, собственно, и претворял в жизнь названную

* Автор-корреспондент. E-mail: tungatar_k@mail.ru (З.Т. Садвокасова).

[†]Примечание. В рассматриваемый период не существовало единообразного (официально или юридически зафиксированного) наименования Русской православной церковной организации на территории России, и в разных источниках встречаются такие варианты, как Православная католическая греко-российская церковь, Российская Церковь, Русская Церковь, Греко-Российская Церковь, Православная Греко-Российская Церковь и т.п.

идеологию» [1]. Некоторые молодые казашки не являются исключением. Одни из них придерживаются традиционного ислама, других можно увидеть и среди упомянутых выше последователей ваххабитов.

Удивляет также принятие христианства отдельными казахами. Если в XIX – начале XX веков российское правительство и русская православная церковь проводили неустанную работу по привлечению казахского населения в православие, разрабатывая множество мер, начиная с денежных вознаграждений до недобросовестных методов, то сегодня наблюдается иная картина. Нередко новые адепты сами вносят определенную сумму. Более того, немало казахов стали сторонниками нетрадиционных вероучений, противостоящих христианству. Известны немало случаев, когда в традиционной казахской семье вдруг появляется какой-нибудь сектант, баптист, член организации свидетелей Иегова или других, которые сейчас действуют на постсоветском пространстве.

Скрытые виды незарегистрированной миссионерской деятельности в настоящее время действуют через разного рода организации: образовательные, культурные, спортивные кружки, клубы по интересам, тренинг-центры личностного роста, курсы иностранных языков, частные медицинские учреждения, центры дошкольного и детского воспитания. Незнакомые люди навязывают принципы определенного стиля жизни или проявляют «активную заботу», приглашают на сомнительные квартиры. В доказательство того, как действуют сегодняшние миссионеры, хотелось бы привести пример из собственных наблюдений. Студенты рассказывали, что проповедники религиозных учений оказывали на них влияние, используя гипноз. Или завлекали молодых на беседы с носителем того или иного иностранного языка, а затем осторожно переходили на религиозную тематику с целью привлечения их в какое-нибудь вероучение.

Поэтому современным историкам необходимо показать молодому поколению на основе документальных материалов — какая ситуация складывалась в прошлом, почему казахи, считавшимися русскими чиновниками либо язычниками, либо равнодушными в вопросах веры, так и не стали православными. Особенно следует обратить внимание на работу миссионеров, проводившуюся среди казахских женщин. Проповедники православия, чиновники колониальной администрации вынуждены были признать, что казашка более независимая, чем другие представительницы Востока. Ей позволительно было находиться в обществе, вести беседы с мужчинами, она не закрывала лица. Этим объясняется их участие не только на торжествах, когда женщина могла взять в руки домбру и наравне с мужчинами выступать в айтысах, но быть в рядах борцов против притеснений со стороны русской администрации. Такое прогрессивное положение казахских женщин прошедших столетий сегодня теряют наши девушки. Вступив в ряды приверженцев фундаментального ислама или других течений, они добровольно отбрасывают, отказываются, предают достижения наших замечательных казашек далекого прошлого. Никким образом не ставится задача категоричного заявления против мусульманской религии. Но в XIX – начале XX веков, соблюдая требования ислама, казашки, тем не менее, больше старались сохранить национальные особенности в повседневной жизни. Если, придерживаясь их, она меняла, к примеру, головной убор в зависимости от возраста, статуса, то сегодня наблюдается другая картина, когда бросается в глаза единая форма одежды мусульманок, полное игнорирование вековых традиций и обычаев казахского народа.

В статье раскрывается деятельность православных миссионеров на территории Казахстана в XIX — начале XX веков на основе документальных материалов Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК) с целью показать методы и формы православной проповеди среди коренного населения и его последствия.

Материалы и методы

Материалами для исследования послужили документы фондов ЦГА РК: Военного священника, состоящего при управлении Верненского воинского начальника Туркестанской епархии, Александроневского собора Оренбургской епархии. Город Уральск, Прокурора Верненского окружного суда, Тургайского областного статистического комитета, Акмолинского областного статистического комитета, Областного правления оренбургских киргизов, Семипалатинского областного правления, Тургайского областного правления, Верненского уездного управления, Семиреченского областного правления, Канцелярии Степного генерал-губернатора и т.д.

В отчетах генерал-губернаторов содержится много неизученного материала по различным вопросам жизни казахского населения, в том числе положение мусульманства и православия. В некото-

рых из них с осторожностью подходят к вопросу о начале, то есть первых шагах православной проповеди среди казахов. В других, напротив, предлагается ускорить процесс христианизации.

В документах, связанных с религиозными православными учреждениями, имеются различные данные по привлечению казахов к новой религии, анализируются неудачи проводимой работы, или напротив, пропагандируются методы, дающие положительные результаты. Недовольство их вызывает переход из православия в мусульманство, а также возвращение в прежнюю религию новокрещенных. В то же время обращается внимание на кадровый состав служителей церкви и миссионеров, которые порой применяли недобросовестные приемы в своем деле. Важным источником для исследуемой темы служила деловая переписка чиновников колониальной администрации. Официальные бумаги управляющих жандармерией, розыскными пунктами, прокурора, полицейских, представляют собой ценность тем, что в них нередко находим интересные факты в отношении казахов, отказывающихся от принятой православной веры, что подвергается наказанию.

Конкретно-исторический, или идеографический (нарративный), метод в данной статье является основным, так как материалы фондов ЦГА РК содержат огромное количество дел, где описывается повседневная жизнь казахов, их традиции, религия. Указанный метод использован и при изучении документов, связанных с вмешательством в духовную жизнь кочевников

При подготовке статьи использованы исторический метод исследования, благодаря которому при выявлении фактов из прошлого мысленно создается процесс, раскрывается логика его движения. Случаи крещения казахов в начале XIX века в основном происходили без участия миссионеров, но работа в данном направлении велась постоянно. Более эффективно проповедники православия стали заниматься пропагандой учения Христова несколько позже, так как уже могли использовать накопленный опыт в этом деле при работе с другими инородцами. Придерживаясь хронологической последовательности, показаны успехи и неудачи миссионерской деятельности.

Аналитический метод позволяет выявить основные причины принятия православия казахами. Миссионеры и чиновники колониальной администрации указывали на индифферентность коренного населения в вопросах религии и делали на это ставку. Другим фактором, служившим на пользу проповедников, — было обнищание населения в ходе введения реформ, послужившее на руку в проведении религиозной политики самодержавия.

Метод синтеза помогает объединить части объекта в одно целое. Так, из отчетов чиновников, служителей церкви, миссионеров и других вырисовывается полная картина их деятельности. Она направлена на увеличение численности православных среди казахов. Вместе с тем ставятся новые задачи по привлечению не только беднейшей части населения, а также из числа обеспеченной категории казахов.

Обсуждение

Труды, освещающие миссионерскую деятельность в Казахстане, представлены небольшим количеством. Дореволюционная историография представлена лишь отдельными исследованиями российских авторов, которые по долгу службы старались дать характеристику религиозных взглядов коренного населения. Либо в отдельных работах мы находим незначительные свидетельства о деятельности служителей русской православной церкви, миссионеров [2, 656; 3, 519; 4, 657; 5, 107].

Подробное описание деяний проповедников православия по привлечению казахов в свою веру можно узнать из отчетов миссионеров [6; 224] и публикаций религиозной периодической печати изучаемого периода, таких как «Миссионер», «Церковные ведомости» и т.д.

Малочисленность исторических работ советского периода объясняется неусыпным контролем идеологов от партии, придерживающихся идей отрицания бога, всевышнего и карающих всех верующих людей. Поэтому если и появлялись научные труды, то в них в основном имел место критический материал относительно русского православия или другой религии, а также освещалось участие церкви против революционного движения [7, 448; 8, 172; 9, 226].

Идеологические рамки, установленные цензорами, строго соблюдались. Однако они позволяют все-таки выявить немало интересных фактов в целом о положении религии в стране советов, отношении к ней государства.

На закате советского государства увидела свет коллективная монография «Русское православие. Вехи истории», которая включала главу, раскрывающая миссионерскую деятельность церкви со второй половины XIX века до 1917 года [10; 719]. Послабление в отношении религии в годы перестройки отразилось и на содержании труда, выразившееся в сдерживании резких оценок, но вместе с этим

еще не отказывающихся от характеристики церкви как сторонника самодержавия и не допускающую свободомыслие.

В постсоветский период возрос интерес историков к миссионерской деятельности, что послужило увеличению численности диссертаций на рассматриваемую тематику. Исследователи изучали работу проповедников православия в различных регионах Российской империи [11, 249; 12, 250; 13, 292; 14, 32; 15, 188; 16, 221; 17, 24].

В религиозной политике самодержавия определенное место отводилось иноверцам, которые впоследствии должны были стать православными. Для достижения поставленной цели следовало проводить миссионерскую работу среди нерусского населения Российской империи по привлечению их в лоно православия. Эта деятельность в то же время была одним из факторов освоения присоединенных территорий [18, 124–130]. Следует отметить, что в 2007 г. опубликован обобщающий труд по истории миссионерской деятельности за десять веков, подготовленный в Православном Свято-Тихоновском гуманитарном университете, «Очерки по истории миссионерства Русской православной церкви» [19; 688].

Историческое исследование невозможно представить без использования источников. Архивные материалы составляют значительную часть в списке использованной литературы. В качестве примера приведем источниковедческий обзор работы В.В. Шабунина «Миссионерская деятельность русской православной церкви в конце XIX – начале XX вв.». Как указывает соискатель, им были использованы архивные материалы Государственного архива Российской Федерации (ГА РФ), Российского государственного исторического архива (РГИА), Центрального исторического архива города Москвы (ЦИАМ). В большинстве работ, как и в этой, документальные материалы ЦГА РК отсутствуют, потому что для исследователей российских регионов бывает достаточным обращение к отечественным архивам. Однако в случае исследования проблемы, связанной с нашей страной, то без документальных сведений ЦГА РК труд вряд ли может быть полноценным.

Диссертация на соискание степени доктора исторических наук Ю.А. Лысенко посвящена миссионерской деятельности РПЦ в Казахстане во второй половине XIX – начале XX веков [20; 52].

Соискатель проводит исследование по проблемам религиозной политики Российской империи в нашей стране и выделяет в ней особое место православному миссионерству. Ю.А. Лысенко обращает внимание на особенности организации его в Туркестанской епархии. Изучает вопросы, возникавшие в указанный период в связи с распространенными случаями старообрядничества и сектанства, выделяет отличия в организации и методах деятельности православного, исламского и раскольнического миссионерства. Ученый проделала большую работу с материалами архивов: Российского государственного исторического архива, Государственного архива Оренбургской области, Центрального государственного архива Республики Казахстан. Так как хронологические рамки диссертации ограничены второй половиной XIX – началом XX веков, то понятно, что многие фонды остались без внимания соискателя.

Результаты

Начальный период вхождения Казахстана в состав Российской империи связан с включением территорий Младшего и Среднего жузов. Поэтому основной материал был выявлен в фонде Областного правления оренбургских киргиз, а более в позднее время — в других. Материалы же по Старшему жузу можно обнаружить после его завоевания, то есть в фондах различных ведомств второй половины XIX века.

Архивные материалы начала XIX века содержат множество документов о продаже казахских детей и их крещении. В регистре о находящихся в городе Уральске у «господ чиновников и казаков в детищах и послугах киргизских и каракалпацких детей» указываются сроки их нахождения в указанном положении и выбор рода жизни после его завершения. Так, в одном из таких документов, датированном 1817 годом, говорится, что «из 674 детей — 18 девочек. Поступить желают в основном в войско. Девочек отдадут в замужество за уральских казачьих детей. Некоторые чиновники брали 2 детей: мальчика и девочку» [21; 2, 3]. Поступление в казачье войско касалось только мальчиков. Большинство «господ» ограничивалось одним ребенком.

Приведем текст одного из прошений. Из его содержания следует: «1817 года марта 26 дня нижеподписавшийся войска Уральского отставной казак Василий Иванович Никашкин дал сию подписку Уральской градской полиции в том, что на основании именного Высочайшего повеления в 23-го мая прошлого 1808 года состоявшегося киргиз-кайсацкой меньшей орды выменял киргизенка, наречен-

ного при святом крещении Иваном Васильевичем, новоприемным отцом, имеющего от роду двенадцатый год, с тем, что ее приобретатель ево Васильева обязан воспитать и иметь в прислугах впредь до 25-летнего возраста, получившего от оренбургской пограничной комиссии письменный вид, объявит, в надлежащем присутственном месте иметь проживание в городе Уральске, о смерти, побеге или другим образом убыли сего киргизенка, должен также объявить по достижении ему 25-летнего возраста обязан представить его в присутственные места для отобрания для него сведений, в какой род жизни он пожелает в чем подписуюсь отставной казак. Руку приложил» [21; 28]. Казахские мальчишки и девочки выменивались, покупались, продавались в семьи казаков и выполняли работу по дому и в хозяйстве.

Российские чиновники довольно часто твердили о свободном выборе рода занятий и места жительства повзрослевшего казахского юноши или девушки. Причем оно было узаконено. Но как свидетельствуют документы, желание вернуться в родные земли, оставалось часто без удовлетворения.

«1831 года июля 21 дня. По сношению Уральской Войсковой Канцелярии от 3 июля за № 410 приказали: отнести в Уральскую Войсковую канцелярию о объявлении оному освобожденному от услуг Абдуллу Искендерову, что желание его возвратиться в свое отечество по-прежнему в Орду удовлетворено быть не может, ибо по основанию именного Высочайшего указа 23 мая 1808 года должен избрать род жизни здесь, а не в степи Киргизской, и где он желает по избранию своему быть причисленным отобрать от него отзыв и прислать в комиссию» [21; 131]. Этих молодых людей ждала судьба казака или причисление к какому-нибудь сословию, далекому от казахского быта, традиций и религии. Они, нареченные при крещении Иванами, Василиями, Петрами и т.п., были безвозвратно потеряны для казахского общества. Девочки в большинстве своем выдавались замуж за казаков или крещенных казахов. Путь в родную степь им также был отрезан навсегда.

Обедневшие казахи ради спасения семьи иногда прибегали к решениям, которые очень трудно оправдать, несмотря на объективные, казалось бы, обстоятельства. Довольно часто среди архивных документов можно встретить свидетельства о продаже своего ребенка русским. В одном заявлении 1832 года купец пишет о том, как купил за 25 рублей киргизского мальчика с последующим приведением его в христианскую веру. «Сего года минувшим ноябрем между будучи я с делами в городе Троицке по торговым делам пришел как то в квартиру кочующей на Заграничной стороне близ города Троицка в числе онгутов киргизов яппакского рода Уттепшевского отделения киргизец Тонгатар Жаксыжанов по случаю совершенно бедного своего состояния, не имея средств к пропитанию своего семейства, убедил меня взять на воспитание своего сына Алчинбая Тонгатарова, имеющего от роду 5 лет с тем, чтобы привести его в веру греко-российского исповедания, воспитать до совершеннолетнего возраста и потом остался бы вечно в России» [22; 3- 3 об.]. Купец обращается с просьбой к троичскому коменданту о выдаче ему письменного свидетельства с указанием того, что мальчик взят на воспитание и по достижении его 25 лет, торговец обязан «причислить его в подачное состояние в тот род жизни, в какой он желает и приведенное его чрез святое крещение в веру греко-российского исповедания» [22; 4].

Указанное дело имеет печальное продолжение. Этот же купец через 12 лет обращается к государю императору, самодержцу всероссийскому Николаю Павловичу, где сообщает о том, что находившийся у него на воспитании «новокрещен Петр Александров, по выданной из Оренбургской Пограничной Комиссии виду от 23 мая прошлого 1832 года за № 165 был одержим болезнью в городе Троицк в октябре месяце сего года волею Божиею умер.

И для того прилагаю у сего означенный вид Всеподданейше прошу.

Дабы велено было: Приложенный у сего вид за смертью воспитанника моего Александрова считать недействительным. Ноября 12 дня 1843 года» [22; 14]. То есть торговец просит считать потерявшим силу документ, выданный ранее. В указанном деле отсутствуют материалы о болезни мальчика, попытки его лечения, об извещении родителей о его смерти. Возможно, после покупки молодого человека, все связи с родственниками были прекращены, и его судьба для них была неизвестна.

В этом документе и других влияние миссионеров не обнаруживается, так как они появляются после образования Православного Миссионерского общества в 1865 году. Тем не менее русские чиновники использовали любой случай для привлечения казахов в лоно православной церкви. То есть задачу по христианизации казахов выполняли и гражданские лица православного исповедания.

В отчетах по управлению оренбургскими киргизами, помимо общих сведений о численности населения, климате, просвещении, включались разделы о крещении казахов. Так, в таком документе за 1839 год находим следующие сведения: «Из числа киргизов, находящихся в работниках у жителей в

1839 г., добровольно изъявили желание принять веру греко-российскую и водвориться во внутренней России мужского полу — 23, женского — 2; в 1838 г. — мужского полу — 18, женского — 3, в 1839 г. взято на воспитание до 25-летнего возраста мужского полу — 6; женского — 4; в 1838 г. взято на воспитание мужского полу — 4, женского — 3» [23; 38–39]. Как вытекает из отчета, на протяжении двух лет количество мужчин, принявших православие и взятых на воспитание, было значительно больше, чем женщин. На наш взгляд, отказ от веры предков и принятие новой религии идет из того, что новокрещены становились казаками, то есть их включали в Оренбургское казачье войско. Рассчитывая улучшить свое положение, казахи добровольно принимали православие. Однако они порой через некоторое время возвращались в ислам, чем вызывало недовольство гражданских чиновников и, конечно, служителей церкви.

В фондах ЦГА РК были обнаружены довольно интересные документы, относительно миссионерской деятельности женщины — казашки. В декабре 1877 года в Совет Православного Миссионерского общества обращается проживающая в городе Уральске миссионерка из казашек Мария Косминична Кабанова. К сожалению, в документе отсутствуют данные о том, когда и при каких обстоятельствах она приняла крещение и стала миссионеркой. Это единственный пока обнаруженный нами документ об активной деятельности крещеной казашки.

Она «в мае месяце текущего 1877 года явилась в Москву и просила Совет Православного Миссионерского общества о выдаче ей свидетельства в удостоверение того, что она с разрешения Духовного начальства занимается обращением киргиз из магометанства в православную веру, с тем, чтобы в случае надобности она могла представить сие свидетельство как доказательство своего права на занятие миссионерским делом» [24; 21]. Более того, Мария Кабанова обращается к Императрице с просьбой разрешить ей венчать православных крещеных казашек с православными, и при этом «не ожидая согласия оставляемых ими прежних мужей-магометан. Вследствие сего, по определению совета от 6 мая выдано было Кабановой 14 мая за № 192 просимое ей свидетельство от имени Совета Православного Миссионерского общества и на проезд в Санкт-Петербург дано было ей Советом из сумм общества 25 рублей. Затем Кабанова отправилась в Санкт-Петербург и подала прошение Государыне Императрице по вышеозначенному предмету, причем представила и выданное ей Советом свидетельство» [24; 21, 22]. Обращение не было оставлено без внимания. «По повелению Государыни Императрицы сие прошение Кабановой вместе с свидетельством было препровождено Секретарем Ея Величества к г.Синодальному Обер-прокурору для предложения Святейшему Синоду» [24; 22].

Изучив дело и учитывая особое внимание к нему самой Императрицы, Совет Православного Миссионерского общества определил о необходимости сообщать ему подробные сведения о затруднениях, встречаемых священниками при венчании православных казашек, оставляющих мужей-магометан. В случае появления затруднений, идущих от них по вопросу получения разрешения, то рассмотреть требуемые законом обязательства, относительно жен, принимающих православие. Была поставлена задача: изучить обычаи казахов, касающиеся разводов с женами, а также рассмотреть меры для «освобождения их в случае принятия ими христианства, из под деспотической власти мужей» [24; 22].

Проявляя особую заботу о крещенных казашках, предлагалось обсудить, «не будет ли возможно ходатайствовать пред Правительством об облегчении законодательным порядком для киргизок и других магометанок, приемлющих православие, освобождение от мужей-магометан, уклоняющихся от выдачи требуемых законом обязательств, или насильно удерживающих при себе своих жен христианок с тем, чтобы священники для повенчания их с православными могли руководствоваться особыми на сей предмет постановлениями» [24; 22].

Поддержка российской императрицы и высшего церковного руководства последовали после проведенной активной деятельности православной казашки. Ее неустанная работа по крещению казахских женщин освещалась в периодических изданиях Православного Миссионерского общества. В Еженедельном издании «Миссионер» 7 сентября 1875 года сообщалось, что «с 7 марта 1874 г. по настоящее время (5 августа 1875 г.) при содействии крещеной киргизки Марии Кабановой просвещено святым крещением в единоверческих Уральских церквях 10 киргиз, из коих 5 мужского и 5 женского пола» [25; 15].

В другой публикации писалось о необходимости покупки жилья для Кабановой, так как она бродит «с приготовленными ею к крещению киргизками по переменным квартирам без удобств, какие может дать собственная усадьба» [26; 244, 245]. Несмотря на возникшие сложности, дом был приобретен. Причем Общее Собрание Совета спрашивал разрешения потратить на покупку жилища 1000

рублей серебром. Но эта организация по своему Уставу не имела право приобретать на свое имя недвижимую собственность. Проблема разрешилась вмешательством неизвестного сторонника миссионерского дела, предложившего «купить дом на свои деньги и на свое имя, отдать его в распоряжение Кабановой, и потом, когда будет дано Обществу право приобретать недвижимую собственность, передать его безвозмездно во владение Общества» [26; 245].

Случай очень показательный, так как помощь миссионерке оказывают простые граждане, высокопоставленные церковные служители и даже сама Государыня Императрица. Дальнейшее исследование проблемы о работе проповедников православия, возможно, откроет новые страницы жизни и деятельности Марии Кабановой. Не исключено, что ее работу ставили в пример другим миссионерам, особенно из числа крещенных иноверцев.

Архивные материалы о работе православных миссионеров, глав администраций в отношении деятельности проповедников слова Божия все чаще стали выявляться среди документов второй половины XIX века. Причем обсуждаются вопросы о возможности и своевременности принятия мер к распространению православия среди казахов.

Степной генерал-губернатор Г.А. Колпаковский в своем отчете за 1887–1888 годы отмечает, что с введением Временного Положения об управлении степными областями, «древние основы быта киргизов подверглись значительной ломке» [27; 25 об.].

Глава края останавливается на последствиях реформ. В основу административного деления казахского народа на волости было положено территориальное начало взамен родового и выборному началу при назначении на должности волостных управителей дано предпочтение перед существовавшим ранее главенством степной аристократии. Эти новые начала, особенно право народа избирать своих ближайших начальников, существенно изменили нравы и обычаи казахов, «при чем многое из самых основ нравственно-бытового мира этого народа оказалось неприменимым более в современной жизни.

При таких условиях, когда старые нравственные устои народной жизни расшатаны, а новых еще не создано, естественно, что народ ищет духовной опоры в религии и потому прислушивается к проповеди учения Магомета, распространяемой купцами татарами и бухарцами. Между тем, хотя киргизы и причисляют себя к мусульманам, громадное большинство народа имело до последнего времени весьма слабое понятие о сущности вероучения Магомета или, вернее сказать, не имело о нем почти никакого понятия» [27; 25 об.]. Как и большая часть русских чиновников, генерал-губернатор придерживался распространенной характеристики относительно религиозных воззрений казахов как индифферентных.

Г.А. Колпаковским была замечена, по его выражению, «тайная пропаганда вероучения Магомета», и он предлагает меры для восприятия казахами христианской веры. Одна из них связана с увеличением числа обедневших казахов вследствие проводимых реформ. Эти люди вынуждены были работать и зарабатывать на местных заводах и рудниках, а главным образом — заниматься на земледельческие работы у казаков. Генерал-губернатор относит их к категории несчастливцев и приходит к выводу: «Вот та среда, которая, несомненно, примет учение Христово, вот та почва, на которой это божественное учение принесет наверно бодрый плод; нужно только чтобы новокрещенные не были лишены постоянного духовного попечения священников-миссионеров, для чего надлежит образовать из этих неофитов особые селения» [27; 25 об.–26].

Он предлагает дать новокрещенным землю и лес даром, помочь им обзавестись рабочим скотом и простыми земледельческими орудиями, так как без них, получив надел, они будут не в состоянии обрабатывать земли. «Если православная церковь протянет руку помощи этим отверженным мусульманского мира, то в самом непродолжительном времени они образуют многолюдные и зажиточные селения, вокруг которых сгруппируются постепенно и прочие богатые киргизы, утомленные борьбой с лишениями, постоянными опасностями кочевой жизни» [27; 25 об.–26]. Г.А. Колпаковский своими конкретными действиями, а именно выдачей принявшим православие денежного пособия и подарков, а также выделением «участка земли в 600 десятин, дабы новокрещенные могли там поселиться и заняться хлебопашеством, и наконец, представил в распоряжение миссионера несколько земледельческих орудий для распределения между новокрещенными» [27; 25 об. 26]. Оказанная помощь русского руководства крещеным казахам являлась примером заботы начальства о своих уже единоверцах и могла привлечь новых желающих принять православную веру. Они перед некрещеными казахами имели некоторые преимущества.

В фонде Степного генерал-губернаторства довольно часто встречаются материалы, главной фигурой которых выступает генерал-губернатор. Так, в одном из архивных дел содержится очередной документ, где описывается особое внимание Г.А. Колпаковского к миссионерской деятельности, считавшего своим долгом держать под контролем деятельность проповедников православия. С этой целью он навещал их и узнавал о положении крещенных казахов. В одно из таких посещений ему было доложено о ряде случаев похищения киргизами новокрещенных, бесследно исчезнувших в киргизской степи. Как рассказывал миссионер: «Недавно буконьские казаки вырвали из рук киргизов одну новокрещенную, которые киргизы среди бела дня в поселке Буконьском схватили и на приготовленных лошадях намерены были увезти, предварительно связав ее имевшимся у них арканом; но были схвачены услышавшими крик новокрещенной казаками и новокрещенными киргизами и отданы подлежащей власти для законной ответственности» [28; 11–13 об.].

Глава края приказал правителю Кулжунской волости оказывать законное содействие миссии в отыскании похищенных киргизами новокрещенных, пригрозив ему отрешением от должности за бездействие и выселением за противодействие. «Высказал участие и заботливость о киргизской миссии, предложив обращаться за всяким содействием, какое только нужно» [28; 13 об.].

В фондах Казахстанского архива имеются многочисленные документы, которые готовили для написания отчетов глав областей и краев. В них представлялись сведения и по деятельности православных епархий, миссий, станов. Так, в подготовленных материалах для доклада военного губернатора о состоянии Тургайской области находим данные о количестве православного и мусульманского населения, действующих станах, миссионерской школе, характеристику казахов, поездках миссионера в степи, предложения по улучшению православной проповеди. Показано количество верст, совершенных миссионером: «1. Семь миссионерских поездок с 1 января по 11 февраля — 39 дней по волостям Кустанайского уезда, проехал 1500 верст. 2. с 4 по 28 марта — 24 дня — 3143 версты. 3. С 8 по 10 апреля — 40 верст. 4. С 29 апреля по 22 мая — 24 дня 480 верст. 5. С 19 июня по 10 июля — 22 дня — 329 верст. 6. С 19 августа по 3 октября — 69 дней — 2286; 7. С 19 декабря — 155 верст (13 дней)» [29; 79–81]. Приведенные миссионером данные о своих поездках в казахской степи вызывают некоторые сомнения. Простые арифметические действия привели к заключению, что в течение года он проехал 8993 версты и, получается, ежедневно преодолевал более 20 верст. В условиях отсутствия автомобильного и железнодорожного транспорта, на лошади верхом или в коляске проделать такой путь каждый день без отдыха представляется очень сложным. Но, добравшись до места, еще необходимо было проводить пропагандистскую работу среди инородцев. Возникает мысль, что такое рвение объясняется и денежными вознаграждениями, предусмотренными на разъезды миссионеров. В отчетах миссий приводятся суммы, расходуемые при крещении инородцев и на командировки.

Но работа по привлечению казахов в христианство, тем не менее, проводилась. «Соколов не только наставлял в истинах православной веры русских, совершал богослужения и разъяснял пред ними ложность ислама, но не упускал случая знакомить киргиз с верою христианской путем бесед и раздачи книжек религиозно-нравственного содержания, причем в отчетном году о Соколовым обращен в православную веру один киргиз мусульманин» [29; 83]. При столь активной деятельности совершенно низкий результат — один крещенный казах, что является доказательством верности кочевников исламу и отрицательным отношением к новой вере.

Завершают отчет военного губернатора предложения для улучшения поставки христианской миссии среди казахов Тургайской области. На будущее предлагаются следующие меры:

«1. Путем мероприятий гражданской власти воспретить пропаганду ислама среди киргиз со стороны пришельцев в степи татарских мулл, потому что влияние их на киргиз служит главной причиной того, почему христианство почти совсем не прививается диким сынам степей.

2. Улучшить материальное положение русских поселенцев среди киргизов, освободить их от земельной зависимости перед киргизами, поставить их если не в господствующее положение, то во всяком случае равное, чуждое зависимости.

В каждом более или менее значительном поселении открыть церковно-приходскую школу, которая обязательно должна иметь миссионерский (противомусульманский) характер и направление» [29; 89–89 об.]. Как видим, на первое место ставится задача по устранению препятствия, представлявшегося муллами и распространением ими ислама. Противомусульманская работа православных миссионеров должна была убрать конкурента на пути к духовному миру казахов.

В фонде Акмолинского областного статистического комитета ЦГА РК хранится Программа вопросов, подлежащих обсуждению на Миссионерском съезде в Казани, запланированном на 22 декаб-

ря 1910 года. Выделен был ряд проблем по христианскому просвещению инородцев, разработке миссионерских мероприятий по отношению к инородцам, выпуску литературы и издательской деятельности. Особо обращалось внимание на обсуждение состояния издательской деятельности по отдельным епархиям для просвещения инородцев в противовес магометанским изданиям, как на русском языке, так и на татарских наречиях. Предлагалось «основание централизованного противомогометанского полемического журнала, который отвечал бы на всякие нападки на христианство магометанских изданий» [30; 72, 73].

Одним из разделов программы являются «Меры борьбы с магометанством в Туркестанском крае». Выделение его связано с тем, что русская православная церковь и миссионеры вступили на территорию Южного Казахстана в 1864 году, после его завоевания. Поэтому необходимо было в кратчайшие сроки установить свое господство и в религиозной жизни коренных жителей. Если среди коренных жителей Степного генерал-губернаторства основной костяк составляли казахи, то здесь российским чиновникам и служителям церкви пришлось столкнуться с представителями других народов: киргизами (настоящими, которые в документах обозначены как «каракиргизы»), узбеками, дунганями, уйгурами и другими, исповедующими ислам и не подвергавшиеся влиянию со стороны РПЦ. Поэтому среди предлагаемых мер стояли задачи по введению в программу церковных школ краткого курса истории и обличия ислама. Также предполагалось «открытие в разных местах Туркестанского края постоянных или временных противомогометанских миссионерских курсов для ознакомления священно-церковно-служителей и учителей церковно-приходских школ с указанием мер борьбы с магометанской пропагандой и с лжеучением ислама» [30; 72–75]. Средства на выполнение поставленных задач в Туркестанской епархии отсутствовали. Вследствие этого они должны были поступать от Святейшего Синода.

Важными пунктами Программы были: «Учреждение в Туркестанском крае, с содержанием от казны должности одного противомогометанского миссионера, как главного организатора и руководителя епархиальными учреждениями противомогометанской миссии.

Учреждение в Туркестанской епархии Ташкентского викариатства, с тем, чтобы на преосвященного Викария возложены были обязанности главного начальника и руководителя противомогометанских миссионерских учреждений, и чтобы он имел местожительство в Ташкенте» [30; 72–75]. Программа была утверждена Святым Синодом 9–12 июня 1909 года. Указанные меры представляли собой направления в борьбе против религии коренного населения, веками соблюдающими предписания мусульманской веры. Однако в целях создания благоприятной почвы для православной проповеди надо было устранить своего главного противника в вопросах религии, поэтому эти вопросы ставились на повестку дня форума служителей православия.

Заключение

Изучение документальных материалов ЦГА РК по проблеме деятельности православных миссионеров дает возможность увидеть их многостороннюю работу по распространению христианства. Обряды крещения взрослых и детей в начале XIX века показывают стремление самодержавия превратить инородцев в единоверцев. Последствия решения поставленных задач должно было облегчить колонизацию земель и сознания коренного населения. По крайней мере в случае достижения цели появлялась уверенность в том, что участие коренного населения в протестах на религиозной почве полностью исключается. Другой важной стороной миссионерской деятельности выступает попытка создания единого христианизированного пространства с присоединенными национальными регионами, населенного жителями одной веры, языка и культуры. Следует подчеркнуть, что проводимая работа проповедников православия не дала желаемых результатов и казахи остались верными религии предков.

В фондах архива хранится еще много неизученного материала, освещающего деятельность православных миссионеров среди казахов. В рамках одной научной статьи невозможно дать полный обзор этих источников, но они найдут отражение в нашей дальнейшей работе.

Статья подготовлена в рамках выполнения проекта по грантовому финансированию КН МОН РК AP08855385 по теме: «Мусульманские и православные миссионеры в Казахстане: деятельность и результаты (XIX – начало XX веков)».

Список литературы

- 1 Ваххабизм в Казахстане: истоки и суть течения. [Электронный ресурс] — 2018. Режим доступа: <https://toppress.kz/article/vahhabizm-v-kazahstane-istoki-i-sut-techeniya>.
- 2 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей / А.И. Левшин. — Алматы: Санат, 1996. — 656 с.
- 3 Миропиев М.А. О положении русских инородцев / М.А. Миропиев. — СПб., 1901. — 519 с.
- 4 Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи / П.С. Паллас. — СПб., 1773. — 657 с.
- 5 Рычков Н.П. Дневные записки капитана Н. Рычкова в киргиз-кайсацкую степь 1771 г. / Н.П. Рычков. — СПб., 1772. — 107 с.
- 6 Елисеев Е. Записки миссионера Буконского стана Киргизской миссии за 1892–1899 гг. / Е. Елисеев. — СПб., 1900. — 224 с.
- 7 Никольский Н.М. История русской церкви / Н.М. Никольский. — М.: Политиздат, 1985. — 448 с.
- 8 Красников Н.П. Социально-этические воззрения русского православия в XX веке / Н.П. Красников. — Киев: Выща шк., 1988. — 172 с.
- 9 Зырянов П.Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / П.Н. Зырянов. — М.: Наука, 1984. — 226 с.
- 10 Русское православие. Вехи истории / под ред. А.И. Клибанова. — М.: Политиздат, 1989. — 719 с.
- 11 Гусейнова Т.Н. Миссионерская деятельность Русской православной церкви среди старообрядцев Забайкалья: XVIII – начало XX вв.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 — Отечественная история / Т.Н. Гусейнова. — Улан-Уде, 2004. — 249 с.
- 12 Есикова Е.М. Миссионерская деятельность Русской православной церкви среди нехристианского населения Оренбургской епархии: 1859–1917 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 — «Отечественная история» / Е.М. Есикова. — Челябинск, 2010. — 250 с.
- 13 Искхаков Р.Р. Миссионерская деятельность Русской православной церкви в отношении мусульман Среднего Поволжья в XIX — начале XX вв.: 1800–1917 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 — «Отечественная история» / Р.Р. Искхаков. — Казань, 2008. — 292 с.
- 14 Камзина А.Д. Старообрядчество как объект миссионерской деятельности Русской православной церкви в Оренбургской епархии: 1859–1917 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 — «Отечественная история» / А.Д. Камзина. — Оренбург, 2004. — 32 с.
- 15 Михайлова Е.Д. Миссионерская и религиозно-просветительская деятельность Русской православной церкви в Центральной России в конце XIX–начале XX века: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 — «Отечественная история» / Е.Д. Михайлова. — Курск, 2010. — 188 с.
- 16 Остапенко Р.А. Миссионерская деятельность Русской православной церкви среди адыгов Северо-Западного Кавказа: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 — «Отечественная история» / Р.А. Остапенко. — Майкоп, 2011. — 221 с.
- 17 Шабунин В.В. Миссионерская деятельность Русской православной церкви в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 — «Отечественная история» / В.В. Шабунин. — М., 2013. — 24 с.
- 18 Асочакова В.Н. Миссионерская деятельность как фактор освоения Сибири в XVII–XIX вв. / В.Н. Асочакова, С.С. Чистанова // Genesis: исторические исследования. — 2018. — № 12. — С. 124–130.
- 19 Ефимов А.Б. Очерки по истории миссионерства Русской православной церкви / А.Б. Ефимов. — М., 2007. — 688 с.
- 20 Лысенко Ю.А. Миссионерская деятельность Русской православной церкви в Казахстане: вторая половина XIX — начало XX вв.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 — «Отечественная история» / Ю.А. Лысенко. — Барнаул, 2011. — 52 с.
- 21 ЦГА РК. — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 4595. — Л. 2–131.
- 22 ЦГА РК. — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 4621. — Л. 3–14.
- 23 ЦГА РК. — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 337. — Л. 38–39.
- 24 ЦГА РК. — Ф. 707. — Оп. 1. — Д. 16. — Л. 21–22.
- 25 Разные вести. Миссионерская деятельность крещеной киргизки // Миссионер. еженед. изд. Православного Миссионерского общества. — № 36. — 1875. — 7 сент. — С. 15.
- 26 Записка, читанная в Общем Собрании членов Православного Миссионерского общества 8 мая 1877 г. // Миссионер. еженед. изд. Православного Миссионерского общества. — № 30. — 1877. — 24 июля. — С. 244, 245.
- 27 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 436. — Л. 25, об. 26.
- 28 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 312. — Л. 11–13 об.
- 29 ЦГА РК. — Ф. 318. — Оп. 1. — Д. 49. — Л. 79–89 об.
- 30 ЦГА РК. — Ф. 393. — Оп. 1. — Д. 100 б. — Л. 72–75.

З.Т. Садвокасова

ҚР ОМА материалдары православие уағыздаушыларының миссиялық қызметін зерттеу үшін дереккөз ретінде (XIX-XX ғасырдың басы)

Мақалада ҚР Орталық мемлекеттік архивінің XIX және XX ғасырдың басындағы Қазақстан аумағында православие уағызшыларының миссионерлік қызметін ашатын материалдары ұсынылған. Діни мекемелердің, отарлық әкімшіліктің, статистикалық және сот органдарының және басқа да қорлардағы құжаттар келтіріліп, талданған. Қазақтарды жаңа дінге — православие дініне тарту және олардың мұсылман дінінен бас тарту бойынша жүргізілген жұмыстар туралы ақпарат берілген. Ресей империясының ұлттық аймақтарындағы православиелік миссионерлердің қызметін зерттейтін ғалымдар олар қолданған көптеген әдістерді анықтады. Оларға мыналар жатады: шоқындыру рәсімінен өткен шетелдіктерге жеңілдіктер беру, жоғары лауазымды ресейлік шенеуніктерден, сондай-ақ жергілікті әкімшілік қызметкерлерінен көмек, мектеп бағдарламасына Ильминский бойынша православиелік миссионерлік қоғам шығарған кітаптар мен оқулықтарды енгізу жүйесі, түрмелерге бару және тұтқындарды тартуға, исламға қарсы әдебиеттерді басып шығаруға және оны мұсылман халқы бар аймақтарда таратуға. Осы әдістердің көпшілігі ұзақ уақыт бойы немқұрайлы, пұтқа табынушылар немесе «жаман мұсылмандар» деп саналған қазақтармен жұмыс кезінде қолданылды. Мақалада қазақтарды шоқындырудың бастапқы кезеңі православиелік уағызшылардың қызметімен байланысты емес екендігіне назар аударылған, өйткені алдымен Миссионерлік Православие қоғамы құрылғанға дейін, жергілікті тұрғындар қатарынан православиелік христиандар санын көбейту жұмысын жергілікті билік органдарының шенеуніктері, дін қызметкерлері, әртүрлі таптардың өкілдері жүргізгендігі айтылған.

Кілт сөздер: құжаттар, миссионерлер, қызмет, қазақтар, православие, мұсылмандар, шоқыну, дін.

Z.T. Sadvokassova

Materials of the CSA of the RK as sources for the research of the missionary activity of orthodox preachers (XIX-early XX centuries)

The article presents the materials of the Central State Archives of the RK revealing the missionary activities of preachers of Orthodoxy in the territory of Kazakhstan in the 19th and early 20th centuries. Documents from funds of religious institutions, colonial administration, statistical and judicial bodies, etc., are presented and analyzed. Information is given about the ongoing work to attract Kazakhs to the new faith of Orthodoxy and to reject their Muslim religion. Scientists studying the activities of Orthodox missionaries in the national regions of the Russian Empire have identified numerous methods used by them. These include the provision of benefits to baptized foreigners, assistance from high-ranking Russian officials, as well as employees of the local administration, the inclusion in the school curriculum of books and textbooks published by the Orthodox missionary society according to the N.I. Ilminsky system, visits to prisons and the recruitment of prisoners, the publication of anti-Islamic literature and its distribution in settlements with Muslim populations. Many of these methods were used in working with Kazakhs, who for a long time were considered indifferent, pagan or «bad Muslims». The article draws attention to the fact that the initial stage of the baptism of the Kazakhs is almost not related to the activities of preachers of Orthodoxy, since at first, that is, before the formation of the Missionary Orthodox Society, the work to increase the number of Orthodox from among the indigenous inhabitants was carried out by local government officials, church ministers, representatives of different classes.

Keywords: documents, missionaries, activities, Kazakhs, Orthodoxy, Muslims, christening, religion.

References

- 1 Vakhkhbizm v Kazakhstane: istoki i sut techeniia (2018). [Wahhabism in Kazakhstan: the origins and essence of the current] Retrieved from <https://toppress.kz/article/vahhabizm-v-kazahstane-istoki-i-sut-techeniya> [in Russian].
- 2 Levshin, A.I. (1996). *Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaisatskikh, ord i stepei* [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes]. — Almaty: Sanat [in Russian].
- 3 Miropiev, M.A. (1901). *O polozhenii russkikh inorodtsev* [On the situation of Russian foreigners]. Saint Petersburg [in Russian].
- 4 Pallas, P.S. (1773). *Puteshestvie po raznym provintsiiam Rossiiskoi imperii* [Travel to different provinces of the Russian Empire]. Saint Petersburg [in Russian].

- 5 Rychkov, N.P. (1772). *Dnevnye zapiski kapitana N. Rychkova v Kirgiz-kaisatskiu step 1771 g.* [Day notes of Captain N. Rychkov to the Kirghiz-Kaisat steppe in 1771]. Saint Petersburg [in Russian].
- 6 Eliseev, E. (1900). *Zapiski missionera Bukonskogo stana Kirgizskoi missii za 1892–1899 gg.* [Notes of a missionary of the Bukon camp of the Kyrgyz mission for 1892–1899]. Saint Petersburg [in Russian].
- 7 Nikolskij, N.M. (1985). *Istoriia russkoi tserkvi* [The history of the Russian Church]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 8 Krasnikov, N.P. (1988). *Sotsialno-eticheskie vozzreniia russkogo pravoslaviia v XX veke* [Social and ethical views of Russian Orthodoxy in the XX century]. Kiev: Vysshaia shkola [in Russian].
- 9 Zyryanov, P.N. (1984). *Pravoslavnaia tserkov v borbe s revoliutsiei 1905–1907 gg.* [Orthodox Church in the struggle against the revolution of 1905–1907]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 10 *Russkoe pravoslavie. Vekhi istorii* (1989) / pod red. A.I. Klivanova [Russian Orthodoxy. Milestones of history]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 11 Gusejnova, T.N. (2004). *Missionerskaia deiatelnost Russkoi pravoslavnoi tserkvi sredi staroobriadtsev Zabaikalia: XVIII – nachalo XX vv.* [Missionary activity of the Russian Orthodox Church among the Old Believers of Transbaikalia: XVIII – early XX centuries]. *Candidate's thesis*. Ulan-Ude [in Russian].
- 12 Esikova, E.M. (2010). *Missionerskaia deiatelnost Russkoi pravoslavnoi tserkvi sredi nekhristianskogo naseleniia Orenburgskoi eparkhii: 1859–1917 gg.* [Missionary activity of the Russian Orthodox Church among the non-Christian population of the Orenburg diocese: 1859–1917]. *Candidate's thesis*. Cheliabinsk [in Russian].
- 13 Iskkhakov, R.R. (2008). *Missionerskaia deiatelnost Russkoi pravoslavnoi tserkvi v otnoshenii musulman Srednego Povolzhia v XIX–nachale XX vv.: 1800–1917 gg.* [Missionary activity of the Russian Orthodox Church in relation to the Muslims of the Middle Volga region in the XIX — early XX centuries: 1800–1917]. *Candidate's thesis*. Kazan [in Russian].
- 14 Kamzina, A.D. (2004). *Staroobriadchestvo kak obekt missionerskoi deiatelnosti Russkoi pravoslavnoi tserkvi v Orenburgskoi eparkhii: 1859–1917 gg.* [Old Believers as an object of missionary activity of the Russian Orthodox Church in the Orenburg Diocese: 1859–1917]. *Extended abstract of Candidate*. Orenburg [in Russian].
- 15 Mihailova, E.D. (2010). *Missionerskaia i religiozno-prosvetitel'skaia deiatelnost Russkoi pravoslavnoi tserkvi v Tsentralnoi Rossii v kontse XIX–nachale XX veka* [Missionary and religious-educational activity of the Russian Orthodox Church in Central Russia at the end of the XIX — beginning of the XX century]. *Candidate's thesis*. Kursk [in Russian].
- 16 Ostapenko, R.A. (2011). *Missionerskaia deiatelnost Russkoi pravoslavnoi tserkvi sredi adygov Severo-Zapadnogo Kavkaza* [Missionary activity of the Russian Orthodox Church among the Adygs of the North-West Caucasus]. *Candidate's thesis*. Maikop [in Russian].
- 17 Shabunin, V.V. (2013). *Missionerskaia deiatelnost Russkoi pravoslavnoi tserkvi v kontse XIX–nachale XX vv.* [Missionary activity of the Russian Orthodox Church in the late XIX – early XX centuries]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 18 Asochakova, V.N., & Chistanova, S.S. (2018). *Missionerskaia deiatelnost kak faktor osvoeniia Sibiri v XVII – XIX vv.* [Missionary activity as a factor in the development of Siberia in the XVII – XIX centuries]. *Genesis: istoricheskie issledovaniia*, 2, 124–130 [in Russian].
- 19 Efimov, A.B. (2007). *Ocherki po istorii missionerstva Russkoi pravoslavnoi tserkvi* [Essays on the history of the missionary work of the Russian Orthodox Church]. Moscow [in Russian].
- 20 Lysenko, Yu.A. (2011). *Missionerskaia deiatelnost Russkoi pravoslavnoi tserkvi v Kazakhstane: vtoraiia polovina XIX – nachalo XX vv.* [Missionary activity of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan: the second half of the XIX – early XX centuries]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Barnaul [in Russian].
- 21 CGA RK. — F. 4. — Op. 1. — D. 4595. — L. 2–131 [in Russian].
- 22 CGA RK. — F. 4. — Op. 1. — D. 4621. — L. 3–14 [in Russian].
- 23 CGA RK. — F. 4. — Op. 1. — D. 337. — L. 38–39 [in Russian].
- 24 CGA RK. — F. 707. — Op. 1. — D. 16. — L. 21–22 [in Russian].
- 25 Raznye vesti. (1875). *Missionerskaia deiatelnost kreshchenoi kirgizki // Missionerskoe ezhenedelnoe izdanie Pravoslavnogo Missionerskogo obshchestva* [Different news. Missionary activity of a baptized Kyrgyz woman]. — *A missionary. Weekly publication of the Orthodox Missionary Society* 6, 15 [in Russian].
- 26 *Zapiska, chitannaia v Obshchem Sobranii chlenov Pravoslavnogo Missionerskogo obshchestva 8 maia 1877 g. (1877).* [Note read at the General Meeting of members of the Orthodox Missionary Society on May 8, 1877] — *A missionary. Weekly publication of the Orthodox Missionary Society* 30. 24, 244–245 [in Russian].
- 27 GA RK. — F. 64. — Op. 1. — D. 436. — L. 25 ob. 26 [in Russian].
- 28 CGA RK. — F. 64. — Op. 1. — D. 312. — L. 11–13 ob. [in Russian].
- 29 CGA RK. — F. 318. — Op. 1. — D. 49. — L. 79–89 ob. [in Russian].
- 30 CGA RK. — F. 393. — Op. 1. — D. 100 b. — L. 72–75 [in Russian].

Н.Н. Султанмуратов*, Ф.Т. Кукеева, Е.С. Чукубаев, А.Б. Смаилова

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: Nuriddin.sultanmuratov@gmail.com; fturar@mail.ru; aizhan.smailova@kaznu.kz)*

Перспективы турецко-американских отношений при президентстве Байдена

Прошедшие в ноябре прошлого года президентские выборы в Соединенных Штатах Америки по традиции вызвали огромный интерес всего мирового сообщества. Как известно, любая новая американская администрация фактически всегда предполагает в той или иной степени изменения политики Белого дома как внутри страны, так и на международной арене. Соответственно, итоговая победа кандидата от демократической партии Джо Байдена многими воспринимается именно в этом контексте. Тем более, что его предвыборная риторика явно указывала на пересмотр отдельных решений Трампа. С точки зрения современных глобальных процессов особенно актуальной видится, прежде всего, ситуация с внешней политикой. И в этом случае ожидается основательная ревизия американской стратегии. Подобное относится и к отношениям, например, с Турцией. В настоящий момент связи между Вашингтоном и Анкарой переживают нелегкие времена. При этом с приходом Байдена обстановка может еще больше обостриться. На повестке дня стоит вопрос возможного введения американских санкций против правительства Эрдогана. Безусловно, подобный сценарий способен внести серьезный раскол между двумя государствами.

Ключевые слова: Байден, Эрдоган, президентские выборы, Соединенные Штаты Америки, Турция, внешняя политика.

Введение

В последние годы отношения между Турцией и Соединенными Штатами Америки складываются весьма напряженно. Действительно, к настоящему моменту в двусторонних связях накопилось довольно большое количество разного рода сложных противоречий, некоторые из которых требуют экстренного решения. В противном случае возникает вероятность эскалации, следовательно, скатывания ситуации в полноценный кризис между двумя членами НАТО. Подобный сценарий особенно актуален в условиях смены политической власти в США. Поскольку с приходом нового президента от демократической партии Джо Байдена ожидается определенная корректировка внешней политики Вашингтона, в том числе и в турецком направлении.

В данном контексте следует обратить внимание на тот факт, что во время предвыборной гонки лично сам Байден и его команда в целом негативно высказывались о нынешнем турецком руководстве. В частности, в прошлом году во время своего интервью, тогда еще кандидат на пост президента США не только выразил серьезную обеспокоенность политикой Эрдогана по ряду вопросов, но и еще сделал довольно громкое заявление: «Я думаю, что сейчас нам следует использовать другой подход к нему (*Эрдоган. — Авт.*), давая ясно понять, что мы поддерживаем руководство оппозиции. Он (*Эрдоган. — Авт.*) должен заплатить цену... нам следует поощрять лидеров турецкой оппозиции, чтоб они смогли победить Эрдогана. Не путем переворота, но посредством выборного процесса» [1]. Эти слова вполне ожидаемо вызвали большой резонанс в Турции. На этом фоне совсем неудивительно, что незамедлительно с резким осуждением выступили турецкие власти, которые увидели в высказываниях Байдена вмешательство во внутренние дела собственного государства.

Что примечательно, указанный инцидент не был единичным случаем, и подобного рода критические заявления звучали от Байдена и представителей его штаба на систематической основе. Так, во время предвыборной гонки кандидат от демократической партии пообещал на официальном уровне признать геноцид армян турецким государством [2]. Если учитывать высокую чувствительность армянского вопроса для современного турецкого общества, подобный шаг потенциально может нанести серьезный урон двусторонним отношениям.

Таким образом, в связи с победой Байдена на выборах многие обозреватели закономерно предполагают заметное ужесточение позиции его администрации касательно Турции. Здесь дело даже не

* Автор-корреспондент. E-mail: Nuriddin.sultanmuratov@gmail.com (Н.Н. Султанмуратов).

только в том, что традиционно президенты от демократической партии более сосредоточены на вопросах демократии и прав человека, и как раз с этим аспектом в сегодняшней Турции не очень хорошо. Все-таки главным камнем преткновения представляются существующие глубокие политические разногласия между Анкарой и Вашингтоном по тем или иным аспектам. С этой точки зрения наиболее актуальными проблемами представляются конфликт вокруг американской политики в Сирии, а также покупка Турцией российской системы ПВО С-400 «Триумф». Во многом от урегулирования этих и других вопросов будет зависеть траектория развития двусторонних отношений.

При этом надо отметить, что на данном этапе среди американского истеблишмента сложился некий консенсус с точки зрения Турции. Как и демократы, так и республиканцы в своем большинстве выступают за принятие более жестких шагов против правительства Эрдогана. В этом плане прежняя администрация Дональда Трампа в известной степени избегала крайне радикальных мер и повышения ставки в отношениях с Анкарой.

Хотя следует отметить, в тот период американцы так или иначе вводили ряд ограничений против правительства Эрдогана. Например, Вашингтон исключил Турцию из программы по производству новейших американских истребителей пятого поколения F-35. Это стало реакцией на приобретение турками названного выше российского вооружения. Кроме того, в прошлом декабре в рамках Закона «О противодействии противникам Америки посредством санкций» США ввели ограничительные меры против отдельных турецких официальных лиц и государственных институтов. Или же можно вспомнить экономические санкции 2018 года из-за ареста американского пастора в Турции, которые тогда ускорили процесс вхождения турецкой экономики в рецессию. Но, тем не менее, все эти запретительные действия Трампа по большому счету не носили критического характера, соответственно, не могли оказать серьезного воздействия на общую обстановку.

Теперь же, учитывая изначальную позицию Байдена, Анкаре будет сложно рассчитывать на поддержку Белого дома. На этом фоне для нее увеличиваются риски введения действительно жестких санкций, которые могут привести к непредсказуемым последствиям, в том числе и с точки зрения политического будущего самого Эрдогана. В итоге возникает вопрос: «Будет ли реализован подобный сценарий, следовательно, к чему это может привести, или же стороны все-таки найдут компромисс?».

Методология и методы исследования

В процессе проведения исследовательской работы авторами были использованы различные методы анализа, в том числе акцент был сделан на контент-анализе и сравнительно-историческом анализе.

Биполярная система и внешняя политика Турции

Начало так называемой «холодной войны» в некотором смысле стало поворотным моментом в углублении сотрудничества Анкары с западным миром. Территориальные претензии Советского Союза, следовательно, потенциальная военная угроза со стороны более мощного восточного соседа тогда не оставляли турецким властям никакой альтернативы тесному сближению с США и его партнерами [3]. Кульминацией подобной стратегии можно считать вхождение Турции в НАТО, что случилось в 1952 году. В данном контексте членство в Северо-Атлантическом альянсе выступало некоей гарантией безопасности.

Но, тем не менее, даже в этих условиях взаимоотношения Анкары и условного Запада в тот период не всегда были стабильными. С этой точки зрения наблюдались определенные взлеты и падения. Например, в прошлом серьезным испытанием для двусторонних связей стал конфликт вокруг кипрского вопроса. Тогда в 1974 году ситуация особенно накалилась, когда на фоне осуществленного здесь греческой армией военного переворота Турция отправила на остров свои вооруженные силы. В связи с этим моментом возникли сильные разногласия между Анкарой и Вашингтоном. В итоге в 1975 году американцы ввели оружейное эмбарго против Турции. Что важно, данная мера в том числе предусматривала прекращение различной финансовой помощи по оборонной линии. В свою очередь, в качестве ответной реакции турки в той или иной степени ограничили доступ США к военным объектам на своей территории, включая и такую важную базу, как Инджирлик. В целом, данный кризис продолжался довольно долго, пока в 1978 году санкции не были полностью отменены.

Но важно подчеркнуть, несмотря на официальное урегулирование проблемы, кипрский инцидент оказал серьезное влияние на восприятие турецким правительством и обществом роли США.

Главным образом вся эта история с эмбарго привела к резкому усилению антиамериканизма [4]. Однако общие геополитические интересы, а именно противодействие коммунистическому блоку, всегда превалировали над проблемными вопросами в двусторонних отношениях.

Впрочем, даже после распада СССР, когда исчезла необходимость противостояния общей угрозе, сотрудничество США и Турции продолжило активно развиваться в различных сферах. По многим вопросам стороны так или иначе зависели друг от друга. Среди прочего Анкаре особенно требовалась поддержка американцев в борьбе против терроризма. Как известно, в 1978 году было образовано сепаратистское движение местных курдов, которые начали вооруженную борьбу против Турецкого государства. В определенные периоды военные столкновения становились весьма интенсивными. Естественно, что в подобных условиях тогда еще экономически довольно слабая Турция крайне нуждалась в военно-финансовой помощи Вашингтона. Так, именно благодаря содействию американских спецслужб в 1999 году в Кении был схвачен и доставлен в Турцию лидер курдских сепаратистов А. Оджалан [5]. С другой стороны, США всегда рассматривали Анкару в качестве важного партнера с точки зрения реализации собственной политики в окружающем регионе. В связи со стратегическим расположением Турция является воротами НАТО не только на Ближний Восток, но и на Кавказ и зону Черного моря. В последнем случае страна контролирует проходы по проливам.

Но, несмотря на довольно плодотворные связи в тот период, очередное серьезное охлаждение отношений произошло в начале двухтысячных годов. Главным образом это случилось на фоне намечавшейся военной операции коалиции западных стран против режима С. Хусейна. Согласно планам американской администрации, сухопутное вторжение в Ирак должно было осуществляться с двух направлений. В данном контексте северный фронт предполагал использование именно турецкой территории. И официальные переговоры по этому поводу начались еще в 2002 году. Но занимавший тогда пост премьер-министра Бюлент Эчевит в итоге отказался от предоставления подобного коридора.

Консультации вокруг данной темы возобновились с уже новым турецким правительством после ноябрьских парламентских выборов, в результате которых к власти пришла как раз Партия справедливости и развития (ПСР) Эрдогана. В условиях колоссального давления со стороны американцев, возглавивший кабинет министров Абдуллах Гюль, в феврале 2003 года все-таки заявил о поддержке военной интервенции в Ирак. Теперь дело оставалось за формальностью, а именно за официальным утверждением данного решения в парламенте, где большинство имела ПСР.

Обычно в таких случаях депутаты одной фракции действуют в соответствии с генеральной линией руководства. Однако на этот раз лидеры правящей партии отклонились от подобного формата, следовательно, предоставили своим делегатам право самим делать выбор. Надо сказать, для принятия резолюции требовались голоса большинства присутствующих парламентариев. В итоге же только 264 из 533 законодателей поддержали законопроект [6]. Таким образом, предложение Вашингтона было отклонено, что, несомненно, вызвало огромное недовольство среди американского истеблишмента. Данный инцидент привел к определенному ухудшению контактов между Турцией и Соединенными Штатами Америки. В итоге именно эта неприятная история и стала отправной точкой в двусторонних отношениях при Эрдогане.

Фактор Эрдогана во внешней политике Турции

Ретроспективный анализ темы исследования прежде всего был нужен в целях более глубокого понимания современной истории турецко-американских связей. В данном контексте можно сделать вывод, что еще до прихода к власти ПСР время от времени наблюдалась турбулентность в двусторонних отношениях. Но, тем не менее, надо признать, что сегодняшняя напряженность является беспрецедентной по своим масштабам. Ситуация настолько обострилась, что все чаще среди западных политиков и экспертов предметом острых споров становится вопрос о смене геополитической ориентации современной Турции. Соответственно, в связи с этим в том числе возникает дискуссия о целесообразности нахождения страны в НАТО. Так, осенью 2019 года на фоне планировавшейся военной операции Анкары на севере Сирии, известный американский сенатор Линдси Грэм заявил, что он будет «призывать к их (Турции. — Авт.) исключению из НАТО, если они (турки. — Авт.) атакуют курдов...» [7]. Напомним, что тогда Турция, несмотря на подобного рода угрозы, в итоге все же нанесла удары по позициям сирийских курдов и вытеснила их из определенных территорий. В результате подобные действия всколыхнули волну антитурецких настроений на Западе.

Таким образом, с учетом этих и других резонансных событий на данном этапе общественное мнение в европейских странах в целом настроено против Эрдогана и его правительства. В свою оче-

редь, в условиях западных демократий такого рода детали имеют огромное значение в плане выбора государственной стратегии, а в этом конкретном случае выстраивания политики по взаимодействию с Турцией.

Как ни парадоксально, в начальный период правления Эрдогана складывалась совсем иная картина: имидж турецкого лидера был значительно более позитивным. Он многими воспринимался как настоящий реформатор, который активно проводил политическую и экономическую либерализацию своей страны. И такая оценка по большому счету соответствовала истине. В особенности в первое десятилетие данного столетия в Турции произошло очень много изменений, направленных на расширение прав и свобод граждан и укрепления демократии в целом.

К тому же подверженная кризисным явлениям турецкая экономика заметно стабилизировалась и впоследствии стала расти очень высокими темпами. За весьма короткий срок ВВП на душу населения здесь увеличился в более чем три раза, что положительно отразилось на общем благосостоянии жителей.

Между прочим, с самого начала своего правления Эрдоган во внешней политике стремился к углублению сотрудничества с западным миром. Так, при нем заметно активизировалась работа по вступлению Турции в ЕС. Членство в данном интеграционном объединении тогда стало одним из главных стратегических целей турецких властей.

Если же вернуться к конфликту 2003 года вокруг иракской интервенции, важно обратить внимание, что в первую очередь двусмысленный отказ ПСР в предоставлении американцам сухопутного коридора главным образом был продиктован внутривнутриполитическими мотивами. Во-первых, согласно различным опросам, более 90 процентов турецкого населения тогда выступали против войны [8]. Естественно, ни одно правительство не могло себе позволить игнорировать такое обстоятельство при принятии решения. Показательно, что представители оппозиционной Народно-республиканской партии во время голосования полным составом не поддержали американское предложение.

Кроме того, сложившийся в тот период политический расклад предполагал получение гражданскими властями страны негласного одобрения генералитета. В свою очередь, турецкая армия изначально весьма скептически относилась к идее вторжения в Ирак. Подобная точка зрения генштаба во многом объяснялась курдским фактором. В этом случае опасения были связаны с распадом Ирака на несколько частей в результате свержения режима Саддама Хуссейна. Такой сценарий потенциально мог привести к появлению на карте независимого Курдского государства, что стало бы сильным импульсом и для собственного курдского меньшинства Турции. И в контексте данного вопроса использование турецкой территории для наземной операции ставило Анкару в неудобное положение.

Также нельзя забывать и об экономических аспектах. Военные действия в сопредельном государстве подразумевали значительные финансовые убытки для Турции в той или иной форме. По некоторым данным, только вследствие войны 1991 года в Персидском заливе страна потеряла до 40–50 млрд долларов [9].

Важно подчеркнуть, несмотря на все эти весомые аргументы, в конце концов Анкара все-таки пошла на уступки. В частности, турецкие власти дали разрешение американцам использовать свое воздушное пространство для проведения иракской кампании. С этой точки зрения активная эксплуатация упомянутого выше Инджирлика существенно облегчила реализацию военных планов США.

Безусловно, когда стало предельно ясно, что западная коалиция в любом случае не откажется от интервенции, турецкое руководство, скорее всего, решило действовать исходя из вполне прагматических соображений. Другими словами, взамен на предоставление воздушного коридора получить определенные дивиденды, в том числе напрямую связанные с Ираком. Но, с другой стороны, еще одной движущей силой компромисса виделось именно стремление самого Эрдогана не доводить ситуацию до критического момента. Его внешнеполитическая программа никак не предусматривала серьезного раскола в отношениях с Вашингтоном.

Хотя двусторонние связи некоторый период еще оставались достаточно холодными из-за иракского фактора, но в более глобальном смысле это не отразилось на восприятии Турции как важного элемента обеспечения коллективной безопасности в рамках НАТО. В итоге во время второго срока Буша-младшего стороны постепенно стали восстанавливать сотрудничество. Контакты заметно активизировались уже при президентстве Обамы. Сближению позиций не в последнюю очередь способствовала ближневосточная стратегия его администрации. В данном контексте Турции отдавалась одна из центральных ролей в продвижении американских интересов в данном регионе. Главным образом, правительство Эрдогана воспринималось в качестве некоей модели развития для других ближ-

невосточных обществ. Происламская Партия справедливости и развития в определенной мере должна была олицетворять собой концепцию о совместимости ислама и демократии.

Подобная оценка особенно усилилась на фоне так называемой «арабской весны», когда в результате революции в ряде арабских стран произошло падение старых авторитарных режимов. Последовавшая за этими событиями политическая либерализация привела к власти близкие по идеологии к ПСР группы. Например, так случилось в Египте и Тунисе. Можно сказать, что в этот отрезок истории Эрдоган был на пике своей популярности не только внутри своей страны, но и на международной арене. В 2012 году в своем интервью Обама даже назвал его в числе пяти мировых лидеров, которым он больше всего доверяет [10].

Однако затем общий фон стал быстро меняться. С этой точки зрения поворотным моментом являлись масштабные протесты 2013 года, в которых участвовали миллионы недовольных правительством Эрдогана турецких граждан. Продолжавшиеся на протяжении многих недель демонстрации в итоге были жестко подавлены властями. Естественно, подобная реакция турецкого лидера тогда вызвала резкую критику западных стран.

В дальнейшем жесткий стиль правления Эрдогана становился все более очевидным. Давление на оппозиционно настроенных групп и людей особенно усилилось после попытки государственного переворота 2016 года. Введенный после этого происшествия режим чрезвычайного положения позволил правительству провести повсеместную зачистку. Под удар попали не только связанные с движением Гюлена люди, но и представители гражданского общества, а также, что важно, и турецкая армия. В последнем случае полностью деморализованная военная элита теперь уже окончательно лишалась своего исторического статуса как важного участника социально-политической жизни государства.

Между тем в 2017 году прошел референдум по внесению изменений в конституцию республики. После одобрения плебисцита Турция стала страной с президентским управлением. Многие увидели в этом своего рода символизм, а именно отсылку к Атаатюрку, который в свое время также был президентом. При этом он имел довольно широкие властные полномочия.

Все эти и другие моменты главным образом демонстрировали общее ухудшение ситуации с демократией. Соответственно, подобная тенденция со временем стала вызывать серьезные разногласия с западными партнерами.

Одновременно с изменениями на внутреннем поле определенной трансформации подвергалась и внешняя политика страны. С этой точки зрения заметно сместились акценты турецкого правительства. Если раньше единственным приоритетным направлением выступали отношения с США и Европой, теперь же внешняя дипломатия Анкары все чаще ориентирована на Ближний Восток, а в более широком смысле на мусульманский мир. При этом ПСР стал уделять особое внимание углублению связей с другими мировыми и региональными державами, которые в известной степени рассматриваются в качестве геополитических конкурентов условного Запада. Здесь, прежде всего, имеются в виду такие страны, как Китай и Россия. Между прочим, Эрдоган фактически разорвал политические связи с Израилем — основным союзником американцев в данном регионе. Также стоит отметить его поддержку венесуэльского президента Мадуро, относительно теплые отношения с иранским режимом и много других вещей, не только раздражающих США и Европу, но и все больше укрепляющих представление об антизападном курсе турецкого президента.

В итоге возникает вполне резонный вопрос о причинах подобной эволюции мировоззрения Эрдогана. Все-таки за сравнительно небольшой срок его политические взгляды кардинально поменялись.

В связи с этим есть мнение, что изначальное сближение с Западом было своего рода тактическим ходом со стороны Эрдогана [11]. Особенно на первом этапе нахождения у власти ПСР имел достаточно шаткие позиции. Дело в том, в современной истории страны вооруженные силы всегда занимали привилегированную позицию. При этом здесь армия возложила на себя ответственность защиты светского строя государства. Следовательно, довольно часто турецкие военные совершали перевороты, в том числе и против политических сил происламского толка. Таким образом, учитывая религиозное составляющее в идеологии Партии справедливости и развития, тогда существовала реальная перспектива свержения правительства Эрдогана. Такая ситуация требовала от турецкого лидера маневрирования. Тем самым продвижение демократических норм при поддержке Запада вполне могло преследовать цель нивелирования доминирующей роли генералитета.

Впрочем, недвусмысленные сигналы крупных европейских государств о неготовности принять Турцию в ЕС в известной мере также способствовали переосмыслению Эрдоганом собственной внешнеполитической концепции [12].

Кроме того, нельзя забывать о том, что экономическое усиление Турции также стало фактором более активной внешней политики Эрдогана. Реализация крупной внешней стратегии требует значительных финансовых ресурсов.

В контексте последних лет стоит отметить возникновение альянса между Партией справедливости и развития и Националистической партией. В феврале 2018 года две политические силы сформировали блок для участия на парламентских и президентских выборах. Надо сказать, что данный союз все еще продолжается. Естественно, что все это накладывает отпечаток на действиях ПСР. В том числе наступательная внешняя политика частично связана как раз с этим фактором [13].

Заключение

После избрания Байдена риторика Эрдогана и турецкого правительства, в целом, резко изменилась. С этой точки зрения вопросы демократии и реформ вновь вышли на повестку дня. Более того, Анкара предложила компромиссный вариант решения проблемы с С-400.

Подобная картина главным образом показывает прагматичность Эрдогана как политика. В принципе турецкий лидер всегда был известен своим умением действовать в зависимости от сложившейся ситуации. В свою очередь, сегодняшняя обстановка как раз диктует необходимость восстановления отношений с Западом и, в частности, с США.

Главным аргументом такой перспективы является, прежде всего, чисто экономический фактор. В настоящий момент на фоне глобального кризиса Турция также переживает серьезные трудности. Главным образом из-за резкого сокращения поступлений от экспорта и туризма сильно пострадал бюджет страны. Кроме того, это привело к значительному ухудшению платежного баланса, который и так долгие годы находился в отрицательной зоне. В итоге, это начало оказывать давление на национальную валюту. В целях поддержки курса лиры Центральный банк Турции по состоянию на конец прошлого года, согласно приблизительным оценкам, потратил до 50–60 млрд долларов [14]. Но, тем не менее, даже несмотря на такие усилия правительства, к прошлому ноябрю турецкая валюта потеряла 40 процентов от своей стоимости по сравнению с началом года. Центральный банк уже не мог сдерживать курс за счет интервенций, так как запасы были фактически истощены. Таким образом, любая серьезная американская санкция потенциально может привести к новому кризису в турецкой экономике. На этом фоне Анкаре важно так или иначе договориться с Вашингтоном.

В то же время для администрации Байдена также выгодно нахождение компромиссного решения по спорным моментам. Эскалация ситуации может привести к резкому усилению антиамериканизма как внутри турецкого общества, так и среди турецкого истеблишмента. Подобное развитие событий не отвечает долгосрочным интересам США. Кроме того, роль Турции имеет огромное значение с точки зрения проведения ближневосточной политики.

В итоге эти и другие моменты позволяют предположить о вероятном консенсусе между двумя странами. Хотя в большой политике всегда есть место неожиданностям. Соответственно, нельзя исключать и более негативный сценарий.

Список литературы

- 1 Spicer J. (2020) Turkey slams Biden's past call for US to back Erdogan opponents. Reuters. *reuters.com*. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/us-usa-election-biden-turkey-idUSKCN25B0XS>.
- 2 Bedil B. (2020) What Biden's victory means for Turkey. Besa center. *besacenter.org* Retrieved from <https://besacenter.org/wp-content/uploads/2020/11/1811-Biden-and-Turkey-Bekdil-final-1.pdf>.
- 3 Soner Cagaptay (2020). *The New Sultan: Erdogan and the Crisis of Modern Turkey*. I.B. Tauris, Bloomsbury Publishing Plc.
- 4 Mahmut D. (2014) *The US arms embargo of 1975–1978 and its effects on the development of the Turkish defense industry. thesis for the degree of Master*. Monterey.
- 5 Weiner T. (1999) US helped Turkey find and capture Kurd rebel. New York Times. *nytimes.com*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/1999/02/20/world/us-helped-turkey-find-and-capture-kurd-rebel.html>.
- 6 Soner Cagaptay (2020). *The New Sultan: Erdogan and the Crisis of Modern Turkey*. I.B. Tauris, Bloomsbury Publishing Plc.
- 7 Carney J. (2019) Graham, Van Hollen pledge bipartisan sanctions on Turkey if it attacks kurds. The Hill. *Thehill.com*. Retrieved from <https://thehill.com/homenews/senate/464649-graham-van-hollen-pledge-bipartisan-sanctions-on-turkey-if-they-attack-kurds?rl=1>.

- 8 Amanpour C. (2003) Turkey rejects US troop proposal. CNN. *cnn.com* Retrieved from <https://edition.cnn.com/2003/WORLD/meast/03/01/sprj.irq.main/>.
- 9 Kaya K. (2011) The Turkish-American crisis: an analysis of 1 march 2003. *Military review*, Vol. 4, 69–75. Retrieved from https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/MilitaryReview_20110831_art012.pdf.
- 10 Aydintasbas A., Kirisci K. (2017) The United States and Turkey: friends, enemies, or only interests? — Brookings. *Brookings.edu*. Retrieved from https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2017/04/aydintasbas-kirisci_united-states-and-turkey.pdf.
- 11 Soner Cagaptay (2020). *The New Sultan: Erdogan and the Crisis of Modern Turkey*. I.B. Tauris, Bloomsbury Publishing Plc.
- 12 Soner Cagaptay (2020). *The New Sultan: Erdogan and the Crisis of Modern Turkey*. I.B. Tauris, Bloomsbury Publishing Plc.
- 13 Pitel L. (2020) Erdogan's ultranationalist friends fuel ruling party tensions. *Financial Times*. *ft.com*. Retrieved from <https://www.ft.com/content/e4637711-fe4f-41aa-b0a8-c447def10a9e>.
- 14 Soylu R. (2020) Turkey's lira: The story of an epic downfall. *Middle East Eye*. *middleeasteye.net*. Retrieved from <https://www.middleeasteye.net/big-story/turkey-lira-economy-epic-downfall>.

Н.Н. Султанмуратов, Ф.Т. Кукеева, Е.С. Чукубаев, А.Б. Смаилова

Байденнің президенттігі кезіндегі түрік-америка қарым-қатынастарының келешегі

Былтырғы жылдың қарашасында өткен Америка Құрама Штаттары президентінің сайлауы әдеттегідей әлемдік қауымдастықтың үлкен қызығушылығын тудырды. Кез келген жаңа американдық әкімшілік әрдайым Ақ үйдің саясатының белгілі бір деңгейде өзгеруін білдіреді. Бұл ішкі мәселелерге де, сондай-ақ сыртқы саясатқа да қатысты. Тиісінше, демократиялық партияның үміткері Джо Байденнің жеңісі көптеген мамандармен осы тұрғыдан бағалануда. Айта кету керек, Байден өзінің сайлау алды сөздерінде Трамптың белгілі бір шешімдерін қайта қарастыратындығын айтқан болатын. Қазіргі заманғы жаһандық үрдістер тұрғысынан сыртқы саясаттағы жағдай әсіресе өзекті болып табылады. Және осы орайда американдық стратегияның түпкілікті өзгерісі күтілуде. Бұл мысалы, Түркиямен қарым-қатынастарға да тиісті. Қазіргі уақытта Вашингтон мен Анкараның байланыстары қиын кезеңнен өтіп жатыр. Сонымен бірге, Байденнің билікке келуімен жағдай одан да ушығып кетуі мүмкін. Күн тәртібінде Эрдоған үкіметіне қарсы американдық санкциялардың енгізілуі тұр. Әрине, осындай сценарий екі мемлекеттің арасына үлкен жік салуы мүмкін.

Кілт сөздер: Байден, Эрдоған, президенттік сайлау, Америка Құрама Штаттары, Түркия, сыртқы саясат.

N.N. Sultanmuratov, F.T. Kukeyeva, E.S. Chukubayev, A.B. Smailova

Prospects for Turkish-American relations under a Biden presidency

The last November's presidential election in the United States of America have traditionally aroused great interest from the entire world community. As it is known, any new American administration always presupposes, to one degree or another, changes in the policy of the White House, both domestically and in the international arena. Accordingly, the final victory of the Democratic candidate Joe Biden is perceived by many in this context. Moreover, his campaign rhetoric clearly indicated a revision of certain Trump decisions. From the point of view of modern global processes, the situation with foreign policy is especially relevant. And in this case, a thorough revision of the American strategy is expected. The same applies to relations, for example, with Turkey. At the moment, ties between Washington and Ankara are going through difficult times. At the same time, with the arrival of Biden, the situation may worsen even more. On the agenda is the question of the possible introduction of American sanctions against the Erdogan government. Of course, such a scenario is capable of causing a serious split between the two states.

Keywords: Biden, Erdogan, presidential election, the United States of America, Turkey, foreign policy.

T.S. Tukpatullin^{1*}, M.A. Alpysbes²

¹A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kazakhstan;

²L. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan;
(E-mail: tukpatullin@mail.ru, alpysbes@mail.ru)

The history of urbanization processes in the single-industry towns of Lisakovsk and Arkalyk of Kostanay region: similarities and differences, prospects for further development

The article considers the urbanization processes in two single-industry towns of Kostanay region: Lisakovsk and Arkalyk. Both cities were created during the Soviet period for the development of mining. Lisakovsk has always been a regional city, while Arkalyk has been the center of the Turgay region for a long time. However, Arkalyk has been steadily losing its population since 1991, when the decline was up to 40 % percent, and until now. The closure of the leading enterprise of the city, a branch of JSC «Aluminum of Kazakhstan» TBOM may lead to a further increase in the outflow of population, which in the long run may lead to the loss of the city status. In contrast, the population of Lisakovsk continued to grow even during the period of economic instability after the collapse of the Soviet Union. The city had a special economic zone status, which contributed to the momentum of food development. The article also traces the development of cities from their foundation to their current situation. The differences in the goals and methods used by the Soviet leadership for the formation of future single-industry towns are shown. The critical problem stages in the transition period of the 90s of the XX century are described.

Keywords: urbanization, level of urbanization, urban population, number of citizens, share of the urban population.

Introduction

There are 27 single-industry towns in Kazakhstan in this period, 16 of which are administrative centers, and the other 11 are cities of regional subordination. According to the development program of single-industry towns of Kazakhstan, it is required to optimize single-industry towns, with an emphasis on constantly operating industrial capacities. It is necessary in order to develop those areas that are already resilient. In addition, it is necessary to diversify the economy of single-industry towns, i.e., to increase the share of the contribution of small and medium-sized businesses to the budget and employment of citizens. Create conditions for remote employment to maintain infrastructure within the actual population [1].

Two single-industry towns Lisakovsk and Arkalyk are cities of regional subordination of the Kostanay region. These cities have approximately the same population and formation period. The history of urbanization of these single-industry towns during the Soviet period, the adaptation of industrial enterprises and citizens to changes in the socio-economic agenda after the independence of the Republic of Kazakhstan led them to diametrically opposite results. Currently, the city of Lisakovsk is included in the list of single-industry towns with a favorable economic situation, the city of Arkalyk has an unfavorable situation.

Thus, the study of cities' history and their population is closely connected to the solution of modern socio-economic, demographic, cultural, and other problems of Kazakhstan as a whole due to the scientific-theoretical and practically applied tasks of the development of Kazakhstan's society in the conditions of accelerated modernization.

Research methodology and methods

The article uses the materials of theoretical and practical studies of domestic and foreign scientists in urbanization. When considering approaches to the study and assessment of demographic development, methods of retrospective analysis of literary sources are used. Based on inductive, deductive, and statistical conclusions, theoretical synthesis and generalization were used.

*Corresponding author's e-mail: tukpatullin@mail.ru (T.S. Tukpatullin)

Discussion

In the 20th century, new cities appeared on the territory of Kazakhstan, such as Shu (1928), Alga (1939), Abay (1949), Arkalyk (1956), Derzhavinsk (1956), Karatau (1963), Zhanatas (1964), and many others, which until the specified date of foundation practically did not exist or there were minor settlements in their place, where residents were engaged, as a rule, in underdeveloped agriculture [2].

In 1956, Arkalyk became the site of the All-Union Komsomol shock construction. The city was built in less than a decade, from 1956 to 1965, on an empty site, next to the Turgai Bauxite Department [3]. In those years it produced about a fifth of all bauxite ore in the Union

According to the first all-Union census data in the history of Arkalyk in 1959, its population was 3.6 thousand [4].

However, mistakes were already made in the design. There was no natural, reliable water supply, the main goal was the city's location closer to the bauxite deposits. The energy was provided at the expense of oil fuel, which brought quite a few inconveniences. During the city's construction quarries with the development of mines and rock dumps were located almost in a circle [5].

In November, 1970, Arkalyk became the regional center of the Turgai region, and its population reached the mark of 15 thousand people. It is worth noting that these figures relate directly to the city of Arkalyk, but do not take into account the 19 rural localities that are part of the city: 15 villages (Akkoshkar, Alua, Angarsky, Ashutasty, Vostochnoye, Ekin, Zhanakala, Zhalgyzta, Koktau, Matrosovo, Mirnoye, Molodezhnoye, Ushtobe, Furmanovo, Tselinnoye), and two rural districts: Kayyndinsky (Kayyndy village, Kyzylzhulduz village) and Rodinsky (Rodina village, Kyzylzhulduz village).

This feature of Arkalyk, i.e., inclusion of 19 rural settlements, makes it the largest city in Kazakhstan. Its territory is 15.5 thousand square kilometers. For comparison, the largest city in Kazakhstan — Almaty, is about 0.6 thousand square kilometers. The nascent single-industry industrial city was located in the center of the agricultural region. This complex combination has played a prominent role in the region's inability to develop at the expense of its budget and resources. The region became subsidized [5].

The transport issue was not resolved initially and in the future. According to the plans, the city was supposed to become the region's industrial center, but the problem was that the transport infrastructure was not ready for this. There was no connection to the cities of other regions, except for Yesil. The city was at a dead-end of the railway line from Yesil to Arkalyk, a dead-end of the asphalt road from Kustanai, through Yesil to Arkalyk. There were unpaved dirt roads, which could be used to get from the administrative center to other regions at own risk and peril, but the roads were in the open steppe and were impassable in autumn through spring. In addition, no transport lines were thought out [5].

In 1978, the former head of the Kokshetau region E.N. Auelbekov was sent to the Turgai region. He immediately organized a house-building plant, which handed over a residential five-story building for seventy apartments in every three months. Thanks to his proven system for introducing innovative agricultural methods in the Kokshetau region, the head of Turgai increased the level of animal husbandry and created a crop rotation system with a scientific approach of 2 million hectares. What is even more surprising, advanced technologies were introduced, namely the use of satellite communication by livestock breeders [6].

However, in 1988, due to economic disadvantage, the Turgai region was disbanded. Although in two years the region was recreated again, still in 1997 it was abolished again due to economic inefficiency.

The history of the planning of the city of Lisakovsk began in 1949 when geologists discovered a deposit of oolitic brown limestone ores near the future city. However, the construction of Lisakovsk on the bank of the Tobol River dates back to 1963, with the only difference that the original settlement, formerly called Lysakovka, was laid in the 1910s.

Lisakovsk and the processing plant were laid simultaneously without any infrastructure — everything was built from scratch. On June 27, 1967, by the decision of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR, the urban settlement changed its former name «Lysakovka», in honor of the land distributor named Lysakov, to a more sonorous name — Lisakovsk. Since 1969, the construction of the Lisakovsk GOK has been declared a shock construction site throughout the USSR. Lisakovsk was built entirely from scratch, i.e., all residential, administrative, municipal, and infrastructure structures were built in the complex, which initially allowed the builders to coordinate all the nuances of the location and terrain features.

In 1971, by the Decree of the Presidium of the Kazakh SSR Supreme Soviet, the urban-type settlement of Lisakovsk was assigned the category of a city of regional subordination [7].

Until the mid-70s, industrial construction and the city's construction were carried out based on the requests and capabilities of the Lisakovskiy GOK. Since the beginning of the settlement of miners, a characteristic problem of all cities with one specialized industrial enterprise has arisen — a catastrophic lack of jobs for the rest of the family members. Therefore, to avoid such a problem in the future, along with the city's construction and the MPP, the city dairy, bakery, reinforced concrete products factories, house-building, and expanded clay workshops were built simultaneously.

The territory of the city of Lisakovsk is not only the city itself but also two settlements located at a relatively close distance to the city: the village of Oktyabrskiy and the village of Krasnogorskoye. The total area of the city with the surrounding villages is about 100 km². Roads, together with the highway from Zhitikar to Kostanay, are about 60 km. The regional center is located at a distance of 120 km from Lisakovsk. According to statistics, as of April 2019 the city has a population of 40,709 people [8].

The beginning of economic and social problems occurs with the collapse of the socialist social order in the countries of the former Soviet Union, including the Republic of Kazakhstan. There is an increase in migration processes. Emigration has had a powerful impact on the country's demographics and population growth. First, Russian, Ukrainian, Belarusian, and German ethnic groups returned to their historical homeland. Secondly, the active processes of intra- and inter-regional migration of the population, associated primarily with the search for work of the able-bodied population due to the economic and industrial crisis that engulfed most enterprises of the Soviet planned system. Third, the freedom to change one's residence, which was partially restricted during the Soviet era. Fourth, the availability of paid education stimulated the increased movement of young people to the cities, the so-called «educational migration» [9].

For Arkalyk, these two factors led to a 40 % loss of the population, and subsidy reduction in the 90s hit the social sphere hard. The city's remoteness from key transport lines made it difficult for small businesses to develop. Arkalyk has become a depressed single-industry town with unresolved infrastructure problems [5].

Along with the decline in the birth rate and socio-economic conditions, the average life expectancy has also decreased. In 1999, life expectancy was almost 65 years, but 30 years earlier, this figure was five years higher (70 years). Men's life expectancy has decreased by almost six years, women's by four years.

The significance of migration processes in Arkalyk in the first decade of independence can be traced by the number of individual ethnic groups living there in the inter-census period. From 1989 to 1999, the Kazakh population decreased by 4.5 thousand people (from 40 thousand to 36 thousand people). Out of 29 thousand Russians, by the year of the first sovereign census, the number decreased to 11.5 thousand, i.e., by 2.5 times. Similarly, the population of Ukrainians (from 7.7 thousand to 3 thousand people), Belarusians (from 2.5 thousand to 1 thousand people), Tatars (from 3.6 thousand to 1.5 thousand people), Germans (from 2 thousand to 0.7 thousand people), Bashkirs (from 2 thousand up to 0.5 thousand people) decreased significantly [9].

According to the 1999 census, the population of the city of Arkalyk was 61 thousand people [10]. The change in the population of the city of Arkalyk from 1999 to 2006 was from 61 thousand to 42 thousand people. The change in the population of the city of Arkalyk itself without adjacent settlements from 2000 to 2006 was from 42 thousand to 26 thousand people [11].

The collapse of the economic system of the USSR also affected the city of Lisakovsk. In 1990, Lisakovsk was home to 11 industrial enterprises in the electric power industry, ferrous and non-ferrous metallurgy, mechanical engineering and metalworking, building materials production, and light and food industry products. External transport consisted of road and rail transport related to the Lisakovskiy motor Transport Enterprise, passenger motor transport enterprise, motor transport enterprise of the Ministry of Heavy Construction of the Kazakh SSR (the so-called «Autobase № 3»), the railway station «Mailino» and the station «Lisakovsk-kontainernaya».

Due to a sharp drop in demand for iron concentrate in the industrial centers of Kazakhstan and Russia, which was the main product of the city's largest enterprise, Lisakovskiy MPP was in a crisis.

In 1992, the Parliament of the Republic of Kazakhstan decided to assign the city the status of a free economic zone. An active search for new directions of development in the conditions of the free trade market begins. During this period, foreign capital, which had not yet understood the country's political situation and doubted the prospects for further stable development, was wary of investing in such projects, so the state itself decided to direct limited funds to the nascent local business structures.

By a special decree of the President of Kazakhstan in 1996, the city was transferred from the free economic zone to the status of the Lisakov Special Economic Zone, in which a special economic regime operated until April 1999 [7].

It is worth noting that the mayor of the city from 1995 to 2004, Albert Pavlovich Rau, made a considerable contribution to the city's construction, formation, and development. The key achievement of the period of operation of the Lisakovskaya free economic zone is overcoming the negative trends in the urban economy due to the fall in MPP production. During this period, several new production facilities were successfully created and gaining momentum, also with the participation of foreign investors. New firms and individual entrepreneurs have established the production of more than 400 items of consumer goods. Since 1999, the international metallurgical company «Ispat-Karmet» has become the Lisakovsky Mining and Processing Plant owner. The budget of Lisakovsk from 1999 to 2003 increased ten times and is replenished by 80 % with taxes from new private enterprises [7].

Despite the clear benefits from the results of the city's work under the Lisakovskaya SSP, the government of Kazakhstan decided to suspend this state experiment.

According to the 1999 census, the population of Lisakovsk was 39 thousand people [10]. The change in the population of the city of Lisakovsk from 1999 to 2006 was from 39 thousand to 41 thousand people. The change in the population of the city of Lisakovsk itself without adjacent settlements from 2000 to 2006 was from 37 thousand to 40 thousand people [11]. The population growth is visible due to rural labor migration.

Based on the data of the beginning of 2019, the number continued to decline and amounted to the following indicators: Kazakhs — 33 thousand people, Russians — 5 thousand people, Ukrainians — 800 people, Tatars — 600 people, Belarusians — 250 people, Germans — 196 people, other ethnic groups — 1.1 thousand people. 41 thousand people in total, which means that the city has shrunk by 65 % in 30 years. As of 2020, the population of the city itself was 27 thousand people [12].

The leading industrial and infrastructure enterprises of the city are a branch of JSC «Aluminum of Kazakhstan» TBOM, GUS «Arkalykskaya TEK», MUS «Kostanayuzhelectroservis». The company «Aluminum Kazakhstan» accounts for almost 60 % of the city's total production, and all three enterprises employ 1372 people [13]. In 2017, the management of TBRU announced the closure of the Arkalyk branch. Within four years, the issue of employment of about 600 employees was resolved.

It is worth noting that according to the classification of single-industry towns of the Republic of Kazakhstan, the city of Arkalyk in the Kostanay region and the city of Zhanatas, an almost disappeared small town in Zhambyl region, belong to the category of cities with «low potential» [14].

In Lisakovsk, the situation is reversed. According to 2018 data, there are 450 enterprises in the city, of which four are marked as «large», 36 enterprises are created jointly with foreigners, and the rest are small and medium-sized businesses. The city at that time provided 5 % of the entire industry of the Kostanay region and produced products worth 38 billion tenge, giving jobs for 6 thousand people. Such enterprises as the branch of JSC «Aluminum of Kazakhstan» KBOM (bauxite), Lisakovsky branch of LLP «Orken» (iron ore concentrate), LLP «Shaimerden» (zinc ore) are the primary mining industries of the city [8].

Conclusion

Single-industry towns of the Kostanay region were initially in a different strategic situation. The city of Lisakovsk was located in the busy economic corridor of the northern part of the region, on the line of Kostanay, Rudny, Lisakovsk lasting 100 km. Additionally, in the northern part of the region 90 % of its population lives, while in the southern part, where Arkalyk is located, only 10 %. The cities on the line were built on the bank of the Tobol River, while Arkalyk does not have its adequate water resource. The remoteness and inaccessibility of connection to power lines led to a compromise solution for installing low-efficiency technologies.

Despite the status of the administrative center during the existence of the Turgai region, Arkalyk remained a subsidized region with complex transport infrastructure surrounded by rural areas. Lisakovsk, on the contrary, had contact with the industrial centers of the region. Its proximity to the Russian-Kazakh border contributed to the development of a wide range of products during independence. This restrained the growth of unemployment and population outflow, which can not be said about Arkalyk, where the outflow of the population was estimated in the figure of ten percent.

After the closure of the city-forming enterprise of the Turgai bauxite ore management of JSC «Aluminum of Kazakhstan» in 2021, the city is waiting for a new wave of population outflow provision of work

within the company in other regions of the country. Mass migration is unlikely due to the employment of most citizens in other enterprises, the public sector, and the service sector.

References

- 1 Ерманкулова Р.И. Факторы, влияющие на децентрализацию государственной власти [Электронный ресурс] / Р.И. Ерманкулова, Б.Ж. Альмухамбетова // Киберленинка. — 2016. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/factory-vliyauschie-na-detsentralizatsiyu-gosudarstvennoy-vlasti/viewer>.
- 2 Иванов А.В. Экологическая история и эволюционная урбанистика: опыт теоретического синтеза и практического взаимодействия (на примере Казахстана) / А.В. Иванов, И.А. Яшков, М.В. Ковалев // Вестн. Сургут. ГПУ. — Сургут, 2019. — Режим доступа: DOI: 10.26105/SSPU.2019.57.6.009.
- 3 Информация с сайта Акимата города Аркалык, История города [Электронный ресурс]. — 2020. — Режим доступа: http://arkalyk.kostanay.gov.kz/kz/o-gorode/istoriya-goroda/?id_elem=33.
- 4 Государственный архив Костанайской области (далее ГА КО). — Ф. 234. — Оп. 14. — Д. 54.
- 5 Верхотуров Д. Аркалык: чудом выживший город / Д. Верхотуров. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.zakon.kz/114959-arkalyk-chudom-vyzhivshij-gorod.html>.
- 6 Тулепбергенов Г.М. Е.Н. Ауельбеков — партийный и государственный деятель Казахстана советской эпохи / Г.М. Тулепбергенов // Проблемы востоковедения. — 2018. — № 4. — С. 82.
- 7 Боранбаева К.Б. История становления города Лисаковска [Электронный ресурс] / К.Б. Боранбаева. — Международный образовательный портал «Азбука». — Режим доступа: <https://www.azbyka.kz/istoriya-stanovleniya-goroda-lisakovska>.
- 8 Информация с сайта Акимата города. Информация о городе Лисаковске [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://lsk.kostanay.gov.kz/o-gorode/lisakovsk/>.
- 9 Акпарова А.И. Этнодемографическое положение города Аркалыка [Электронный ресурс] / А.И. Акпарова, Н.И. Есимханова // Электрон. Журн. «e-history.kz». — Режим доступа: https://e-history.kz/ru/contents/view/etnodemografi-cheskoe-polozhenie-goroda-arkalika_1499.
- 10 ГА КО. — Республики Казахстан по полу и возрасту. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан / под ред. А. Смаилова. — Алматы, 2000. — 92 с.
- 11 ГА КО. — Демографический ежегодник Костанайской области. — Костанай, 2006. — 40 с.
- 12 Демографическая статистика. 21 сер. Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2019 года [таблица Excel] / Комитет по статистике Министерства национальной экономики РК. — 2019.
- 13 Информация с Акимата города Аркалык. Справка о социально-экономическом развитии города Аркалыка по состоянию на 1 февраля 2020 года [электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/kostanai-arkalyk-kalasy-akimat/documents/details/157203?directionId=3348&lang=ru>.
- 14 Жунусова А.Ж. Моногорода Казахстана / А.Ж. Жунусова, С.С. Тлеубердиева [Электронный ресурс]. — 2017. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/monogoroda-kazahstana/viewer>.

Т.С. Тукпатуллин, М.А. Алпысбес

Костанай облысының Лисаков және Арқалық моноқалаларындағы урбандалу процестерінің тарихы: ұқсастықтары мен айырмашылықтары, одан әрі даму перспективалары

Мақалада Костанай облысының екі моноқаласына — Лисаков және Арқалық қалаларында урбандалу процестері қаралды. Екі қала да КСРО кезеңінде пайдалы қазбалар өндірісін дамыту үшін құрылған. Лисаков әрқашан облыстық қала болған, ал Арқалық ұзақ уақыт бойы Торғай облысының орталығы болды. Осыған қарамастан, Арқалық қаласы 1991 жылдан бастап 40 % — ға дейін азайып, әлі күнге дейін тұрақты түрде халық санын жоғалтуда. Қаланың бас кәсіпорны — ТБКБ «Қазақстан алюминийі» АҚ филиалының жабылуы халықтың одан әрі кетуіне әкелуі мүмкін. Бұл ұзақ мерзімді перспективада қала мәртебесінің жоғалуы мүмкін. Керісінше, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін экономикалық тұрақсыздық кезеңінде де Лисаков қаласының саны өсе берді. Қала азық-түлік дамуының серпінге ықпал еткен арнайы экономикалық аймақ мәртебесіне ие болды. Мақалада сондай-ақ қалалардың, олардың құрылуынан қазіргі жағдайға дейінгі даму жолдары көрсетілген. Болашақ моноқалаларды қалыптастыру үшін кеңес басшылығы қолданған мақсаттар мен әдістердің айырмашылықтары берілген. XX ғасырдың 90-шы жылдарының өтпелі кезеңіндегі негізгі проблемалық кезеңдер сипатталған. Бір-бірімен және Қазақстанның басқа қалаларымен салыстырғанда моноқалалардың одан әрі даму перспективаларын талдау және әлеуетін бағалау қарастырылған.

Кілт сөздер: урбанизация, урбанизация деңгейі, қала халқы, азаматтар саны, қала халқының үлесі.

Т.С. Тукпатуллин, М.А. Алпысбес

История урбанизационных процессов в моногородах Лисаковск и Аркалык Костанайской области: сходства и различия, перспективы дальнейшего развития

В статье рассмотрены урбанизационные процессы в двух моногородах Костанайской области — Лисаковске и Аркалыке. Оба города создавались в период СССР для развития добычи полезных ископаемых. Лисаковск всегда являлся городом областного, в то время как Аркалык в течение продолжительного времени являлся центром Тургайской области. Несмотря на это, г. Аркалык стабильно теряет население, начиная с 1991 года, когда убыль составляла до 40 процентов, и до сих пор. Закрытие главного предприятия города — филиала АО «Алюминий Казахстана» ТБРУ может привести к дальнейшему росту оттока населения. Что в долгосрочной перспективе может привести к потере статуса города. В противоположность этому численность г. Лисаковска продолжала расти даже в период экономической нестабильности после развала Советского Союза. Город обладал статусом особой экономической зоны, что способствовало импульсу продовольственного развития. В статье также пролежены пути развития городов от их основания до современного положения. Показаны различия целей и методов, использованных советским руководством для формирования будущих моногородов. Описаны ключевые проблемные этапы в переходный период 90-х годов XX века. Проанализированы перспективы дальнейшего развития и дана оценка потенциала моногородов в сравнении друг с другом и другими городами Казахстана.

Ключевые слова: урбанизация, уровень урбанизации, городское население, число граждан, доля городского населения.

References

- 1 Ermankulova, R.I., & Almukhambetova, B.Zh. (2016). Faktory, vliiaushchie na detsentralizatsiiu gosudarstvennoi vlasti [Factors influencing the decentralization of state power] / Cyberleninka. *cyberleninka.ru*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/factory-vliuyushchie-na-detsentralizatsiyu-gosudarstvennoy-vlasti/viewer> [in Russian].
- 2 Ivanov, A.V., Yashkov, I.A., & Kovalev, M.V. (2019). Ekologicheskaya istoriya i evolyutsionnaya urbanistika: opyt teoreticheskogo sinteza i prakticheskogo vsaimodeistviya (na primere Kazakhstana) [Ecological history and evolutionary urbanism: the experience of theoretical synthesis and functional interaction (on the example of Kazakhstan)]. *Vestnik Surgutskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of the Surgut GPU.* — 2019. Retrieved from DOI: 10.26105/SSPU.2019.57.6.009 [in Russian].
- 3 Informatsiya s saita Akimata goroda Arkalyk (2020). [Information from the website of the akimat of the city of Arkalyk, The history of the city]. *arkalyk.kostanay.gov.kz*. Retrieved from http://arkalyk.kostanay.gov.kz/kz/o-gorode/istoriya-goroda/?id_elem=33 [in Russian].
- 4 Gosudarstvennyi arkhiv Kostanayskoi oblasti (dalee GA KO) [State Archive of Kostanay region (from now on referred to as GA KO)]. F. 234. Op. 14. D. 54 [in Russian].
- 5 Verkhoturov, D. Arkalyk: chudom vyzhivshii gorod [Arkalyk: miraculously survived the city. *zakon.kz*. Retrieved from <https://www.zakon.kz/114959-arkalyk-chudom-vyzhivshij-gorod.html> [in Russian].
- 6 Tulepbergenov, G.M. (2018). E.N. Auelbekov — partiyniy i gosudarstvennyy deiatel Kazakhstana sovetskoi epokhi [E.N. Auelbek — party and state leaders of Kazakhstan's Soviet-era]. *Problemy vostokovedeniya — Problems of Oriental studies*, 4, 82 [in Russian].
- 7 Boranbayeva, K.B. Istoriya stanovleniya goroda Lisakovska [The history of the formation of the city of Lisakovsk]. *Mezhdunarodnyy obrazovatelnyy portal «Azbyka» — The international education portal «ABC».* — Retrieved from: <https://www.azbyka.kz/istoriya-stanovleniya-goroda-lisakovska> [in Russian].
- 8 Informatsiya s saita Akimata goroda. Informatsiya o gorode Lisakovske [Information from the site of the Mayor's Office of the city, Information about the city of Lisakovsk] *lsk.kostanay.gov.kz* — Retrieved from <http://lsk.kostanay.gov.kz/o-gorode/lisakovsk/> [in Russian].
- 9 Akparova, A.I., & Yessimkhanova, N.I. Yetnodemograficheskoe polozhenie goroda Arkalyk [Etnodemographic position of the city of Arkalyk] / *Elektronii zhurnal «e-history.kz»* — Retrieved from: https://e-history.kz/ru/contents/view/etnodemograficheskoe_polozhenie_goroda_arkalika_1499 [in Russian].
- 10 GA KO — Respublika Kazakhstan po vozrastu i polu. Itogi perepisi naseleniya 1999 goda v Respublike Kazakhstan / A. Smailov (Ed.) (2000) [GACO. — The Republic of Kazakhstan by gender and age. Results of the 1999 census in the Republic of Kazakhstan / ed. by A. Smailov]. Almaty, 92 [in Russian].
- 11 GA KO — Demograficheskii ezhegodnik Kostanayskoi oblasti (2006). [GACO. — Demographic Yearbook of Kostanay region]. Kostanay, 40 [in Russian].
- 12 Demograficheskaya statistika. 21 seriya. Chislennost naseleniya Respubliki Kazakhstan po otdelnym etnosam na nachalo 2019 goda (2019). [Demographic statistics, 21 series, Population of the Republic of Kazakhstan by individual ethnic groups at the beginning of 2019] / *Komitet po statistike Ministerstva natsionalnoi ekonomiki RK [Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan]* [in Russian].

13 Informatsiia s saita Akimata goroda Arkalyk. Spravka o sotsialno-ekonomicheskom razvitii goroda Arkalyk po sostoianiiu na 1 fevralia 2020 goda [Information from the akimat of the city of Arkalyk, Reference on the socio-economic development of the city of Arkalyk, as of February 1, 2020] — Retrieved from: <https://www.gov.kz/memleket/entities/kostanai-arkalyk-kalasy-akimat/documents/details/157203?directionId=3348&lang=ru> [in Russian].

14 Zhunusova, A.Zh., & Tleuberdieva, S.S. (2017). Monogoroda Kazakhstana [Single-industry towns of Kazakhstan], [electronic resource]. *cyberleninka.ru*. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/monogoroda-kazahstana/viewer> [in Russian].

Г.К. Уалиева^{1*}, М.А. Алпысбес¹, Ж.А. Қарсыбаева²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: gulmi877@mail.ru; alpysbes@gmail.com; gydita@mail.ru)

Қазақ хандығы дәуіріндегі әйелдердің қоғамдық-саяси рөлі (XV-XIX ғғ.)

Қазақ хандығы — ұлттық мемлекетінің бастауы. Қазақ қоғамы тарихын зерттеп, зерделеуде әртүрлі тақырыптар мен мәселелер жан-жақты, әлеуметтік, саяси, экономикалық, рухани мәдениет пен ұлттық идеология да қамтылуы тиіс. Тарих өткеннен алатын тәлім мен өнегенің қайнар көзі. Қазақ қауымының әлеуметтік өмір тіршілігінде әртүрлі әлеуметтік топ өкілдері тарихына талдау жасалатын болса, соның ішінде әйел заты тарихына қатысты ізденістер өз алдына өзекті болып табылады. Қазақ әлеуметтік пен мәдениетін осы күнге шейін көбінесе патриархалдық сипатта болған деген тарихи баға беріліп келгенімен, ол әлеуметтік қатынастардың патриархалдық әрі матриархалдық сипаты қатар екені нақты көрініс табады. Қазақ қоғамындағы әлеуметтік жауапкершілік жүгін ер адам мен әйел адам қатар көтергенін дала заңдары аясындағы әдет құқығы негіздерінен байқауға болады. Қазақ қоғамында отбасы институтының өте тұрақты болуы да ұлттық құндылықтардың баяндылығының нәтижесі. Ер адам жерді қорғайды, әйел адам — ұлтты қорғайды, өйткені әйел адамның ана ретіндегі тәрбиесі баланың тіл байлығын, дүниетанымдық құндылықтарын, өмірлік ұстанымдарын қалыптастыруға ерекше әсер етеді. Ұлттың қан тазалығы да қазақ халқының жеті ата ұлттық берік ұстанымдары мен отбасылық дәстүрлеріне тікелей байланысты. Әлеуметтік тұрғыдан тарихтағы әйел заты құбылысын танып-білу, бағалау өте маңызды, себебі оның бір қыры ұлттық код мәселелеріне қатысты болса, екінші жағынан ұлттық рухани болмысы мен өркениеттік негіздеріне байланысты. Мақалада Қазақ хандығы тұсында қоғамдық өмірдегі тарихи мысалдар негізінде әйел тұлғалардың әлеуметтік-саяси өмірі туралы зерттеу ұсынылған.

Кілт сөздер: қазақ тарихнамасы, әйел феномені, ханша, Қазақ хандығы, далалық өркениет, ислам.

Kipicne

Қазақ халқының «Алып туса — анадан» деген даналық қағидасына орай, қазақ тарихындағы кез келген хан, сұлтан, би, батыр, шешен, абыздың өзі әке тәрбиесі мен ана тәрбиесін қатар көрген, бір ананың баласы ретінде жарық дүниеге келгені белгілі. Ендеше тарихи тұлға өзінің шығу тегі жағынан екі жұртқа ортақ, өз жұрты мен нағашы жұртының өкілі екені белгілі. Сондықтан, қазақ әйелдерінің қоғамдық-саяси өмірде үлкен рөлге ие болған әлеуметтік топ өкілі деп білу қажет. Қазақ хандығының дәуіріндегі ең қызықты, әрі күрделі тақырыптардың бірі — қазақ хандарының ханымдары, хан-аналары, батыр, билердің жарлары, олардың қоғамдық өмірдегі рөлі. Ендеше, осы мақалада Қазақ хандығы тұсындағы әйелдердің өмір жолдарына шолу жасалған. Қазақ халқының ескідегі ата-бабалар тарихы қоғамдық өмірде ер адам мен әйел заты арасындағы қарым-қатынастарды дәстүр негізіне айналдырған. Қазақ тарихнамасындағы әйел феномені жайлы, қоғамдық және саяси, діни, мәдени өмірдегі рөлі туралы халық ауыз әңгімелері көп. Сонау Ұмай ана, Тұмар ханымнан бастап, Зарина, Теркен хатун, Айша бибі, Бегім ана, Тайдула сияқты аналарымыздың рөлін тізе беруге болады.

Алайда, Қазақ хандығы дәуіріндегі әйелдердің өмірбаяндары, қоғам алдындағы рөлі, саяси ықпалдары жайлы зерттеулер егжей-тегжейлі зерттеулерді талап етеді. Далалық өркениет бірегейлігін сақтай отырып, ислам өркениетін қабылдаған біз сияқты халықтың өткенінде алыс-жақын ағайын халықтар мен көршілерге қарағанда біздегі әйелдердің өзіндік ерекшелікке ие қоғамы, қоғамдық қатынастары, отбасылық жағдаяты, саяси мәселелердегі орны мен ықпалы болғаны шындық. Яғни, бүгінгі тарих ғылымының алдында Қазақ хандығының құрылған кезеңінен бастап, XIX ғасырдағы хандық биліктің жойылу уақытына дейін қазақ аналарының, әйелдерінің орнын зерттеп, зерделеу міндеті тұр. Олардың әлеуметтік мәртебесін, қоғамдық-саяси өмірдегі рөлдерін аталмыш мақалада бағалауға тырысатын боламыз.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gulmi877@mail.ru (Г.К. Уалиева)

Методология және зерттеу әдістері

XV-XIX ғасырлардағы Қазақ хандығы, әйел, ана құқығы, тұлғатану мәселесімен шұғылданатын ғалымдардың, зерттеушілердің еңбектерін қарастыру барысында және оларды сараптап отырып, талдау жасау кезінде, авторлар: тарихи-объективтік, логикалық, жүйелілік, салыстырмалы талдау т.б. әдістерді пайдаланды. Сондай-ақ тарихи тұлғаны зерттеудегі жүйелеу, талдау, салыстыру әдістері қолданылды. Қазақ хандығының құрылғанынан бастап, XIX ғасырдағы хандық жойылуының уақытына дейін қазақ тарихындағы аналардың, әйелдердің мұралары арқылы тарихи оқиға мен тұлғаның рөлі туралы жазып қалдырған әдіс-тәсілі бүгінгі ұлттық тарихта тұлғаларға баға берудің тұжырымдасы ретінде қарауға болады. Бұл зерттеуге деректік негіз болатын мәліметтердің жиыны негізінен қазақ шежірелері арқылы түзілген ақпараттар болып табылады, оның ішінде төре шежіре деректері мен қожалардың насаб-намалары, қазақ ата-тектері туралы қолжазбаларда да айтылады.

Талқылау

Гуманитарлық ғылымдарда адамзат тарихындағы әйел адамдардың орны, құқығы, әлеуметтік статусы жайлы ғылыми ізденістер тоқтаған емес. Мысалы, терминологиялық тұрғыда, қазақ тілінде ханым, ханша, бейіс, бегім, бекзат, бикеш, бәйбіше, елті (бақсы әйел немесе бақсы әйелі ма), бибі, бойжеткен сұлу ұғымдары бар. Бұлардың барлығы жас ерекшеліктерін ғана емес, олардың қоғамдағы әлеуметтік сипатын ерекшелейді.

Ханның әйелін ханым деген,
Ханның ұлын ханзада деген,
Ханның қызын ханша, ханшайым деген.

Бидің әйелін бибі деген,
Бидің ұлын бейіс (бейсі) деген,
Бидің қызын бике деген.

Бектің әйелін бегім деген,
Бектің ұлын бекзада деген,
Бектің қызын бекзат деген.

Байдың әйелін бәйбіше деген,
Байдың ұлын мырза деген,
Байдың қызын бикеш деген.

Қарапайым адамның әйелі — қатын,
Ұлы — атпал,
Қызы — бойжеткен.

Бірақ, Түрік қағанаты кезінде қатын ең жоғары әйел мәртебесі болған, кейін ескірген.

Батыс елдері тарихында әйел адамдар абсолюттік монархияларда билік көкжиегіне жеткенімен, гуманистік Еуропа үшін әйел құқығы өткен ғасырдың басына дейін күрделі тақырып болғаны анық. Бірақ, біздің тарих, біздің қоғам ерекше екенін ескеріп, Шығыс өркениетіне, көшпелі өркениетке негізделген өз зерттеулерімізді ортаға шығарғанымыз жөн.

Анаға деген құрмет қазақ тарихының барлық дәуірінде сақталынып келді. Біз оны хандық дәуір деп аталатын — XV-XVIII ғасырлардағы тарихымыздан анық байқаймыз. Үш жарым ғасырдан астам уақытқа созылған хандық дәуірде ел есінде небір аяулы аналарымыз бен әжелелеріміздің есімдері мәңгіге сақталып қалды. Тарихымыздың хандық дәуірінде өмір сүрген асыл Аналарымыздың есімдері тарихи санамызда мәңгіге сақталып, олар мынадай дерек түрлерінде көріністер береді:

- 1) жазба дерек мәліметтерінде;
- 2) ауыз әдебиетінің үлгілерінде;
- 3) материалдық ескерткіш түрлерінде;
- 4) ру-тайпа атаулары мен ру-тайпа ұрандарында кездеседі [1; 52]

Біз тарихи деректерге тоқтала отыра, Қазақ хандығы дәуіріндегі әйелдердің рөлін егжей-тегжейлі зерделеу үшін төмендегідей хронологияны басшылыққа алғанымыз дұрыс. Бірінші кезең: Қазақ хандығының құрылуы және өркендеуі (XVI-XVIII ғғ) тұсындағы әйел-аналардың, ханымдардың рөлі. Осы кезеңдегі әйелдердің құқықтары, қоғамдық өмірдегі белсенділігі, діни-мәдени саладағы ықпалдары, дипломатиялық міндеттері жайлы баға беру. Мысалы, хан-аналардың Жағанбике, Айымбикелердің, мәдени өмірдегі Қарашаш сұлудың, дипломатиялық қарым-қатынаста маңызды рөл атқарған хан қыздарының (Сүзге ханым мысалында), Жоңғар шапқыншылығына қарсы

соғыста көзге түскен батыр қыздар өмірлері. Сондай-ақ, заңдар жинағы болған Қасым ханның қасқа жолы мен Есім ханның ескі жолы, Жеті Жарғыдағы әйел мәртебесіне шолу жасау.

Екінші кезең: Қазақ хандығының Ресейге қосылуы мен хандық биліктің жойылу кезеңі (XVIII — XIX ғғ). Кіші жүз ханымы, хан-анасы Бопай, ұлт-азаттық көтеріліс жетекшісі Сапура Мәтенқызы (Көктемір әулие), Орта жүз ханымы Айғаным, Кенесары көтерілісіндегі әйел-қыздардың рөлі, Бөкей Ордасының ханымы — Фатима.

Ескере кететін жәйт кей қазақ руларының ұрандары тіпті бастауы әйел адамдардың атымен аталатын жағдайлар да бар. Мысалы, Кіші жүз, кете руының аталуы — Кетебике деген арудың құрметіне аталған деседі [2; 109]. Сондай-ақ, алтын руын да осыған қосуға болады. Кіші жүз Байұлы арасында шеркеш руының қаракемпір деп аталатын тармағы да бар. Бұл деректерде Қазақ қоғамында әйел кісінің ерекше орынға ие болғанын айшықтай түседі [3; 394].

Қазақ халқының шежіре тарқату дәстүрінде гендерлік жағынан тарихқа қатысты мәліметтер көбінесе ер кіндікті адамдардың ата-тектерін өрбітумен қатар әйел заты туралы да айтуды ұмытпаған. Ескі заманда көшпелілердің дәстүрлі әлеуметтік-шаруашылық қатынастары, институттары патриархалдық сипатта дамумен тікелей байланысты болған соң, ер адам туралы мағлұматтар артық айтылады [4; 134].

Қазан төңкерісіне дейінгі аралықта көшпелі қазақ қоғамының саяси-құқықтық өмірінде әйел құқы мәселесі туралы орыс зерттеушілері ой білдірді. Негізгі қазақ өміріндегі әйел құқықтары жайлы алғашқы жүйелі деректерді Ресей зерттеушілерінің еңбектерінен табамыз. Қазақ халқының құқықтық болмысы XIX ғасырдың екінші жартысында егжей-тегжейлі зерттеле бастады. Зерттеу еңбектерінің алғашқысы — А. Левшиннің 1832 жылы жарық көрген монографиясы. Бұл еңбек өз кезегінде қазақ дәстүрін зерттеудің тамаша үлгісі бола білді. Аталмыш еңбектегі аса құнды деректер: құдалық, қалыңмал, үйлену ғұрыптары, жаназа, Жеті жарғы, әйел құқы және т.б. [5; 3].

XIX ғасырдың 60–70 жылдарында жазылған Ф. Лазаренский, Ы. Алтынсариннің еңбектері де әйел құқығын айқын көруге жол ашады. Бұл еңбектерде қазақтың өте көне әдеттері мен тұрмыс-тіршілігі бейнеленеді [5; 5].

Алайда, аталмыш зерттеулердің басым көпшілігі шарифаттың қазақ әдет-ғұрпының қайнар көзі болғанын, негізгі рөл атқарғанын жоққа шығарады. Олар әдеттің ежелден келе жатқанын, атадан-балаға фольклормен жеткен дегеннен әрі аса алмайды. Алайда, қазіргі замандағы зерттеушілер жаңа пікір ұсынуда.

Қазақ хандығының алғаш құрылуындағы ерекше көзге түсетін әйелдер мен олардың құқықтарына тоқталып көрейік. Қадырғали Жалаиридің еңбегіне сілтеме бере отырып, тарих ғылымының докторы, профессор Берекет Кәрібаев Қазақ хандығындағы сегіз хан-ананың атын атайды. Жағанбегім — Жәнібек ханның әйелі, Қасым ханның анасы, Ханық сұлтан ханым — Хақназар ханның анасы, Қасым ханның әйелі, Абайхан бегім — Шығай ханның анасы, Байым бике — Ондан сұлтан мен Сейітқұл сұлтанның анасы, Жақсым бике — Тәуке мен Есім хандардың анасы, Дадым ханым — Бұрындық ханның қызы, Шығай ханның әйелі, Әли сұлтанның, Ыбырайым сұлтанның анасы, Алтын ханым — Ораз Мұхаммед ханның анасы, Сүйім ханым — Қожық сұлтанның анасы. Ғалымның пікірінше осы тізімге Қасым ханның тағы бір әйелі Сұлтан Нигар ханымды қосуға болады. Ол — Моғолстан мен Қазақ хандығы арасындағы дипломатиялық байланыста ерекше рөл атқарған. Дипломатиялық міндет жайлы сөз қозғалғанда қазақтың «қыз ел мен елдің көпірі» деген аталы сөзі еске оралады. Михр сұлтан ханым — Бұрындық ханның қызы, Шайбанилерге келін болған. Бұлдыр ханым — Қасым ханның қызы, Ноғайлының әмірі Шайхы Мамайдың жары. Шешек ханым — Әдік сұлтанның қызы, Рашид сұлтанның (Моғолстан) жары. Сүзге ханым — Шығай ханның қызы, Көшім ханның жары [6].

Қол бастаған батыр, билердің де әйелдері мен қыздарының аттары қазақ қоғамында мәдени және діни салаларда, жауынгерлік оқиғаларда қалыс қалмайды. Қарашаш сұлу — Жиренше шешеннің жары, қазақ ауыз әдебиетінде адал, айлакер, ақылды, қанағатшыл кейпінде сипатталады. Алайда, ауыз әдебиеттен басқа тарихи еңбектерде деректердің аздығына байланысты Жиренше мен Қарашаштың өмір сүруі тарихта бұлыңғыр дүние. Дей тұрғанмен, сол кездің әйел-ана тұлғасын ашушы феномен екенін ұмытпауымыз керек.

Жаған бегім — Жәнібек ханның жары, Қасым ханның анасы. Жаған бегім туралы тарихи дерек тым аз. Халық аузында қалған мәліметтің өзі Қасым ханның анасы еді дегеннен ары аспайды. Алайда, Жаған бегім — Қазақ хандығындағы ханым, бегім, хан-ана титулдарын иемденген алғашқы әйелдердің бірі. Сондықтан Қазақ хандығындағы әйел адамдардың тізімін бастауға құқылы.

Сүзге ханым — орыс-қазақ қарым-қатынасының басындағы ерекше тұлғалардың бірі. Сібір жері — Ресей мемлекетінің әрдайым стратегиялық маңызы бар, халықаралық державалардың мүдделері тоғысқан жер екені анық. Осы кенге толы жерді жаулау XVI ғасырларда Мәскеу үшін маңызды қадам болды. Сібір хандығын — Шыңғыс әулеті басқарып келген, Алтын Ордадан қалған алып мемлекеттің бірі. Хандықтың соңғы ханы Көшім — орыс тарихнамасындағы маңызды тұлға. Ермактың жаулау оқиғасынан кейін, Ресей тарихшылары, жазушылары Сібір тарихы туралы ауқымды еңбектер жазғаны белгілі. Сүзге ханым — осы Көшім ханның әйелі, қазақтың 9-шы ханы Шығайдың қызы [6]. Алайда, кейбір шежірелік деректер бойынша Сүзге арғын Сүйіндік бидің қызы екені белгілі. Сүзгенің толық есімі — Сүзгінші. Ол Сүйіндіктің ұлы Суғыншының қарындасы деген пікірлер де бар.

Шыңғыс тұқымынан шыққан билеушілердің бір-бірінен қыз алысып, қыз берісуі сол кездегі мемлекеттердің арақатынасының нығаюына септігін тигізетінін ескерсек, Қазақ хандығы мен Сібір хандығының арасының нығаюына қандай салым қосқанын пайымдай беруге болады. Сүзге ханым жайлы ауқымды еңбек атақты орыс драматургы П. Ершовтың 1839 жылы жазылған белгілі поэмасы «Сүзге».

Аталмыш дастан орыс-сібір қарым-қатынасын, Сібірді игерудегі орыс саясатын айшықтаған көркем шығарма. «Но на всей земле сибирской, нет прекраснее Сузгуна», — деп жырланады дастанда, деректерде Көшім хан өзінің сүйікті жарына қала салдырады, аталмыш қала «Сүзге Тура» деп аталып, әлі күнге дейін орны қалған. Кейін Сібірді жаулау соғысы басталып, хандықтың Ермак әскерінен жеңілгені белгілі. Ол оқиға жырда былай бейнеленеді:

Толқынымен Ертістің жағаласып,
Кеме кетті, қалды әне жаға қашық.
Кеме жүзіп барады сан ұрпақты
Қырғынынан Ермактың ала қашып!
Кеме кетті жетелеп ілгері үміт
Сырғи берді сағыммен бірге жүзіп.
Ұзатып сап көзімен қимай, қимай
Сүзге ханым қол бұлғап тұрды егіліп... [7; 6].

Сібір хандығының жеңіліске ұшырағаннан соң кезек хандық орталығына келетіні анық. Жырдан түсінгеніміз ханым ел астанасында регент болып қалады. Ермак сарбаздары қаланы қоршауға алады. Осы жерде Сүзге ханым қайтыс болады.

Қазақ хандығының тарихындағы әйел-ананың феноменін Бопайдан көруге болады. Бопай (Бәтима) Сүйіндікқызы — шамамен 1690 жылы дүниеге келген, 1780 жылы Елек өзені бойында қайтыс болған. Әбілқайыр ханның ел басқару ісіне араласқаны ханымның 1731 жылғы 22 қарашада орыс патшайымы Анна Иоановнаға, 1748 жылы 5 қазанда Елизавета Петровнаға жазған хаттарынан аңғаруға болады. Сондай-ақ патша сарайының әкімшілігіндегі беделді тұлғаларға жазған хаттарынан оның қаншалықты деңгейде беделі барын аңғару қиын емес [8; 3].

Канцлер А.П. Бестужев-Рюминнің Бопайға арнайы хат жазып, патшайым атынан сыйлық жолдауы — ханым саясатының жеңісі еді. Бопайдың зеректігі мен тапқырлығы жөнінде ағылшын суретшісі Джон Кэстлдің, Әбілқайыр ордасында болған орыс шенеуніктерінің жазбаларында біршама деректер келтіріледі. Бопай Елекке құятын Жосалы өзенінің жоғарғы жағындағы қорымда жерленген. Қазақ жеріне жан-жақтан қалмақтар мен жоңғарлардың шабуылы кезінде, Әбілқайыр хан қай елден көмек сұрауды ойлағанда, қасында отырған жан жары Бопай ханым Ресей елімен достық қарым-қатынаста болуды, олардан қару алуды сұрастыру жөнінде бағыт берген ханым болатын. Тарихта еліне, жеріне деген сүйіспеншіліктен Бопай ханым ел есінде қалған. Бір сөзбен айтқанда, біз оқыған құжаттар мен зерттеулер Бопай ханымның соңғы үш ғасыр көлеміндегі Қазақстандағы билікке араласқан қайраткер қазақ әйелдерінің арасында көшбастаушы болғандығына көз жеткізуге болады. Көне тарихтың тасқа түскен жазулары осылай дейді. Олай болса, бірінші кезекте Бопай ханымның шыққан тегіне назар аударайық. Ә. Атшыбаевтың «Кіші жүз шежіресінде» адай Табынай батырдың қызы делінсе, қайсыбір авторлар Еділ қалмақтарына қарсы жорықтарда қолбасшылығымен танылған Сүйіндік батырдың қызы, — дейді [9; 4].

Ресей билеушісі Елизавета патшайымның алдында зор сый-құрметке ие болғандығына куә ретінде мына бір хатқа назар аударғымыз келеді. «Аса құрметті бәйбіше Пупай ханшаға, Сіздің күйеу балаңыз Жәнібек сұлтан арқылы ұлы мәртебелі тақсыр императордың атына жіберген хабарламаңызды алдық. Сіздің хатыңыздың мағынасын императордың ұлылығына жеткіздім. Сіздің

күйеу балаңыз Жәнібек сұлтан старшынымен ұлы императорға кіргізілді. Император сіздің тілегіңізді қабылдады. Сізге, сұлтандарға, билерге, старшындарға, күллі қырғыз-қайсақтарға өтініштеріңіздің қабылданғаны туралы жарлық қабылданып жіберілді. Сіздердің алдағы жылдарда бізге адалдықтарыңызға сенім білдіреміз, сізге жалақы ретінде императордың атынан зерлі жібек беріледі. Императордың ұлылығы атынан канцлер, толық құпия кеңесші, сенатор және кавалеръ. Түп нұсқасына қол қойған: Графъ Алексей Бестужев Рюмин. Мәскеуден. 1749 жыл 2 мамыр» (Б. Нәсеновтың аудармасы). Осы орайда дәлел әрі дәйек ретінде айрықша тоқтала кететін жағдай сол, Әбілхайыр хан қазасынан кейін Бопайдың інісі Мырзатай батыр Барақ пен оның қасындағылардан кек алуға белсене қатысқандығы. Осыншалықты жақын туыс болмаса мұндай оқиғаға қатыспауы да мүмкін емес пе? Адай Мырзатай батыр Әбілхайыр ханның қастандықпен өлтірілгендігі туралы Орынбор әкімшілігіне бірнеше хаттар да жолдаған. Орыс ғалымы И.В. Ерофеевтың мынадай жазбасы көп шындықты айғақтайды: «Информацию Мырзатая об убийстве султаном Ералы батыра Сырымбета, как о завершающей акцию кровной мести семейства покойного хана, полностью подтвердил и уточнил три года спустя сам Нуралы сообщивший о поступке своего брата в личной письме к А.И. Тевкелеву от 3 января 1753 года». Одан әрі Нұралы: «Султан Ералы совершил ночью с дружиной своих батыров военный набег в ставку фамильного врага, где убил батыра Сырымбета и его жену, а семью Барака и все имение служителей служанок и верблюдов их... в добычу получил. Через одну дочь... всех трех злодеев» [9; 5]. Бопай ханым жайлы ғылыми ортаға еңбеген жарық көрмеген құжаттар әлі көп-ақ, алдағы зерттеу жұмыстарымызда Бопай ханымның сирек кездесетін хаттарының бірін жариялауға тырысатын боламыз.

Айғаным ханым Сарғалдақызы (1783—1853 ж.ж) — XIX ғасырдағы қазақ әйелдерінен шыққан қоғам қайраткері. Абылай ханның келіні, Уәли ханның әйелі, Шоқан Уәлихановтың әжесі. Қазақ хандығының Ресейге қосылу жылдарынан кейінгі орыс-қазақ қатынасында, елдің ішкі саясатында, сол кезеңнің мәдени, тұрмыс жағдайында аты ерекше аталатын әйелдердің бірі. Оның билік жүргізу тарихы XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарындағы өзгеше құбылыс. Айғаным салдырған мектеп-медреселер, мешіттер мен басқа да мәдени орталықтармен қоса, Уәли ханның өлімінен кейінгі Қазақ хандығының жағдайындағы ханымның орны әлі де зерттеулерді талап етіп тұр. Азия тарихын терең зерттеген саяхатшы Семенов Тянь-Шаньский дала ханшасы Айғанымның білімі мен талғамына Ресей патшасы I Александрдың таң-тамаша қалғанын жазады. Аса көрнекті академик, археолог Әлкей Марғұлан Айғаным жазған хаттардың, құжаттардың саны бірнеше жүзге жеткенін және олардың көпшілігі жеке адамдардың қолында сақталуы мүмкін деген болжамын айтып кеткен.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Қазақ хандығы туралы толыққанды ұғымды қалыптастыруда хан ордасында елдік деңгейдегі кеңесімен тарихта қалған — ханымдар мен ханшалар, би мен батырлардың аналары мен асыл жарлары туралы тарихи мағлұматтарды терең зерделеудің маңызы өте зор. Мұндай тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметтері мен тарихтағы орнын анықтап, тиісінше баға беріп, ұрпақтарға аманат ретінде жеткізу — біздің алға қойған мақсатымыздың бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кәрібаев Б. Қазақ хандығы дәуіріндегі ханымдар / Б. Кәрібаев // Қазақ хандығы тұсындағы ханымдар мен арулар: Халық ғыл.-тәжіриб. конф. мат.-ры. — Астана: Форма Плюс, 2015. — 304 б.
- 2 Маданов Х. Кіші жүз шежіресі / Маданов Х. — Алматы: Атамұра, 1993. — 169 б.
- 3 Арғынбаев Х. Қазақ шежіресі хақында / Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, В. Востров. — Алматы: Атамұра, 2000. — 464 б.
- 4 Алпысбес М. Ұлт шежіресіндегі айтулы ел аналары мен ханымдар / М. Алпысбес // Қазақ хандығы тұсындағы ханымдар мен арулар: Халық ғыл.-тәжіриб. конф. мат.-ры. — Астана: Форма Плюс, 2015. — 304 б.
- 5 Қазиев О. Көшпелі қазақ өркениетіндегі әйел құқығының мәртебесі (XVIII-XX ғғ. бас кезеңі): заң ғыл. канд. ... автореф. / О. Қазиев. — Алматы. 2005. — 30 б.
- 6 Сиязбаев Н. Қазақ ханымдары. [Электрондық ресурс]. / Н. Сиязбаев. — Қолжетімділік тәртібі: Qasym.kz.
- 7 Ершов П.П. Сузге: художественная литература / П.П. Ершов. — М.: Директ-Медиа, 2012. — 41 с.
- 8 Ерофеева И.В. Хан Абулхайр: полководец, правитель и политик / И.В. Ерофеева. — Алматы: Санат, 1999. — 334 с.
- 9 Жаулин К. Бопай ханым — саяси мемлекеттік қайраткер / К. Жаулин // Әбілхайыр хан мен Бопай ханымның өмір жолы және ұлт тарихындағы орны: Халық ғыл.-тәжіриб. конф. мат.-ры. — Ақтау. 2018. — Б. 3–6.

Г.К. Уалиева, М.А. Алпысбес, Ж.А. Қарсыбаева

Общественно-политическая роль женщины в эпоху Казахского ханства (XV–XIX вв.)

Казахское ханство является источником национальной государственности. Изучение истории казахстанского общества должно охватывать широкий круг вопросов, включая социальную, политическую, экономическую, духовную культуру и национальную идеологию. Анализ истории различных социальных групп в общественной жизни казахской общины, в том числе и анализ исторической роли женщин в обществе является актуальным. С исторической точки зрения сложилось мнение, что социальная и культурная жизнь Казахстана была в значительной степени патриархальной, но при дальнейшем изучении темы можно заметить, что в общественных отношениях патриархальный и матриархальный характер жизни существовал параллельно. То, что бремя социальной ответственности в казахстанском обществе несут как мужчины, так и женщины, можно увидеть в основах обычного права в степных законах. Сама стабильность семьи в казахстанском обществе также является результатом нарратива национальных ценностей. Мужчина защищает землю, женщина оберегает нацию, ведь роль женщины как матери оказывает особое влияние на формирование у ребенка языковых навыков, мировоззренческих ценностей, жизненных принципов. Чистота крови нации напрямую связана с сильными национальными принципами и семейными традициями казахского народа. Важно признать и оценить феномен женщин в социальной истории, так как, с одной стороны, это касается вопросов кода национальности, с другой — зависит от национальной духовной природы и основ цивилизации. В статье представлено исследование общественно-политической жизни женщин на исторических примерах общественной жизни Казахского ханства.

Ключевые слова: казахская историография, феномен женщины, ханша, Казахское ханство, степная цивилизация, ислам.

G.K. Ualiyeva, M.A. Alpysbes, Zh.A. Karsybayeva

Social and political role of women in the era of the Kazakh Khanate (XV-XIX centuries)

The Kazakh Khanate is the source of national statehood. The study of the history of Kazakhstani society should cover a wide range of issues, including social, political, economic, spiritual culture and national ideology. Analysis of the history of various social groups in the public life of the Kazakh community, including the analysis of the historical role of women in society, is relevant. From a historical point of view, it was believed that the social and cultural life of Kazakhstan was largely patriarchal, but upon further study of the topic it can be seen that in public relations, the patriarchal and matriarchal character went in parallel. The fact that the burden of social responsibility in Kazakh society is borne by both men and women can be seen in the foundations of customary law in the steppe laws. The very stability of the family in Kazakh society is also the result of the narrative of national values. A man protects the earth, a woman protects the nation, because the role of a woman as a mother has a special influence on the formation of a child's language skills, worldview values, and life principles. The purity of the nation's blood is directly related to the strong national principles and family traditions of the Kazakh people. It is important to recognize and appreciate the phenomenon of women in social history, since, on the one hand, it concerns issues of the nationality code, on the other, it depends on the national spiritual nature and foundations of civilization. This article presents a study of the social and political life of women on historical examples of the public life of the Kazakh Khanate.

Keywords: Kazakh historiography, the phenomenon of women, princess, the Kazakh Khanate, steppe civilization, Islam.

References

- 1 Karibaev, B. (2015). Qazaq khandygy dauirindegi khanymdar [Ladies of the Kazakh Khanate era]. Qazaq khandygy tusyndagy khanymdar men arular: Khalyqaralyq gylimi-tazhiribelik konferentsiia materialdary — Ladies and beauties of the Kazakh Khanate: Proceedings of the international scientific-practical conference, Astana, Forma Plus [in Kazakh].
- 2 Madanov, H. (1993). Kishi zhuz shezhiresi [Chronicle of the Young Juz]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 3 Argynbayev, H., Mukanov, M., & Vostrov, V. (2000). Qazaq shezhiresi khaqynda [About the Kazakh genealogy]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

- 4 Albysbes, M. (2015). Ult shezhiresindegi aituly el analary men khanymdar [Famous mothers and ladies of the nation in the annals of the nation]. Qazaq xandygy tusyndagy khanymdar men arular: Khalyqaralyq gylimi-tazhiribelik konferentsiia materialdary — Ladies and beauties of the Kazakh Khanate: Proceedings of the international scientific-practical conference, Astana, Forma Plius Astana, Forma Plius [in Kazakh].
- 5 Kaziev, O. (2005). Koshpeli qazaq orkenietindegi aiel quqygynyn martebesi (XVIII-XX ғғ. bas kezeni) [The status of women's rights in nomadic Kazakh civilization (early period of XVIII-XX centuries)]. *Extended abstract of candidate's thesis* [in Kazakh].
- 6 Siyazbaev, N. Qazaq khanymdary [Kazakh ladies]. Retrieved from: Qasym.kz. [in Kazakh].
- 7 Ershov, P.P. (2012). Suzge: khudozhestvennaia literatura [Suzge: imaginative literature]. Moscow: Direct-Media [in Russian].
- 8 Erofeeva, I.V. (1999). Khan Abulhair: polkovodets, pravitel i politik [Khan Abulhair: commander, ruler and politician]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 9 Zhaulin, K. (2018). Bopai khanyim — saiasi memlekettik qairatker [Mrs. Bopay is a political statesman]. Abilqaiyr khan men Bopai khanyimnyn omir zholy zhane ult tarikhyndagy orny: Khalyqaralyq gylimi-tazhiribelik konferentsiiasynyn materialdary — The life of Abulhair Khan and Mrs. Bopay and their place in the history of the nation: materials of the international scientific-practical conference, 3–6 [in Kazakh].

Т.А. Дронзина¹, Е.А. Юнисов², С.К. Рахимжанова^{*3}, А.М. Маликова⁴

¹ *Әулие Климент Охридский атындағы София университеті, Болгария*

² *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

³ *Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан*

⁴ *Қазақ ұлттық өнер университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

(E-mail: unisoversin@mail.ru; malikova.asel@mail.ru; rahimzhanova.82@mail.ru)

«Ар-ұят» ұғымының философиялық мәні

«Ар-ұят» ұғымы — жеке тұлғаның өзін-өзі танытудағы адамгершілік мәдени компоненттерінің бірі. Бұл құбылыс адамның әлемдегі экзистенциалдық жағдайының ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Зерттеуде «ар-ұят» ұғымының адамзат өміріндегі ассоциативті үлгісі ұсыныла отырып, оның мағыналық компоненттері зерттелген. «Ар-ұят» ұғымын философиялық тұрғыдан қарастыра отырып, адамзат өміріндегі негізгі құндылық екендігі анықталған. Авторлар «ар-ұят» ұғымының философиялық мәнін талдаған.

Кілт сөздер: ар-ұят, ынсап, мейірім, қанағат, ізгілік, кісілік, құндылық, ұлттық сана.

Kipicne

Жеке тұлға мен жалпы қоғам болмысының әмбебап категорияларының арасында моральдық-этикалық құндылықтар бар. Қоғамның рухани дамуын жетілдіру үшін моральдық-этикалық құндылықтардың адамзат өміріндегі рөлін түсіндіріп, одан әрі даму жолдарын жоспарлай білу шарт. Қандай кезеңде болмасын моральдық-этикалық тұжырымдамаларды зерттеу адамзат үшін маңызды. Моральдық-этикалық құндылықтардың ішінде айрықша орын алатын категориялардың бірі «ар-ұят». Ар-ұят дегеніміз не? Ол адам бойындағы жақсы қасиеттердің жиынтығы және адамға ғана қатысты құндылық.

Академик Ғарифолла Есім: «арлы адам, алдымен, құдайына қараған, құдай мақұлдамайтын іске бармайтын адам. Ар — әр адамның өз ісінің төрешісі» деген екен. Сондықтан, «ар-ұят» ұғымы кез келген ұлттың өмір сүру болмысында маңызды саналатын категориялардың бірі. «Ар-ұят» рухани құндылық ретінде адамдар арасындағы қарым-қатынастарды бағалауда жиі қолданылады және адам болмысының ең маңызды көрсеткіші, басты сипаттамасы. Осыған қарамастан, ар-ұят қоғамда тек белгілі бір ұғым ретінде ғана танылмай, оны әрбір адам өзінің тұлғалық бейнесін көрсететін категория ретінде мойындай білу шарт. Мақалада «ар-ұждан» адамның ойлау ерекшеліктерін, мінез-құлық стереотиптерін ашатын адамзат өміріндегі маңызды құбылыстардың бірі ретінде зерттеле отырып, адамзат қоғамында адамгершілік стереотиптерін бейнелейтін аскиосфераның ең ежелгі компоненттерінің бірі ретінде қарастырылады. Аталмыш мақаланың мақсаты «ар-ұждан» ұғымының ассоциативті моделін құру.

**Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: rahimzhanova.82@mail.ru (С.К. Рахимжанова)*

Зерттеу әдістері

Жұмыстың әдіснамалық негізі ретінде герменевтикалық, антропологиялық, теориялық зерттеу әдістері пайдаланылды. Зерттеу барысында сипаттау, баяндау, бақылау, жіктеу, салыстыру, индукция, дедукция әдістері қолданылды. Философиялық зерттеу әдістері арқылы объективті зерттеу жүргізілді. Зерттеу жұмысында салыстырмалы мәтіндік талдау, құрлымдық талдау, жүйелеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Адамның санасы заттарды, құбылыстарды, процестерді – прагматикалық, эстетикалық, адамгершілік және діни параметрлер бойынша бағалайды. Қоршаған әлемді бағалаудың стратегиялары өте алуан түрлі. Ал, адамды бағалауда айрықша орын алатын параметрлерінің бірі – адамгершілік, ар-ұяты. Адамның сапалық өлшемі – ол ар. Ардың дүниеде көріну формалары: ұят, ұждан, намыс, ынсап, мейірім, кісілік, жомарттық, ізгілік, парасаттылық ұғымдарымен байланысады.

Адамның өмір сүру болмысы басқа тірі жандылармен салыстырғанда өте жоғары. Қоғамдық өмірде саналы адам тәндік қажеттіліктен әлдеқайда кең, әлдеқайда терең әлемде өмір сүруді аңсайды. Ол – рухани әлем. Адамның өмір сүруінде екі әлем бар: биологиялық және рухани әлем. Биологиялық әлем адамның тәндік қажеттіліктерін ғана қанағаттандырса, рухани әлем – адамды мәңгіліктің аясында өмір сүруге шақыратын әлем. Биологиялық жағдай – ұрпақ жалғастыру, із-түссіз жоғалып кетпеудің кепілі. Өмір адам үшін белгілі бір мәнділікке ие болған кезде ғана өмір болып табылады. Адам күнделікті мұқтаждықпен ғана күн кеше алмайды, ол үнемі толғанады. Адам табиғаты шексіз, жан-жақты. Ол биологиялық дамуды ғана емес, қоғамдық, рухани дамуды да қажет етеді. Сондай адамның рухани дамуынан туған құндылықтардың бірі – ар-ұят. Арлы адам биік құндылықтарға қол созады. Ар адамның адами болмысын сақтап қалатын және оны өзгелермен қатар өмір сүру құқығын дәлелдейтін императив. «Ар-ұят» мәселесі философиялық ойдың даму тарихындағы ойшылдарды да ойландырмай кетпегені анық. Ойшылдар өз дүниетанымында «ар-ұят» мәселесінің жеке адам мен тұлғаның, ұлт пен ұлыстың, қоғам мен мемлекеттің, жалпы, адамзат дамуындағы орны мен рөлі туралы, философиялық тұрғыдан жан-жақты ашып қарастыра отырып, адамзат өмірінде алатын орны мен маңызын айқындаған. Философиялық ойдың даму тарихында «ар-ұят» философиялық ұғым ретінде қалыптасып, оның болмыстық мәні жан-жақты таныла отырып, оны адамдықтың өлшемі, адам өміріндегі ең маңызды құндылық ретінде қарастырған. Сондықтан, ар-ұят философиялық зерттеу алаңында ұзақ жылдар бойы қарастырылып келе жатқан ұғым.

Ар-ұят жеке тұлғаның әлеуметтік ортасында, қоғамда іс-әрекетінің моральдық талаптарға сәйкестенуімен, адамгершілік нормаларымен, адами құндылықтардың салтанат құруымен байланысады [1; 620]. Қазіргі философиялық энциклопедияда осылай берілген анықтама ар-ұяттың адам өміріндегі қызметін айқындайды. Демек, ар адам баласының жақсылыққа ұмтылып, жамандықтан бойын аулақ ұстауы, адамгершілік – адами құндылықтардың салтанат құруы.

Ежелгі Грекияның әлеуметтік-философиялық ойларында ар-ұят мәселесінің қоғамдық өмірде алатын орны туралы айтылған. Мысалы, Сократтың моральдық философиясындағы негізгі ұғымдардың бірі — ар-ұят. Ойшыл өз шығармаларында барлық адамға тән ізгі құндылықтар ар-ұяттан бастау алады деп қарастырады. Адамның жан дүниесін жетілдірудің басты жолы ретінде адамгершілікті, ар-ұятты бірінші орынға қояды. Жан дүниесі таза адам, өмірге басқа көзқараспен қарайды деп таниды. Ар Сократ философиясында адамгершілік, әділеттілік, қайырымдылық қатынастарын қуаттайтын идеялар жиынтығы ретінде қарастырылған. Сондықтан Сократ философиясында, адамның өз-өзін танып-білуі – оның ең биік мұратына айналу керек деген идея қалдырады.

Аристотельдің пікірінше, адамның орны тіршілік әлемінде ерекше. Ол ақыл-ойдың иесі. Адамның бойында ізгі қасиеттер, ар, адамгершіліктер болмағанда, тіпті жануарлар деңгейіне дейін түсіп кетуі мүмкін [2; 103]. Адам болу мен адам болып қалудың басты кепілі ол — ар-ұят, ізгілік, адамгершілік, қайырымдылық, парасаттылық, кісілік, имандылық, әділеттілік қасиеттермен байланыстырған. Арға қарсы ұғым ретінде арсыздықты қарастырады. Арсыздық қасиеттердің адам бойында надандықтық пен пысықтықтан шығады. Ойшыл адам өз өмірінде жан дүниесі таза, ары биік болуы керек деп таныған. Адамзатқа ең құнды игілік – адамгершілік, ар-ұятпен өмір сүру, яғни адам болу. Адамды өзге тіршілік иелерінен биік, бекзат ететін басты құндылық – ар-ұят ретінде саралады.

Ар-ұят мәселесін өз шығармаларында негізгі мәселелердің бірі ретінде қарастырған Аврелий Августин. Ойшыл өз еңбегінде былай дейді: «ар-ұяттың функционалдық мақсаты, адамның мінез-құлқын іштен басқару, демек, Құдай адамның жүрегіне сіңірген адамгершілік заңның бір түрі» [3; 118]. Ойшыл ар-ұяттың адамзат өміріндегі рөлін этикалық категорияларымен байланыстыра отырып, адам мен Құдай арасындағы адамгершілік заңы ретінде анықтайды. Арды адамның рухани тазару жолы ретінде қарастырады.

Мартин Лютердің дүниетанымында: «ар-ұят ақыл-ойға айтарлықтай әсер ететін, адамның Құдаймен қарым-қатынасының тасымалдаушысы адмшылдық негізі» [4; 82]. Ар адамның ісіне құдаймен бірге төреші болатын құндылық ретінде сараланған.

Иван Ильин арды адамның өмір сүру болымысындағы ең маңызды қасиет ретінде зерделейді: «ар-ұждан адамның адамгершілік өзін-өзі бақылауды жүзеге асыра білу қабілетін сипаттайды, адамды өзге тіршілік иелерінен биік, бекзат етіп, қоғамды құтты ететін моральдық құндылық» [5; 82]. Ойшыл арды адам бойындағы ең асыл құндылық ретінде қарастырды.

Философиядағы негізгі мәселелердің бірі, адам үшін ең қажетті, ең маңызды құндылық – адамгершілік, ар-ұят, ізгілік құндылықтары емес пе еді?! Осы жерде В.Г. Белинский «Адамгершілік, ар-ұят, ізгілік адам үшін бірінші орында болуы шарт, өйткені кез келген ғылым адамды белгілі бір маман болуға үйретсе, ал адамгершілік, ар-ұят, ізгілік ілімдері сені адам болуға бастайды», – деп ой тұжырымдайды [6; 51]. Адам үшін баға жетпес құндылықтардың бірі ар-ұят ретінде зерделенген.

Ал, Нина Арутюнованың ойы бойынша: «Ар-ұждан адам психикасының ең төменгі деңгейден жоғары деңгейге дейінгі барлық қабаттарын қамтиды. Ол адамның индивидуалды, орны толмас және қайталанбас жеке қасиетін қалыптастыратын адамның «Меніне» енеді. Онда ойлар, сезімдер, ұмтылыстар, сондай-ақ өмірлік маңызды шешімдер туады. Демек, ар-ұждан адамның адамгершілік әрекетті анықтайтын негізгі қасиеттерінің бірі» [7; 57]. Адам өмірінде, іс-әрекетінде басты орын алатын қасиет ретінде қарастырады. Л.С. Лихачева ар туралы: «жеке тұлғаның рухани және эмоционалды әлемінде ар-ұжданның болуы, адамгершілік қасиеттердің жоғары екендігін куәландырады» [8; 59]. Арды тек адамға қатысты түсінік ретінде анықтайды.

Игорь Кольной еңбегінде: «Ар-ұят адамның мәнін, адамдық болмысын сипаттайтын негізгі белгілердің бірі» [9; 59]. Яғни, адам болмысының ең маңызды көрсеткіштерінің бірі ретінде таныған.

Адамгершілік, ар-ұят ұғымын түркі әлемінде «жәуәнмәрттілік» мағынасында қарастырған ойшылдардың бірі Жүсіп Баласағұн. Ойшыл «Өр секілді – ізгі іс, қиын шығуға, сұм нәрсе – ылди, онай құлап құруға». Ізгілік жүрегі кең, адамшылдығы мол, парасатты, иманды адамдардың әрекеті деп таниды. Кісіге екі дүниеде пайдалы нәрсе ізгі іс, мінезі тұзулік. Екіншісі – ұят. Үшіншісі – әділдік. Бұл үшеуі арқылы адам шын бақыт табады» [10; 310]. Жүсіп Баласағұн адам болып қалыптасу үшін үлкен моральдық талаптар қойған. Олардың ең бастылары, яғни адамгершілік, ар-ұяттың жоғалтпау екендігін өз шығармаларында дөп басып айтады. Ізгі кісі қандай қор болсын мен оның жолдасы болуға дайынмын деген ой айтады. Арды адамдықтың ең жоғарғы өлшемі ретінде тани отырып, адам бойындағы адамды адам етіп тұратын қасиеттердің бірі ретінде қарастырады. Ар адамның жүрегінде орныққан ең асыл қасиеті деп біледі. Ойшыл «жәуәнмәрттілік» сөзін жомарттық, қайырымдылық, кеңпейілділік, адамшылдық, ар деген қасиеттер жиынтығымен байланыстырады. Өз еңбектерінде адамның әділетті, ізгілікті, арлы болуын басты мәселе ретінде таниды. Ізгілік, ар құндылықтарын адам өмірінің түпқазығынан іздеді. Адамдықтың өлшемі ретінде ізгілік, ар-ұят, адамгершілік ұғымдарын қарастырды.

Ар-ұят, адамшылық ұғымдары қазақ халқының ғұлама ойшылы Абай Құнанбаевтың дүниетанымында ерекше орын алған.

Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын [11; 89].

Міне, Абайдың шығармашылығындағы ізгілік, ар-ұят адамшылық мәселесінің алатын орнын осы ойдан-ақ байқауға болады: әрбір адам өзінің атына, адам деген болмысына сай әрекет ету қажет. Өмірде адам баласы адамшылық әрекеттермен қатар хайуандық әрекеттерге де баруы мүмкін. Ал, адамның хайуаннан айырмашылығы оның ақыл-ойы, санасы емес пе? Ендеше, адам осынау өткінші өмірде өз бойына адамға ғана тән, адам үшін маңызды құндылықтарды ғана жинай білуі шарт. Ал, бойында ізгілік, ар-ұят, адамшылық қасиеттер болмаса, от оттап, су сулаған хайуаннан несі артық?! Сенің барлық адамдығыңның өлшемі осы ізгілік, ар-ұят, адамшылық арқылы танылмай ма? Қарапайым адамдардың бәрі өздерінің адам екенін сезініп, адамшылық абыройын шын мәнісінде құрметтей білген кезде ғана оның болашақ өмірі бүгінге айналады. Бұл құндылықтарды өз бойыңнан

жоғалтып алсаң, адам ретінде «өлгенмен бірдейсің». Қазақ дүниетанымында тірі жүріп арамдықпен бал жалағанша, адамшылықтың уын ішіп өлгенің артық демей ме?! Осыдан-ақ қазақ халқы үшін «адамшылық», «ар-ұят» адам өмірінде ең негізгі және ең маңызды орын алғандығын аңғаруымызға болады. Ар-ұят – адамның адамшылық өлшемі. Адамшылығы бар адамға ең бірінші керегі ар-ұяты. Ұят деген – адамның өз бойындағы адамшылығы, ізгілігі. Ал, ұялып-қызара білу адам бойындағы адамгершілік, ізгілік қасиетті білдіреді. Ұялу жақсы сезім, ең жақсысы – адамның өзінен-өзінің ұялуы. Егер де, адам өзінен-өзі ұялса, жаман қарекетке бармайды, өсек, өтірік, мақтаншақтыққа салынып, адамшылдығын аяқ асты етпейді. Өмір өткінші, бәрі ұмыт болмақ, шындығына тоқталсақ, адамның ізгілігі, адамшылығы – артына қалдырған асыл мұрасы. Өмірінің мәнділігі, оның жасаған және тындырған ісімен байланысты. Дүниеде жасаған ісінді өзіңмен бірге ала кетесің демейді, істеген жақсы ісің – артына қалдырған ізің. Ар-ұят адамның адамшылығы, ізгілігі. Ар-ұят сенің басқаның, алдындағы адамдық өлшемің. Егер адам ар-ұятын жоғалтатын болса, бұл оның өз болмысын жоғалтқандығы. Осы тұста бір нәрсені ескерте кету керек. «Табиғилық» деп тек жақсы қасиеттерді ғана тануды айтады. Пайдасынан зияны көп мақұлықтың табиғилығынан не пайда? Адамзат өз бойындағы жаман қасиеттерден арылып, адами болмысын сақтап қалу қажет. Табиғилығын сақтап қала алмаған кей адамдарға мысал да келтіруге болады. Олар – белгілі бір себептермен ашкөз, озбыр, дүниқоңыз болып танылып, бүкіл жақын жандарынан айырылған жандар. Ондайлар ізгілік, ар-ұятын, адамшылық қасиеттерін де жоғалтқан [6; 55]. Ойшыл ар-ұят адамның рухани арқауы. Ол – адамның тұлғалық жақсы қасиеттерін танытатын ұғым. Ойшыл, «тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі де ақмақшылық». Өмірдегі барша іс-әрекет — ел билеу, білім, тәрбие, саясат ар-ұяттан айналып өтпейді. Ар-ұятты сақтай білу, өмірдің өзегіне айналдыру — өнегелі ердің, елдің ісі ретінде таниды. Абай адамгершілігі, ар-ұяты бар адамдарды толық адам деп айтады. Хакім Абай «Адам бол!» деп кеңес берді. Ойшыл негізі, ар, ұят, намыс — адамның иманының деңгейін көрсететін негізгі қасиеттер ретінде қарастырады.

Қазақ дүниетанымында Шәкәрім өз шығармаларында «ар білімі» деген терминді қолданған. Ол «ар» сөзін «совесть» деп тәржімалаған. Ойшыл ар дегеніміз, ол тек адамға ғана қатысты түсінік ретінде саралай отырып, адам бойындағы жақсы қасиеттердің өлшемі ретінде таныған. Ар адам бойындағы тұлғалық қасиетінің көрінісі ретінде тани отырып, оған адам өз тағдырында көлеңке түсірмей, таза ұстауға шақырады. Арлы адамның әр ісі ізгілікке бағытталмақ. Ғарифолла Есім Шәкәрімнің «ар білімін» өзінше талдай келе, оны «ар жүйесі» деп атайды. Оны төмендегіше негіздейді: «Адамзат жаратылғалы алдымен заттық табиғатқа ие болған, яғни басқы мақсат — ішіп, жеу, қарынды тойындыру. Мұны философ ғалым бірінші жүйе — тән жүйесі деген. Екінші болып жан жүйесі айтылады. Үшіншісі — адамның санасы. Төртінші — нәпсі жүйесі, ол тек ішіп-жеу емес, артына ұрпақ қалдыру ниеті. Бесінші — көңіл жүйесі, яғни көңіл азығын іздеу. Алтыншы жүйе — рух жүйесі, яғни адамның рухани мәдениеті. Жетінші жүйе — ар жүйесі, ол Жаратушыға барар соңғы баспалдақ». Шәкәрімнің «Бәйшешек бақшасы» деп аталатын шағын миниатюралардан тұратын топтамасындағы бір шағын эссесінде жан мақсұты мен тән мақсұты туралы айтқан: «Адамда екі түрлі мақсұт бар, оның бірін тән мақсұты, екіншісін жан мақсұты дейміз. Қара басының камын ойлап, өзімшілдік, мақтан көксейтін — тән мақсұты. Адамшылық ар мен адал еңбек іздейтін — жан мақсұты. Бастапқыны көксеген адам зұлымдық қиянатпен болса да, мал, мансап, мақтан табуға құмар болады. Соңғыны көксеген адамның адал еңбек, ақ ниеттен басқа басқа іздейтіні жоқ, ол адам баласын ала көруді, қиянат қылуды тіпті ұнатпайды». Ойшыл ақынның «Үш анық» атты философиялық еңбегінде де осы «жан мақсұты» негіз етіп алынған. «Үш анықтың» негізінде келіп ар ілімі қалыптасады. Ар ілімі — ол рухани тазару жолы. Шәкәрім арлы адам дегенге, бойында ұят, қайрат, жігер, жауапкершілік, кісілік, намыс, талап, ерлік секілді асыл қасиеттері бар адамды айтады. Өлімнен соң бір түрлі тіршілік бар. Екі өмірге де керекті іс ұждан. Ұждан дегеніміз — ынсап, әділет, мейірім». Ал бұл қасиеттер адам өмірінде жоғалатын болса, өмір сүрудің түкке тұрғысыз екендігін баяндайды. Оған мына өлең жолдары дәлел болмақ:

Сабыр сақтық ой, талап болмаған жан,
Анық төмен болмай ма хайуаннан.
Ынсап, рахым, ар, ұят табылмаса,
Өлген артық дүниені былғағаннан [6; 54].

Шәкәрімнің ар ілімінің мақсаты ішкі тазалыққа жету арқылы хақты тануға жол ашу. Ойшыл өз дүниетанымында ар-ұятты жоғарғы адамгершілік заңы, өмірлік норма, адамның моральдық өзін-өзі

бағалауы ретінде таныды. Шәкәрімнің ар біліміне байланысты концептуалды көзқарастарының бірі «өлген жан өміріне нана алмай ұждан, жанға екі өміргеде бірдей керек таяныш екеніне нана алмаған кісінің жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір жол, заң тазарта алмайды», – деген ойында жатыр. Адам жүрегін тазалауда ешбір ғылым саласының, өнердің, заңның дәрменсіз екендігі, тек ар ілімінің орны айрықша екендігін көрсетеді. Ар өнер, білімнен де жоғары тұратын құндылық ретінде айқындайды. Адам бойында ар болмаса әр ісі зұлымдыққа бастап, адамшылыққа бастайтын әрекеттерді аяқ асты етпек. Ар адам өмірінде жанына мәңгі азық болатын, екі дүниегеде қажетті іс ретінде таниды. Жанның екі өмірдегі азығы ол — ұждан. Адамдар арасындағы күншілдік, адамға жат әрекеттердің туындауы оның бойындағы арсыздық қасиеттердің басым болуымен тікелей байланысты. Адамның ар тазалығы оның өмірінде айрықша орын алмақ. Қазақ дүниетанымында Аяз би ізгілік, ар жолындағы адам деп қарастырылады. Мына үзіндіге назар аударайық: «...Баяғы өзінің жыртық тонымен жаман тымағын ордасының маңдайшасына шегелеп қойды. Кейде хандықпен көңілі ауытқып, тура жолдан таяйын десе, тоны мен тымағына қарап: «Әй, Аяз, баймын деп аспа, ханмын деп таспа! Аяз, әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл!» деп көңілін басушы еді». Аяз бидің тура жолдан таймағаны үшін оны ізгілік, ар жолындағы адам ретінде таниды. Оның ізгілігі, ар сақтауы шүкір, қанағат, тәуба секілді ұғымдар аясында анықталды [12; 18]. Ардың бір күштілігі адамды тура жолға салып, тура жолдан тайдырмайды. Философия тарихындағы ойшылдар ар ұғымын жақсы қасиеттердің өлшемі ретінде саралайды. Адамды хайуандардан өзгешелендіретін басты қасиеті ретінде қарастырады. Ар ұғымының мәнін қарама-қарсы арсыздық ұғымын қолдану арқылы ашуға болады.

Ар адам бойындағы айрықша орын алатын құндылық. Оны жетілдіріп өсіре түсу де, құртып, жоғалтып алу да адамның тағдырына, өзіне қатысты болады.

Адамның өміріндегі жақсылық та, жамандық та адамның бойындағы ардан бастау алады, ардан аттап кету, адамның өз болмысын жоғалтуға апаратын әрекет. Сондықтан адамзат өз болмысынан айырылмау үшін, арына кір келтірмей оны таза ұстау қажет. Ар сенің басқа адамдардың алдындағы адамдық болмысыңды айқындайтын, өзіндік дараша бейнең болып табылмақ. Ары жоғалған адам бет әлпетсіз, бейнесіз, мүсінсіз қалған бейне ретінде ғана қалмақ және адамдықтан, тыныш өмір сүру мүмкіндігінен де айырылмақ. Сондықтан, адамзат өз өмірінде арына көлеңке түсірмеуі қажет. Арлы адамның әр ісі ізгілікке бастайды. Адам дегенде халық арасында кімдерді айтамыз, бойында ұят, ізгілік, адамгершілік, парасаттылық, қайрат, жігер, жауапкершілік, кісілік, намыс, талап, ерлік секілді асыл қасиеттері бар адамдарды жатқызамыз. Арлы адам өз бойына жақсылыққа бастар қасиеттерді қалыптастыруға тырысып, жер бетіндегі адамзат баласына көмек қылуға әзір тұрады, әр ісі мейірім мен шапағатқа бастайды, зұлымдық атаулы ауыздықталып, қиянатсыздық, адамсүйгіштік әрекеттер көбейеді, сол арқылы бақытқа қол жеткізеді. Философия тарихындағы ойшылдардың дүниетанымына философиялық анализ жасау арқылы, ар адам бойындағы ең басты адамшылыққа бастайтын, жақсылыққа жетелейтін қасиеті ретінде таниды. Қазақ та «малым – жанымның садағасы, жаным–арымның садағасы» деп ар-ұятты, береке-бірлікті жоғары қойған халық. Өткен тарихымызға жүгінсек бабаларымыздың өмірінде ар-ұят категориялардың негізі болып табылған, оны жоғалтса кісіліктен айырып, адами құндылықтары арзандап, рухымыз тапталады деген идеяға сәйкес өмір сүрген. Сондықтан, әр істі ар мен ұятқа жеңдіріп отырған. Сол арқылы өз өмірлерінде жамандыққа жол бермей, жақсылыққа жанашыр бола білген. Ар адам ісінің төрешісі, адамның өз соты екі дүниегеде керекті іс. Философия тарихында адам өз болмысына сәйкес өмір сүру үшін, көптеген моральдық талаптар қойған. Солардың ең бастысы — ар-ұят. Адамды басқа тіршілік иелерінен сапалық айырманы көрсететін, адам болып қалудың басты кепілі-ар-ұяттың сақтау. Бірақ адам бойында арды қалыптастыруда тәрбие, білім қажет. Ар-ұят адамның ең кемел қасиеті.

Қорытынды

Ар-ұят ұғымы адамдық қасиеттің жоғарғы нормаларының өлшемін білдіреді. Ар — адамның адамдық болмысына сай өмір сүруі, өзінің адамдық қасиетін жоғалтпауы. Арлы адам өзінің ішкі болмысын, құлқын түзейді. Ардың кілті жүректе. Жүректі тазарту, иманды берік ұстау ар-ұятқа барудың басты жолы. Адам арлы іске ең бірінші көңілін, жүрегін тазартып барып аяқ басады. Ар-ұяттың таза ұстағың келсе, тәкаппарлықтан, өзімшілдіктен алыс жүру қажет. Арлы адам үшін ең басты құндылық көңілінің, жүрегіннің, жанның тазалығы. Арлы адам жалған дүниенің қызығына салынбай, жүрегімен көңілдің тазалығын сақтауды өмірінің мұратына айналдырмақ. Адам үшін оның

өміріне мән беріп, мағыналы ететін ар-ұят, адамгершілік, ізгілік қатынастары, бұл қасиеттер арқылы адамзат адамға лайықты өмір сүре біледі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Философский энциклопедический словарь. — М.: Сов. энцикл., 1983. — 840 с.
- 2 Аристотель философиясы [20 т.]. 3-т. / құраст. Қ.Ә. Әбішев, Т.Ы. Әбжанов. — Алматы: Жазушы, 2005. — 568 б.
- 3 Августин Аврели. Исповедь / А. Августин. — М.: Азбука, 2014. — 400 с.
- 4 Лютер М. Избранные произведения / М. Лютер / пер. с нем. СПб.; М.: Андреев и согласие, 1994. — 432 с.
- 5 Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. — М.: Республика, 1993. — 431 с.
- 6 Рахимжанова С.К. Дәстүрдің философиялық мәні / С.К. Рахимжанова // ҚазҰУхабаршысы. — 2017. — № 3(61). — Б. 49–57.
- 7 Арутюнова Н.Д. О стыде и совести / Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Языки этики. — М.: Языки русской культуры, 2000. — С. 54–58.
- 8 Лихачева Л.С. Этика: теория и практика: учеб. пос. / Л.С. Лихачева. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. — 190 с.
- 9 Кальной И.И. Человек и его метафизика / И.И. Кальной // Credo New. — 2009. — № 4. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.intelros.ru/readroom/credo_new/credo_04_2009/4325-chelovek-i-ego-metafizika.html.
- 10 Баласағұн Ж. Құтты білік / көне түркі тіл. ауд. / Ж. Баласағұн. — Алматы: Жазушы, 1986. — 616 б.
- 11 Құнанбаев А. Шығармаларының толық жинағы: [2 т.]. 1-ші т. / А. Құнанбаев. — Алматы: Көркем әдебиет баспасы, 1961. — 677 б.
- 12 Есім Ф. Қазақ философиясының тарихы / Ф. Есім. — Алматы: Қазақ университеті, 2006. — 214 б.

Т.А. Дронзина, Е.А. Юнисов, С.К. Рахимжанова, А.М. Маликова

Философский смысл понятия «совесть»

Понятие «совесть» — это одно из нравственных и культурных составляющих самовыражения личности. Данное явление тесно связано с особенностями экзистенциального состояния человека в мире. В ходе исследования рассмотрены семантические компоненты концепта «совесть», предложена ассоциативная модель жизни человека. Философский подход к понятию «совесть» показал, что это фундаментальная ценность в жизни человека. Авторами всесторонне проанализировано философское значение данного понятия.

Ключевые слова: совесть, честность, доброта, довольство, доброта, личность, ценности, национальное сознание.

T. A. Dronzina, E.A. Yunisov, S.K. Rakimzhanova, A.M. Malikova

Philosophical meaning of the concept of conscience

The concept of conscience is one of the moral and cultural components of self-expression of the individual. This phenomenon is closely related to the peculiarities of the existential state of a person in the world. In this study, the semantic components of the concept of «conscience» is considered, offering an associative model of human life. A philosophical approach to the concept of «conscience» has shown that it is a fundamental value of human life. The philosophical meaning of the concept of «conscience» is analyzed.

Keywords: conscience, honesty, kindness, contentment, personality, values, national consciousness.

References

- 1 Filosofskii entsiklopedicheskii slovar [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. (1983). — Moscow: Sovetskii entsiklopediia [in Russian].
- 2 Abishev Q.A., & Abzhanov T.Y. (Ed.). (2005). Aristotel filosofiiasi: [20 tomdyq]. 1-t. [Aristotle's philosophy. 20 volumes, Vol. 1]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 3 Avgustin, Avrelii. (2014). Ispoved [Confession]. Moscow: Azbuka [in Russian].
- 4 Lyuter, M. (1994). Izbrannyye proizvedeniia [Selected works]. Moscow: Andreev i soglasie [in Russian].
- 5 Ilin, I.A. (1993). Put k ochevidnosti [The Way to Evidence]. Moscow: Respublika [in Russian].

6 Rakhimzhanova, S.K. (2017). Dasturdin filosofialiq mani [Philosophical meaning of the tradition]. Qazaq ulttyq universitetinin khabarshysy — Bulletin of the Kazakh National University, 3 (61), 49–57 [in Kazakh].

7 Arutyunova, N.D. (2000). O styde i sovesti. Logicheskii analiz yazyka: Yazyki etiki [About shame and conscience, Logical analysis of language: Languages of ethics]. Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].

8 Likhacheva, L.S. (2019). Etika: teoriia i praktika: uchebnoe posobie [Ethics: theory and practice: textbook]. Yekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].

9 Kalnoy, I.I. Chelovek i ego metafizika // Credo New. — 2009. — No. 4 [Man and his metaphysics, Credo New]. Retrieved from http://www.intelros.ru/readroom/credo_new/credo_04_2009/4325-chelovek-i-ego-metafizika.html [in Russian].

10 Balasagun, Zh. (1986). Qutty Bilik [Wealthy knowledge]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

11 Kunanbayev, A. (1961). Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: [2 tomdyq]. 1-tom [Complete collection of works: [In 2 volumes. Vol 1]]. Almaty: Korkem adebiet baspasy [in Kazakh].

12 Esim, G. (2006). Qazaq filosofiasynyn tarikhy [History of Kazakh philosophy]. Almaty: Qazaq university [in Kazakh].

М.Қ. Жақан^{*1}, Ф.Б. Худойдодзода², Р. Иманжүсіп¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²Тәжік мемлекеттік ұлттық университеті, Душанбе, Тәжікстан

(E-mail: madina_star90@mail.ru, farukh1984@mail.ru, raushankoshenova@mail.ru)

Ибн Синаның логикалық ілімі және силлогизміндегі кейбір ерекшеліктер

Грек философиясы ортағасыр ойшылдарының, әсіресе мұсылман-араб ойшылдарының назарында болғаны мәлім. Әсіресе Платон мен Аристотель ілімі көбірек қызықтырды. Халифаттағы ғылым өзге халықтар мұрасын, соның ішінде ежелгі грек мұрасын араб тілінен аударумен айналысты. Сол ғылымдар ішінде әлбетте логика ілімі де бар болатын. Ол, яғни логика рационалистік методикаға деген қажеттілікті қанағаттандыра отырып, араб мәдениетінің әртүрлі салаларында қолданылды. Мұсылмандық ғылымдарда көбіне рационалды ойлаудың бір құралы болды: оны лингвисттер, философтар, дінмарлар, ислам құқықтанушылары қолданған болатын. Кейбір ғалымдар логиканы жасырын түрде қолданды, себебі ислам апологеттері тарапынан сынға ұшырауға қорықты. Жалпы араб-мұсылман логикасының тарихын бірнеше кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезеңде антикалық мұраны араб тіліне аударды. Екінші кезеңде байсалды логикалық зерттеулер пайда болды. Ол Әл-Фарабиден бастау алып Ибн Синамен тоқталады. Өрі қарай үшінші кезең мен төртінші кезең бар. Бұл кезеңдерге тоқталмаймыз. Аталмыш екінші кезеңде жасалған логикалық зерттеулер өзге де ғылымдар дамуына зор үлес қосты. Логика ілімін мұсылмандық өмір шындығына жақындастыру мақсатында жасалған қадам логика ғылымын жаңартып жіберді. Логика іліміне өз еңбектерімен жаңа серпіліс берген ол әлбетте ойшыл, ғалым Ибн Сина. Мақалада осы тұлғаның логика жүйесі, силлогистикасы жайында жазылған. Яғни Ибн Сина мен Аристотельдің логикалық жүйелеріндегі кейбір тұстарды салыстыра отыра, Шейх ур Райстың өзгешелік жақтары баса көрсетілген. Сондай-ақ Ибн Сина силлогистикасындағы шартты-біріктіруші мен шартты ажыратушы силлогизмдер түріне жеке тоқталынған. Себебі академик Диноршоев пайымынша Ибн Синаға дейін бұл силлогизм түрін ешкім соншалықты тыңғылықты дәрежеде зерделемеген.

Кілт сөздер: Ибн Сина, логика, силлогизм, дәлел, пайым, негіздеме, біріктіруші, жоққа шығарушы, ортаңғы термин, модус.

Kipicne

Классикалық ислам зиялыларының ішінде ренессансты энциклопедизм түріне жататын, өзіндік өзгеше орны бар тұлға, ол Ибн Сина (980–1037). Фальсафаның (эллинистік ислам философиясы) ірі өкілі. Зерттеушілер Ибн Синаның араб тілінде жазылған 400-ге жуық және фарси тіліндегі 20-ның шамасындағы ғылыми еңбектерінің болғанын растайды. Ол монотеисттік ревелативизмді антикалық-философиялық дәстүрмен біріктірді. Ал бұл синтез кейіннен иудаизм (Моисей Маймонид) және батыс еуропа христиан (Ф.Аквинский) ойшылдарына серпіліс әсерін берді.

Сонымен бірге ұлы философ Ибн Сина ұлы дәрігер болғаны да мәлім. Оның «Медицина ғылымдарының канонының» латын тіліндегі аудармасы Еуропа дәрігерлерінің үстел кітабы ретінде XVII ғ. дейін болған. Ал физика саласында оның «зорлықшыл ұмтылыс» (насильственное стремление) концепциясы Жан Буриданның «импетус» (impetus) жайлы іліміне негіз салды.

Аристотельдік дәстүр тарихында басты кезең Ибн Синаның аш-Шифа (Исцеление) кітабы болып табылады. Ол кітаптың ерекше танымалдылығы ол бір философ қаламынан шыққан көлемі жағынан ең үлкен туынды. Бұл аталмыш энциклопедияда Аристотельдің ғылыми-философиялық мұрасы алғаш рет жүйеге келтіріліп жазылған. [1; 13]. Зерттеушілер пайымынша дәл осы жүйелеу арқасында латындық батыста аристотелизм жетістік шыңына шықты. Сол кездегі барлық ғылыми пәндер енген жүйелеу шегінде табиғаттағы бүткіл үш патшалығы — минералдар, өсімдіктер, жануарлар біртұтастыққа біріктірілді.

Жалпы бұл мақалада Ибн Сина логикасына және ондағы силлогизмдерге талдау жасалынды. Яғни оның өзгешеліктері мен ерекшеліктері сараланды. Ибн Синаның силлогизм теориясындағы

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: madina_star90@mail.ru (М.Қ. Жақан)

силлогистиканың мәнін талдамас бұрын силлогизм ұғымы жайлы, оның пішіндері мен заманауи формалды логикадағы ережелері жайында жазып кеткен өте орынды болады.

Силлогизм дегеніміз ол пайымдау түрі. Аталмыш пайымдау түрінде әдетте екі алғышарт, олар байланыстырушы субъекттер (бастауыш) және предикаттар (баяндауыштар) ортақ (орта) терминмен байланысқан. Яғни қорытындыда ұғымдардың тұйықталуын қамтамасыз ететін пайым. Дәстүрлі формальды логикада силлогизм деп дедуктивті ой түйіндемені айтады. Бұл дегеніміз алғашқыдан белгілі пайымдардан (алғышарттар) үшінші жаңа пайым, қорытынды шыққанды айтады. Сонымен қатар «силлогизм» термині одан да кең мағынасында қолданылады – шартты және шартты-категориялық ой түйіндемелерде, бөлісу-категориялық ой-түйіндемелері мен шартты-бөлісу (лемматикалық) ой түйіндемелерінде [2; 33].

Зерттеудің әдіснамасы

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі шетелдік ғалымдардың практикалық және әдістемелік жұмыстарына негізделген. Мақалада қолданылған негізгі әдістер философиялық тұрғыдағы жүйелік құрылымдық, тарихи-логикалық, салыстырмалы талдаулар. Сонымен қатар мақала тақырыбына қатысты біршама бірегей жұмыстар қолданылды. Зерттеу Ибн Сина логикасы мен силлогистикасының негізгі аспектілері шеңберінде жүргізілген.

Ибн Сина логикасының өзгешелігі

Жалпы Ибн Синаның логикасы оның «Сауығу кітабы» («Китаб аш Шифа»), «Құтқару кітабы» («Китаб ан-Наджод»), «Білім кітабы» («Даниш намә»), «Нұсқаулық және сілтеме кітабы» («Китаб ишорат ва танбе хот») атты еңбектерінде мазмұндалған.

Логика Ибн Сина пікірі бойынша танымсыз әдістер мен түсіну әдістерінің доктринасы. Яғни олар жалпыға танымал және ақиқат жайлы сұрақтарға негізделген. Логика ол да ғылым себебі ол заңды (легальды) құрал, оның қолданылуы адамды қатеден, ойындағы қатесінен сақтап қалуға көмектеседі. Ибн Синаның философиялық жүйесінде логика орталық элемент болып табылса, ал оның логикасының маңызды бөлігі ол силлогизм жайындағы ілім болып табылады. Силлогизм, әсіресе дәлелдемелік түрі, ғалым бойынша шынайы білім дәлелдемесін алудың маңызды жолы болып табылады. Сондықтан ол «Сауығу» еңбегінде осы ойлау формасына жағдайлық талдау жасай отыра, оның мәнін, түрлерін, модустерін, танымдық мәнін өзге дәлелдеу формаларының айырмашылығын анықтайды. Соның ішінде индукция мен аналогияның.

Ибн Сина өз энциклопедиясын ғылымдарды жіктеуден бастайды. Тіптен бұған жеке «Рационалды ғылымдар топтамасы» атты трактат арнаған болатын. Шей ур Райс перипатетикалық дәстүрге сүйене отыра, білімнің барлық салаларын «ғылымдар ғылымы» деп аталатын философия астарында шоғырлатты. Аристотельмен салыстырар болсақ, Аристотельде ғылымдар алдымен ғылымдардың мақсатына қарай үш үлкен топқа бөлінеді. Біріншісі «теориялық/ ой толғаныс», оның пәні білім (физика, математика, метафизика). Екіншісі «тәжірибелік» (этика, политика) адам іс-әрекетін реттеуге бағытталған. Үшіншісі «шығармашылық/өнімді» бір нәрсені жасауға бағытталған (өнер, қолөнер, қолданбалы ғылымдар). Ал Ибн Синада үшінші топ фактілі түрде жойылады, яғни бұл топтағы риторика мен поэтиканы логика құрамына енгізеді, ал қолданбалы ғылымдарды, өнерді және қолөнерді теориялық философияның «қайталама» бөліміне жатқызады. Ибн Сина бойынша философияның теориялық бөлігінің мақсаты ол ақиқатқа жету (хакк), ал тәжірибеліктің мүддесі — игілікке жету (хайр) [3; 28].

Логиканың философия ғылымдарына қатыстылығы жайында сұраққа жауап беру үшін Ибн Сина заттардың мәнін (махиййа) үш қырлы қарастыруға болатынына аса көңіл бөледі. Ойшыл логиканы тек гректер кітабынан ғана емес, сондай-ақ өзге деректерден де оқып таныған. Осы ретте ойшыл былай деп жазады: «Бізге келер болсақ, философияның бастапқы сабақтары, яғни ізашарлар мазмұндағаны оңай болды. Ғылымдар бізге тек гректерден ғана келген еместігі әбден мүмкін. Біз ғылыммен айналысқан шақта жастық шақ еді және бұл мезетте негізін салушылар қалдырған мұраны зерделеу сияқты құдайылық сәттілік көмектесті. Кейін біз гректер мұраға қалдырған «логика» ғылымын тыңғылықты зерделедік, салыстырдық. Бұл ғылым шығыс халықтарында басқаша аталуы мүмкін деген оймен салыстыруға келетіндермен де, келмейтіндермен де салыстырып, әрбір заттың себебін іздей келе, нәтижесінде ақиқаттың ақиқат, жалғанның жалған екені айқындалды» [4; 56]. Бұл Ибн Синаның жазған сөзіне ойшылдың ақырғы еңбектерінде гректер мұрасына сыни қарағандығы жайлы көрсетіп тұр. Соның ішінде Аристотельдің логикалық жүйесіне сыни қарады. Яғни грек

ойшылдарының мұсылмандық ізбасарларына олардың кемшіліктері мен оқылықтарын көрсеткісі келді. Сол көрсету арқылы ислам фәлсафасын гректік сыннан тыс, шексіз әсерінен босатқысы келді. [5; 13].

Ибн Сина Аристотельге еліктеуші ғана емес деген пікір мұсылман ойшылдарына ғана тән емес. Бұндай ой көптеген батыс, ресейлік зерттеушілерде бар. Мәселен кеңестік зерттеуші Б.Э. Быховский былай жазады: «Ибн Сина көзқарастары Аристотель көзқарастарына жақын болғанымен, ол перипатетиктік философияны қайта жасаушысы болған емес. Ибн Сина шығармашыл түрде әзірлейді, яғни аристотелизмді қайталамайды. Керісінше оның көптеген ұсынымдарын тереңдетіп, өзгертеді. «Сілтеме кітабының» логика бөлімін оқығанда бұған көзін жетеді. Әрбір қарастырылып отырған сауалды Ибн Сина өздігінен шешіп, Аристотельдің «Аналитикада» берілген мағлұматтар мен пайымдардан мүлдем алшақтайды да, өзінің түсіндірмесін береді» [6; 78].

Ибн Синаның пікірі бойынша логика бұл жалпыға белгілі және ақиқат жайлы сұрақтарға негізделген белгісіз әдістер мен түсіну әдістерінің доктринасы. Логика — ол да ғылым, себебі ол заңды құрал және оның қолданысы арқылы адамды қателіктерден, ойдағы қателіктерден қорғайды. Логика Ибн Синаның философиялық жүйесінің орталық элементі. Бұл ғылыми танымның әдісі, яғни ғылым жолын таңдағандар ақиқат білім алу үшін әдістерге бар болуы шарт. Логика Ибн Сина үшін шынайы қорытынды білім алу жолындағы әдіс-тәсілдер ілімі болып табылады. Яғни ол білімдер қалыптасқан білімдер негізінде пайымдау барысында алынады. Бұған анықтама берудің мына бөлігі сәйкес келеді: логика адам ақылындағы ұғымдардан адам белгісі келетін ұғымдарға өтудің тәсілдерін зерттейтін ғылым. «Данышنامه» еңбегінде Ибн Сина ұғым мен пайымды білімнің екі түрі ретінде қарастырады. Пайымдар идеялардан, яғни ақыл-ой түрлерінен (маани) жасалады [7; 112].

Ибн Сина өз еңбектерінде ойлаудың әртүрлі логикалық түрлерін талдауда бірінші ұғым мәселесін қарастырудан бастайды. Себебі ойшылдың пікірінше оқу барысында біз алдымен ұғымдарды қажетсінеміз. Өйткені ұғым адам ойлауының бастапқы формасы, яғни ол заттардың жалпы, жалқы ерекшеліктері мен қасиеттерін көрсетеді.

Алғашқыда силлогизм теориясын (силлогистика) Аристотель құраған болатын. Ол силлогизмнің басты қағидасын да қалыптастырды: «Біреуі өзгесі туралы бастауыш сияқты айтылса, онда баяндауышы туралы да бастауыш жайлы болады». Аристотель жүйесі формальды логиканың қалыптасуына берік ірге болды. Сонымен қатар тек бірінші логикалық теория ғана болған жоқ, ғылым тарихындағы ең алғашқы теориялардың бірі болды. Аристотель ілімі, әсіресе оның силлогистикасы Ибн Синаның дүниетанымына үлкен әсерін тигізді.

«Силлогизм дегеніміз ол пайым, бұл пайым қабылданған қағидалар еріксіз өзге бір қағиданы тудырады. Оған мысал: «әрбір дене пішінге ие, ал пішінге иелердің барлығы жаратылған». Бұл пайымдау силлогизм болады. Себебі егер жоғарыда айтылған пайымдар қабылданса, онда еріксіз келесі қағида туындайды: «әрбір дене жаратылған». Сондай силлогизмнің екі түрі болады: біріктіруші (иктирани), жоққа шығарушы (истиснаи) [8; 541].

Ибн Сина сенген кез келген негіздеме арқылы жасай ала бермейсің. Сол себепті ол бірнеше заңдылықтарды әзірлеген болатын:

- екі жоққа шығарар негіздемеден силлогизм туындамайды;
- екі жеке негіздемеден силлогизм құрылмайды;
- егер кіші негіздеме жоққа шығарушы болса, ал үлкен негіздеме — жалпы болса силлогизм құрылмайды;
- егер негіздеменің бірі — жоққа шығарушы болса, онда қорытындыда жоққа шығарушы болады;

Ибн Сина өзінің логикалық еңбектерінде біріктіруші категориялық пайымдаманың тек осы үш пішінін талдайды.

Бірінші пішін (фигура). Біріктіруші категориялық силлогизмнің ортаңғы термині кіші негіздеменің предикаты, ал үлкен негіздеменің субъектісі болады. Біріктіруші категориялық силлогизмдер екі шартты қанағаттандырулары керек:

- олардың кіші негіздемесі болымды болуы шарт;
- олардың үлкен негіздемесі ортақ болуы шарт.

Осы ережелерге сәйкес Ибн Сина бірінші пішіннің 4 модусын ажыратады:

I. AAA Әрбір В ол А мәні Әрбір С ол В мәні Әрбір А ол С мәні	II. EAE Ешбір В ол С мәні емес Әрбір А ол В мәні Ешбір А ол С мәні емес
III. AII Әрбір В ол С мәні Кейбір А ол В мәні Кейбір А ол С мәні	IV. EIO Ешбір С ол В мәні емес Кейбір В ол А мәні Кейбір А ол С мәні емес

Екінші пішін. Біріктіруші категорияның силлогизмінің екінші пішіндегі ортаңғы термині әрбір негіздеменің предикаты болып табылады. Екінші пішіндегі силлогизмдер шынайылығының шарты Ибн Сина бойынша ол негіздемелердің бірі болымды, бірі жоққа шығарушы болуы шарт. Қайткен жағдайда да үлкен негіздеме жалпы болуы керек. Сол себепті екінші пішіндегі силлогизмдер 4 модусқа ие. Екінші пішін модустарының символикалық жазбасы мынадай:

I. EAE Ешбір С ол В мәні емес Әрбір А ол В мәні Ешбір А ол С мәні емес	AEE Әрбір С ол В мәні Ешбір А ол В мәні емес Ешбір А ол С мәні емес
III. EIO Ешбір С ол В мәні емес Кейбір А ол В мәні Кейбір А ол С мәні емес	IV. AOO Әрбір С ол В мәні Кейбір А ол В мәні емес Кейбір А ол С мәні емес

Үшінші пішін. Ортаңғы термин екі негіздемеде де субъект болады. Аталмыш пішін силлогизмдерінің шарты ол кіші негіздеме міндетті түрде болымды, ал негіздеменің бірі (қайсы болса да) – жалпы болуы шарт. Осы шарттарға сай бұл пішін силлогизмдері 6 модустан тұрады:

I. AAI Әрбір В ол А мәні Әрбір В ол С мәні Әрбір А ол С мәні	II. IAI Ешбір В ол С мәні Әрбір В ол А мәні Кейбір А ол С
III. EAO Ешбір В ол С мәні емес Әрбір В ол С мәні Кейбір А ол С мәні емес	IV. OAO Кейбір В ол С мәні емес Әрбір В ол А мәні Кейбір А ол С мәні
V. EIO Ешбір В ол А мәні емес Кейбір В ол С мәні Кейбір А ол С мәні емес	VI. AII Әрбір В ол С мәні Кейбір В ол А мәні Кейбір А ол С

Ибн Сина өзінің логикалық ілімін мазмұндауын анықтамадан бастайды. Анықтаманы талқылау Ибн Синаның логикалық ілімінде маңызды рөл атқарады. Себебі бүткіл логика ойшыл. Ол бойынша екі бөлікке бөлінеді: анықтама және ой қорытынды. Ойшыл анықтаманың екі түрін ажыратады: Хадд және Расм. Хадд араб тілінен аударғанда шек, шекара деген мағынаға ие, бұл сөздің астарында Ибн Сина анықталынып жатқанның нақты анықтамасын меңзейді. Екінші анықтама ол Расм, ол арабша бейне деген мағына береді. Оның астарында Ибн Сина зат сипатының толық емес анықтамасын түсінеді. Ибн Сина ұсынған Хадд және Расм араб терминдері араб тілді дәстүр логикасындағы анықтаманы анықтау мәселесінде жаңа ұғымдар болып табылады. Аристотельдің анықтамасымен салыстырар болсақ, бірінші ұстазда анықтама постулат та емес, болжам да емес. Ал Ибн Сина анықтаманы ой қорытындымен бірге ұстайды, яғни пайымдау негізі болып табылады. Бірінші қағидаға жатпайтынды ажырату үшін Ибн Сина тіптен өзге концепция сипаттауды ойлап табады. Ойшыл анықтаманы тек заттың негізгі қасиеттерін анықтау үшін ғана қолданбайды, сонымен қатар заттардың мәнін, яғни заттардың бар болу себептілігін тану үшін қолданады. Тағы да бір айтып кетер

жайт ол Аристотель анықтаманың барлық түрлеріне бір құрылым тәсілін береді. Ал Ибн Сина әрбір анықтамаға — жеке тәсілді берген. Аристотельдің анықтама мәселесі онтологиялық сарынға ие және анықталып жатқанның бар болуына қатысты жүзеге асады. Ал Ибн Синада екі анықтамада гносеологиялық сипатқа ие және анықталып жатқанның онтологиялық негіздеріне қатысты емес [9; 158].

Ибн Сина силлогистикасындағы шартты-біріктіруші және шартты ажыратушы силлогизмдер

Тәжік философы, академик М.Д. Диноршоевтың айтуынша Авиценнаға дейінгі логиктер Аристотель, Әл-Фараби, стоиктер шартты-біріктіруші силлогизмдерді тыңғылықты зерттеген жоқ. Шартты-біріктіруші силлогизмдерді тыңғылықты зерттеген Ибн Синаның логика дамуына қосқан үлкен үлесі болып табылады. Оның көзқарасы бойынша шартты-біріктіруші силлогизмде бір немесе екі негіздемесі шартты пайымдау болады. Шартты-біріктіруші силлогизмдер қасиетіне қарай 6 түрлі болады:

- қабысқан шартты-біріктіруші силлогизм;
- қабысқан шартты-ажыратпалы силлогизм;
- қабысқан шартты-біріктіруші баяндауышты (предикативті) силлогизм;
- шартты-біріктіруші баяндауышты (предикативті) силлогизм;
- біріктіруші-ажыратушы шартты силлогизм;
- ажыратпалы-біріктіруші шартты силлогизм.

Ойшылдың пікірінше, қабысқан шартты силлогизм — ол екі шартты-біріктіруші пайымнан тұратын пікір. Біріктіруші шартты силлогизмдердің пайымдамалары, оның ішінде шартты-біріктіруші силлогизмдердің де пайымдамасы антецеденттен (мукадуам) және консеквентпен құралады. Олар предикативті пайымдамаларда субъект пен предикат қызметін атқарады. Біріктіруші шартты силлогизм, біріктіруші категориялық силлогизм сияқты үш пішінге (фигураға) ие:

Бірінші пішін (фигура): бұнда ортаңғы термин орнын кіші негіздемеде шартты пайымдаманың антецеденті алады, ал үлкен негіздемеде шартты пайымдаманың консеквенті алады. Бұл пішін (фигура) екі біріктіруші негіздемелерден құралады. Және де қорытынды жасайтын жағдайлар категориялық силлогизмдердің бірінші фигурасындағыдай. Аталмыш пішінде 4 дұрыс модустар бар:

Бірінші модус екі жалпы болымдылық шартты-біріктіруші пайымдамадан жасалады:

А ол В болғанда, онда С ол Д
С ол Д болғанда, онда Е ол F
А ол В болғанда, онда Е ол F болады

Екінші модус екі ортақ негіздемеден, яғни үлкені болымсыз болатын негіздемеден құралады:

А ол В болғанда, онда С ол Д
Егер С ол Д болса, онда Е ол F емес
Егер А ол В болса, онда Е ол F емес

Үшінші модус кіші негіздемесі жалқы (жеке) болатын екі болымды негіздемеден жасалады:

Егер кейбір А ол В болса, С онда Д болады
Егер әрбір С ол Д, онда Е ол F
Егер кейбір А ол В, онда Е ол F

Төртінші модус кіші жалқы болымды және үлкен жалпы болымсыз негіздемелерден құралады:

Егер кейбір А ол В болса, С онда Д
Егер С ол Д, онда Е ешқашан F емес
Егер А ол В болса, онда Е ол F емес

Ибн Сина осы шартты-біріктіруші силлогизмнің бірінші пішінін жетілген силлогизм деп атайды.

Екінші пішін (фигура): Бұл пішін ерекшелігі ортаңғы термин орнын екі негіздеме де шартты пайымдаманың консеквенті алады. Бұл пішінде екі болымды, екі жалқы және екі болымсыз негіздемелерден қорытынды шығарылмайды. Бұл пішінде де төрт дұрыс модус бар:

Бірінші модус үлкен негіздемесі болымсыз болатын екі жалпы негіздемеден жасалады:

Егер А ол В, онда С ол Д Егер Е ол F, онда С ешқашан Д емес Егер А ол В, онда Е ешқашан F емес
--

Екінші модус кіші негіздемесі болымсыз болатын екі жалпы негіздемеден жасалады:

Егер А ол В, онда С ешқашан Д емес Е ол F болғанда, онда С ол Д Егер А ол В, онда Е ол F емес

Үшінші модус жалқы болымды кіші негіздемеден және жалпы болымсыз үлкен негіздемеден құралады:

Егер кейбір А ол В, онда С ол Д Егер Е ол F, онда С ешқашан Д емес А ол В болғанда, онда Е ол F болмайды
--

Төртінші модус кіші жалқы болымсыз негіздемеден және үлкен жалпы болымды негіздемеден құралады:

Егер А ол В, онда С ол Д емес Егер Е ол F, онда С ол Д Егер А ол В, онда Е ол F емес
--

Үшінші пішін (фигура): ортаңғы термин орны оның екі негіздемесінде де шартты пайымдаманың антецедентін алады. Мұндағы қорытынды жағдайы бойынша үшінші пішінде категориялық силлогизмдер және оған ұқсас алты модус бар.

Бірінші модус екі болымды негіздемеден жасалады:

С ол Д болғанда, онда Е ол F С ол Д болғанда, онда А ол В Егер Е ол F, онда А ол В
--

Екінші модус үлкен негіздемесі болымсыз болатын екі жалпы негіздемеден құралады:

С ол Д болғанда, онда Е ол F Егер С ол Д, онда А ешқашан В емес Е ол F болғанда, онда А ешқашан В емес
--

Үшінші модус кіші негіздемесі жалқы болатын екі болымды негіздемеден жасалады:

Егер кейбір С ол Д, онда Е ол F С ол Д болғанда, онда А ол В Егер кейбір Е ол F, онда А ол В
--

Төртінші модус үлкен негіздемесі жалқы болатын екі болымды негіздемеден тұратын модус:

С ол Д болғанда, онда Е ол F Егер кейбір С ол Д, онда А ол В Егер кейбір Е ол F, онда А ол В
--

Бесінші модус кіші жалпы болымды және үлкен жалқы болымсыз негіздемелерден құралады:

С ол Д болғанда, онда Е ол F
 С ол Д болғанда, онда А ол В емес
 Е ол F болғанда, онда А ол В емес

Алтыншы модус кіші жалқы болымды және үлкен жалпы болымсыз негіздемелерден жасалады:

Егер кейбір С ол Д, онда Е ол F
 С ол Д болғанда, онда А ешқашан В емес
 Е ол F болғанда, онда А ол В емес [10; 233]

Қорытынды

Тарихи дәйектілік бойынша ежелгі гректер философтары мен логиктерінің зерделенуі, шынайы жетілуі біріншіден тек араб тілді шығыста болды десек қателеспеспіз. Соның ішінде Ибн Сина еңбектері бұған айқын дәлел. Жасалынған талдау нәтижесінде, мынадай қорытынды жасауға болады: Ибн Сина неоплатониктер сынды логикаға екі мәнділік тиесілі деп санады. Ол бір жағынан органон яғни ғылыми танымның методологиясы болса, енді екінші жағынан философияның ажырамас бөлігі болып табылады. Сол себептен ойшыл логиканы екі жоспарда қарастырды: жалпы және жалқы тұстарынан.

Ибн Сина логиканы жалпы жағынан қарастыра отыра, логиканы философияның бөлігі ретінде қарастырды. Яғни табиғатты зерттеу мен адамзат ақыл-болмысының өзгеше түрлерін зерделеуге арналған. Бұл сөйлеу, жазба таңбалары, ұғымдар, пайымдар, силлогизмдер, өзге де категориялар түрінде көрініс табады. Жалпы жоспарға сай Ибн Синаның логикалық жүйесі формальды логикадан басқа риториканы, диалектиканы, поэтиканы, софистиканы қамтиды. Ал жалқы жоспар бойынша Ибн логикасы білімдердің органоны ретінде, яғни ғылыми танымның әдіснамасы ретінде қарастырды.

Осы ретте айта кететін жайт, «Аристотель еңбектерінде логиканың жалпы түсінігі деген ұғым да, жіктеме де кездеспейді», – деп қорытынды жасайды Ф.Б. Худойодов өзінің «Развитие силлогистики Аристотеля в логическом учении Ибн Сины». Егер «логика» астарында Аристотель танылған зат арқылы танылмағанды танудың ойлау құрамдары деп түсінді. Ал риторика, диалектика, поэтика астарында ол ойлау өнерінің ерекше түрлерін түсінеді.

Сонымен Ибн Синаның логикалық жүйесін талдаудың нәтижесінде ол аристотельдік логиканың реформаторы және кодификаторы деген қорытынды жасаймыз. Себебі екі ойшылда, Аристотель де, Ибн Сина да қандай да бір силлогизм екі немесе одан көп пайымдамадан тұрады деп айтқан. Алайда Аристотельдің силлогизм теориясы ол қарапайым категориялық пайымдамадан тұратын силлогистика теориясы. Бұндай жіктеме, заманауи логика көзқарасы бойынша толық емес болып есептеледі. Силлогизмнің авиценалық жіктемесі ол Аристотель силлогизмдерін оқып, оған түзетулер мен толықтырулар енгізгенін аңғарамыз. Ибн Сина іліміндегі силлогизм жайындағы көптеген қағидалар қазіргі силлогизм теориясына сай келеді. Сонымен қатар Ибн Сина Аристотельмен салыстырғанда шартты силлогизмдерді қарастырды. Бұл шартты силлогизмдерді Авиценнаға дейін тыңғылықты ешкім зерделеген жоқ. Ибн Синаның шартты силлогизмдерді тыңғылықты зерттеуі, әлбетте логика дамуына қосқан зор үлесі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ибрагим Т.К. Мусульманская философия фальсафа / Т.К. Ибрагим, Н.В. Ефремова. — Казань, 2009. — 670 с.
- 2 Смирнов А.В. Исламская философия и философское исламоведение: перспективы развития / А.В. Смирнов. — М., 2012. — 144 с.
- 3 Диноршоев М.Д. Компендиум философии Ибн Сины / М.Д. Диноршоев. — Душанбе, 2010. — 297 с.
- 4 Сагадеев А.В. Ибн Сина / А.В. Сагадеев. — М., 1980. — 239 с.
- 5 Фролова Е.А. История арабо-мусульманской философии / Е.А. Фролова. — М., 2006. — 200 с.
- 6 Болтаев М.Н. Абу Али Ибн Сина / М.Н. Болтаев. — М., 2002. — 401 с.
- 7 Ибн Сина. Избранные философские произведения / Ибн Сина. — М., 1980. — 554 с.

8 Абу Али Ибн Сина. Сочинения. — Т. 7 / Абу Али Ибн Сина. — Душанбе, 2019. — 729 с.

9 Худойдодов Ф.Б. Развитие силлогистики Аристотеля в логическом учении Ибн Сины / Ф.Б. Худойдодов. — Душанбе, 2019. — 307 с.

10 Бартольд В.В. Работы по истории ислама и Арабского халифата / В.В. Бартольд. — М., 2002. — 775 с.

М.К. Жакан, Ф.Б. Худойдодзода, Р. Иманжусип

Логическое учение Ибн Сины и особенности силлогизмов

Общеизвестно, что греческая философия находилась в центре внимания средневековых мыслителей, в том числе и мусульманских. Особый интерес у последних вызывали учения Платона и Аристотеля. Наука в халифате с самого начала её возникновения и развития была связана с переводом научного наследия других народов на арабский язык. Одной из этих наук была логика. Она удовлетворяла настоятельную потребность в рационалистической методике, организующей научную мысль, и применялась в самых разнообразных областях арабской культуры. Для большинства мусульманских ученых, которые работали в разных областях науки, логика стала одним из средств рационального мышления: ее использовали лингвисты, философы, богословы и даже исламские правоведы. Некоторые из них её использовали тайно и анонимно, потому что опасались критики противников греческой логики со стороны исламских апологетов. Историю развития арабо-мусульманской логики можно подразделить на несколько этапов. Первый из них — это этап переводов античного наследия на арабский язык. Второй этап связан с серьезными логическими исследованиями. Он начинался с аль-Фараби и заканчивался Ибн Синой. Логические исследования, осуществленные в этот период, повлияли на развитие ряда других наук, включая языковедение, калам и основы юридического богословия (фикха). На этом этапе появились очень крупные произведения, объединяющие различные логические теории, почерпнутые из античной эпохи или из иных источников. Стремясь приблизить логику к реалиям мусульманской жизни, мусульмане в значительной мере обновили логическую науку. Несомненно, Ибн Сина своими трудами дал новый импульс изучению логики. В статье рассмотрена логическая система и силлогистика ученого. То есть, сравнивая некоторые аспекты логических систем Ибн Сины и Аристотеля, выявлены различия Шейх ур Райса. Ибн Сина также сосредоточился на типах условно-связывающих и условно-разделяющих силлогизмов в силлогистике. По словам академика М.Д. Диноршоева, до Ибн Сины никто так основательно не изучал этот вид силлогизма.

Ключевые слова: Ибн Сина, логика, силлогизм, доказательство, утверждение, основание, объединяющее, отрицание, общий термин, модус.

M.K. Zhakan, F.B. Khudoidodzoda, R. Imanzhusip

Logical teachings of Ibn Sina and features of syllogisms

It is well known that Greek philosophy was at the center of attention of medieval thinkers, including Muslims. The latter were particularly interested in the teachings of Plato and Aristotle. Science in the Caliphate from the very beginning of its emergence and development was associated with the translation of the scientific heritage of other peoples into Arabic. One of these sciences was logic. It satisfied the urgent need for a rationalistic methodology that organizes scientific thought, and was applied in a wide variety of areas of Arab culture. For the majority of Muslim scholars who have worked in various fields of science, logic has become one of the means of rational thinking: it was used by linguists, philosophers, theologians and even Islamic jurists. Some of them used it secretly and anonymously, because they feared criticism of the opponents of Greek logic from the Islamic apologists. The history of the development of Arab-Muslim logic can be subdivided in several stages. The first of them is the stage of translations of the ancient heritage. The second stage is associated with serious logical research. It starts with al-Farabi and ends with Ibn Sina. The logical research carried out during this period influenced the development of a number of other sciences, including linguistics, kalam and the foundations of legal theology (fiqh). At this stage, very large works combining various logical theories gleaned from antique era or from other sources were written. In an effort to bring logic closer to realities of Muslim life, Muslims have significantly updated logical science. Undoubtedly, with his works Ibn Sina gave a new impetus to the study of logic. This article considers the logical system, syllogistic of the scientist. That is, comparing some aspects of the logical systems of Ibn Sina and Aristotle, the differences of Sheikh ur Rice are emphasized. Ibn Sina also focused on the types of conditionally separating syllogisms in syllogistics. According to academic Dinorshoev, no one had studied this kind of syllogism so thoroughly before Ibn Sina.

Keywords: Ibn Sina, logic, syllogism, argument, opinion, justification, unifying, negating, middle term, mode.

References

- 1 Ibragim, T.K., & Efremova, N.V. (2009). *Musulmanskaia filosofia falsafa* [Muslim philosophy Falsafa]. Kazan [in Russian].
- 2 Smirnov, A.V. (2012). *Islamskaia filosofia i filosofskoe islamovedenie: perspektivy razvitiia* [Islamic philosophy and philosophical Islamic studies: development prospects]. Moscow [in Russian].
- 3 Dinorshoev, M.D. (2010). *Kompendium filosofii Ibn Siny* [Ibn Sina's compendium of Philosophy]. Dushanbe [in Russian].
- 4 Sagadeev, A.V. (1980). *Ibn Sina* [Ibn Sina]. Moscow [in Russian].
- 5 Frolova, E.A. (2006). *Istoriia arabo-musulmanskoi filosofii* [History of Arab-Muslim philosophy]. Moscow [in Russian].
- 6 Boltaiyev, M.N. (2002). *Abu Ali Ibn Sina* [Abu Ali Ibn Sina]. Moscow [in Russian].
- 7 Ibn Sina. (1980). *Izbrannye filosofskie proizvedeniia* [Selected philosophical works]. Moscow [in Russian].
- 8 Abu Ali Ibn Sina. (2019). *Sochineniia, 7* [Essays (Volume 7)]. Dushanbe [in Russian].
- 9 Hudoidodov, F.B. (2019). *Razvitie sillogistiki Aristotelia v logicheskom uchenii Ibn Siny* [Development of Aristotel's syllogistic in the logical teaching of Ibn Sina]. Dushanbe [in Russian].
- 10 Bartold, B.B. (2002). *Raboty po istorii Islama i Arabskogo khalifata* [Works on the history of Islam and the Arab Caliphate]. Moscow [in Russian].

V.A. Turlyayev*, B.I. Karipbayev

*Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: vlad-turlaev@mail.ru; karipbaev@mail.ru)*

Problems of defining legal reality in philosophy and legal science

The article considers the problems of determining the legal reality category in the law philosophy. The aim of the research is to generalize scientific knowledge and theories that reveal the category of legal reality. With the help of general and special research methods, analysis and generalization of scientific material is carried out, consideration of various approaches to legal reality in order to identify the main features and constituent elements of this category. The points of view and scientific positions of philosophers and legal theorists in the field of researching the legal reality problems, are analyzed and compared. The categories of «legal reality», «legal life», «legal system» as phenomena of social reality interacting with each other and constituting the broadest philosophical and legal category of «legal reality» are considered. The result of the research is the consideration of legal reality as the most general category, which includes the entire spectrum of legal phenomena occurring in social life. The legal reality research is considered to be the basic requirement of modern humanitarian science, which aims to ensure the most complete the human personality development in harmony with public interests and needs, the most important of which are mediated through law and legislation. The main determining the right reality problems are highlighted, which are due to a wide range of the phenomenon under consideration, a large constituent elements number, a different law understanding and the elements included in this category. Legal reality is a complex category, it is the real existence of legal matter as a type of social reality, which is characterized by universal existence forms of matter: space, time, movement.

Keywords: legal reality, social reality, legal life, existence of law, legal system, institutionalization, law sphere, problems of definition.

Introduction

In modern conditions there are different schools and scientific directions in philosophy and legal science, which are trying to formulate the most general (generalizing) legal reality definition, which is designed to cover all legal life aspects. Accordingly, the concept of legal reality includes all the phenomena of legal reality that can have both subjective properties and be objective categories and phenomena. The phenomena included in the category of legal reality are considered within the framework of various scientific approaches, theories and directions of philosophical, sociological and legal research, while the category of «legal reality» is recognized to show the main trends in the development and improvement of basic social and legal institutions, showing the social and legal relationships complexity in modern society. Being the broadest category, legal reality includes not only positive, but also negative aspects of legal relations (crimes and misconduct), positive manifestations of lawful behavior (socially active behavior), as well as neutral behavior in society, which is expressed through the categories of «inaction» or «conformist behavior», «lawful behavior». Legal reality covers all social life aspects, including the historical aspect. Modernity is understood not only as a chronological concept, but also as an ideological one, that is, something that opposes the worldview of traditional society.

Legal reality covers the categories of things and what should be in the field of law, legal policy, legal anthropology, legal culture and other areas designed to reveal the trends in the improvement of legal institutions, legal categories, legal culture and other elements of legal reality.

Legal reality as a complex philosophical, sociological, legal category is designed to show and unite all the variety of legal relationships and legal phenomena in modern science. It should be noted that the materialistic understanding of legal reality combines objective and subjective reality, while in the cognizing legal reality process, it is necessary to link the ideal and the material together. All human life is associated with the rights and obligations implementation, which are determined by a variety of social and legal ties that generate abstract and concrete legal ties that are intertwined with abstract and concrete social relations that determine the existence and functioning of the individual as a social and legal relations subject. All these relations are simultaneously objective and subjective, since they exist in reality, as legal relations, and on the other

*Corresponding author's e-mail: vlad-turlaev@mail.ru (V.A. Turlyayev)

hand, in the public consciousness and find their expression in human activities. Thus, the law (legal concepts and categories) awareness makes it real and allows us to state that it is legal consciousness that is a prerequisite and basic condition for the existence of law as an objective reality. The legal reality is closely related to the state. This is due to the fact that it is the state that legitimizes legal relations (it legitimizes previously existing ones, or establish new legal relations by creating legal norms and enshrining them in legislation), making them binding. At the same time, it should be noted that the formation of law as a phenomenon through the establishment of generally binding behavior rules can be carried out in addition to the state in the mandatory customs and traditions form, which, from the formal point of view, does not allow attributing these relations to legal relations. On the other hand, binding rules of conduct can be found in the legal realm as legitimate interests, business customs and other legal categories that include the category of «legal life». Currently, legal institutions are being modernized by the state, which is trying to analyze and generalize the modern society requirement, taking into account the assumed and projected social needs. At the same time, it should be noted that this process is not proceeding as consistently and scientifically as modern society expects. For example, T. Luckman and P. Berger, developing the topic of legal institutionalization, note that «...institutionalization is at the heart of habitualization, that is, the process of creating stable ties in society, which, in the course of constant, repeated repetition, become obligatory for everyone in general, and a specific individual, in particular». It should be noted that the socio-legal institution, formed as a mandatory standard of behavior and established in the legal culture, begins to perform the function of not only legal, but also a social regulator of social relations, including the function of controlling the behavior of a particular individual. At the same time, the obligation of this institution is ensured not only through legal sanctions, but also by moral and ethical impact measures [1; 237]. These norms form the algorithm of lawful behavior, deviation from which presupposes legal responsibility measures as a social responsibility type. The institutionalization level of law depends on the historical social relations development, legal culture and the characteristics of the legal institutions of various legal families. Developing from the initial forms of law (taboos and simple prohibitions) and reaching advanced forms (rights and obligations enshrined in legislation), legal reality reflects the level of social development (including the legal, economic, political sphere and other aspects of social reality). The category of legal reality includes the most significant and important social relations for society, which are the results of institutionalization. Institutionalization in the law field is considered in various aspects, while some authors reduce legal institutionalization to the legal education process [2; 44], despite the fact that the processes of institutionalization also take place in the field of legal relations, legal culture and philosophy of law. The formation of new social and legal institutions, the formulation of new, conceptual directions in the sphere of the existence of law necessitates a philosophical understanding of the formation of legal reality in modern conditions.

Methodology and research methods

During the research general scientific and special research methods were used. The dialectical method of cognition is used as the main method, induction and deduction, analysis and synthesis, the systemic method, the structural-functional method, and the anthropological method are used as general scientific methods. In developing the conclusions particular methods of cognition of legal phenomena were used, such as the comparative legal method, formal legal and other scientific knowledge methods.

During the research of legal reality, the method of historicism was applied, through which the historical patterns of the law development as a social phenomenon were identified. By means of comparative analysis and synthesis of the main and secondary features of the main social and legal categories, the philosophical, legal concepts correlation and categories by their volume has been revealed. Through induction and deduction, the essential purpose of the broadest legal categories of «right system», «system of law», «legal culture», «legal life» have been revealed. With the help of the systemic and structural-functional method, the categories of «social reality», «legal reality», «legal life» are considered. Through the comparative legal method and the formal legal method, the interaction and all elements of systemic category «legal reality» relationship in Kazakhstan are revealed, taking into account the understanding of the broader «legal reality» category of the modern world, which includes legal families, international law, legal policy and philosophy rights.

Results

Legal reality as the broadest legal category, which includes all legal phenomena, essentially covers all social life aspects. Since the law concept is quite broad in nature and is defined by different authors in differ-

ent ways, while highlighting different signs, then the legal reality concept can be very broad. The social development level predetermines the development degree of legal relations, which can penetrate into all public life spheres. This level reflects the results of the development the state, law, legal relations, legal consciousness, legal culture and other elements from which legal reality is formed. The legal reality reflection is the manifestation of objects in the material world, and ideal objects (ideas, theories, scientific positions and other theoretical and practical research results) that affect the behavior of an individual in society. The legal reality understanding is designed to reflect the entire legal phenomena set at the present time, while all phenomena in one way or another related to law can be attributed to legal phenomena. This understanding is offered by Y.A. Zhilina, who emphasizes that «legal reality is the law existence in the material aspect and in the ideal aspect. This being includes all existing legal phenomena». As this author notes, «... from the problem of defining legal reality, the question of its structure and its correlation with other philosophical and legal concepts and categories, such as legal ideals, legal opportunities, legal consciousness» [3; 640] and other legal phenomena covering all legal life aspects. It should be noted that all these categories are included in the concept of legal reality, since legal reality is the broadest category designed to characterize social reality in the legal sphere. Professor S.L. Slobodnyuk notes: «... the legal reality understanding is conditioned by the type of legal understanding that this or that author adheres to. At the same time, legal reality is characterized, as a rule, either from a formally defined side, or in a certain metaphysical aspect» [4]. This is due to the fact that the understanding of law in different historical epochs, as well as at the present time, in different societies is different. For example, law in the religious and traditional law family and law in the Romano-Germanic system have not only different forms of expression, but also the very idea of law as a social value and the main legal social relations regulator.

Discussion

The legal thinking peculiarities in various legal families predetermine the peculiarities of understanding legal reality. For example, O.G. Danilyan considers the legal reality category in two senses: «... A) In a broad sense, as a legal phenomena set of society, B) In a narrow sense, understanding by legal reality either legal norms, or legal relations, or legal emotions» [5; 215]. This is partly true, since, indeed, the law life can be viewed in the applied aspect as a regulator of social relations and in the theoretical aspect as a historical and cultural phenomenon reflecting the values and goals of a concrete historical society. In his research, O.V. Kret notes that: «... legal reality is an autonomous, normative, imperative, formally defined reflection of social reality, which unites all currently existing legal phenomena» [6; 9]. At the same time, legal reality in a broad sense is adequate to social reality, since all social relations can be viewed through the abstract prism of legal relations linking all legal relations subjects.

The understanding legal reality issue is determined by the goals and its corresponding concrete historical society principles, which should be considered as an obligatory relationship between the development level of social and legal relations. S.I. Maksimov considers legal reality through the prism of legal relations as: «... a multilevel legal phenomena system», «... an autonomous metasocial reality, the semantic expression of which is mutual obligation in the subject's interaction» [7; 45]. This approach characterizes what is due in law, as a legal standard of behavior in modern society. At the same time, many authors, proceeding from the integration approach, offer a synthesized understanding of legal reality. For example, G.I. Ikonnikova defines the legal reality essence by highlighting three main approaches: «A) the phenomenological approach; B) elemental approach; C) a systematic approach. The first approach allows us to consider «legal reality» as «... the society interaction, the systemic world and everyday reality» [8; 120]. Other approaches are designed to show the consistency of «legal reality» by generalizing all the constituent elements, and analyzing their characteristics separately. A.K. Rozhkova, proceeding from the general phenomenological traditions, focuses on the perception of the law existence as being, that is, a phenomenon that does not depend on the will and the subject desires. In her opinion, «... reality can be objective or subjective, while the most important thing is that the legal relations subject cannot ignore this (legal) reality, he takes it for granted, that is, as an obvious phenomenon that exists a priori» [9]. Another approach to understanding legal reality emphasizes this category relationship of with public consciousness and legal society culture, considering legal reality as a superstructure, which includes legal consciousness, legal relations and other factors derived from the free will of people [10; 122]. This approach, which is characterized as positivist, was the main one in Soviet legal science, today it is actually rejected by the scientific community, since it largely deprives the legal reality of its content, ignoring its ideal side [3; 640]. All these approaches reflect a philosophical legal reality understanding, which exists as an independent and separate entity from other phenomena, which reflects law in its

relationship with the state and other social phenomena of a legal nature (that is, one way or another involved in law).

On the other hand, there is a large number of legal scholars who consider legal reality from the law standpoint as a phenomenon that has a regulatory impact on social relations, which is necessary for modern society as the main interests and needs regulator of the various subjects of legal relations. Often, legal scholars include in the concept of legal system an unreasonably large number of elements related to law, «identifying legal reality» and «legal system». For example, N.I. Matuzov, who adheres to this approach, defines «... the legal system as a category that reflects all legal phenomena and all legal reality existing in society» [11; 19]. A.V. Malko claims that «... the legal system includes all legal phenomena and, accordingly, expresses a comprehensive assessment of the legal sphere of life of a particular society» [12; 244], the same approach is followed by S.V. Polenina [13; 4]. One cannot agree with such an approach to the legal reality consideration, since the inclusion of all legal phenomena in the concept of «legal system» unjustifiably expands this category. When considering the relationship between the categories of «legal reality» and «legal system», it should be noted that legal reality is broader than legal system. Legal reality includes the legal system, but besides this, other elements reflecting the existence of law are also included. According to E.V. Popov, «... the authors desire in a cases number to include in the legal system the maximum possible heterogeneous elements number, leads to the loss of the scientific and practical value legal system concept, as well as the erasure of distinctions between the categories ‘legal system’ and ‘legal reality’» [14; 69]. We must agree with the opinion of T.V. Kukharuk, who notes that «the legal system of society exists in legal reality (‘legal reality’, ‘legal life’), the legal system does not cover in general all legal phenomena that are characteristic of a given society» [15; 69]. The legal system more characterizes the law system in conjunction with the legislation system, which is considered as content and form, while an important role is given to the implementing legal norms practice. Professor O.F. Skakun defines the concept of the legal system as: «... an interrelated and coordinated complex of means that are designed to regulate social relations, as well as a legal phenomena set that have arisen as a legal regulation result. These are: legal norms; legal principles; legal consciousness; legal relations; legal institutions; legal technique; legal culture; the legality and its deformation state; the rule of law and other phenomena considered as elements of the legal system» [16; 87]. All these elements are considered through the prism of the effectiveness of the regulatory impact of legal norms on public relations. As V.A. Karpichkov correctly notes: «In the legal literature, such categories as ‘legal system’ and ‘legal reality’ are often identified. However, when studying the legal system, researchers often focus on such fundamental legal reality elements, such as objective law, legal ideology and legal practice. At the same time, negative legal phenomena, offenses, do not belong to the elements of the legal system, but are included in the legal reality». We can agree with this author’s opinion, who argues that legal reality is a complex phenomenon of social reality, which is a unity of the subjective (internal) and objective (external) aspects of the law existence, while the legal system determines only the objective (external) aspect of the legal life of society [17]. In our opinion, the external aspect is reflected in legislation and law enforcement practice, while the internal aspect shows the subjective (subjective) perception of law and its reflection in public and individual consciousness. At the same time, the understanding of law as a value (axiological) category often conflicts with the perception of law as the main regulator of social relations. Considering various approaches to the institutionalization of law and the formation of legal reality, Y.A. Zhilina notes «the integration of subjective and objective, material and spiritual processes. The institutionalization of law makes it possible to single out two sides of legal reality, the border between which is the opposition ‘material-spiritual’, ‘objective-subjective’, ‘primary-secondary’. The social subject, being also the subject of legal reality, considers the norm, the law to be the ‘primary’ legal reality, and considers their implementation in social forms as ‘secondary’ reality. However, this is an illusion. ‘Primary’ reality does not arise and cannot be understood from itself or from the ‘human spirit’; in fact, it is ‘secondary’ and is a reflection and fixation of material relations» [3; 642]. O.T. Abbasov, considering the diversity of views on the concept of legal system, and carrying out a comparative analysis of various legal categories, comes to the conclusion that «... legal reality is a law category, designed to reflect the completeness of the world of legal phenomena, to present the law existence in a ‘pure’ form in a specific historical time and space. Legal reality characterizes the real existence of legal matter, the existing reality of all legal phenomena existing in space and time, both of a material and an ideal order, since both thought and matter are real (that is, they exist). That is, legal reality is the totality of all legal phenomena in a specific period of time and in a specific political and legal space» [18; 121]. Thus, in contrast to the legal system, which includes a fairly large number of legal phenomena that characterize the legal system and the system of legislation in their dynamics of development and implemen-

tation of legal norms, as well as other legal phenomena, legal reality should be considered as the broadest category. Legal reality covers all legal phenomena that exist at the present time, including antisocial manifestations (crimes, offenses), which, as a rule, are not included in the concept of a legal system and are not considered as its characterizing factors. In the modern world the understanding of law depends on which legal family this or that legal system belongs to. It should be noted that, unlike other legal systems, the national system of law of the Republic of Kazakhstan belongs to the Romano-Germanic legal family, which determines a certain type of legal thinking, due to the reception of Roman law, codification and sector division of law.

Conclusions

The scientific category «legal reality» reflects the essential life of law (its being) at the present time, taking into account the legal previous historical development experience in a concrete historical period in a concrete historical society. The category of «legal reality» includes essential law aspects, its systemic relationships, ideal and material legal phenomena aspects, subjective and objective essence, dynamic and static characteristics of law, as well as other aspects of the existence of legal phenomena. Right reality reflects one of the forms of motion of matter: a social form, which is inherent in the universal properties of matter: eternal motion and change, self-development, transformation of one state of matter into another, determinism, causality, reflection and its highest form — thinking. Accordingly, legal reality, being a part of a broader category of social reality, reflects the essence of social everyday life associated with law — legal everyday life. At the same time, the legal life of the whole society, various social groups, as well as individual individuals is included in the category of legal everyday life. Accordingly, the basic categories of legal reality are the law idea, legal system, legal reality, legal everyday life, legal matter, legal life of society and also other legal phenomena that characterize the existence of law. Based on the conducted research, it is possible to identify the main problems of determining the legal reality:

- A large number of different points of view based on various criteria and fundamental phenomenon under research principles, which allows us to characterize the «legal reality» category as a scientific category in development.
- The consideration of legal reality as the broadest philosophical and legal category, which includes all legal phenomena that require systematization and generalization.
- The selection by the wide range authors of phenomena related to legal phenomena, with a different law understanding as a legal, social, philosophical, economic phenomenon.
- The legal reality consideration as part of a broader category of social reality, consideration, on the other hand, legal reality as a legal form of social reality existence.
- Different understanding of law in countries belonging to different legal systems, which in turn belong to different legal families.

Legal reality is a complex category that includes all legal phenomena, it is the currently existing real existence of legal matter as an objective, social reality, which is characterized by universal forms of the existence of matter: space, time, movement. At the same time, there are various approaches to the definition of legal reality, depending on the understanding of law, the range of phenomena included in this category and other factors that determine this phenomenon in philosophy.

References

- 1 Современная американская социология. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 296 с.
- 2 Курочкин А.В. Концепт «правовая институализация» и его содержание / А.В. Курочкин // Актуальные проблемы российского права. — 2016. — № 3 (64). — С. 39–47.
- 3 Жилина Ю.А. Правовая реальность как философско-правовая категория: понятие и структура / Ю.А. Жилина // Молодой ученый. — 2015. — № 3. — С. 640–643.
- 4 Слободнюк С.Л. Правовая реальность и правосознание в методологическом дискурсе / С.Л. Слободнюк // Теория и практика общественного развития. — 2012. — № 11. — С. 345–347.
- 5 Данильян О.Г. Философия права: учеб. / О.Г. Данильян, Л.Д. Байрачная / под ред. О.Г. Данильяна. — М.: Изд-во «Эксмо», 2005. — 416 с.
- 6 Крет О.В. Правовая реальность: онтолого-гносеологический анализ: дис. ... канд. филос. наук / О.В. Крет. — Тамбов, 2007. — 155 с.
- 7 Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: моногр. / С.И. Максимов. Нац. юрид. акад. Украины им. Я. Мудрого. — Харьков: Право, 2002. — 327 с.

- 8 Иконникова Г.И. Основы философии права: учеб. / Г.И. Иконникова, В.П. Лященко. — М.: Юрайт, 2014. — 359 с.
- 9 Рожкова А.К. Правовая реальность и правовой идеал: точки соприкосновения / А.К. Рожкова // Изв. Иркут. гос. экон. акад. — 2010. — № 6. — С. 164–169.
- 10 Иконникова Г.И. Философии права: учеб. / Г.И. Иконникова, В.П. Лященко. — М.: Юрайт, 2014. — 374 с.
- 11 Матузов Н.И. Правовая система и правовая жизнь: методологический аспект / Н.И. Матузов // Вопросы теории и истории государства и права: Актуальные проблемы современного российского государства и права: межвуз. науч. тр. — Вып. 4 (13); под ред. М.И. Байгина. — Саратов, 2003. — С. 19–23.
- 12 Малько А.В. Теория государства и права / А.В. Малько. — М.: Юрист, 2004. — 512 с.
- 13 Поленина С.В. Российская правовая система и международное право: современные проблемы взаимодействия / С.В. Поленина // Государство и право. — 1996. — № 2. — С. 4–7.
- 14 Попов Е.В. Правовая реальность в современной научной картине мира / Е.В. Попов // Вестн. Тюмен. гос. ун-та. — 2011. — № 10. — С. 69–74.
- 15 Кухарук Т.В. Некоторые теоретико-методологические вопросы исследования понятия правовой системы общества / Т.В. Кухарук // Правоведение. — 1998. — № 2. — С. 49, 50.
- 16 Скакун О.Ф. Теория государства и права: учеб. / О.Ф. Скакун. — Харьков: Консум; Ун-т внутренних дел, 2000. — 704 с.
- 17 Карпичков В.А. Правовая реальность в аспекте исследования правовой системы общества / В.А. Карпичков // Современное право. — 2013. — № 11. — С. 4–8.
- 18 Аббасов О.Т. К вопросу о многообразии взглядов на понятие правовой системы (сравнительно-правовые аспекты) / О.Т. Аббасов // Вопросы международного права и сравнительного правоведения. — 2016. — № 1 (72). — С. 119–129.

В.А. Турлаев, Б.И. Карипбаев

Философия мен заң ғылымдарындағы құқықтық шындықты анықтау мәселелері

Мақалада құқық философиясындағы құқықтық шындық санатын анықтау мәселелері қарастырылды. Зерттеудің мақсаты — құқықтық шындық санатын ашатын ғылыми білім мен теорияларды жалпылау болып табылады. Зерттеудің жалпы және арнайы әдістерінің көмегімен ғылыми материалды талдау және жалпылау, осы санаттың негізгі белгілері мен құрамдас элементтерін анықтау үшін құқықтық шындықты әртүрлі тәсілдермен қарастыру жүзеге асырылды. Философ-ғалымдар мен заңгер-теоретиктердің құқықтық шындық мәселелерін зерттеу саласындағы көзқарастары мен ғылыми ұстанымдары талқыланды және салыстырылды. «Құқықтық шындық», «құқықтық өмір», «құқықтық жүйе» санаттары бір-бірімен өзара әрекеттесетін және «құқықтық шындықтың» анағұрлым кең философиялық-құқықтық санатын құрайтын әлеуметтік шындық құбылыстары ретінде сараланған. Зерттеудің нәтижесі құқықтық шындықты әлеуметтік өмірде кездесетін құқықтық құбылыстардың барлық спектрін қамтитын ең жалпылама санат ретінде қарастыру болып табылады. Құқықтық шындықты зерттеу қазіргі заманғы гуманитарлық ғылымның негізгі қажеттілігі ретінде зерттелген, ол адамның жеке басының неғұрлым толық дамуын қоғамдық мүдделер мен қажеттіліктерге сәйкес қамтамасыз етуге бағытталған, олардың ішіндегі ең маңыздылары құқық пен заңнама арқылы делдал болады. Кең спектрлі қарастырылып отырған құбылысқа, көптеген құрамдас элементтерге, осы санатқа кіретін құқықтар мен элементтерді әртүрлі түсінуге байланысты, құқықтық шындықты анықтаудың негізгі мәселелері ерекшеленеді. Құқықтық шындық бұл құқықтық материя болмысы әлеуметтік шындықтың түрі ретінде, материя болмысының жалпылама нысаны: кеңістік, уақыт, қозғалыс ретінде сипатталатын кешенді санаты.

Кілт сөздер: құқықтық шындық, әлеуметтік шындық, құқықтық өмір, құқықтық болмыс, құқықтық жүйе, институттандыру, құқық саласы, айқындау мәселелері, кешенді санат.

В.А. Турлаев, Б.И. Карипбаев

Проблемы определения правовой реальности в философии и юридической науке

В статье рассмотрены проблемы определения категории «правовая реальность» в философии права. Целью исследования является обобщение научных знаний и теорий, раскрывающих категорию «правовая реальность». При помощи общих и специальных методов исследования осуществлены анализ и обобщение научного материала, рассмотрение различных подходов к правовой реальности с целью выявления основных признаков и составляющих элементов этой категории. Проанализированы и сравнены точки зрения и научные положения ученых-философов и теоретиков-правоведов в сфере исследования проблем правовой реальности. Авторами изучены категории «правовая реальность», «пра-

вовая жизнь», «правовая система» как явления социальной реальности, взаимодействующие друг с другом и составляющие наиболее широкую философско-правовую категорию «правовая реальность». Результатом исследования явилось рассмотрение правовой реальности как наиболее общей категории, которая включает в себя весь спектр правовых явлений, встречающихся в социальной жизни. Исследование правовой реальности определено в качестве базовой потребности современной гуманитарной науки, имеющей своей целью обеспечить наиболее полное развитие человеческой личности в гармонии с общественными интересами и потребностями, наиболее важные из которых опосредуются посредством права и законодательства. Выделены основные проблемы правовой реальности, которые обусловлены широким спектром рассматриваемого явления, большим количеством составляющих элементов, различным пониманием права и элементов, включаемых в эту категорию. Правовая реальность комплексной категории — это реальное бытие правовой материи как вида социальной реальности, которая характеризуется всеобщими формами бытия материи: пространством, временем, движением.

Ключевые слова: правовая реальность, социальная реальность, правовая жизнь, бытие права, правовая система, институализация, сфера права, проблемы определения, комплексная категория.

References

- 1 Sovremennaiia amerikanskaia sotsiologiia (1994). [Contemporary American Sociology]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 2 Kurochkin, A.V. (2016). Kontsept «pravovaia instutualizatsiia» i ego soderzhanie [Concept «Legal institutionalization» and its content]. *Aktualnye problemy rossiiskogo prava*, 3, 39–47 [in Russian].
- 3 Zhilina, Yu.A. (2015). Pravovaia realnost kak filosofsko-pravovaia kategoriia: poniatie i struktura [Legal reality as a philosophical and legal category: concept and structure]. *Molodoi uchenyi*, 3, 640–643 [in Russian].
- 4 Slobodnyuk, S.L. (2012). Pravovaia realnost i pravosoznanie v metodologicheskom diskurse [Legal reality and legal awareness in methodological discourse]. *Teoriia i praktika obshchestvennogo razvitiia*, 11, 345–347 [in Russian].
- 5 Danil'yan, O.G., & Bajrachnaya, L.D. (2005). Filosofii prava: uchebnik [Philosophy of law: textbook] Moscow: Izdatelstvo «Eksmo» [in Russian].
- 6 Kret, O.V. (2007). Pravovaia realnost: ontologo-gnoseologicheskii analiz [Legal reality: ontological and epistemological analysis] dis. ... kand. filos. nauk. — Tambov [in Russian].
- 7 Maksimov, S.I. (2002). Pravovaia realnost: opyt filosofskogo osmysleniia [Legal reality: the philosophical understanding experience]. Kharkov: Pravo [in Russian].
- 8 Ikonnikova, G.I., & Lyashchenko, V.P. (2014). Osnovy filosofii prava: uchebnik [Fundamentals of philosophy of law: textbook]. Moscow: Yurait [in Russian].
- 9 Rozhkova, A.K. (2010). Pravovaia realnost i pravovoi ideal: tochki soprikosnoveniia [Legal reality and legal ideal: contact points]. *Izvestiia Irkutskoi gosudarstvennoi ekonomicheskoi akademii — Proceedings of the Irkutsk State Economic Academy*, 6, 164–169 [in Russian].
- 10 Ikonnikova, G.I., & Lyashchenko, V.P. (2014). Filosofii prava: uchebnik [Philosophy of law: textbook]. Moscow: Yurait [in Russian].
- 11 Matuzov, N.I. (2003). Pravovaia sistema i pravovaia zhizn: metodologicheskii aspekt [Legal system and legal life: methodological aspect]. *Voprosy teorii i istorii gosudarstva i prava: Aktualnye problemy sovremennogo rossiiskogo gosudarstva i prava — Questions of the theory and history of State and law: Actual problems of the modern Russian state and law*, 4, 19–23 [in Russian].
- 12 Malko, A.V. (2004). Teoriia gosudarstva i prava [Theory of State and Law]. Moscow: Yurist [in Russian].
- 13 Polenina, S.V. (1996). Rossiiskaia pravovaia sistema i mezhdunarodnoe pravo: sovremennye problemy vzaimodeistviia [Russian legal system and international law: modern problems of interaction]. *Gosudarstvo i pravo — State and law*, 2, 4–7 [in Russian].
- 14 Popov, E.V. (2011). Pravovaia realnost v sovremennoi nauchnoi kartine mira [Legal reality in the modern scientific picture of the world]. *Vestnik Tiimenskogo gosudarstvennogo universiteta*, 10, 69–74 [in Russian].
- 15 Kuharuk, T.V. (1998). Nekotorye teoretiko-metodologicheskie voprosy issledovaniia poniatii pravovoi sistemy obshchestva [Some theoretical and methodological issues in the research of the concept of the legal system of society]. *Pravovedenie*, 2, 49–50 [in Russian].
- 16 Skakun, O.F. (2000). Teoriia gosudarstva i prava [Theory of state and law]. Kharkov: Konsum; Universitet vnutrennikh del [in Russian].
- 17 Karpichkov, V.A. (2013). Pravovaia realnost v aspekte issledovaniia pravovoi sistemy obshchestva [Legal reality in the aspect of studying the legal system of society]. *Sovremennoe pravo*, 11, 4–8 [in Russian].
- 18 Abbasov, O.T. (2016). K voprosu o mnogoobrazii vzgliadov na poniatie pravovoi sistemy (sravnitelno-pravovye aspekty) [On the issue of the diversity of views on the concept of the legal system (comparative legal aspects)]. *Voprosy mezhdunarodnogo prava i sravnitel'nogo pravovedeniia*, 1, 119–129 [in Russian].

Т.В. Мустафина*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(mustafina_tv@bk.ru)*

Қиянатсыздық әдіс-тәсілдерінің жүзеге асырылу механизмдері (философиялық бағамдау)

Бүгін қиянатсыздық философиясының адамзат мәдениеті мен тарихында тиісті орнын анықтау өзектілігі артуда. Әлем тарихын зерделей отырып, назарға алынбай жүрген азаматтық күрес тақырыптары қазіргі таңда жаңаша бағамдалуы тиіс. Мақалада қиянатсыздық философиясының азаматтық институттар, мәдени және саяси дамуға әсер ету механизмдері зерделенген. Сонымен қатар, аталмыш ілімнің қоғам қайшылықтарын шешудегі әдіс-тәсілдерін бағамдау көзделіп отыр. Негізінен, қиянатсыздық әдіс-тәсілдері жалпы қоғамдық құбылыстар кешенімен тығыз байланысты. Сондықтан да, мақалада қиянатсыздық феноменіне философиялық тұрғыда талдау жасауға талпыныс жүзеге асырылған.

Кілт сөздер: қиянатсыздық, шиеленіс, күш қолдану, күш қолданбау, бейбіт жол, қоғам, даму альтернативалары, қазіргі заманғы қоғам.

Кіріспе

Қазіргі таңда қоғамдық болмысымызда этикалық, әлеуметтік, мәдени, геосаяси үдерістердің жаңаша деңгейде түрленуі адамзат баласының сана деңгейінің жаңа сапалық деңгейде қалыптасуына ерекше зәру. Осы орайда қиянатсыздық феноменінің конструктісі, оның пәрменділігі жайлы жан-жақты дискурстардың орын алуы орынды құбылыс деген ойдамыз. Қиянатсыздық мәселесіне келгенде, әрине, бұл феноменнің заманауи болмыстағы өміршеңдігіне көпшілік сенім арта қоймайды. Себебі, қиянатсыздық мәселелері адам баласының санасын ерте заманнан толғандырғанымен, тәжірибе барысында тиісінше қолданыс таппай келген. Бірақ бүгінгі болмысымыз қиянатсыздық ілімін елемеудің кері салдарын барынша ашып беруде. Заманауи әлем субстанционалды деңгейінде жік-жікке бөлініп, бір негіз, бастамасынан жұрдай болып қалғандай. Сондықтан да жаһандық қайшылықтар, қоғам санасын манипуляциялау, терроризм, ядролық қару қолдану қаупі, діни және этникалық шиеленістер, жаңа ағымдар мен топтар, ілімдер сияқты әртүрлі пиғылды және әртүрлі бағыттағы идеологиялық бағдарламалар мен іс-әрекеттер қиянатсыздық мәні мен мағынасын заман үрдістеріне сәйкес зерделеуді қажет етеді.

Қазақстанның Тұңғыш Президенті – Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылы жарық көрген «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын күдіретімен маңызды» екендігі айтылады. Мақалада «Мемлекет пен ұлт құрыштан құйылып, қатып қалған дүние емес, үнемі дамып отыратын тірі ағза іспетті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуы керек» деп айтылған [1]. Бұдан біз жаңа сапалық деңгейдегі дүниетаным техногенді өркениет салдарын алмастыра алатын көріністе қиянатсыздық, өзара келісушілік, өзара сұхбаттастықта тұжырымдалғанын талап ететінін түсінеміз.

Қиянат, агрессия сынды құбылыстар, олардың генезисі мен себептері философтар мен әртүрлі ғылым, дін өкілдерінің назарында барлық заманда өз орнын тауып келген. XX ғасыр қиянат атаулының барынша көрініс берген ғасыры десек қателеспейміз. Бір ғана жүзжылдықта екі дүниежүзілік соғыстың өтуі, сан алуан локальді қақтығыстар мен әлемнің екі лагерьге бөлінуінің нәтижесіндегі «суық соғыс» адамзаттың ары қарай даму мүмкіндігін күн тәртібіне қойды десек қателеспейміз. Бірақ сонымен қатар XX ғасырда қиянатсыздық қағидасы тұлғаның жеке таңдауы, рухани тәжірибе деңгейінен әртүрлі әлеуметтік-саяси қозғалыстар шеңберінде моральдік өлшем ретінде нақты нәтиже берерлік бағдарламаға айнала бастады.

XXI ғасырда қиянатсыздық ұстанымы кең қолданыс тауып, жетекші идеяға айналатын дәуір болуы тиіс еді. Алайда, адамзат баласы бүгінгі күндері де кешегі тәжірибесінен сабақ алмағандай

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: mustafina_tv@bk.ru (Т.В. Мустафина)

дәрежеде қадам басып келеді. Яғни, адамзат үшін іргелі қағидалар әлі де тиісті деңгейде бағамдалмай келетіндігін аңғарудамыз. Ілім ретінде қиянатсыздық мәселелері ХХ ғасырда Ганди, Кинг, Толстой шығармашылығында, төл философиямызда Абай мен Шәкәрім ізденістерінде зерделенгенімен, қиянатсыздық феномені күні бүгін де енжарлық, төзімділік, мойынұсынушылық деген тұрғыда таза этикалық қағида ретінде ғана қабылдануда. Бірақ қиянатсыздық феноменін идеалды құндылық ретінде ғана мойындау жеткіліксіз деп ойлаймыз. Бұл тұрғыда ол қазіргі заманымызда әлеуметтік және мәдени мінез-құлық өлшемі ретінде көрініс таппайды, философиялық білімге интенция бере алмайды.

Бұл зерттеу мақаламызда қиянатсыздық ілімінің өмірлік тәжірибеде жүзеге асырылу механизмдері зерделеніп, пәрменді нәтижеге жеткізе алатын әдіс-тәсілдерді талқылауға талпыныс жүзеге асырылады.

Зерттеу әдіснамасы

Бүгінгі заман қиянатсыздық ілімін теориялық зерделеумен шектемей, тәжірибе барысында барынша кең қолданыс табуын қажет ететін дәуір деп білеміз. Демек, тәжірибе барысында қолданылатын әдіс-тәсілдерді жіктеу, механизмдер ерекшеліктерін бағамдау жолдары қалыптасады. Мақалада анализ және синтез әдістеріне тиісті деңгейде жүгіну орын алады.

Зерттеудің әдіснамалық негізінде заманауи ізденістерде орын алатын жіктеулерге компаративистикалық талдау жүзеге асырылды. Аксиологиялық тұрғыда қиянатсыздық философиясының құндылықтық мәні зерттеледі. Әлеуметтік-мәдени зерттеу әдісі қиянатсыздық философиясының қоғамдық болмыс өзгерістері мен дамуына ықпал ету механизмдерін қарастыруға мүмкіндік туғызды. Бұл тұрғыда оның бүгінгі қазақстандық өмірдегі орны мен ролі пайымдалады.

Негізгі бөлім. Талқылау

Қоғам жүйе ретінде әртүрлі институттардан құралатыны белгілі. Әлеуметтік болмысты азаматтық, құқықтық, діни, этикалық, этникалық, ғылыми, шығармашылық, т.б. институттар қалыптастыратынын білеміз. Олардың өздеріне тән ережелері мен санкциялары жүйеленеді. Қоғамның даму үдерісі аталмыш институттардың жүйелі қызметіне байланысты болады.

Сонымен қатар, қоғам болмысында түрлі шиеленістер орын алатыны орынды жайт. Әдетте тарих баяны шиеленістер баяны болып табылады. Көп жағдайда біздер бұл екі түсінікті синонимдес мағынада қолдана отырып, айырмашылықтарын ескермей де қаламыз. Шиеленістердің шешімін табуға әртүрлі қоғам институттары әртүрлі деңгейде қатысып отырады. Пайда болған қайшылықты күш қолдана отырып шешуге тырысуға болады. Ол дегеніміз қарсыласты физикалық не моральдік тұрғыда жоюға бағытталғандықтан, шиеленісті шын мәнінде шешпей, оны басып тастауға негізделеді. Ал, егер аталмыш қоғамдық институттардың «жарғыларында» ресми және бейресми тұрғыда қиянатсыздық қағидалары бекітілсе, қоғамда пайда болатын, орбитін шиеленістерді күш қолданбай реттеп отыруға мүмкіндіктер қалыптасар еді.

Қиянатсыздық философиясына қатысты жұмыстарымен танымал зерттеуші Жак Семлен «қиянатты – құрал, ал шиеленісті күй» деп түсінуді ұсынады. Оның пікірінше, тарихи дамуда шиеленістер азаматтар мүдделерінің әртүрлі көріністерінде тоғысып отырады. Өзінің зерттеу мақаласында Ж.Семлен тұлғаның шиеленіске қатысты реакциясын бес топқа бөліп жіктейді. Оларға ғалым нейтралитет, қақтығысу, қашу, капитуляция және қиянатсыздық сияқты реакцияларды жатқызады [2; 83]. Жак Семлен ұсынысын талдай келе, қоғамдық болмыста пайда болған, орын алып келетін шиеленістерді қиянатсыз жолмен шешу дегенде бірнеше әдіс үлгілері бар екендігін түсінуге болады. Сондай-ақ, керісінше, зорлық-зомбылық әрекеттерін жүзеге асыруға тікелей қатыспағандық адамның қиянатсыз жолда екендігін білдірмейді.

Енді азаматтық институттар табиғатына келсек, оның біржақты емес екендігін әуел бастан білеміз. Саясат болмысы болса, күреске негізделетіні көпшілікке мәлім. Билік үшін күрес көптеген жаулаушылық, өз мүддесін орнату қақтығыстарына да себеп болып келеді.

Германияның Бірінші дүниежүзілік соғыстағы жеңілісі мен германдық революцияның шырқап тұрған кезеңінде либералды неміс студенттерінің алдында Макс Вебер өзінің әсерлі «Саясат дегенді бейімделу жолы ретінде түсіну» деген тақырыпта дәрісін оқыған болатын. Сол кездегі бюрократиялық мемлекеттермен кеңінен құпталған Н. Макиавеллидің еңбегіне және индуистік, мұсылмандық, христиандық діни дәстүрлеріне қатысты біліміне сүйене келе, Макс Вебер «қиянат саясаттың шешуші құралы болып табылады» деген пікірін ортаға салған екен [3; 90-92]. Оның

ойынша саясат деген өмірдің өзге салаларында заңды тұрғыда қолдануға болмайтын әдістерді жүзеге асыру кеңістігі болып табылады. Онымен қоса, егер кімде-кім жан тыныштығы мен амандығын аңсаса, оған саясатқа жоламаған дұрыс деп есептеген. Себебі, саясат алаңында қиянатқа жүгінбесе болмайды. Яғни, М. Вебердің пайымдауынша, барлық діни дәстүрлерде саясат этикасының орны бөлек. Мысалы, Христостың абсолютті этикасы саяси өмірге мүлдем лайық емес. Саясатта болса, керісінше: кез келген күшке барынша қарсыласу керек, бәсекеге қабілетті бола білу қажет.

Бұл пайымдауларға қатысты заманауи зерттеуші Дастин Эл Хаус М. Вебердің заманауи саяси өмірдегі негізгі даму жолын ашық айтқанын мақұлдайды. Оның пайымдауынша, Джон Локктан Жан Поль Сартрға дейінгі батыстық ойшылдар шығармашылығында кей кезде кереғар инструменттер игі мұраттарға жеткізе алады деген ойларды кездестіруге болады [4]. Осыған бола, Д. Хаус физикалық мағынадағы қиянат кей кезде белгілі бір мөлшерде қажет деген пікірге жақтасатынын байқаймыз. Қазіргі заман шындығына келсек, мәселе қиянаттың қашан және қаншалықты қажет екендігіне негізделеді.

Ал, зерттеуші Ж. Госс саяси биліктің жағымды және жағымсыз деп екі сипатын ажыратады. Ғалымның пікірінше билік дегеннің өзі «бір азаматтың немесе институттың басқа біреу үшін жауапкершілікті мойындауымен» көрініс табады. Саяси биліктің жағымды сипатына Ж.Госс қол астындағы халықтың дамуына қолайлы жағдай қалыптастыра отырып, жауапкершілікті бөлісуді ұйғарады. Ал, саяси биліктің жағымсыз сипаты авторитарлық, диктаторлық, эксплуататорлық қырларымен белгілі деп есептейді [5; 8]. Зерттеуші пікірімен келісе отырып, қоғамдық болмыста саяси билік біржақты емес, әртүрлі қырларымен көрініс беретіндігін ескеріп кеткенді жөн көріп отырмыз.

Бүгінгі жаһандық болмысызда барлық үрдістер ілгері жүріп, жаңа сипаттарға бөлінуде. Соңғы кездері демократиялық құндылықтардың жан-жақты дәріптелу тәжірибесі агрессияның барлық формаларына қарсыласуды қоғамдық санаға сіңімді етуге бағытталады. Негізінен, қиянатсыздық ұстанымдары моральдік-этикалық нормалармен үндесетіндіктен саяси процестердің негізіне айналуы абзал.

Қазіргі әлемде демократия жолы көпшіліктің ықыласына бөленеді. Мемлекеттердің дамуында демократиялық модель артықшылықтары әртүрлі ғылым салалары тарапынан қолдау табады. Таза теориясында демократиялық даму жолы күш қолданбау ережелеріне жүгінуі тиіс. Сонау өткен тарихқа үңілсек, Ежелгі Грекияда элеуметтік маңыздылығы өзекті мәселелер форумдарда, яғни, азаматтардың бас қосып, аталмыш мәселелерді талдап, талқылауында шешімін тауып отырғандығы туралы әртүрлі мәліметтер сақталған. Тіпті ауыр қылмыс жасағанға тағайындылатын жазада өлімнен гөрі, азаматты полистен қуып шығуды қолдаған жайттар көбірек кездеседі [6].

Академик Ж.М. Абдильдин бұл ойлардың теориялық негізделуі еуропалық философияда Жаңа дәуір деп аталатын кезеңде Т. Гоббс еңбектерінде жүйеленгенін айтады. Т. Гоббс бойынша азаматтар өздерінің белгілі бір еркіндіктерінен мемлекет пайдасына саналы түрде бас тартып, бір-бірінің табиғи құқықтарын қамтамасыз етуге байланысты міндеттерді мойындарына алады. Мұны Т.Гоббс құқықтық мемлекеттің механизмі деп ұйғарады [7; 144-147]. Қиянатсыздық координаталары шеңберінде әрекет етуші жеке тұлға адам құқықтарын қорғау қажеттілігіне негізделіп, олардың бұзылмауына ат салысады. Қиянатсыздық әрекеттерінің белсенді мүшелері ретінде индивидтердің мұндай әрекеттері қиянатсыздық алаңын кеңейтуге мүмкіндік туғызады. Бұл арада әділеттілік үшін күрестің өзі қиянатсыздық жолымен жүзеге асырылатындығын ескеру керек. Аталмыш шарттар қалыптасқанда әділеттілік деген қиянатсыздықтың құндылығы ғана емес, оның даму жолына айналады. Қиянатсыздықтың мұндай түсіндірмесі либералдық көзқарастарға жақын келетіндігімен келісеміз.

Жалпы алғанда, демократиялық жол сұхбат құруға, мәмілеге келуді мақұлдайды, шешім қабылдауда гуманистік, яғни, қиянатсыз әдіс-тәсілдерге жүгінуге басымдылық беруге негізделетін жол болуы тиіс. Қоғамдық қатынастар тәжірибесінде шиеленістермен байланысты мәселелерді шешудің бірталай әдістемелері қалыптасқан. Элеуметтік күштеуді жеңу жолындағы бірінші маңызды қадам деп оған деген негативті позицияны қалыптастыруды айтуға болады. Бұл әдісті қолданудағы қиындық біріншіден күш қолданудың әртүрлі формада көрініс беруімен байланысты. Мысалы, революция феномені де біржақты бағаланбайды. Бастапқы мағынасында революциялар қоғамға бір жаңа сарын, леп әкелетін бастама деген ұрандар қоғамдық пікірде қалыптасқанымен, әр заманда олар халық болмысында трагедиямен көрініс табады. Өйткені революцияда күш қолданады, қысым көрсетіледі, қантөгіс болады. Әлбетте, революцияның ғылым дамуына қатысты қолданылуы

элеуметтік мағынада емес, ғылыми-техникалық салада бір парадигманың екінші парадигмаға ауысуымен байланысты. Мұнда қантөгіс орын алмаса да, белгілі бір интеллектуалды күрес жүреді.

Академик Ғарифолла Есімнің ойынша революцияның екі сипаты бар. Бірі – наразылық, ескіге қарсы шығушылық, екіншісі – бүлікшілдік, қиратушылық [8; 37-38]. Ғалымның пікірінше, көптеген зиялы қауым революциялық жолға оның бірінші сипаты үшін түседі. Ол наразылық философиясын мағыналы деп бағалайды, оның құштарлықтан келіп туындайтынын жазады, тіпті оның табиғатын ағын суға теңестіреді. Назылық ұстанымы үнемі жаңалықты талап етеді. «Өмірге құштар жандарға тоқырау, барға мез болу жат. Олар ізденіс үстінде, әрекет үстінде, мұндай күй наразылық туғызбай есте тұрмайды. Егер революцияны тек осы мәнде қарастырсақ, ешқандай жағымсыз сөздер айтылмас еді. Мәселе сонда. Революция да ұстараның жүзі секілді, оның екінші сипаты қырып-жою, қирату арқылы анықталады. Нағыз революционерлер оны осы екінші мәнде түсінгендер. Революция идеясына құмарланып, оны қолдаған зиялы қауымның «нағыз революционерлермен» кетіскен тұсы да осында. Революцияны жаңалықты тұрмысқа енгізуге қажетті наразылық деп ойлағандар, оның екінші сипатына жанталаса қарсы шыққан», – деп жазады Ғ. Есім [8; 38-42]. Ал, енді наразылық бірте-бірте зорлыққа, күштеуге айналғанда, революция адамзатқа, оның гуманистік табиғатына жат нәрсеге айналатыны ғажап емес. Себебі зорлық үстемдік еткен жағдайда демократияның үні өшеді. Революция демократиялық мазмұнға ие болса, ол эволюцияға айналып салады. Қоғам эволюциялық жолмен жүріп отырғанда, адамзат баласының өркені өсіп, кеңейеді, даму процесі игі нәтижелермен толығады.

Ал, біз жалпы қоғамдық гуманизация тұрғысына оралсақ, ХХ ғасырда революциялар жасауда жаңа тәжірибелер орын таба бастады. Саяси ғылымдарда оларды «барқыт революциялары» деп атайды. Саясаттанушылар өткен жүзжылдықта Шығыс Еуропа елдерінде орын алған революцияларды осындай сипатта деп бағалайды. Барқыт революциялары бұған дейінгі классикалық революциялардан салыстырмалы тұрғыда бейбіт жолмен жүзеге асырылғандығымен сипатталады [7].

Қиянатсыздық философиясын зерттеушілер пікірінше мұндай күрес түрін тандағандар алдында әртүрлі әдіс-тәсілдер таңдауы бар. Бірақ қиянатсыздық ілімінің белсенділері үшін әрдайым күштеу мен күш қолданбай әсер ету критерийлерінен шығып кетпеу міндеті маңызды болып қала бермек. Айталық, қазіргі заманғы әлемдік практикада қылмыстық қастандықтан қоғамдық қорғау арқылы белгілі бір шектеулердің бар екендігі анық байқалады. Мысал үшін, есірткі тарату бойынша нақты әрі қатаң тосқауылдар бар екендігін білеміз. Олар көптеген мемлекеттердің қылмыстық заңнамаларында анық бекітілген. Заңның ондай баптары адам әрекеттерін белгілі бір дәрежеде шектегенімен, қауіпсіздік мақсатында қызмет қабылданатыны, қолданылатыны белгілі. Сондықтан да мұндай шаралар бір жағынан қиянатқа жатпағанымен, оларды қиянатсыздық әдіс-тәсілдеріне жатқызу ойландыратын жайт болып табылады.

Заманауи зерттеуші Авраам Альберт еңбектерінде адам қиянатсыздық жолын ұстанатын болса, қарсыластарының күштеу әдістеріне белгілі реакция танытуы керек пе деген орынды мәселені көтереді. Ол Француз революциясының куәгері болған И.Канттың демократиялық құндылықтарды қолдай отырып, революционерлердің узурпациялық әдістерді қолдануына келіспеушілік танытады [9; 55]. Аталмыш ғалым 1859 жылғы Америкада орын алған оқиғаға жүгінеді: қоғам белсендісі Джон Браунның Вирджинияда Харперс-Ферри әскери арсеналына құлдықты жоюға қарсы шабуылын мысалға келтіреді. Бұл оқиғаның куәгері болған қиянатсыздық ілімінің теориялық іргетасын қалағандардың бірі Д.Торо күш қолдануға қарсы ұстанымына беріктігін сақтай отырып, Браун әрекеттерінің негізінде жатқан ұмтылысты жақтауға мәжбүр болды [9; 57]. Байқауымызша, кейін Мартин Лютер Кинг сияқты белсенділер және олардың ізбасарлары бүгінгі күні де қиянатсыздық ұстанымына беріктікті сақтай отырып, тура сондай идеяларды қорғау жолында күштеу әдістеріне жүгінетіндерге қатысты қандай пікірде болу керектігі туралы дилеманы өз мүмкіндіктерінше шешуге тырысқан.

Қиянатсыздық ұстанымды құптай отырып, күш қолдану әдістеріне жол беру екіжүзділік деп бағалануы мүмкін. А.Альберт өзінің мақаласында бұл көзқарастарды терістеуге бел буған. Оның ойынша адам өзі үшін қиянатсыздық ұстанымына берік бола тұрып, басқа біреулердің күштеу әдістерін қолдануының куәгері болуы әбден мүмкін. Бұны А. Альберт «революцияшыл «көрерменнің» қиянатсыздық дәстүрі» деп атайды [9; 60]. Бұл «дәстүрді» зорлық-зомбылық әдістерінен бас тарту арқылы ғана емес, қиянатсыз «көрермендер» қауымдастығын құру негізінде оңтайлы нәтиже бере алады деп түсінуге болады.

Зерттеушінің пайымдауынша саяси қайраткерлер мақсат пен құрал арасындағы айырмашылыққа мән бермеуі мүмкін. Егер зорлық-зомбылықты (физикалық және басқа) тоқтату мақсатқа айналса, бұл арада күштеу әдістерін қолдануға мүлдем болмайды. Оның орнына А. Альберт өтініш жасау, шеруге шығу сияқты «бейбіт әрекеттерін» жүзеге асырған орынды деп санайды. А. Альберттің ойынша француз революционерлері мен жоғарыда мысалға алынған Браун шабуылындағы оқиғалардағы секілді отарлау, құлдық, эксплуатацияның т.б. түрлерімен күрес жолында бастамашылардың өздері күштеу әдістеріне жүгінуі мәселені айтарлықтай ушықтырады [9; 55-60].

Ал, тағы бір зерттеуші А.Гжегорчик өзінің еңбектерінде қиянатсыздық іс-шараларының жүйесін келтіреді. Оның біріншісіне ғалым кеңес беруді, екіншісіне ұсыныс жасауды, үшіншісіне ықпал етудің белгілі бір түрлерін жатқызады [10; 49]. Ұсынылған бұл жүйені талдап көрсек, кеңес беруде ешқандай күштеу жоқ, себебі, бұл арада шиеленіс қатысушыларына мәселені шешуге қатысты ой-пікірлерімен бөлісу ғана ұйғарылады. Олай болса, кеңес беру конструктивті сұхбат құрудың алғышарты немесе қиянатсыздық әдіс-тәсілдерінің бірі болып анықталуға лайық деген ойдамыз.

Кеңес беру мен ұсыныс жасау арасында ұқсастық көп, бірақ ұсыныс жасалу барысында шиеленіс қатысушыларына жаңа альтернативаны қабылдауға, сол арқылы алға жаңа мақсат қойып, нәтижесінде жаңа нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндіктері көзделеді. Осылайша, кеңес беру және ұсыныс жасау белгілі бір мәселені шешуде жаңа бір деңгейге көтерілудің мүмкіндіктері деп анықталуға лайық деген ойдамыз.

А.Гжегорчик ұсынған жүйеде белгілі бір дәрежеде ықпал ету деп нені ұйғаратынын зерделесек, ол шиеленіс барысында оппоненттің оған кеңес беріп, ұсыныстың қабылдануына мүдделі екендігіне көзін жеткізуге бағытталады деп түсінеміз. Мұнда оппонентті тәуелді етіп қылу мақсаты көзделмейді, оны сұхбаттасуға ынталандыру қарастырылады. Егер оппонент тек өзінің көзқарасын ғана дұрыс деп бет бұрмай тұрса, шиеленіс ары қарай өршіп, келеңсіз нәтижелерге әкеліп соғатыны анық. Сондықтан да алдыңғы келтірілген шарттардың (кеңес беру, ұсыныс жасау) логикалық жүйеленуі үшін белгілі бір дәрежеде ықпал етудің маңыздылығы зор. Сонымен қатар, ықпал ету арқылы кеңес пен ұсыныс теориядан практикаға айналуына жол ашыла бастайды. Осы элементтердің дұрыс қолданылуы қиянатсыздық философиясын миф немесе утопия деп санайтындардың ойлау жүйесінде өзгерістер әкелуі ықтимал деген пікірдеміз.

Қиянатсыздық ілімінің өмірде жүзеге асырылу әдіс-тәсілдерін жүйелей келе, А.Гжегорчик, сонымен қатар, бұл жолды ұстанушыларға ережелер тізбегін ұсынады. Біріншіден, қиянатсыздық әдіс-тәсілдерін жүзеге асырушы жеке мүддені қанағаттандыруға бағытталған әрекеттерден бас тартуы қажет. Әділетті күрестің мазмұны ұжымдық мүддені қорғауға бағытталғаны дұрыс. Сондай-ақ, қарсыластың да мүдделері белгілі бір дәрежеде ескерілген орынды. Екіншіден, қиянатсыздық әдістеріне арқа сүйенген жан өзін ғана қысымнан, күштеуден, жеккөрушіліктен, тәкаппарлықтан аулақ етпей, өзінің қарсыласын да қорғауына алады деп түсіну керек. Үшіншіден, қиянатсыздық әдіс-тәсіліне жүгіну дегенді болуы ықтимал және орын алып отырған сәтсіздіктер мен мәселелердің қайнар көзін, себебін бірінші кезекте өзінен іздеуге негізделеді. Ол үшін жағдайды объективті бағалап, онда адам өзінің орнын нақты анықтауы тиіс. Содан әрі жағдайды жақсы жаққа қарай өзгерту үшін қандай потенциал бар екенін анықтаған дұрыс. Бұл арада қарсыластың абыройын төкпей, оған қастандық жасамай оның қай тұста қателесетіндігін байыппен түсіндіре білу де үлкен өнер және шеберлік десек те болады. Төртіншіден, жағдай адамның өзі ойлап, болжағанына сәйкес келмей жатса, басқа жандарды басып, қысып, жоққа шығармау қажет [10; 50-52].

Сондықтан да қиянатсыздық жолы адамның намысына тимейді, адамның тұлға ретінде абыройын төгуден қашық жол болып табылады. Ол шиеленістен шыға білген оның қатысушылары бір-біріне қарсылас емес, әділеттілік үшін ортақтаса отырып күресетіндер деген деңгейге жеткізуге бағытталған жол деп қабылдануы тиіс. Бұл арада әділеттілік үшін күрес жолында қарсыласпен тек адамгершілік негіздеріне жүгіне алу қабілеті рухани, моральдік жеңіске жеткізе алады деген ойымызды қосуды жөн көріп отырмыз. Тіпті, қарсыластың келісімге келуден түбегейлі бас тартқан жағдайында оның егемендігін, еркіндігін мойындау қажет. Қиянатсыздық әрекеттерге деген дайындық келісімге келудің жаңа альтернативті жолдарын іздестірумен қалыптасуы тиіс.

Қорытынды

Бүгінгі таңда қиянатсыздық ұстанымы қалыптасып қалған қатынастарға интеграцияланып, адамзаттың жаңаша сатыға көтерілуінің негізі мен бастамасына айналуы заман талабы деп қабылдайтын кез келді. Адамзаттың жаңаша сатыға көтерілуінде әрбір жеке адам да, барша адамзат

та құнды әрі маңызды субъект болып табылады. Біздің қоғамдық болмысымызда әртүрлі ережелер қалыптасып, заңдар қабылданып жатады. Өз кезегінде олар қоғамның тарихи тәжірибесіне сіңісіп, өмір сүру үрдістерін белгілі бір реттілікке келтіруге септігін тигізеді. Әлбетте, ережелер мен заңдарда бекітіліп, қоғамдық санада нық орныққан құндылықтар бүгінгі болмысымызда маңыздылығын жоғалту жайттары жиі кездеседі. Сондықтан қоғам үшін оның рухани болмысының тазалығын сақтауда қиянатсыздық әдіс-тәсілдерін қолдану қажеттілігін өзекті деп түсінеміз.

Қорытындылай келе, қиянатсыздық ілімінің әлеуметтік-философиялық ойлау жүйесінде орны ерекше әрі тарихы зор екендігін түйіндеуге болады. Ежелгі заманнан бері көптеген қақтығыстар мен соғыстар әлеуметтік тәжірибе ретінде зардап әкеліп, адамдарды одан шығу жолын іздестіруге себепші болған. Бұрынғы кезде жеке ойшылдардың қиянатсыздық туралы ой-пікірлері халық арасында жаппай қолдау таппағанымен, кейіннен шашыраңқы ойлардың теориялық білімге жүйеленуі қиянатсыздық қағидасының жеке концепцияға айналуына жол ашты. Әрине, қиянатсыздық идеясының жеке концепцияға айналуына діни ілімдердің әсері зор болды. Адамзат өркениет жолымен дамуының арқасында қиянатсыздық мәселесі пайымдау деңгейінен әлеуметтік-саяси практикаға трансформацияланды. Бұл үдеріс этика ілімі мен пацифистік ілімнің жүйеленуі, дамуымен қатар жүрді.

Сонымен қатар, қиянатсыздық мәселелерімен айналысқан кейбір мектептер логикалық әдістерді өз үлесіне пайдаланып, қиянатсыздықты басқа біреулерді басқару құралы ретінде қолданған. Дегенмен, қиянатсыздықты осылайша өз мүддесіне пайдалану тәжірибелеріне қарамастан, XIX-XX ғғ. бұл ілім барынша кең ауқымда дамып, Л. Толстой, М. Ганди, М. Кинг есімдерімен байланысты. Олардың арқасында қиянатсыздық мәселесі жеке ой-толғамдар деңгейінен жоғары көтеріліп, белгілі бір жүйеге ұласты. Нәтижесінде қиянатсыздық философиясы мен саясаты жаңа сапалық белеске көтерілді. Бұнымен қоса, нақты күш ретінде қиянатсыздық белгілі бір әлеуметтік мәселелерді шешуде пәрменділігін байқатты. Қиянатсыздық концепциясы аясында қолданылатын бейстандартты әдістер әлемдік өркениет сценарийіне рационалды даму жолын көрсетуде. Сондай-ақ бұл ілім үнемі жаңартылып, толықтырылып, өз потенциалын кеңейтіп келеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.А. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру / Н.А. Назарбаев / [Электронды ресурс] — Кіру режимі: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-bashshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy.
- 2 Semelin J. Pour sortir de la violence. —Paris: Editions ouvrieres, 1983. — 202 p.
- 3 Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии: [В 4-х т.]. — Т. 1. / М. Вебер / сост., общ. ред. и предисл. Л.Г. Ионина. — М.: Изд. дом ВШЭ, 2016. — 85 с.
- 4 Dustin Ells Howes Towards a Credible Pacifism: Violence and the Possibilities of Politics. Retrieved from https://www.academia.edu/39694755/Peace_as_a_Minor_Grounded_Utopia_On_Prefigurative_and_Testimonial_Pacifism_Perspectives_on_Politics.
- 5 Госс Ж. Ключевые представления гуманистического и христианского ненасилия / Ж. Госс / Этика ненасилия: материалы Междунар. конф. / отв. ред. Р.Г. Апресян. — М., 1991. — С. 6–14.
- 6 Капто А.С. Мир = Peace = Paz = Paix: энцикл. / А.С. Капто. — М.: Академия, 2008.
- 7 Абдильдин Ж.М. Логика теории современной демократии и проблемы ее реализации: моногр. / Ж.М. Абдильдин, Р.Ж. Абдильдина. — Астана: Фолиант, 2014. — 342 с.
- 8 Есім Ф. Сана болмысы (саясат пен мәдениет туралы ойлар). Екінші кітап. / Ф. Есім. — Алматы, «Ғылым», 1996. — 211 б.
- 9 Avram Alpert Philosophy against and in Praise of Violence: Kant, Thoreau and the Revolutionary Spectator / Avram Alpert / Rutgers University, Theory, Culture & Society 2016, Vol. 33(6). Retrieved from sagepub.co.uk/journalsPermissions.nav.
- 10 Гжегорчик А. Социальные мотивации и воздействия. (К вопросу о психологическом анализе ненасильственных действий) / А. Гжегорчик / Этика ненасилия: материалы Междунар. конф. / отв. ред. Р.Г. Апресян. — М., 1991. — С. 44–53.

Т.В. Мустафина

Механизмы реализации ненасильственных методов (философское осмысление)

Настоящее время – это период, когда крайне важно глубокое определение места и роли философии ненасилия в истории и культуре человечества. Важно по-новому переосмыслить социальные разногласия, не учитываемые ранее. В статье осмыслены механизмы влияния философии ненасилия на развитие гражданских, культурных и политических институтов, а также рассмотрены методы преодоления социальных конфликтов. Важно учитывать, что ненасильственные методы комплексно взаимосвязаны с социальным бытием в целом.

Ключевые слова: ненасилие, конфликт, насилие, общество, альтернативы развития, современное общество.

T.V. Mustafina

Mechanisms for implementing nonviolent methods (philosophical understanding)

The present time is a time when it is extremely important to deeply define the place and role of the philosophy of nonviolence in the history and culture of mankind. It is important to rethink social divisions that were previously overlooked in a new way. The article comprehends the mechanisms of the influence of the philosophy of nonviolence on the development of civil, cultural and political institutions. At the same time, it discusses the methods of overcoming social conflicts. It is important to take into account that non-violent methods are complexly interconnected with social life as a whole.

Keywords: non-violence, conflict, violence, society, development alternatives, modern society.

References

- 1 Nazarbayev, N.A. (2017). Bolashaqqa bagdar: Rukhani zhangyru [Orientation to the future: spiritual renewal]. Retrieved from https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy [in Kazakh].
- 2 Semelin J. (1983). Pour sortir de la violence. Paris, Editions ouvrieres. – 202.
- 3 Veber, M. (2016). Khoziaistvo i obshchestvo: ocherki ponimaiushchei sotsiologii [Economy and Society: Essays on Understanding Sociology]. Moscow: Izdatelskii dom Vysshei shkoly ekonomiki [in Russian].
- 4 Dustin Ells Howes (2013). Towards a Credible Pacifism: Violence and the Possibilities of Politics Retrieved from https://www.academia.edu/39694755/Peace_as_a_Minor_Grounded_Utopia_On_Prefigurative_and_Testimonial_Pacifism_Perspectives_on_Politics.
- 5 Goss, Zh. (1991). Kliuchevye predstavleniia gumanisticheskogo i khristianskogo nenasiliiia [Key Views of Humanist and Christian Nonviolence]. Moscow [in Russian].
- 6 Капто, А.С. (2008). Мир = Peace = Paz = Paix: entsiklopediia [Peace = Peace = Paz = Paix: encyclopedia]. Moscow: Rossiiskaia akademiia nauk; Institut sotsialno-politicheskikh issledovani; kafedra YUNESKO po sotsialnym i gumanitarnym naukam [in Russian].
- 7 Abdildin, Zh.M. (2014). Logika teorii sovremennoi demokratii i problemy ee realizatsii [The logic of the theory of modern democracy and the problems of its implementation]. Astana: Foliant [in Russian].
- 8 Esim, G. (1996). Sana bolmysy (saiaat pen madeniet turaly oilar). Ekinshi kitap [Essence of Consciousness (Thoughts on Politics and Culture). The second book]. Almaty: «Gylym» [in Kazakh].
- 9 Avram Alpert (2016). Philosophy against and in Praise of Violence: Kant, Thoreau and the Revolutionary Rutgers University, Theory, Culture & Society 2016, Vol. 33(6). Retrieved from sagepub.co.uk/journalsPermissions.nav.
- 10 Gzhegorchik, A. (1991). Sotsialnye motivatsii i vozdeistviia. (K voprosu o psihologicheskom analize nenasilstvennykh deistvii) [Social motivations and influences (On the question of the psychological analysis of nonviolent actions)]. Moscow: Materialy mezhdunarodnoi konferentsii «Etika nenasiliiia» [in Russian].

G. Nurysheva*, B. Kaldayeva

*Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
(E-mail: gulzhikhan-nurysheva@yandex.kz, banu_k@bk.ru)*

The image of a woman in the Kazakh worldview: philosophical and anthropological analysis

Attention to the study of the role of women and their image in philosophy is of constant interest, since this issue has both worldview and practical significance. Today, interest in studying the understanding of the image of a woman in the national tradition is acquiring special significance. In the context of constant transformation of the structure of modern society under pressure from various aspects the image of a woman, her function and role in society undergoes changes. First of all, the reasons for the change in the image of a woman are the pragmatization of human relations, a change in value orientations, the complication of the process of gender and national self-identification. The purpose of the research is to identify the specifics of understanding the image of a woman in the Kazakh traditional philosophical worldview. The methodological basis of the research was the systemic and socio-cultural approaches, which made it possible to comprehend the role of the image of a woman in the system of worldview in general and the worldview of the era of poets-improvisers in particular. The scientific significance of the work lies in the development of the concept of the image of a woman, in the identification of its semantic aspects, philosophical foundations and connections in the worldview of the Kazakhs. The practical significance of the work lies in the possibility of its use in the educational process within the framework of courses on the history of philosophy, cultural studies, religious studies, in a special course on Kazakh philosophy.

Keywords: image of a woman, history of philosophy, gender, akyny-zhyrau, Kazakh worldview, folklore, woman, men, family, marriage.

Introduction

Discussions about the role and place of women in society originate from antiquity and continue to this day, since gender studies remain one of the most pressing and acute topics of our time. The masculine and feminine principles are the source of the development of life, remaining a vivid personification of the unity and struggle of opposites.

In connection with globalization, which «blurs» the boundaries of national cultures, as well as with the spread of Western values, lifestyles, stereotypes of thinking, the image of a woman in the public consciousness is evolving. Deep transformations in Kazakhstan have led to a breakdown of the old marriage and family foundations and stereotypes — the transformation and practical crisis of the patriarchal family, a change in its traditional functions of reproduction, preservation and transmission of cultural values, a radical transformation of the marriage strategy and the way of family life. Traditional ideas about the distinctive features of a man and a woman are practically broken; the smoothing of the male-female dichotomy in the mind is fraught with a certain threat of loss of social identity. In the 21st century one of the most important and aggravated problems is the identification of a person by gender.

It should be noted that in the 90s in connection with the crisis processes in Kazakhstan and a change in the ideological course society plunges into a state of cultural and value uncertainty, there is a loss of value orientations and ideals. Such a situation of «spiritual vacuum» forces us to rethink the origins of national culture, ethical and philosophical traditions of the past. In this regard, it seems necessary to turn to the cultural heritage of past centuries, when the study of the problem of gender reached a special depth at the intellectual and artistic level.

The study of the philosophical and artistic tradition of past centuries in the characterization and assessment of the image of a woman provides the most important experience for understanding modern gender, anthropological and existential problems.

The image of a woman is an important element of the worldview and cultural identity, expressing the peculiarity of the feminine principle, its essence and mission. The image of a woman is understood in work as a socio-cultural phenomenon, a transpersonal, symbolic representation of a woman, the quintessence of

*Corresponding author's e-mail: gulzhikhan-nurysheva@yandex.kz (G. Nurysheva)

her substantial qualities and abilities, prevailing in a particular culture and bearing its characteristics. The content of the image of a woman concept in the context of the Kazakh worldview is revealed through the unity of metaphysical, anthropological, aesthetic, socio-cultural aspects that take their origins in mythological and religious consciousness and receive conceptual and theoretical understanding in philosophy.

The object and subject of the study is the image of a woman in the Kazakh philosophical worldview.

The results of the work can be used in subsequent studies devoted to the issue of gender in Kazakhstan, including those related to the analysis of the understanding of the role of women in the culture of different eras and the present.

Research methods

The methodological basis of the research was the systemic and socio-cultural approaches, which made it possible to comprehend the role of the image of a woman in the system of worldview in general and the worldview of the era of poets-improvisers in particular. The historical and philosophical method made it possible to systematize and reconstruct the history of the development of Kazakh philosophy. The comparative approach was applied in an analysis of Western European and domestic philosophical traditions of understanding the essence and purpose of women. Interpretation methods, hermeneutics were used to identify philosophical ideas in works of art. The axiological method was applied in the study of the value of a woman, which was substantiated in Kazakh philosophy.

Results and discussion

The attitude of society towards women has never been unequivocal. If we turn to ancient sources, we will notice that sometimes questions arose about whether a woman could be considered a human being. Even such representatives of the famous Greek philosophy, where the foundations of humanism were born, as Plato and Aristotle believed that in the social hierarchy, a woman occupies the lower step after a man. For example, Aristotle argued that in the matter of giving birth to a child, a woman plays only a material role, and a man is able to give a child a soul, therefore a man is higher than a woman. In his opinion, a woman also has a soul capable of growth and movement. It is also characterized by rationality, but this rationality is not valid. Reasoning in this vein, Aristotle concludes that a woman lacks the entelechy that gives a soul to a child, therefore a woman's body is only a box where new life is temporarily stored. He is sure that the soul, spirit is an active force, and only the spirit, the masculine principle gives rise to life, so a woman is not able to influence the formation of positive qualities and abilities of a child. This initial imperfection limits the child's opportunities for improvement, and the real level of perfection depends on the child's father and is transmitted to him only from the male parent. According to Aristotle, a woman is a temporary haven for a child on the way of his birth and the predominance of the material in a woman is the reason for his future moral imperfection. Therefore, a woman must obey a man and clearly follow all his instructions. Aristotle does not consider this position of men and women in society to be social inequality, on the contrary, it is a normal state [1; 340].

Even the wise Socrates expounded his understanding of the role of women as follows: «Three things can be considered happiness: that you are not a wild animal, that you are a Greek, not a barbarian, and that you are a man and not a woman». Thus, he demonstrates his dismissive attitude towards women. Such reasoning of ancient philosophers, especially Aristotle, about the role of women in society had a significant impact on the formation of ideas about women in medieval religious philosophers, who viewed women as an imperfect being, as an object of low lust.

René Descartes, the largest representative of the philosophy of modern times, distinguished by advanced views in considering the problem of freedom, putting forward the method of pure thinking, openly noted that this method is also suitable for women (in the sense that women will also understand it). His method consists in the movement of thinking from general to particular universals and is based on pure reason, without the influence of the physical body. Descartes does not deny that a woman has not only a body, but also a mind. But he draws attention to the fact that there are no women among philosophers and concludes that a real philosopher is a person who completely devoted his life to philosophy, such as Socrates, and a woman is not capable of such an act.

A world-class classic who created beautiful female characters in his works, Leo Tolstoy views women as biological beings. In his opinion, civilization has perverted divine truth and human nature, and the metaphysical beginning of such a fall in the world is the vengeful activity of a woman who has become the object

of slavery and pleasure. The fact that men use women as a means of pleasure, Tolstoy considers the main reason for female slavery [2; 129].

A woman seeks to take revenge on men for such an attitude towards herself and tries to enchant them with her sensual nature. Tolstoy considers such sexual love as a sign of human imperfection and believes that it is an obstacle to the development of mankind and its unification on the basis of goodness and love, therefore it must be destroyed. There is no doubt that this idea of Tolstoy pushes to understand the woman and her sensual nature as a certain evil. He writes that millions of men, slaves plow in factories, are victims of monstrous labor only in order to satisfy the whim of women, who, like queens, keep nine-tenths of the human race captive in slavery and hard labor [2, 17].

Modern Europe, considered a symbol of freedom, is also characterized by discrimination against women. Even in the 21st century, one can observe such a paradox: in world political processes they try to do without the active participation of women. In fact, both in terms of physical potential and intellectual development, a woman is in no way inferior to a man, she has every right to engage in intellectual and physical labor. No law of any country should restrict the freedom of women.

Many states of the world have achieved positive results in this area. In countries such as America, Germany, France, Spain, women take an active part in government, the same trend can be observed in Kazakhstan. The traditions of famous women of the Kazakh steppe like Tomiris, Aisha Bibi, Domalak Ana, Aiganym find an excellent continuation in the activities of modern Kazakh women, which is confirmed by vivid examples from all spheres of our society. It is enough to recall the 90s, when the main burden of taking care of the family in the conditions of the economic crisis fell on the fragile shoulders of Kazakh women and they coped with such an unusually difficult and difficult task with dignity.

But we must admit that the women's problem has not found its complete solution both at the level of humanity as a whole and in our country; it remains an actual object of philosophical and anthropological analysis. Questions regarding gender studies are still being raised in both Western and domestic philosophy. There are scientists who agree that a woman is an object of philosophy, but do not in any way support the idea of turning her into a subject of philosophy. At a scientific conference in Almaty, a philosopher sounded the thought that the number of women philosophers has sharply increased in our country and this is an absurd phenomenon. In our opinion, such statements, as well as other incorrect reasoning about the role of women in society, are completely unfounded and incorrect. We decided to prove our opinion by studying the image of a woman in the oral folk art of the Kazakh people.

When discussing the role of women in society, we recall the words of Marx that the general culture of a person can be judged on the basis of their ideas about women. Engels echoes him, asserting that the level of woman's emancipation in society is a natural indicator of emancipation in general.

The ideas of the famous Kazakh writer-philosopher Mukhtar Auezov complement the thoughts of the founders of Marxism. Defining the role of men in society, he writes that in any era, for any nation, the most necessary condition for achieving a high level of development on the path to knowledge is the presence of brave husbands. They lead their people along the path of development and without them movement towards the goal is impossible. But he assesses the role of women in the life of the people even higher.

Mukhtar Auezov distinguishes two types of human activity. The first is *Salahiyat*, an activity to achieve profit and praise, the second is *insaniyat*, the path of humanity. A person who has chosen the second path strives only for good, tries to be a source of good. The goal of such a person is to help, if possible, all of humanity. According to Auezov, if you do not take this path, all good will turn into evil. Only a woman will teach a child to choose the path of humanity, only a woman is able to transform him from an animal into a man [3; 327]. Because the upbringing of the child is mainly not for the father, no matter how scientist he is, but the mother, even if she is engaged in simple household chores and the upbringing that she gives to her child will be as solid and strong as a stone.

The role of women in society and the equality of women were among the main social themes that were reflected in the pages of the «Aikap» and «Kazakh» editions, created by the progressive Kazakh intelligentsia. Along with the discussion of issues related to the state, economy, science and education, healthcare and culture they were among the first to raise the problem of the position of Kazakh women. It should be emphasized that such a sensitive topic found a warm response among the people, as evidenced by the flow of letters from readers.

Reading these informative messages, one can once again be convinced that the women's topic was of concern not only to the educated Kazakh intelligentsia. For example, one reader writes: «You teach only boys, claiming that education spoils girls. Can education spoil a person? In fact, it is the girls who need to be

trained, since they will become the mothers of the family in the future. If a mother is uneducated, she will not be able to give a good upbringing» [4; 33].

Famous Kazakh poets-zhyrau in their works considered a woman precisely as a social being. The woman, sung by them, is, first of all, a beautiful woman. Undoubtedly, beauty is a natural property of a woman. As the modern Kazakh philosopher Garifolla Yesim wrote: «The existence of a woman lies in her essential difference from a man. If we talk about where this difference is reflected, we find that it is in the beauty of a woman and in her endless striving to be beautiful. In this she is like a child. A woman who does not strive for beauty is against her nature. There are no ugly women» [5; 76].

This understanding is consonant with the naturalist or biological interpretation of the essence of a woman, which originates in the ancient world. This direction considers a person as a being consisting only of material content and, based on this understanding, claims that the laws of nature apply to everything that exists on earth, therefore, the level of humanity is determined by them. In their opinion, the spiritual qualities of a person depend on sensual qualities, therefore, a woman is primarily an object of beauty, passion and pleasure, and only for this reason a man pays attention to a woman.

Let's pay attention to similar views in Kazakh poetry. Almost all Kazakh zhyrau poets glorify female beauty, including such zhyrau as Murat Monkeuly, who sharply raised social issues related to the colonial policy of Russia in his works, Dospambet, Aktamberdy and other zhyrau, who discussed the topic of protecting the country from external threats. There are many examples in the history of Kazakhs when batyrs and khans chose the wives of their enemies as life companions, without thinking about the consequences of such actions. This testifies to the understanding of a woman as a biological being.

But the Kazakh zhyrau were not limited to singing only the beauty of a woman, explained by a purely masculine interest in a woman as an object of pleasure. Zhyrau poets perceived a woman not only as the ideal of beauty and perfection, but also as the keeper of the family hearth, the educator of the future generation of the nation. «In a nomadic society, Kazakh women have had a larger say in family matters than women in traditional sedentary societies, where they were often relegated to enclosed compounds and are rarely seen even outside the home». [6; 24]. The Kazakh people especially appreciated the above-mentioned functions of a woman, perfectly understanding that the future of the nation, mutual understanding between relatives, the unity of the country as a whole depends on their activities. Zhyrau argued that, in essence, women should be dominated by social content, a woman should be an active citizen of society, so her social activities are especially important. «Women were important social and economic partners with their husbands in Kazakh society» [7; 33].

In the understanding of the Kazakhs a woman is primarily a faithful wife and keeper of the hearth. The choice of a life partner, the creation of a family union is a special area of human relations and the Kazakh people attached great importance to this events. That is why the Kazakh zhyrau in their works gave men detailed advice on choosing a future wife. They suggest, first of all, to pay attention to the character of a woman («minezdi» — in Kazakh). In the Kazakh family the responsibilities of the wife and husband are strictly distributed. A man is the head of the family, and a woman is his wise assistant, who supports him with her advice in difficult life twists and turns. A woman with a good character, «minezdi ayel», is just such a wife who understands her place in the family and society. She is a well-mannered, cultured, wise person and tries not to get involved in men's affairs. «Revealing the essence of the concept of happiness, which occupies an important place in the epic heritage of the Kazakh Zhyrau, Kazakh thinkers associate happiness with married life, it is a part of happiness... characteristic of all thinkers of the period» [8, 93].

A Kazakh woman of this type is sung in the works of the successor of the zhyrau traditions, the famous poet Shal akyn. Even the titles of his creations («On Girls», «Characteristics of a Woman», «An Old Man and a Girl», «Two Daughters-in-law») speak for themselves. If you think about the reason for the predominance of female images in his works, then you can understand that this is no coincidence and natural. Shal akyn, born in 1748 in the Kokshetau steppe, lived his life poor. Recalling the well-known Kazakh proverb: «A good wife will ensure honor for her husband, and a bad wife will bring him to the grave», we can assume that the reason for his failures in life was the absence of a good wife, and therefore, dreaming of such a wife, he tried to sing her image in his poems. In our opinion, he perfectly revealed the essence of the Kazakh woman. He uses various methods: this is a calm edification, somewhere bitter irony, but his ultimate goal is to convey to the listener that the choice of a spouse is an extremely responsible step in the life of every person, since the future of each of us and the nation as a whole is in the hands of women.

He perfectly understood that the adornment of the family and the nation is the daughter-in-law, the wife of the son. For Kazakhs, where representatives of several generations live together in the same family, it was

important to bring up a good daughter, someone's future daughter-in-law. In the work «On a Woman», he distinguishes several types of women: «sensitive woman», «woman-craftswoman», «woman-lazy woman» and notes that the unhappy man who united his destiny with a woman from the latter category.

To characterize the qualities of a person, he used the concepts of «good» and «evil». We meet the same concepts when describing the essence of a woman. In his opinion, a good, kind woman is like the earth, just as fertile, solid and strong. She is as fast as her beloved horse, a loyal companion of a Kazakh. A good wife will increase your wealth, greet your guests with a friendly and unforgettable attitude. And the wicked wife constantly interferes in men's affairs, she is like a barking dog, her carriage is constantly at the end of the caravan [9; 126].

The well-known zhyrau Mailykozha correctly emphasizes that the economic state of the family primarily depends on the keeper of the hearth, «she will also keep last year's needle that you gave her,» he says figuratively [10; 38]. «The Kazakhs consider that it is the woman whom the future of the family and the solvency of the spouse depends on» [11; 10].

It should be emphasized that the Kazakhs have a special, reverent attitude towards their daughters. «Kazakh people treated girls with great care and love. Girls in auls (villages) were under the protection of the young men, who were forbidden from insulting or offending them. Girls were also taught self respect, how not to get lost, and how to stand up for themselves» [12; 17]. Observing the principles of strict upbringing of a daughter («Forty prohibitions for a girl,» says a Kazakh proverb), Kazakhs at the same time showed great honors to their daughters both before marriage and after she becomes a member of another family. For example, the Kazakhs have a custom «turkindep kelu». This is the name of the custom when a girl who has crossed the threshold of another house comes home specially. Both sides are carefully preparing for this important event. The girl, already a young daughter-in-law of a different kind and her new relatives are preparing valuable gifts, and the girl's parents and relatives will do everything to make the girl feel great in the circle of her loved ones, literally carry her in her arms, so that she will again remember her wonderful and carefree childhood.

The reverent attitude towards a woman is also expressed in one of the best wishes for any Kazakh — «So that you grow old together with your wife». In difficult times, the zhyrau warriors, first of all, grieved for their wives, for their lonely fate in the event of the death of their husbands. The famous warrior Dospambet, the loyal adviser of Tauke-khan Bukhar-zhyrau, in his works argues that life and death with his beloved wife is one of the highest meanings of human life.

Conclusions

In the process of colonization, both the Kazakh society itself and the social role of the Kazakh woman changed. Of course, it would be a mistake to argue that the negative traits of the Kazakh women appeared in them only as a result of the colonial policy of Russia. Still, it cannot be denied that they have intensified with changes in the way of life and the way of economy.

In the Kazakh worldview the main functions of a woman: creativity, procreation, guardian of the tribe, etc. The book of the Russian ethnographer I.V. Stasevich «The social status of women from Kazakhs: traditions and modernity» is devoted to the study of the position of the Kazakh woman in traditional and modern culture. The attention of the author is focused on changes in the social status of the Kazakh woman that have occurred over the past 200 years and are associated with the cardinal transformation of the traditional nomadic society. His conclusions about the specifics of the social status of women confirm the arguments about the role of women in the rituals of the life cycle. I.V. Stasevich believes that «traditionally Kazakh women are the guardians of the family traditions and values of Kazakh ethnos... Respect for a woman is present in each Kazakh national tradition or ceremony» [13; 2409].

The research scientist A.K. Gaines (1897) writes: «A Kyrgyz woman plays an important role not only as a complete mistress of the family but also as a member of society. At the meetings of the kyrgyz, women voice on a par with men, especially on matters relating to public needs. Sometimes even the opinion of women has some advantage over the opinion of a man» [14; 87].

Russian missionaries who were active in the Kazakh steppe in the 19th century drew attention to the fact that the Kazakh woman plays a special, sometimes even decisive role in the family. Given all these circumstances, they promoted a policy of creating mixed marriages. Their foresight was that a child raised by a Russian wife would forget their language, Kazakh customs and traditions, and a different mentality would be formed in them. In order to preserve the integrity of the nation the Kazakh zhyrau during this period of development of the Kazakh society sharply discussed the women's issues.

It is safe to say that the study of women's themes in the work of Kazakh poets-zhyrau is of great importance for modern Kazakh society. The works of zhyrau clearly reflect the high social status of the Kazakh woman as a keeper of the hearth, a model of upbringing, a wise adviser to the head of the family and an invaluable property of the nation and country. The last definition is not accidental. If we turn to the history of mankind, we can see that the society is happy when the woman is happy. This truth is well understood by our people. He always guarded his fair half and managed to turn this humanistic understanding of the role of women in society into an unshakable element of national identity. A Kazakh woman is worthy of all praise. She does not require special labor to provide her with freedom and rights, she herself is able to master them. It is enough to strengthen support from the state and it is possible to achieve the triumph of democratic values in society as a whole.

Unfortunately, in modern literature and art a tendency gradually prevails characterizing a Kazakh woman as weak, stupid, uneducated, inhuman, pursuing only material values. There is no need to prove that we have already reached the samples of universal debauchery. But we can safely oppose the misinterpretations of the essence of a Kazakh woman with wonderful examples of her best images, sung in the works of Kazakh poets-zhyrau, and these examples find their continuation in the modern real life of Kazakh society.

References

- 1 Garry, A., Pearsall, M. (1997). *Women, Knowledge, and Reality: Explorations in Feminist Philosophy*.
- 2 Толстой Л. Н. Собрание сочинений. — Т.11 / Л.Н.Толстой. — М., 1985. — 485 с.
- 3 Әуезов М. Таңдамалы / М.Әуезов. — Алматы: 1997. — 512 б.
- 4 Айқап. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. — 367 б.
- 5 Есім Ф. Адам-зат / Ф.Есім. — Алматы: 2002. — 312 б.
- 6 Sabol, S. (2017). *The Sioux and the Kazakhs. In the Touch of Civilization: Comparing American and Russian Internal Colonization*, Boulder. Colorado: University Press of Colorado. 33–68.
- 7 Kassymova, D., Kundakbaeva, Z., & Markus, U. (2012). *Historical Dictionary of Kazakhstan, Historical dictionaries of Asia, Oceania, and the Middle East*. Scarecrow Press.
- 8 Nurmuratov, S., Akhmetov, M., Alzhan, K., Barlybaeva, G. (2004). *Thinkers of the Kazakh steppe in the XVIII-XIX centuries*. Almaty: Institute of Philosophy and Political Science.
- 9 Мағауин.М. Бес ғасыр жырлайды. 2-ші т. /М.Мағауин. — Алматы: 1989. — 496 б.
- 10 Мағауин. М. Бес ғасыр жырлайды. 1-ші т. / М.Мағауин. — Алматы: 1989. — 384 б.
- 11 Сухарева О.А. Вопросы изучения костюма народов Средней Азии / О.А. Сухарева. — М.: Наука, 1979. — С. 3–13.
- 12 Mendikulova, G., & Nadezhuk, E. (2017). *Education: Colonial: Kazakhstan*, S. Joseph (Ed.), *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures*.
- 13 Abdikadyrova, Zh., Kadyrov, Zh., Talaspayeva, Zh., Sharypkazy, N. (2018). *The role of women in kazakh nomadic society*. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 2404–2419.
- 14 Гейнс А. К. Собрание литературных трудов. — Т.1 / А.К. Гейнс. — СПб., 1897.

Г. Нұрышева, Б. Калдаева

Қазақ дүниетанымындағы әйел бейнесі: философиялық-антропологиялық талдау

Әйелдің қоғамдағы рөлі мен бейнесінің философияда зерттелуі үнемі қызығушылық тудырады, себебі бұл мәселенің дүниетанымдық және практикалық маңыздылығы бар. Ұлттық дәстүрдегі әйел бейнесін түсінуді зерттеуге назар аудару бүгінгі таңда ерекше маңызға ие. Қазіргі қоғам құрылымының үнемі трансформациясы жағдайында әйел бейнесі, оның қоғамдағы қызметі мен рөлі туралы түсініктер әртүрлі жақтардың көзқарасымен өзгеруде. Мұның себептері — ең алдымен адамдар арасындағы қатынастардың прагматизациясы, құндылық бағдарларының өзгеруі, гендерлік процестің және ұлттық өзін-өзі бірегейлендіруінің күрделенуі. Зерттеудің мақсаты — қазақтың дәстүрлі философиялық дүниетанымындағы әйел бейнесін түсінудің ерекшеліктерін анықтау. Зерттеудің әдіснамалық негізі — жүйелік және әлеуметтік-мәдени тәсілдер. Аталған тәсілдер әйел бейнесінің жалпы дүниетаным құрылымындағы рөлін, әсіресе ақын-жыраулардың дүниетанымын түсінуге мүмкіндік береді. Жұмыстың ғылыми мәні — әйел бейнесі туралы ұғымды дамыту, оның мағыналық аспектілерін, қазақтардың дүниетанымындағы философиялық негіздері мен байланыстарын анықтау. Жұмыстың практикалық маңыздылығы мынада: философия тарихы, мәдениеттану, дінтану курстары аясында және қазақ философиясы бойынша арнайы курстарды оқыту кезінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: әйел бейнесі, философия тарихы, гендер, акын-жыраулар, қазақтың дүниетанымы, халық ауыз әдебиеті, әйел, еркек, отбасы, неке.

Г. Нурышева, Б. Калдаева

Образ женщины в казахском мировоззрении: философско-антропологический анализ

Внимание к изучению роли женщины и ее образа в философии вызывает неизменный интерес, поскольку эта проблема имеет как мировоззренческое, так и практическое значение. Сегодня интерес к изучению понимания образа женщины в отечественной традиции обретает особую значимость. В условиях постоянной трансформации структуры современного общества под давлением различных аспектов претерпевают изменения представления об образе женщины, ее функциях и роли в социуме. Прежде всего, причинами таких изменений становятся прагматизация человеческих отношений, смена ценностных ориентаций, усложнение процесса гендерной и национальной самоидентификации. Цель научного исследования состоит в выявлении специфики понимания образа женщины в казахском традиционном философском мировоззрении. Методологической базой исследования явились системный и социокультурный подходы, которые позволили осмыслить роль образа женщины в системе мировоззрения, в целом, и миропонимания эпохи поэтов-импровизаторов, в особенности. Научная значимость работы заключается в разработке понятия образа женщины, в выявлении его смысловых аспектов, философских оснований и связей в мировоззрении казахов. Практическая значимость работы заключается в возможности их использования в учебном процессе в рамках курсов по истории философии, культурологии, религиоведению, в специальном курсе по казахской философии.

Ключевые слова: образ женщины, история философии, гендер, акыны-жырау, казахское мировоззрение, устное народное творчество, женщина, мужчина, семья, брак.

References

- 1 Garry, A., Pearsall, M. (1997). *Women, Knowledge, and Reality: Explorations in Feminist Philosophy*.
- 2 Tolstoy, L.N. (1985). *Sobranie sochinenii* [Collected works]. Moscow [in Russian].
- 3 Auezov, M. (1997). *Tandamaly* [Custom]. Almaty: [in Kazakh].
- 4 Aigap. (1995) Almaty: *Qazaq entsyklopediasy* [in Kazakh].
- 5 Esim, G. (2002). *Adam-zat*. [Human beings]. Almaty: [in Kazakh].
- 6 Sabol, S. (2017). *The Sioux and the Kazakhs. In the Touch of Civilization: Comparing American and Russian Internal Colonization*, Boulder. Colorado: University Press of Colorado. 33–68.
- 7 Kassymova, D., Kundakbaeva, Z., & Markus, U. (2012). *Historical Dictionary of Kazakhstan, Historical dictionaries of Asia, Oceania, and the Middle East*. Scarecrow Press.
- 8 Nurmuratov, S., Akhmetov, M., Alzhan, K., Barlybaeva, G. (2004). *Thinkers of the Kazakh steppe in the XVIII-XIX centuries*. Almaty: Institute of Philosophy and Political Science.
- 9 Magauin, M. (1989). *Bes gasyr zhyrlaidy* [Five centuries sing]. Vol. 2. Almaty: [in Kazakh].
- 10 Magauin, M. (1989). *Bes gasyr zhyrlaidy* [Five centuries sing]. Vol 1. Almaty: [in Kazakh].
- 11 Sukhareva, O.A. (1979). *Voprosy izucheniia kostiuma narodov Srednei Azii* [Questions of studying the costume of the peoples of Central Asia]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 12 Mendikulova, G., & Nadezhuk, E. (2017). *Education: Colonial: Kazakhstan*. S. Joseph (Ed.), *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures*.
- 13 Abdikadyrova, Zh., Kadyrov, Zh., Talaspayeva, Zh., Sharypkazy, N. (2018). *The role of women in kazakh nomadic society*. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 2404–2419.
- 14 Gaines, A.K. (1897). *Sobranie literaturnykh trudov* [Collection of literary works Gaines]. Saint Petersburg [in Russian].

Т.А. Резвушкина*, Б.И. Карипбаев

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: rezvushkina_t78@mail.ru; karipbaev@mail.ru)*

Репрезентация материнства в казахской культуре: традиционные практики социализации детей

В статье рассмотрены статус и роль матери в казахской культуре и влияние традиций на его функционирование. Социогуманитарные науки констатируют большое разнообразие материнских практик и особенностей социализации детей в различных культурах. Авторы выявили отношение современных казахских женщин-матерей, представительниц городского среднего класса к соблюдению таких традиционных практик социализации детей, как «ат кою», «шілдехана», «бесікке салу», «қыркынан шығару», «тұсау кесу», «сүндет той», «тілашар», «тоқымқағар». Основными направлениями казахской народной системы воспитания являются: уважение к старшим, почитание предков, забота о представителях старшего поколения, проявление любви и заботы в разумном сочетании с требовательностью по отношению к детям (семейные традиции, связанные с различными этапами в жизни ребенка). Многие обычаи, традиции, ритуалы казахского народа являются неписаными законами воспитания, своего рода моральным кодексом семьи, в них выкристаллизовался вековой опыт воспитания детей в семье. Обычаи и традиции, ритуалы, пословицы, поговорки, сказки оказывают воспитательное воздействие не сами по себе, а при условии, если родители личным примером в семье соблюдают, поддерживают принципы и идеи, выраженные в них. Культурные традиции, ритуалы, обычаи в казахской семье воспроизводятся из поколения в поколение и являются нравственными рамками социализации. Целью данной статьи является анализ использования традиционных практик социализации детей казахскими женщинами-матерями, представительницами городского среднего класса. Научная значимость работы заключается в проблематизации использования традиционных практик, когда условия городской жизни часто не позволяют применять данные практики, и это вызывает оценку данных практик со стороны женщин-матерей как важных/неважных, нужных/ненужных. Ценность данного исследования состоит в анализе сохранившихся и воспроизводимых в городских казахских семьях традиций и обрядов воспитания детей. Некоторые обряды видоизменились, утратили былое значение, однако они сохранились и дошли до наших дней. В данном исследовании раскрыт вопрос сохранения традиций и обычаев в вопросах воспитания ребенка и осуществления материнства в городской казахской семье. Проведенное исследование показало, что прослеживается тенденция сохранения национальной идентификации и самобытности казахского народа в городских семьях через воспроизводство традиций и обычаев социализации детей.

Ключевые слова: казахская культура, традиции, материнство, дети, социализация, традиционная практика.

Введение

Тема материнства и детства представляет интерес для многих наук, в том числе и для философии, социологии, культурологии, антропологии. В данной статье мы рассмотрим роль материнства в казахской культуре и влияние традиций на его функционирование в отношении социализации детей.

Материнство и детство — это два социальных явления, которые являются условием существования и развития любого общества, поскольку без процесса воспроизводства жизнь общества невозможна. Жизненный опыт показывает, что именно семья есть главный воспитатель личности и именно в семье создается неповторимый образ каждого ребенка. На примере семейно-бытовых традиций казахского народа прослеживается процесс укоренения и закрепления семейных ценностей в духовном сознании молодого поколения. Народные художественные традиции, бытовавшие как естественная часть жизни людей в прошлые века, в настоящее время являются историко-культурным фактором развития современного общества [1].

Основными направлениями казахской народной системы воспитания являются: уважение к старшим, почитание предков, забота о представителях старшего поколения, проявление любви и заботы в разумном сочетании с требовательностью по отношению к детям (семейные традиции, свя-

* Автор-корреспондент. E-mail: rezvushkina_t78@mail.ru (Т.А. Резвушкина).

занные с различными этапами в жизни ребенка) и др. Многие обычаи, традиции, ритуалы казахского народа, по существу, стали неписаными законами воспитания, своего рода моральным кодексом семьи, в них выкристаллизовался вековой опыт воспитания детей в семье. Обычаи и традиции, ритуалы, пословицы, поговорки, сказки оказывают воспитательное воздействие не сами по себе, а при условии, если родители личным примером в семье соблюдают, поддерживают принципы и идеи, выраженные в них. Каждая поговорка, пословица, каждый ритуал, обычай, если они разумны, правильно применяются, соответствуют духу и традициям казахской семьи, если они понятны и близки сердцу детей, становятся поучительным нравственным уроком [2].

Рождение и воспитание детей в семье казахов рассматриваются как необходимое условие сохранения самого народа, развития всего лучшего, что создано его историей. Казахский народ понимал: заботливое отношение к детям — это отношение к самому себе, к своему будущему. Поэтому все, что связано с жизнью ребенка, начиная с его рождения, пронизано родительской заботой. Основой успешного семейного воспитания казахский народ считал принцип гуманного отношения к ребенку, который с раннего детства должен видеть заботу родителей, их любовь, внимание и ласку, что в полной мере отражено в традициях семейного воспитания, которые являются своеобразными вехами на жизненном пути ребенка — от момента рождения до отрочества [2].

В данной статье мы рассмотрели особенности исполнения роли матери в современной казахской городской семье, опираясь на результаты анкетирования женщин-казашек, имеющих 4-х и более детей, с высшим образованием и проживающих в г. Караганде.

Целью работы является анализ материнства и традиционных практик ухода за детьми в современной городской казахской семье. Для достижения цели мы поставили такие задачи: 1. Изучить понятие «материнство» в социогуманитарных науках. 2. Описать влияние традиций и обычаев казахской культуры на уход и заботу о детях. 3. Исследовать с помощью анкетного опроса важность/неважность традиционных практик ухода за детьми в современных казахских семьях.

Дискуссия

В науке до сих пор нет единого, однозначного определения понятия «материнство». Материнство изучается в русле различных наук: философии, истории, культурологии, медицины, физиологии, биологии поведения, социологии, психологии. Так, в Словаре русского языка С.И. Ожегова понятие «материнство» трактуется как «состояние женщины-матери в период беременности, родов, кормления ребёнка и в младенческие годы ребёнка; свойственное матери сознание родственной её связи с детьми» [3].

Психолог Г.Г. Филиппова рассматривает материнство как психосоциальный феномен; как обеспечение условий для развития ребёнка, как часть личностной сферы женщины [4].

Представители психоанализа, биосоциологии материнство представляют, прежде всего, как долг, работу. Так, В.И. Брутман определяет материнство как одну из социальных женских ролей, на содержание которой детерминирующее влияние оказывают общественные нормы и ценности [5].

В современных исследованиях институт материнства рассматривается как исторически обусловленный, изменяющий свое содержание от эпохи к эпохе. Например, в работах М. Мид показано, что материнская забота и привязанность к ребёнку настолько глубоко заложены в реальных биологических условиях зачатия и вынашивания, родов и кормления грудью, что только сложные социальные установки могут полностью подавить их. Женщины по самой своей природе являются матерями [4].

В социогуманитарных науках материнство рассматривается как одна из базовых женских социальных ролей, которая, с одной стороны, накладывает определенные ограничения на социальную активность женщины, с другой — дает преимущества и расширяет ее ролевое поведение. Если потребность в материнстве заложена у женщины от природы, то ценности и нормы общества оказывают определенное воздействие на формы проявления отношения общества к матери и связанного с указанным статусом, моделью материнского поведения. Установки на деторождение у матери могут быть охарактеризованы в аспекте мотивации и потребностей женщины. Э. Бадинтер приходит к выводу о мифологизированной природе понятия «материнский инстинкт». Более того, исследователь отмечает серьезную перемену чувств матери, в зависимости от типа культуры, и приходит к выводу, что материнская любовь является понятием, эволюционирующим и постоянно наполняемым в разные исторические эпохи различным содержанием. Ученая отмечает, что установки матери быть лучшей или худшей для своего ребенка напрямую зависят от ценности материнства в конкретном обществе [6].

Исследования разных культурных вариантов материнства в современном обществе также свидетельствуют о влиянии имеющихся моделей семьи, детства и ценностей, принятых в данной культуре, на материнское поведение и переживания женщины [4].

В каждой культуре есть своё понимание материнства, включающее в себя в качестве составной части способы воспитания женщины как матери. Социум не являет собой застывшую модель, он находится в движении, непрерывно эволюционируя. Поэтому в обществе постоянно происходят изменения модели материнства, соответствующие изменению в самих общественных отношениях, изменяя и отношение женщины к своей роли матери. В современных условиях эти изменения настолько стремительны, что имеющийся путь к так называемой «модели материнства», складывающийся в общественной практике в течение десятков тысяч лет и включающий в себя способы формирования у матери, наряду с осознаваемыми неосознаваемыми ни ею самой, ни обществом материнских функций, не успевает измениться соответствующим образом [7].

Если рассмотреть репрезентацию материнства в рамках казахской культуры, то в ней к материнству по-прежнему апеллируют как к «естественному предназначению» каждой «настоящей женщины». Почитание образа матери у казахов до настоящего времени сохраняется в представлениях о мифологической покровительнице всех женщин и детей — о добром духе *Ұмай*. Вера в божество *Ұмай* является отголоском древнего культа, родиной которого считается Центральная Азия. Он распространен у многих тюркоязычных народов: у кыргызов, алтайцев, хакасов. В казахском языке имя *Ұмай* сохранилось в виде *Май ана* — «Мать Май», «Мать-огонь» [8]. Во многих тюрко-монгольских языках слово *ұмай* (*ума*) тесно связано с процессом рождения ребенка и употребляется в значении утробы матери, последа. Невеста, в первый раз переступая порог дома своего свекра, наливала *май* (масло) в очаг, роженица для облегчения родовых мук обращались в своих словах за благословением к Матери *Май*. До недавнего времени казахские повитухи и целительницы призывали в помощь почитаемых женщин, в том числе и *Мать Май*.

Казахская девушка в возрасте 20–30 лет находится на пике репродуктивности, что влияет на ее семейный и социальный статус. Главная задача женщины в этот период жизни — родить как можно больше детей. И если она в состоянии это сделать, то ее статус в семье заметно повышался (буквально с момента первой беременности). Молодая женщина с нетерпением ждет наступления первой беременности, которая доказывает семье мужа ее способность к деторождению, и, следовательно, укрепляет ее семейный статус. Свекровь по поводу первой беременности своей невестки могла устраивать и праздник, угощение (*құрсақ шашу*, *құрсақ той*), поздравляя молодую женщину с первой беременностью и даря ей небольшие подарки [8].

В казахской культуре до сегодняшнего дня существует двойственное отношение к беременным женщинам. С одной стороны, женщин в положении берегут: им разрешается не соблюдать религиозный пост (*ораза*), окружающие потакают их прихотям в еде (*жерік*), считая, что желание беременной женщины — это желание будущего ребенка. С другой стороны, беременные женщины продолжают работать, трудиться по хозяйству (на селе), нередко выполняя тяжелую работу. Только на поздних сроках беременности, обычно за 40 дней до предполагаемых родов, женщину освобождали и от домашней работы [9].

Женщин, у которых выживали дети, приглашали стать *кіндік шеше* — фактически второй матерью. Считалось, что даже одежда таких женщин обладает особой силой — в их одежду заворачивали младенцев, а бесплодные женщины старались заполучить эту одежду, надеясь, что благодать многодетности перейдет и к ним [9].

Бесплодная женщина занимает низкий социальный статус, и ее бесплодие оказывает влияние и на статус ее семьи. К женщинам, у которых часто умирали дети, отношение было особое: их не приглашали в гости в дом, где была беременная женщина, им запрещалось присутствовать во время родов и тем более прикасаться к новорожденному. Женщины, у которых дети умирали при родах или во младенчестве, приравнивались по статусу к бесплодным, и их положение в традиционном обществе было намного ниже многодетных благополучных женщин. Иногда женщины старались скрыть даже от близких людей, сородичей сам факт рождения мертвого ребенка, особенно если это был первенец. Такое событие могло понизить как статус их семей в обществе, так и положение в семье мужа самих женщин. Вину за бездетность семьи всегда возлагали на женщину, так как бездетность мужчины доказать достаточно трудно в силу доминирования патриархатных норм культуры [8].

Развод дает женщине возможность повторно выйти замуж и обрести счастье материнства в другой семье с новым мужем. Казахи бездетную женщину называют *бауыры құтсыз* — буквально «с пе-

чению, не имеющей *құт*» в значении «бесплодная, нерожавшая» [10]. Каково бы ни было уважение в обществе к супружеской паре, их бесплодие становилось причиной понижения статуса семьи и было одним из распространенных поводов для развода и многоженства. Окружающие относились к бездетной семье с сожалением и неприязнью, особенно если у супругов не рождались дети в течение пяти лет после заключения брака. По представлениям казахов, бесплодие женщины могло наступить от сглаза бездетных людей, от вредоносных действий шаманов, злых духов (*джиннов, шайтанов, пери, албасты, марту*), от несоблюдения женщиной бытовых запретов. Причиной бесплодия семьи могло стать недовольство предков, которое следовало за неисполнением ряда ритуалов, связанных с почитанием их памяти (а главное, проклятие предков — бездетность, следовательно, полное вымирание семьи и рода). «Неблагополучные» женщины, пытаясь избавиться от своего горя, идут на поклон к святым местам — *мазарам*: они ночуют на могилах святых (*әулие*), пьют воду из святых источников (*арасан*), совершают жертвоприношения, прибегают к помощи народных целителей, стараясь различными способами излечить свой недуг, понимая, что их положение и в семье, и в обществе не соответствует традиционным ценностным ориентирам [8]. Как отмечает И.В. Стасевич, способность к деторождению влияла и на принадлежность женщины к определенным социально-возрастным группам. Молодая женщина, не имеющая детей, до рождения первого ребенка пребывала в статусе *келін*; женщину, имеющую менее трех детей, могли называть просто *әйел* (женщина), и она причислялась к возрастной группе *сары қарын*; а почетное звание *бәйбіше* приобретала только женщина, родившая не менее трех здравствующих детей, лучше мальчиков, которые уже выросли и женились. С точки зрения традиционного мировоззрения основными функциями женщины брачного возраста считались деторождение и воспитание детей. Многодетность женщины связывалась с представлениями о ее мудрости, о серьезном жизненном опыте. К такой женщине обращались за советом не только молодые женщины, но и мужчины.

Таким образом, материнство в казахской культуре — это некая природная функция женщин, которая предзадана и полностью предопределяет жизнь женщины, влияет на ее социальный статус и даже на ее черты характера. В таких представлениях роль общества и культурных стереотипов минимизирована и заключается в создании условий для «естественного развития личности женщины», а также контроля «нормальности» этого развития.

Влияние традиций и обычаев казахской культуры на уход и заботу о детях

Материнство, наряду с традициями и посредством нее, выступает одним из механизмов трансляции культурных ценностей. С материнством связаны многие культовые обряды и ритуалы, встречающиеся практически у всех народов мира, нашедших свое отражение в фольклоре, мифологических и религиозных представлениях.

Ценностные приоритеты задаются матерью, а затем корректируются обществом, сохраняются и передаются из поколения в поколение [11].

Как считает казахстанская исследовательница М.П. Кабакова, современный семейный быт казахского народа, вобрав в себя все лучшее из многовекового опыта и традиций народа, вместе с тем качественно отличается от дореволюционного. Он четко отражает коренные изменения в социально-экономической, общественно-политической и культурной жизни казахов. Изменились психология казахских мужчин и женщин, их отношения. Трансформировались и упростились многие элементы народных традиций, обычаи и обряды, а некоторые и вовсе исчезли [12].

Составляющим этнического мира человека являются национальные традиции и обычаи, которые прочно складываются на основе длительного опыта жизнедеятельности этноса, передаваясь из поколения в поколение, сохраняя, а порой, и претерпевая изменения, навеянные различными толкованиями и переосмыслениями каждого нового поколения [13].

Традиции и обычаи казахского народа, связанные с рождением ребенка в казахской семье, имеют древние корни. В современном семейном быте у казахов не только сохраняются, но и возрождаются национальные традиции, обычаи, обряды, которые ранее были забыты [13].

Традиции и обычаи казахского народа незримо присутствуют в устройстве быта, построениях внутрисистемных и внесистемных взаимоотношений, в сложившихся нормах и правилах поведения, в приоритетах жизненных ценностей и во многих других проявлениях жизни [13]. М.П. Кабакова считает, что, передаваясь из поколения в поколение, нормы поведения, ценности, обряды и ритуалы, закрепляли тип семейно-бытовых отношений. Вопросам семьи, брака и любви придавалось большое общественное значение. В современных условиях значимой для воспитания детей и благополучного построения семейных отношений является установка на сохранение традиций, вместе с тем необхо-

димо отметить и готовность к изменению семьи [13]. Огромное разнообразие трудов, посвященных исследованиям традиций и обрядовости казахов, в историческом ракурсе говорит о том, что традиции народа и культурное развитие играет огромную роль в становлении и формировании семьи казахов. В казахской культуре семья является основным источником, передающим культурное наследие молодому подрастающему поколению [13]. Казахская традиционная культура относится к типу культур, где в основе лежат устные народные источники и устные способы передачи традиции (мифы, легенды, предания) [13].

В казахстанском обществе, находящемся сегодня в условиях интенсивной экономической, социально-политической и культурной трансформации, наблюдается «вхождение» в повседневную жизнь казахов национальных ценностей, связанных с этнической традицией [14]. Особенно отчетливо, по мнению современного казахстанского историка-этнографа С.Х. Шалгинбаевой, это проявляется сегодня в урбанизированной городской среде титульного этноса республики. В своей диссертационной работе она исследовала традиции, обычаи и обряды свадебного, родильного и детского цикла, соблюдаемые в настоящее время городскими казахами [14]. К ним относятся следующие: «киндик шеше» — т.е. пуповинная мать, или повитуха; «ат қою» — имянаречение; «шілдеhana» — праздник по случаю рождения ребенка; «бесікке салу» — укладывание в колыбель; «қырқынан шығару» — выведение ребенка из сороковин; «тұсау кесу» — разрезание пупа; «сүндетке отырғызу» — обычай ритуального обрезания, связанный с вероисповеданием — исламом. По результатам этносоциологического исследования выявлено, что наиболее устойчивыми обрядами и обычаями родильного и детского цикла в жизни современной казахской семьи остаются обряды — «қырқынан шығару», «тұсау кесу», «сүндетке отырғызу» [12]. Примет, обрядов и традиций, касающихся детей, у казахов очень много. Разберем каждый обряд по отдельности.

Традиция воспитывать старшего ребенка родителями отца. Данный обычай возник давно и практикуется в казахских семьях до сих пор. Согласно казахским традициям, первый внук в семье отдавался на воспитание свекру и свекрови. Ребенка обычно отдают в младенческом возрасте и забирают обратно по достижении им школьного возраста. Но бывают случаи, когда дети жили с бабушками и дедушками до достижения зрелости или вообще не возвращались в родительскую семью. Ребенок с рождения жил у бабушки и дедушки, которые растили его как собственного. Часто дети считают их своими родителями. Считалось, что такой формат воспитания помогал первенцу перенять опыт старших и стать более ответственным. Раньше этот обычай решал ряд экономических и практических задач для молодой семьи, сейчас это чаще дань традиции [15]. Эта традиция встречается и в наши дни, но чаще всего молодые семьи не стремятся отдавать своего ребенка. Молодожены могут жить с родителями, а бабушки и дедушки принимать активное участие в воспитании малыша [16].

В казахской культуре наибольшая ответственность в семье падала на первенца, так как он старший ребенок в семье и поэтому является примером для младших детей, открывая им путь в жизни («Воспитание детей у казахских семей»).

В современном казахстанском обществе этот обычай уже не имеет такого обязательного характера (сохраняясь, в основном, в сельской местности). В городских условиях жизни применение обычая часто вызывает несогласие членов семьи. Основным аргументом является несоответствие возможностей стариков в подготовке ребенка к современным условиям жизни в обществе. Нередко встречаются ситуации возврата первенцев в семью родителей [17].

«Ат қою» — имянаречение ребенка. Когда в молодой семье появляется малыш, бабушка, дедушка или самый старший из родственников дает ему имя. Он наклоняется к уху малыша и трижды проговаривает: «Твое имя ...!» («Казахские обычаи, связанные с рождением ребенка»). Казахи придают особое значение этой торжественной церемонии. Стараются давать красивые имена, имена знаменитых людей, чтобы ребенок хотя бы немного стал похож на того человека, чьим именем его нарекают [18]. При этом обряд поручается выполнить уважаемым людям, которые тут же и благословляют новорожденного (*бата*). Вместе с тем родители избегают называть детей именами великих и святых. Имена в прежние времена давались часто в зависимости от ситуации при рождении ребенка. Например, если он появился в месяце Наурыз, то называли сына Наурызбаем, во время айта — Айтбаем, во время сенокоса — Шоптибаем. Если рождались одни девочки, то им давали имена Улбосын, Ултуган, Улмекен (ұл — мальчик) в надежде, что следующим родится обязательно наследник. Таким образом, имянаречение — это первое общественное признание того, что в семье появился новый человек [19].

«Шілдеhana» — праздник по случаю рождения ребенка. Это самый первый обряд, который связан с рождением ребенка. В давние времена, как только малыш появлялся на свет, ко всем родствен-

никам и друзьям посылали гонцов — чтобы сообщить всем радостную весть. Получив известие, все близкие и знакомые собирались на «шілдехан той». Гости поздравляли родителей и новорожденного, приносили малышу первые подарки, а вечером собирались за праздничным дастарханом, пели песни и играли на домбре — по древнему поверью, таким образом, гости отгоняли злых духов и охраняли ребенка. Не остается без внимания и роженица. Специально для нее в первый же день после выписки из роддома проводится обряд «қалжа» — ритуальное угощение матери новорожденного. В обязательное меню входят бульон и вареная молодая баранина — для быстрого восстановления сил после родов [20].

«*Бесікке салу*» — *укладывание в колыбель*. Когда малышу исполнится несколько дней, его укладывают в колыбель, которую для него дарит родственница мамы. Ей доверяют в первый раз уложить ребенка. Сначала она изгоняет злых духов над кроваткой с помощью зажженной палочки. Стелет маленькие подушки и одеяла. Потом пеленает малыша и специально сшитыми лентами перевязывает его в трех местах. Накрывает шапаном (шубкой), чтобы малыш был сыном народа, вешает уздечку и плетку, чтобы стал хорошим наездником, прикрепляет тұмар (талисман), чтобы не сглазили, привязывает когти беркута, чтобы имел зоркий глаз.

«*Қырқынан шығару*» — *выведение ребенка из сороковин*. Обычай, выведение из 40 дней ребенка связан с древними представлениями о том, что первые 40 дней ребенок наиболее подвержен влиянию злых духов, и что они могут наслать на него болезни или подменить малыша. Поэтому ребенка до 40 дней никому не показывали, кроме самых близких («Воспитание детей у казахских семей»). В день, когда ребенку исполняется 40 дней, ребенка купают в воде с серебряными монетами и кольцами. Самая старшая женщина выливает на ребенка 40 ложек воды и говорит: «Пусть твои позвонки будут крепкими, пусть быстрее окрепнут твои ребра». Кольца и монеты разбирают женщины, которые купают малыша. Состриженные в этот день волосы кладут в тряпочку и пришивают к плечу его одежды. А ногти закапывают в укромное место, где никто не ходит. В рубашку, которую малыш носил до сорока дней, заворачивают сладости, привязывают на шею собаки и отпускают. Дети догоняют собаку, отвязывают рубашку и делят между собой сладости. В настоящее время в условиях города традиция была видоизменена: теперь не отпускают собаку с привязанной на шее рубашку малыша со сладостями.

«*Тұсау кесер*» — *разрезание пуп*. Этот обряд проводится для того, чтобы малыш быстрее встал на ноги. Тұсау кесер устраивают, когда ребенку исполняется примерно год. Считается, что если проигнорировать данный обряд, то будущее малыша будет плохим, и он может свернуть с правильной дороги. Малышу, который только научился ходить, перевязывают ноги полосатой веревкой. Далее выбирается человек, который будет перерезать веревку. Разрезать эту веревку поручают человеку с красивой походкой и доброй душой. Это делалось для того, чтобы ребенок перенял для себя качества этого человека [21].

«*Сундетке отырғызу*» — *обычай ритуального обрезаия*. Этот обряд впервые появился в арабских странах, затем распространился по всем мусульманским народам, связанный с вероисповеданием — исламом («Традиции и обычаи казахского народа»). Сундет той считался важным и радостным событием в жизни мальчика. Обрезание крайней плоти у детей мужского пола является древней традицией, а также важным днем в становлении будущего мужчины. Обряд проводят, когда ребенку исполняется нечетное количество лет: 3, 5 или 7, обычно весной или осенью. В день, на который назначают сундет, мальчика красиво наряжают, сажают на коня. К седлу привязывают сумку с угощениями, мальчик подъезжает на коне к каждому родственнику и угощает яствами из сумки. Родственники привязывают к гриве коня ленты. Когда все родственники посещены, а угощения розданы, мальчику делается обрезаие. Проводит обряд местный мулла. После этого родители устраивают пышный праздник, где ребенку дарят деньги и ценные вещи [22].

«*Тілашар той*» — *посвящение в науку*. Когда ребенку исполнилось 7 лет, родители ведут его в школу. Это большое и радостное событие в жизни ребенка. В честь этого праздника его родители устраивают той. Ребенка обычно привозят на троне. Это символизирует то, что он уже стал взрослым и готов перейти к новому этапу своей жизни. Приглашенные гости поздравляли родителей, желали удачи их ребенку, дарили подарки. Старшие из гостей ребенку давали благословение, чтобы он хорошо учился и получал знания. По этому случаю резали барана, устраивали большое пиршество для гостей. Раньше на *тілашар* приглашали аксакалов, которые учили ребенка ораторскому искусству, для этого его угощали определенными частями туши барана. Считалось, что так он сможет научиться

красиво и правильно говорить. Также аксакалы давали свое благословение ребенку, впервые в своей жизни идущему на учебу [21].

Обычай определение возраста. *Козы жасы* (возраст ягненка 10–13 лет). В 10 лет мальчики пасут ягнят. Поэтому этот возраст считали «возрастом ягненка». *Кой жасы* (возраст овцы 13–20 лет). После 13 лет мальчикам доверяли пасти овец. *Жылкы жасы* (возраст лошади 25–40 лет). В 25–40 лет джигиты пасли лошадей. *Патша жасы* (царский возраст — 40 лет). В это время человеку можно доверить управлять народом, считают казахи. Обычно к этому возрасту уже полностью видны мужество, мудрость и красноречие, что необходимо для правителя.

«Тоқымқағар» — *посвящение в наездники*. Когда мальчику исполняется 4–5 лет, его посвящают в наездники. Для него делают *ашамай ер* (специальное седло из дерева). Выбирают самого спокойного жеребенка-трехлетку и сажают на него ребенка. Отец водит коня по всему аулу для того, чтобы малыш поприветствовал всех людей. Женщины бросают *шашу* (подарки и сладости). Оседлав своего первого коня, мальчик по праву может считать себя мужчиной. Этот обряд делали, когда мальчик выезжал из дома на лошади самостоятельно. Он мог в первый раз выехать к дальним или близким родственникам, также мог выехать на джайляу и т.д. В честь этого случая отец ребенка звал гостей, а мать накрывала праздничный дастархан. Старший из гостей давал мальчику напутствие, благословление. Далее его провожали в первый самостоятельный путь. Когда мальчик в первый раз собирается в путь, на него возлагается огромная ответственность. Потому что он отправлялся в путь не просто для путешествия. Его просили либо передать вести, либо пригнать скот или лошадей. И он должен был справиться со своим заданием. Эта традиция учила мальчиков быть ответственными, трудолюбивыми, самостоятельными (*тоқымқағар* — проводы). Сейчас эта традиция забыта, так как большая часть населения живет в городах, где передвигаются на других транспортных средствах (личный автомобиль, общественный транспорт и т.д.).

Есть и такие обычаи, которые в наши дни утратили свою актуальность. К таковым относится такая традиция, как «бала беру». Прямой перевод с казахского языка на русский — «давать ребёнка». Традиция, когда казахи отдавали своего ребенка на воспитание родственникам, — *бала беру*. Как правило, семьи, у которых было много детей, отдавали своего младшего ребенка родственникам, у которых не было детей. И ребенок воспитывался в чужой семье как свой. Это позволяло продолжить род бездетным супругам и облегчало быт многодетной семьи. Казахи верили, что женщина, которая принимает на воспитание чужого ребенка, может забеременеть и родить своих детей. В современных казахских семьях эта традиция практически не встречается и вызывает удивление у большинства молодежи [16].

Существовал также такой обычай, когда после рождения ребенка мать роженицы должна была посетить ее первой, и только потом молодую маму могли навестить другие родственники. Сейчас этот обычай принято называть «сүйіндір». В его основе заложен глубокий психологический смысл, встречи дочери в новом социальном статусе и новой роль — матери, подготовке к встрече с родственниками со стороны мужа, приветствие своего внука или внучки (*жиен*), осуществление моральной и эмоциональной поддержки, одобрения и благословления своих детей и мн. др. Все действия матери молодой роженицы можно обозначить как помощь в социально-психологической адаптации дочери к новому этапу семейной жизни, связанному с рождением ребенка [13].

Говоря о традициях, обычаях и обрядах казахского народа, важно понимать, что это национальное наследие, народная культура, которая передается из поколения в поколение. Помня и храня традиции, человек получает незыблемую опору и устойчивую поддержку, так же позволяет ощущать чувство сопричастности. Однако недостаточно просто знать о существовании и соблюдать некоторые традиции, важно понимать их значение, знать историю того или иного обряда и обычая. Важно отметить, что традиции, обычаи и обряды представляют собой особые формы передачи новым поколениям культурного опыта. Благодаря непрерывности традиций и обычаев в семье сохраняется самобытность казахской культуры, народа в целом.

Методология исследования

В период с января по май 2020 года был проведен опрос среди женщин-казашек в возрасте от 25 до 45 лет, с высшим образованием, которые являются матерями четырех и более детей. Методом исследования стало анкетирование, инструментарий — анкета. Всего было опрошено 360 человек. Целью исследования стало получение информации о том, как устроено многодетное материнство в казахских городских семьях. Объектом исследования стали казахские женщины, матери 4-х и более де-

тей, проживающие в г. Караганде, в возрасте от 25 до 45 лет, с высшим образованием. Предмет исследования: воспроизводство традиционных практик социализации детей в городских казахских семьях. Выборка исследования была квотная, стратифицированная.

В качестве гипотезы исследования было выдвинуто предположение о том, что существует множество ограничений для совмещения роли многодетной матери и профессиональной деятельности (длительный декретный отпуск, идеология «интенсивного материнства», ограниченный доступ к детским садам). Особенно это характерно для матерей, которые имеют от четырех и более детей, этнических казашек, так как традиционные культурные представления предписывают им быть, прежде всего, матерями, а не профессионалами (рис. 1, 2).

Обсуждение и результаты

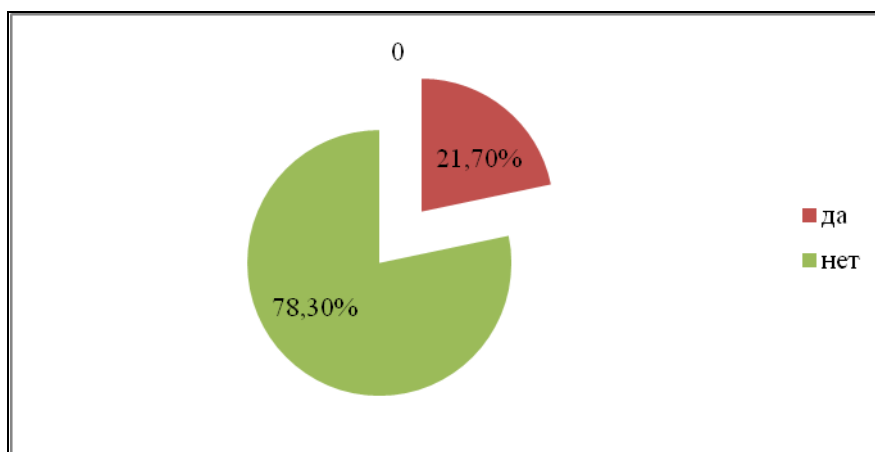

Рисунок 1. Посещали ли Вы перед рождением ребёнка священные места (Айша бибі кесенесі, Теректі әулие, Домалақ ана кесенесі и т.д.)?

Спрашивая женщин о том, зачем нужны традиционные практики ухода за детьми, 38,3 % женщин ответили — «это наши традиции». 28,3 % — «это позволяет сохранять казахскую культуру», 23,3 % выбрали вариант ответа — «это дает ощущение защищенности ребенка». Тех, кто выбрал варианты ответа, — «все так делают» и «за этим строго следят старшие» — по 5 %.

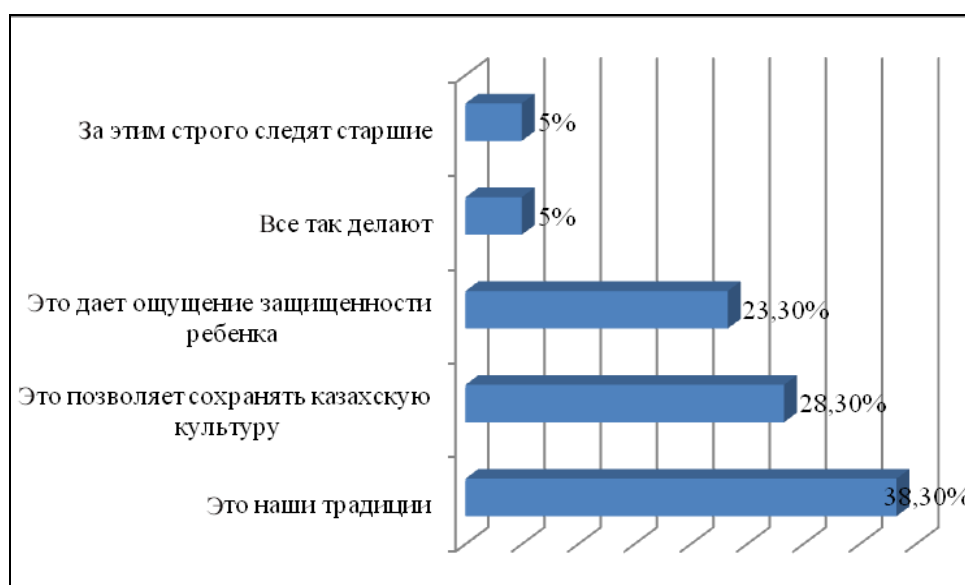

Рисунок 2. По Вашему мнению, зачем нужны традиционные практики ухода о детей?

Женщинам-казашкам мы также задали вопрос о том, какие из перечисленных выше традиций они считают важными и нужными/не важными и не нужными. Все 100 % ответили, что такие традиции, как «қыркынан шығару» (купание младенца на его 40-й день рождения) и «тұсау кесу» (обряд перерезания пуп) — одни из самых важных и нужных. 65 % считают традицию «бесікке салу» (мероприятие, когда младенца первый раз кладут в «бесік» — колыбель-качалку) — важной и нужной, но 35 % женщин посчитали традицию неважной и ненужной. Так же большинство женщин (88 %) полагают нужной традицией «тілашар» (проводы ребёнка в школу), а оставшиеся 22 % считают ненужной традицией. Большая часть женщин (92 %), считают традицию «сүнет той» (обряд обрезания) — важной и нужной, а малая часть (8 %) так не считает. Так же традицию «шілдехана» (обряд, который проводится в честь рождения ребенка) — 85 % женщин считают нужной, и 15 % — «ненужной». И 85 % считают традицию «тоқымқағар» (обряд посвящения в наездники) — нужной, когда 15 % женщин, считают традицию «ненужной».

Так же мы спросили у женщин, соблюдают ли они какие-либо предписания казахской культуры по уходу и заботе о ребенке. Так, 83 % женщин соблюдают предписания «не показывать ребенка до 40 дней», 12 % — «иногда», и 5 % никогда не соблюдали это предписание.

Больше половины — 52 % женщин не соблюдают предписание — «не купать ребенка до 40 дней», 38 % — всегда соблюдают, 10 % — «иногда». Предписание «не стричь волосы до 40 дней» — 98 % женщин соблюдают данное предписание, когда 2 % — «иногда». 77 % из 100 % женщин соблюдают предписание «не стричь ногти до 40 дней», иногда соблюдают — 18 % женщин, и 5 % — «никогда». Чуть больше половины — 57 % женщин, придерживаются предписанию «не давать ребенку имя, которое определили для него родители мужа», 27 % — «иногда», и оставшиеся 16 % никогда не соблюдали предписание. Предписание «первое посещение родившей женщины в роддоме свекровью» соблюдали — 43 % женщин, 32 % — всегда соблюдают, и 25 % — «иногда». 53 % из 100 % соблюдали предписание по планированию рождения первого ребенка мужского пола, 28 % женщин никогда не соблюдали, и 19 % — «иногда». Большинство — 98 % женщин всегда соблюдают традицию «тұсау кесу», и 2 % иногда соблюдают. Больше половины — 75 % женщин соблюдают традицию «сүнетке отырғызу», 15 % — «иногда», и 10 % никогда не соблюдали данную традицию. Традицию «шілдехана» соблюдают — 87 % женщин, 8 % иногда соблюдают, и 5 % — «никогда». 85 % женщин из 100 % соблюдают традицию «тілашар», 10 % — «иногда», и 5 % никогда не соблюдают данную традицию. Меньше половины — 45 % женщин всегда соблюдают традицию «тоқымқағар», никогда не соблюдали — 35 %, 20 % — «иногда». Традицию «бесікке салу» никогда не соблюдают — 40 % женщин, 38 % — «всегда», а 22 % женщин иногда придерживаются традиции.

Заключение

Подводя итоги, можно сделать следующие выводы. Казахская культура богата множеством различных традиций, обычаев и обрядов, дошедших до наших времен. В настоящее время казахские семьи сохранили эти традиции и обряды, в том числе и в вопросах воспитания детей. Ни один значимый праздник не обходится без традиционных обрядов, начиная с рождения ребенка, первыми шагами, свадьбой, заканчивая обрядами, связанными с проводами человека в иной мир. Некоторые обряды видоизменились, утратили былое значение, но все равно они сохранились и дошли до наших дней. В нашем исследовании мы хотели раскрыть вопрос сохранения традиций и обычаев в вопросах воспитания ребенка и осуществления материнства в городской казахской семье. Проведенное исследование показало, что прослеживается тенденция сохранения национальной индентификации и самобытности казахского народа в городских семьях через традиции и обычаи. Многие мамы очень трепетно относятся к традиционным принципам воспитания малыша. Применяя обычаи и традиции на том или ином этапе становления своего ребенка, мать закладывает сакральный смысл оберега, материнской любви и заботы для своего ребенка. Создавая символически защиту на весь жизненный путь ребенка, родители надеются на его лучшее будущее.

Современная городская казахская семья, имея четырех и более детей, привержены традициям и обычаям своего народа, в вопросах воспитания детей. По мнению респондентов, рассматривая, в частности, обряды в воспитании детей, можно выделить самые значимые для них: «қыркынан шығару», «тұсау кесу», «тілашар» и «сүнет той». Отталкиваясь от ответов опрошенных женщин, мы видим, что большинство из них соблюдают предписания казахской культуры по уходу и заботе о ребенке. Некоторые обряды несут защитную функцию, например, разрезать пупы ребенку просят уважаемого человека, и это символизирующее начало нового этапа в жизни ребенка, загадывая, чтобы

путь ребенка по жизни тоже был успешным и счастливым. Таким образом, можно считать, что современное казахское общество по-прежнему придерживается устоявшихся канонов в вопросах материнства и социализации детей.

Список литературы

- 1 Тихоновская Г.С. Константность и трансформация казахских народных обрядовых традиций / Г.С. Тихоновская, Ю.А. Сапарова [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/konstantnost-i-transformatsiya-kazahskih-narodnyh-obryadovyh-traditsiy/viewer>.
- 2 Айтжанова А.Б. Воспитательная роль семейных традиций и обычаев казахов / А.Б. Айтжанова, И.А. Корнилко [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/vospitatelnaya-rol-semeynyh-traditsiy-i-obychaev-kazahov/viewer>.
- 3 Ожегов С.И. Толковый словарь / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. 1949–1992. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/104214..>
- 4 Филиппова Г.Г. Психология материнства: учеб. пос. / Г.Г. Филиппова. — М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. — 240 с. [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://www.e-reading-lib.com/bookreader.php/111651/Psihologiya_materinstva.pdf.
- 5 Батуев А.С. Психофизиологическая природа доминанты материнства / А.С. Батуев // Психология сегодня. Ежегодник Рос. психол. общ. — 1996. — Т. 2. — Вып. 4. — С. 32–41.
- 6 Бадинтер Э. Конфликт: женщина и мать / Э. Бадинтер. [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www.bookgeek.ru/2017/06/blog-post_11.html.
- 7 Емельянова Г.Н. Материнство как социальный феномен / Г.Н. Емельянова. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://sev-socentr.nethouse.ru/articles/321587>.
- 8 Стасевич И.В. Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность / И.В. Стасевич. — СПб.: Наука, 2011. — 160 с.
- 9 Шарманова Б.А. Очерки по истории народной медицины Казахстана / Б.А. Шарманова / под ред. Т.Ш. Шарманова, Б.А. Атчабарова. — Алма-Ата: НИИ Краевой патологии Минздрава КазССР, 1978. — С. 23.
- 10 Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки) / Н. Шаханова. — Алматы: Казахстан, 1998. — 380 с.
- 11 Сологуб Л.Г. Материнство как социальный институт / Л.Г. Сологуб. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/materinstvo-kak-sotsialnyi-institut>.
- 12 Кабакова М. Ценности и традиции современной казахской семьи / М. Кабакова. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/contents/view/440>.
- 13 Психологические особенности казахской семьи. — Алматы: Қазақ университеті, 2018. — 240 с.
- 14 Шалгинбаева С.Х. Семейные традиции и социокультурный облик казахов городов Алматы и Тараза (этносоциологическое исследование) / С.Х. Шалгинбаева. — Алматы, 2002. — 210 с.
- 15 Федорова А. Казахский обычай отдавать первенца и его влияние на психику ребенка / А. Федорова. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://yvision.kz/post/694905>.
- 16 Почему казахи отдавали детей родственникам и еще 4 устаревшие традиции [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://weproject.media/articles/detail/bala-beru-i-amengerstvo-kazakhskie-traditsii-kotorye-slozhno-predstavit-v-sovremen-nom-obshchestve/>.
- 17 Воспитание детей у казахских семей [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zhastar-07.kz/ru/archives/8935>.
- 18 Давлетова А.Д. Ориентировка личности в психологическом пространстве родительской семьи (на материале исследования казахской семьи) / А.Д. Давлетова. — М., 2003. — 260 с.
- 19 Казахские обычаи, связанные с рождением ребенка. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://tourstokazakhstan.com/ru/blog/kazaxskaya-kultura/kazaxskie-obychai-rozhdeniya-rebenka.html>.
- 20 Усадова Е. Обрядовое сопровождение рождения, первичной социализации и смерти у казахов и алтайцев / Е. Усадова. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/obryadovoe-soprovozhdenie-rozhdeniya-pervichnoy-sotsializatsii-i-smerti-u-kazahov-i-altaytsev/viewer>.
- 21 Задирако В. 10 казахских традиций / В. Задирако. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://catch.today/dajdzest/10-kazahskih-tradicij>.
- 22 Традиции и обычаи казахского народа [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kazakhstanlife.ru/tradicii-i-obychai-kazahskogo-naroda>.
- 23 Токымқағар (проводы) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://toibiznes.kz/ru/articles/tradition/tokimkagar>.

Т.А. Резвушкина, Б.И. Кәріпбаев

Қазақ мәдениетіндегі ана бейнесі: балаларды әлеуметтендірудің дәстүрлі тәжірибелері

Мақалада ананың қазақ мәдениетіндегі мәртебесі мен рөлі және салт-дәстүрдің осыған қатысты әсері қарастырылған. Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар ана тәжірибесінің алуан түрлілігін және балалардың әртүрлі мәдениеттерде әлеуметтену ерекшеліктерін көрсетеді. Авторлар заманауи қазақ әйел-аналарының, қалалық орта тап өкілдерінің балаларды әлеуметтендіретін, яғни «ат қою», «шілдехана», «бесікке салу», «қырқынан шығару», «тұсау кесу», «сүңдет той», «тілашар», «тоқымқағар» сияқты дәстүрлі тәжірибеге деген көзқарасын, қаншалықты ұстанатыны жайлы қарастырған. Қазақ халқының ұлттық тәрбие жүйесінің негізгі бағыттары: үлкендерді сыйлау, ата-бабаларды құрметтеу, аға буын өкілдеріне қамқорлық жасау, балаларға ақылға қонымды үйлесімде сүйіспеншілік пен қамқорлық көрсету (бала өміріндегі әртүрлі кезеңдерге байланысты отбасылық дәстүрлер). Көптеген салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар тәрбие берудің жазылмаған заңдары отбасының өзіндік моральдық кодексі болып табылады. Оларда балаларды отбасында тәрбиелеудің ғасырлық тәжірибесі қалыптасқан. Егер отбасында ата-анасы балаға жеке үлгі боп, оның ұстанымы мен ойына қолдау білдірмесе, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер, мақал-мәтелдер, ертегілер өз бетінше тәрбиелік әсерін бермейді. Қазақ отбасындағы мәдени дәстүрлер, салт-жоралар, әдет-ғұрыптар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, әлеуметтенудің адамгершілік шеңбері болып табылады. Мақаланың мақсаты — қазақ әйелдерінің, қалалық орта таптың өкілдерінің балаларды әлеуметтендірудің дәстүрлі тәжірибелерін қолдануын талдау. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы дәстүрлі тәжірибені қолдану мәселелері. Мұнда қалалық өмір жағдайларына байланысты көбінесе тәжірибелі түрде дәстүрді пайдалануға мүмкіндік берілмейді және бұл әйелдер мен аналар тарапынан маңызды/маңызды емес, қажет/қажет емес деген бағалауды тудырады. Бұл зерттеудің құндылығы қалалық қазақ отбасыларында бала тәрбиелеудегі сақталған және жаңғыртылатын дәстүрлер мен салттарды талдаудан тұрады. Кейбір рәсімдер өзгерді, бұрынғы мағынасын жоғалтты, бірақ олар әлі де сақталып, бүгінгі күнге дейін жетті. Осы зерттеуде баланы тәрбиелеу және қалалық қазақ отбасында ана болуды жүзеге асыру мәселелерінде дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды сақтау мәселесін ашып көрсету. Жүргізілген зерттеуде балаларды әлеуметтендірудің салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын жаңғырту арқылы қалалық отбасыларында қазақ халқының ұлттық бірегейленуі мен өзіндік ерекшелігін сақтау үрдісі байқалатынын көрсетті.

Кілт сөздер: қазақ мәдениеті, салт-дәстүр, ана болу, бала, әлеуметтендіру, дәстүрлік тәжірибелер.

Т.А. Rezvushkina, B.I. Karipbaev

Representation of motherhood in Kazakh culture: traditional practices of socialization of children

The article examines the status and role of the mother in Kazakh culture and the influence of traditions on its functioning. Social sciences ascertain a wide variety of maternal practices and characteristics of the socialization of children in different cultures. In this article, we will consider the attitude of modern Kazakh women-mothers, representatives of the urban middle class to the observance of such traditional practices of socialization of children as «at koyu», «shildekhana», «besikke salu», «kyrkynan shykaru», «tusau kesu», «toy», «» tilashar «» togym kaqar «. The main directions of the Kazakh folk system of upbringing are: respect for elders, reverence for ancestors, care for representatives of the older generation, manifestation of love and care in a reasonable combination with exactingness towards children (family traditions associated with various stages in a child's life). Many customs, traditions, rituals of the Kazakh people are the unwritten laws of upbringing, a kind of moral code of the family, they crystallized the centuries-old experience of raising children in a family. Customs and traditions, rituals, proverbs, sayings, fairy tales do not have an educational effect on their own, but on condition that the parents by personal example in the family observe and support the principles and ideas expressed in them. Cultural traditions, rituals, customs in the Kazakh family are reproduced from generation to generation and are the moral framework of socialization. The purpose of this article is to analyze the use of traditional practices of socialization of children by Kazakh women-mothers, representatives of the urban middle class. The scientific significance of the work lies in the problematization of the use of traditional practices, when the conditions of urban life often do not allow the use of these practices and this causes the assessment of these practices by women-mothers as important / not important, necessary / unnecessary. The value of this study lies in the analysis of the traditions and rituals of raising children that have been preserved and reproduced in urban Kazakh families. Some rituals have changed, lost their former meaning, but have still survived to this day. In our study, we wanted to reveal the issue of preserving traditions and customs in matters of raising a child and implementing motherhood in an urban Kazakh family. The study showed that there is a tendency to preserve the national identity and identity of the Kazakh people in urban families through the reproduction of the traditions and customs of the socialization of children.

Keywords: kazakh culture, traditions, motherhood, children, socialization.

References

- 1 Tikhonovskaya, G.S., & Saparova, Yu.A. Konstantnost i transformatsiia kazakhskikh narodnykh obriadovykh traditsii [Constancy and transformation of Kazakh folk ritual traditions.]. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/konstantnost-i-transformatsiya-kazahskikh-narodnykh-obryadovykh-traditsiy/viewer> [in Russian].
- 2 Avtzhanova, A.B., & Kornilko, I.A. Vospitatelnaya rol semeinykh traditsii i obychev kazakhov [Educational role of family traditions and customs of Kazakhs.]. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/vospitatelnaya-rol-semeinykh-traditsiy-i-obychev-kazahov/viewer> [in Russian].
- 3 Ozhegov, S.I., & Shvedova, N.Yu. Tolkovy slovar. 1949–1992. [Explanatory Dictionary]. Retrieved from: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/104214> [in Russian].
- 4 Filippova, G.G. (2002). Psikhologiya materinstva: uchebnoe posobie [Psychology of motherhood: a textbook]. — Moscow: Izdatelstvo Instituta psikhoterapii, 240 p. Retrieved from: https://www.e-reading-lib.com/bookreader.php/111651/Psihologiya_materinstva.pdf [in Russian].
- 5 Batuyev, A.S. (1996). Psikhofiziologicheskaya priroda dominanty materinstva / Psikhologiya segodnya [Psychophysiological nature of the dominant of motherhood / Psychology today.] Yezhegodnik Rossiiskoi psikhologicheskogo obshchestva [in Russian].
- 6 Badinter, E. Konflikt: zhenshchina i mat [Conflict: woman and mother.]. Retrieved from: http://www.bookgeek.ru/2017/06/blog-post_11.html [in Russian].
- 7 Yemel'yanova, G.N. Materinstvo kak sotsialnyi fenomen [Motherhood as a social phenomenon.]. Retrieved from: <https://sev-sscencentr.nethouse.ru/articles/321587> [in Russian].
- 8 Stasevich, I.V. (2011). Sotsialnyi status zhenshchiny u kazakhov: traditsii i sovremennost [Social status of women among Kazakhs: traditions and modernity.]. — Saint Petersburg: Nauka [in Russian].
- 9 Sharmanova, T.Sh., & Atchabarova, B.A. (1978). Ocherki po istorii narodnoi meditsiny Kazakhstana [Essays on the history of folk medicine in Kazakhstan]. Alma-Ata: NII Kraevoi patologii Minzdrava KazSSR [in Russian].
- 10 Shakhanova, N. (1998). Mir traditsionnoi kultury kazakhov (etnograficheskie ocherki) [The world of traditional culture of Kazakhs (ethnographic essays)]. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 11 Sologub, L.G. Materinstvo kak sotsialnyi institut [Motherhood as a social institution.]. Retrieved from: <https://www.dissercat.com/content/materinstvo-kak-sotsialnyi-institut> [in Russian].
- 12 Kabakova, M. Tsennosti i traditsii sovremennoi kazakhskoi semi [Values and traditions of the modern Kazakh family.]. Retrieved from: <https://e-history.kz/ru/contents/view/440> [in Russian].
- 13 Psikhologicheskie osobennosti kazakhskoi semi (2018). [Psychological features of the Kazakh family.]. — Almaty: Kazak, universiteti, 240 [in Russian].
- 14 Shalginbaveva, S.Kh. (2002). Semeinve traditsii i sotsiokulturnyi oblik kazakhov gorodov Almaty i Taraza (etnosotsiologicheskoe issledovanie) [Family traditions and socio-cultural image of Kazakhs in the cities of Almaty and Taraz (ethnosociological research)]. — Almaty, 210 [in Russian].
- 15 Fedorova, A. Kazakhskii obychai otdavai perventsa i yego vliyaniye na psikhiku rebenka [Kazakh custom of giving the first-born and its influence on the child's psyche.]. Retrieved from: <https://yvision.kz/post/694905> [in Russian].
- 16 Pochemu kazakhi otdavali detei rodstvennikam i yeshche 4 ustarevshie traditsii [Why Kazakhs gave children to relatives and 4 more outdated traditions.]. Retrieved from: <https://weproject.media/articles/detail/bala-beru-i-amengerstvo-kazahskie-traditsii-kotorye-slozhno-predstavit-v-sovremennom-obshchestve/> [in Russian].
- 17 Vospitanie detei u kazakhskikh semei [Raising children in Kazakh families.]. Retrieved from: <http://zhastar-07.kz/ru/archives/8935> [in Russian].
- 18 Davletova, A.D. (2003). Orientirovka lichnosti v psikhologicheskoy prostranstve roditelskoy semi (na materiale issledovaniya kazakhskoy semi) [Personality orientation in the psychological space of the parental family (based on the study of the Kazakh family)]. Moscow, 260 [in Russian].
- 19 Kazakhskie obychai, svyazannye s rozhdeniem rebenka [Kazakh customs associated with the birth of a child.]. Retrieved from: <https://tourstokazakhstan.com/ru/blog/kazaxskaya-kultura/kazaxskie-obychai-rozhdeniya-rebenka.html> [in Russian].
- 20 Usadova, Ye. Obriadovoe soprovozhdenie rozhdeniya, pervichnoi sotsializatsii i smerti u kazakhov i altaitsev [Ritual accompaniment of birth, primary socialization and death among Kazakhs and Altai.]. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/obriadovoe-soprovozhdenie-rozhdeniya-pervichnoy-sotsializatsii-i-smerti-u-kazahov-i-altaitsev/viewer> [in Russian].
- 21 Zadirako, V. 10 kazakhskikh traditsii [10 Kazakh traditions.]. Retrieved from: <https://catch.today/dajdzest/10-kazahskih-tradicij> [in Russian].
- 22 Traditsii i obychai kazakhskogo naroda [Traditions and customs of the Kazakh people.]. Retrieved from: <https://kazakhstanlife.ru/tradicii-i-obychai-kazahskogo-naroda> [in Russian].
- 23 Tokymkagar (provody) [Wires.]. Retrieved from: <https://toibiznes.kz/ru/articles/tradition/tokimkagar> [in Russian].

А. Сағиқызы^{*1}, М. Шүршітбай², Д.М. Жаңабаева¹

¹Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

²С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан
(E-mail: ayazhan@list.ru, shurshutbai_maira@mail.ru, dinara.jan@bk.ru)

Қазақ мәдениетіндегі ізгілік-этикалық тәрбие мәселесі

Кез келген қоғамда ізгілікті-этикалық тәрбие мәселесі маңызды міндеттердің қатарында. Мұндай тәрбиенің негізіне ұлттық мәдениеттің бойындағы рухани құндылықтарды жатқызамыз. Мақалада қазақ мәдениетіндегі ізгілікті-этикалық тәрбиенің негізі философиялық тұрғыдан пайымдалған. Авторлар ізгілікті-этикалық тәрбиенің мәнін ашу үшін халықтың тарихи-мәдени тамырына, салт-дәстүріне, рухани құндылықтарына тоқталған. Тәрбие — адам мен қоғамды жетілдіріп, кемелдендіре түсетін бірден-бір құрал. Адам мәдениет әлемін игерген сайын түрлі идеялар мен идеалды, тіл мен тәртіп, әдеп қағидаларын қабылдай бастайды. Білім, ізгілік, зияткерлік қасиет, рухани құндылықтар — адамның қоғамдағы өз орнын табудың кепілі. Сонымен қатар, тәрбие мәселесі терең қарастырылған, тұлғаның ізгілігі мен этикасының, идеалының қалыптасуының астарында білім екендігін меңзеген халық ағартушылары мен Алаш зиялыларының еңбектеріне шолу жасалған.

Кілт сөздер: мәдениет, салт-дәстүр, ұлттық тәрбие, дүниетаным, этика, ізгілік, құндылықтар, руханият.

Кіріспе

Қазақ халқының рухани бай мұрасы, этикалық құндылықтарға толы философиялық ойлары оның әлемдік тарих сахнасындағы біртұтас феномен ретінде қалыптасуына ықпал етті. Қоғамның құндылықты және ізгілікті саласы өзге салаларға қарағанда әлдеқайда маңыздылыққа ие. Бұл қазақ қоғамының этикалық компоненті күнделікті өмірге үйлесімді енгенін көрсетеді. Этиканың ең басты нысаны мораль болғанымен, ол мораль арқылы тұлғаның тәртібін моральдық реттеумен байланысты өзге де спецификалық, философиялық ғылыми бағыттарды қамтиды. Соның ішінде болашақ ұрпақ тәрбиесі уақыт созыруға болмайтын, ертеңін күтпейтін өзекті мәселе. Әр кезеңде де қоғам алдында тамыры да, жүрегі де елім деп соғып, халқының ділі мен мәдениетін, тарихы мен салт дәстүрін бойына дарыта білген, туған жерін түлетіп, егемен елінің еңсесін биік көтеруді өзінің міндетті парызы санайтын ұрпақ тәрбиелеу мәселесі тұрды. Тәрбиенің негізгі аспектісі тәрбиенің өзге түрлеріне қатысты интеграциялық функцияны атқаратын ізгілікті тәрбие болып табылады, себебі ізгілік қоғамдық ұстанымының мәнін көрсетеді.

М. Жұмабаев тәрбиедегі басты мақсат — баланы тәрбиешінің дәл өзіндей қылып шығару емес, келешек өз заманына лайық қылып шығару екендігін алға тартады. Әр тәрбиешінің қолданатын жолы — ұлт тәрбиесі болғандықтан, ұлтын сүйген адам өз ұлтының бақыты үшін өз бақытын құрбан қылатындығын жеткізіп, жан тебіренісі, ұлттық тәлім-тәрбие мектебінің мұрасы арқылы жас ұрпақты тәрбиелеу бүгінгі күннің негізгі міндетіне айналып отырғанын көрсетеді [1; 8].

Зерттеу әдістері

Қазақ мәдениетіндегі ізгілікті-этикалық тәрбие мәселесін зерттеуде авторлар философиялық еңбектердің теориялық талдауына шолу жасады. Бұл әдіс ізгілікті-этикалық тәрбие құндылықтарының сипатын айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ғылымда кеңінен қолданылатын тарихилық пен объективтілік, нақтылық пен логикалық, мәдени-философиялық ғылыми әдістері арқылы қазақ мәдениетіндегі ізгілікті-этикалық тәрбие мәселесі құндылықтық тұрғыдан бағаланып, жүйелі зерделенді. Қалыптасқан ғылыми дәстүрлерді тарихилық тұрғыдан зерделеу арқылы оларға баға берудің маңызды шарты анықталады. Аталмыш мәселенің отандық тарихнамасына шолу арқылы қазақ мәдениетіндегі ізгілікті-этикалық мәселесін кешенді зерттеу қажеттілігі айқындалды.

**Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: ayazhan@list.ru (А. Сағиқызы)*

Мәселені талқылау

Халықтың ауыз әдебиетінде, халықтың салт-дәстүрлерінде, балалар ойындарында сақталып келген халықтық тәрбие — халық ділін байыту жолындағы іздену, тану процестерін қамтамасыз етудің ғылыми нысанасы болып табылатындығы айқын. Бүгінгі таңда қазақы сарында тәрбие беру жолында сал-серілік дәстүр арқылы тәрбие берудің ұлттық сананы қалыптастыруға, эстетикалық тұрғыдан жетілдіру басымдылығын қамтамасыз ету де өзіндік маңыздылыққа ие. Себебі сал-серілікте этномәдени тәрбие берудің өзіндік бір құралы болып табылады. Олардың шығармашылығында шындықты тайсалмай жеткізу, барлық өлеңдерінде адамға деген сүйіспеншілік идеясы жатыр [2; 72]. Сал-серілердің тіпті жүріс-тұрыстарында көзге ерсі көрінетін әрекет, қылықтар болмаған. Олардың бойында алғырлық, кербездік, жомарттық, намысшылдық, сыпайылық қасиеттері тоғыса отырып, ойын-сауық өнерін көркемдік сипатта халыққа жеткізу арқылы, ұлт мүддесі мен халық игілігін биікке көтеріп отырды. Жалпы салт-дәстүрлер, өмірлік тәжірибені, халық даналығын қалыптастырып қана қоймай, ақыл-ой мен рухани сабақтасты жетілдіре түседі. Сал-серілік сияқты қазақы салт-дәстүрлер қалыптасқан әдеп пен астарлы сынның сабақтары болып табылады. Мұны игергендер сауық-сайраннан өзге, әр нәрсенің шегін, өлшемін іздестіріп, төзімділік пен сабырлыққа, келісім мен ымырашылдыққа ұмтылады.

Сонымен қатар, қазақ дүниетанымында *тектілік* этикалық категория ретінде тұлғалық сананың деңгейіндегі ерекше қасиеттің үлгісі және қазақы тәрбиенің бірден-бір негізі болып табылады. Тектілік феномені тек қан арқылы берілетін биологиялық қасиет қана емес, бұл ұрпаққа ата-бабалары арқылы жетіп отыратын дүниетанымдық, ділдік, психологиялық бейімділіктер. Оның нақты көріністері ата-баба рухына тағзым ету, ата-ана алдындағы парыздарды орындау, үлкенді құрмет тұту, кішіге ізеті, болашақ ана ретінде қызды мәпелеп өсіру және т.б. арқылы аңғарылады. Ұлт дүниетанымындағы аталмыш категорияның құндылығы туыстық қатынастар жүйесіндегі адами қарым-қатынас мүдделерінің кеңінен ашылуында. Бұл тұлғаның бойына терең түсінікпен қатар биік рухты да дарытады. Санасы қазақтың дархан даласына деген иелігін сезініп, салт-дәстүрді құрметтеп, елім деп елжіреп өскен ұрпақ қана сын сәттерде ел мүддесі үшін кеудесін тосып, қорғап шығары айқын. Ұлы Қытай ойшылы Конфуций «текті адам» тек этникалық ұғым ғана емес, ол саяси-мәдени ұғым екендігін алға тартты. Ол халықты басқарады, ал басқарудың негізгі қайнар көзі — басшының өз басының әдептілік қасиеттерін өзінен төмен тұрғандарға мысалдар арқылы паш ете білу. Конфуцийдің бұл идеясының өзектілігі бар. Текті адаммен қатар, текті әулеттерді қалыптастыру ізгілікті қоғамның басты шарты деуге болады, ол — ұлттық руханияттың нағыз алтын арнасы. Ұлттық руханияттың қасиеттері қоғамда да, жеке адамдардың да бойынан көрініс табады. Ізгілікке, рақымшылыққа талпыну қабілеті барлық адамның бойында болғанымен, туа біткен қасиет емес. Оған адамдар тәрбие мен білім арқылы келеді.

Сұлтанмахмұт Торайғыров тектілік феноменін халықтық ұғыммен өлшей отырып, адам бойындағы тектілік қасиетін сақтап, одан әрі насихаттайтын ұлттық тәрбие екендігін көрсете, былай дейді:

Ерікті ен даланың құсынша ұшып,
Ержеттім кеңшіліктің сүтін ішіп.
Алтай, Ертіс, Сырдария, Есіл, Жайық,
Арасын қоныс қылдым ірге жайып.
Елім, жерім, қорғайтын ерім болып,
Ер жеттім ен далада лықа байып [3; 45].

Дәстүр сабақтастығының көрінісі және әлеуметтік ортадағы тектілікке негізделген гармонияны орнату талабы қазақ қоғамын ілгері дамытуға, жоғары ізгілікті қалыптастыруға ықпал ететін тұлғалық қасиеттерді биік бағалауға бейімдеді. Әл-Фарабиден бастап Абайға дейінгі ұлы тұлғалардың, кейіннен Алаш зиялыларының ізгілікті тәрбие төңірегіндегі өрелі пайымдарында ұлттың тарихы мен мәдениетіне, рухани құндылықтарына негізделген тұлға болмысын қалыптастыруға ерекше назар аударғаны белгілі. Бұл қазіргі таңда да өз өзектілігін жойған емес. Неміс философы Карл Ясперстің адамның миы ақпараттар толқынын көп сіңірген сайын оның қабылдауы, керісінше, әлсірей түсетіндігін тұжырымдаған еді. Аталмыш тұжырым заманауи әлемнің шынайылығына айналып отыр. Қазақтың рухани әлемінде ұрпақ санасының қабылдау деңгейі мен зейін қоя білу қабілетіне аса назар аударуының себебі адамзаттың келешегі адамның рухына келіп тоғысатындығы. Өйткені адамның рухани дүниесінің қалыптасуының астарында оның мәдениетінің

түптамасы, ұлттық тәрбиесі, өмір сүру тәжірибесі жатыр. Қоғамның берік дамуы адамның қабілеттері мен жоғары қасиеттеріне, тәрбиесіне байланысты болып келіп, сол арқылы көрініс табатын құндылықтар арқылы сақталып отыратындықтан қазақ руханиятында тектілікке үлкен мән берілген болатын. Ал қоғамның, керісінше, рухани деградацияға ұшырауының астарында тұлғаның табиғи болмысынан айырылуы жатады. Осы себептен оның бойындағы танымын, тәлімі мен тәрбиесін, мәдени өрісін паш ету арқылы рухани негізін сақтап қалу ел алдындағы маңызды мәселе болып қала бермек.

Ізгіліктік-этикалық нормалар арқылы кез келген ұлттың зиялы өмір сүруінің мәнін айқындауға болады. Қазақ халқының рухани өрісін құрып, кеңейтіп отыратын ұлттық дәстүрдің, ақын-жыраулардың ауыз екі шығармаларының тәрбиелік әлеуеті зор. Қазақы дәстүр ұрпақтың ізгілікті тәрбиесі саласында, тұлғаның рухани тұрғыдан өзін-өзі жетілдірілуі, кемелденуі мәселесінде өзінің сабақтастығымен ерекшеленіп келді. Өйткені халықтың дәстүрі, ауызекі шығармашылығы ұрпақтар байланысындағы өзара құрал бола отырып, руханият пен ізгіліктің өзіндік институты, ұлттық тәрбиенің тірегіне, ұлт өмірінің энциклопедиясына айналып, ұрпақтың рухани-ізгіліктік тұрғыдан қалыптасуына, оның бойына қоғамның дәстүрлі құндылықтың сіңісуіне үлкен ықпал етті. Рухани мәдениет қашан да әр жеке адамның ішкі көрінісінің, рухани құндылықтарды қалыптастырып, сақтаудың формасының сипаты болып табылатындықтан, рухани-ізгіліктік және құндылықтық сананы қалыптастырудағы әлеуеті жоғары. Академик Ә.Н. Нысанбаев қазақ халқының көптеген ойшылдары өз шығармашылықтарында рухани-ізгіліктік құндылықтарға үлкен мән бере отырып, олардың идеясы ХХІ ғасырдағы ұлттық мәдениет пен руханияттың қайта жаңғыруының қайнар көзіне айналғандығын атап өтеді [4; 49].

Ұлттық болмысқа деген құштарлық, ұлттық салт-дәстүр, тіл мен мәдениетті қалыптастыруға деген ықылас, ұлт қасиетін игеруге деген талпыныс ұлтжандылыққа лайық ізгі қасиет болып табылады. Ал ұлтжандылық рухани орталықты, рухани қолдауды қажет етеді. Бұл қасиет арқылы халықтың қажеттілігі мен құндылықтары құнтталып, оны қадір тұтуға талпыныс оянады, сонымен қатар, оның астарында ұлтына жанашырлық танытып, ортасына жақсылық пен сүйіспеншілігін танытатын мінез-құлықты тәрбиелеу мәні жатыр. Ұлтжанды тұлғаның әлеуметтік қасиеті, өресі де биік болады. Тұлға өз бойындағы жан мен тән үйлесімділігін ұлттық рух желісіне бағыттай алады, ұлттық мұрат-мүдде жолында тайынбайды және де қоғамды, өз қоршаған ортасын ар-намысы мен ұяты арқылы бағалайды.

Қазақ халқының ізгіліктік-этикалық тәрбиесі қазақ жыраулары тарапынан да жырланып, тәлімдік көзқарастарының насихатталуы ешқашан да үзілген емес. XV ғасырда өмір сүрген Шалкиіз жырау:

Жақсының жақсылығы сол болар,
Жасанмен бас қосып, сөйлемекке ар етер;
Жаманның жамандығы сол болар.
Сөйлесе дәйім бетін қара етер;
Бір жақсыға басын қосып сөз айтсаң,
Сол жаман сырыңды сақтамай,

Әрдайым дұшпаныңа әр ісінді қор етер, – деп жаман мен жақсының аражігін адами ізгіліктік тұрғысынан ажыратып, көрсетіп береді.

Ағайынның ішінде бір жақсысы бар болса,
Қоңқалаған көп жаман, сол жақсыны көре алмас.
Қиын қыстау кез келсе, бағанағы жақсысын,

Қос арғымағын қолға алып, күнінде іздесе де таба алмас, – деп қазақ қоғамының бүгінгі күнде де өзекті болып отырған мәселесін көтереді. Осылайша, адамның бойындағы рухани тазалық пен кеңпейілділікті қалыптастыру тәлімдік өсиет екендігін жырлайды [5; 82]. Жақсылық мен жамандық ұғымы дүниетанымдық ұғымдар қатарына жатады. Бұл ұғымдардың жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесіне деген тікелей қатынасы бар, олар арқылы тұлғаның ізгілікті мұрат, моральдық ұстанымдар туралы түсініктері жүзеге асырылады.

Ұлттық дүниетанымда ізгіліктік-этикалық тәрбие жүйесінің маңыздылығы зор. Батыста рационалды ғылымға, ал Шығыста жантану мәселесіне басымдық берілсе, қазақ даласында «адам болу» ұстанымы қашанда бірінші қатарда болды. Сондықтан қазақ дүниетанымында имандылық, ар мен ұят, обал мен сауап, жақсылық, игі істер, құт пен бақыт әдеп пен адамгершілік белгісін беретін негізгі этикалық ұғымдар ретінде жүрді.

Ұлттың ой-өрісі мен рухани құндылығын, тәлімі мен тәрбиесі, даналығын сипаттауда сөз өнерінің, соның ішінде мақал-мәтелдердің де рөлі ерекше. Кез келген халықтың рухани мұрасы ізгі тәрбие турасындағы құнды идеялар мен тәжірибеден тұрады. Осы орайда қазақ халқының ауызекі шығармашылығы тәрбие үрдісінің рухани өрісін толықтыра түсетін қайнаркөз болып табылады. Ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа мұра болып келген ауыз әдебиетінің құнды мұралары, өнеге үлгілері ізгі тәрбие берудің мүмкіндіктерінің мәні зор екендігін дәлелдеп берді. Академик Д. Кішібеков қазақ халқында нақты жүйеленген философия жоқ, оның философиясы қарапайым философия дәстүрінде екендігін пайымдайды. Біздің мақал-мәтелдеріміздің өзі-ақ тұнып тұрған философия. Мақал-мәтелдердің идеялық мағынасы адам бойындағы адамгершілік, ізгілікті қасиеттерді оятып, отансүйгіштікке баулуға бағдарланған [6; 168].

Қазақтың мақал-мәтелдері ізгілікті этикалық құндылықтарымен ерекшеленеді. Оның бойында өзін-өзі ұстаудың, гуманизмнің алтын ережелері, нұсқаулары, білімге жетелейтін тәрбиелік кешен жатыр. Бұл ізгілікті-этикалық қарым қатынасты реттеудің неғұрлым тиімді формасы болып табылады, сонымен қатар, қазақ мәдениетіндегі рухани тәжірибені ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын қазына. Олардың бойында моральдық нормалар бекітілген. Халық қашанда ар-намыс, әділеттілік сынды ізгі қасиеттерді жоғары бағалай отырып, ол туралы өз пайымдарын қысқа қанатты сөздер, сөз тіркестері арқылы жеткізіп отырды. Ұлттық тәрбие арнасында «ар», «намыс», «ұят» ұғымдарын үнемі кездестіреміз.

Ежелгі түркілік мақал-мәтелдер халықтың ізгілікке аса мән бергендігінің бірден-бір дәлелі. Халық әрқашан адамның мінез-құлығының өлшемі қандай, ізгілік пен кері пиғылдың бастауы неде жатыр деген сынды сұрақтармен толғанды. «Адам туа жаман емес, жүре жаман» дейтін халық даналығы бойынша саналы ғұмыр адам бойындағы ізгі қасиеттердің ықпалымен жүзеге асырылған қайырымды істердің жиынтығынан тұрады. Бұл жерде адамнан тек данышпан сөздер ғана емес, сәйкес іс-әрекеттер талап етіледі. Ақыл саналы ғұмыр жолындағы шамшырақ екендігін «Ақыл дария, алсаң да таусылмайды» мәтелімен жеткізілген. Сонымен қатар, халық далалығы адамның өзі-өзі жетілдіруге талпынысын жоғары қойып «Сегіз қырлы, бір сырлы» деп, жан-жақты тәрбиеленудің рөлін көрсетеді. Қазіргі таңда рухани құндылықтар, ізгілік ұғымдары халық даналығы арқылы ауызекі тілде сақталып, жақсы сөздерді жан азығына айналдырды. Ал өсек, мақтаншақтық, сатқындық, жалқаулық қасиеттерін адамзаттың ізгілігіне кереғар әрекеттер ретінде «Жақсымен жолдас болсаң жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң қаларсың ұятқа», «Ақымақ күлкіге, жалқау ұйқыға тоймас», «Жемісті ағаш жер бауырлап өседі, жетелі жігіт ел бауырлап өседі», «Еңбек мұратқа жеткізер, жалқаулық абыройды кеткізер», «Тәрбиесі келіскен адам табысты болар, өнер, білім үйреніп, бақыт қонар», «Жақсы ай мен күндей, әлемге бірдей» деген мәтелдерімен жеткізді [7; 172].

Адамның зияткерлік деңгейі оның отбасындағы тәрбиесі мен табиғи жаратылысының мүмкіндіктеріне сүйенеді. Ал оны ары қарай жетілдіріп, шыңдайтын тетіктерге өзара қарым қатынас, білім, ғылым, үнемі өзін жетілдіру жолдары жатады. Мақал-мәтелдер осындай қажеттіліктерді растап отыр. Ізгілікті-этикалық тәрбиеге жол бастайтын парасатты сөздер жамандықтан бойын аулақ ұстап, қайырымдылыққа қадам бастырады, саналы әрекет аясын кеңейтеді. Осындай нақыл сөздер парасаты толысқан тұлғаның жетіле түсуіне негіз бола алады. Ал ол жоғары парасаттылыққа рухани даму арқылы, ақыл ойының аясы кеңейіп, тәрбие деңгейін шыңдай түскенде қол жеткізе алады. Нәтижесінде адам тек ізгі, қайырымды әрекеттерді жүзеге асыруға талпынысы арта түседі.

Қазақстандық ғалым А. Сағиқызының пікірінше, «Қазақ халқы дүниетанымының этикалық сипатын халық аузында тараған мақал-мәтел, даналық сөздердің сипатынан да көруге болады. Адамның жанын таза ұстауы, адамгершілікті жоғары бағалауы, ар-ұжданды өмірден жоғары қоюы мынадай нақыл сөздерден көрінеді: «Малым жанымның, жаным арымның садағасы», «Өлімнен ұят күшті», «Көңілі адалдың көзі тайқымайды». Яғни, бұл нақыл сөздердің барлығы адамның адаммен қатынасының таза, кіршіксіз, адамдыққа негізделуі керектігін білдіреді» [8; 111]. Мақал-мәтелдер фольклордың бір бөлігі ретінде өскелең ұрпақтың бойына ар-ұждан, ұят, намыс сынды адамгершіліктің асыл белгілерін қалыптасырудағы рөлі, тәрбиелік мәні және эстетикалық ықпалы орасан зор. «Ұят жүрген жерде абырой төгілмейді. Абырой бар жерде ар шапаны сөгілмейді», «Адам санасын ар түзейді», «Рух пен намыс — егіз» деп, халық дүниетанымының айнасына айналып отырған нақыл сөздерде этикалық құндылықтар мен ізгіліктік нормалары бекітілген. Густав Густавович Шпет ұлт дүниетанымына қатысты: «Адамның, халықтың, топтың «рухани құрылымы» күнделікті өмірде басқа да нақты тарихи шындықпен үндесіп және басқа да факторлармен

байланысып жатады» деп тұжырымдайды, яғни халықтың қоғамдағы түйткілді мәселелердің әсерінен тауып айтқан ақыл-ой түйіндері, мақал-мәтелдерінде бүтін бір ұлттың саяси, әлеуметтік, рухани-мәдени өмірі, дүниетанымы бейнеленеді [9; 32]. Жақсылық, әділеттілік, достық, махаббат пен зұлымдық, ар, намыс, ұждан адамның іс-әрекеті арқылы өлшенеді. Бұларды адам бойына жастайынан әдептіліктің ережесі етіп қалыптастыру тәрбиеге байланысты болып келеді.

Қазақ дүниетанымының қайнар көзі болып табылатын мақал-мәтел халық даналығынан, оның өмірлік тәжірибесі мен тіршілік бағамын қара сөзбен жеткізетін тұжырым-түйіндердің жиынтығы. Бұл қанатты да ғибратты сөздер арқылы халықтың дүниетанымдық дәрежесі пайымдалып, имандылық, адамгершілік, ізгілік пен мейірімділік, еңбексүйгіштік сынды қасиеттердің негізі айқындалады. «Ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын қысқа фразалар, әдетте құрамында фольклоры бар даналық, ақиқат, моральдық және дәстүрлі көзқарастар жиынтығы» [10; 85] бола отырып, халқымыздың ғибратты тәрбие беретін мектебі мен тәлімгерліктің шежіресі деуге негіз бар. Қазақтың ағартушылық тарихы мен ұлттық мектебінің қалыптасуында терең із қалдырған ұлы ағартушы-педагог Ы. Алтынсарин мақал-мәтелдің қадір-қасиеті турасында:

Біз надан боп өсірдік,
Иектегі сақалды.
«Өнер — жігіт көркі» деп
Ескермедік мақалды...
Біз болмасақ, сіз барсыз,
Үміт еткен достарым,

Сіздерге бердім батамды, –деп [11; 34], мақал-мәтелді өмірді көркемдік тұрғыдан биік тану үлгісі мен ұлттық тәрбиенің бұлағы ретінде келер ұрпаққа өсиет етеді, яғни, халықтың философиялық ойының тарихи негізі болып табылатын сөз саптау дәстүрі ғасырлар бойы дамып, бүгінге жетіп, бойындағы асыл маржандарды сүзіп алу жаңа әлемдегі жаңаша ойлайтын ұрпақтың тәлімдік-тағылымдық жұмыстарына арқау болуы шарт. Мұны ғұлама ғалым, жазушы М. Әуезов те ескеріп, «Біз ауыз әдебиетін зерттей отырып, халық санасындағы отаншылдық сезімді, халық ұғымындағы адамгершілік гуманизмді, халықтың қанатты үміті оптимизмді... сол халықтың өткендегі өмірін, аңсау-арманын, әдет-ғұрпын, халықтың ұжымдық тәрбиесінің жемісін көреміз» деп, көркем ойлау үлгісінің жастардың бойындағы ізгілік, ұлтына деген сүйіспеншілік сынды асыл қасиеттерді қалыптастырудағы тәрбиелік мәнін айқын нұсқап берген болатын [12; 218]. Қоғам өмірі бір арнада тұрмайтын өзен секілді үнемі өзгерісте, даму үстінде болады, сол қоғамның өкілдері, оның ұрпақтары да өседі, өнеді, өрбиді, жанарып, жалғасып отырады. Жаһанданумен келген нарықтық техникалық өрлеу аясында мақал-мәтелдер арқылы сол ұрпақтың рухани қасиетін дамытып, толықтырып, сапаландыру, ұлтқа деген сүйіспеншілігін оятып, тәрбиелеу жаңа заманның қағидасына айналуы орынды.

Қазақы дүниетанымдағы ізгілік этикалық тәрбие идеясының дамуында халық ертегілерінің де маңыздылығы бар. Олар руханиятты, ізгіліктің шекарасын көрсете отырып, адам бойындағы мейірімділікті оятып, өз бойына рухани ізгіліктік мұратын жинақтаған. Қазақ халқының ертегілері халықтың ұшқыр қиялынан пайда болған туындылар олардың рухы мен дүниетанымын көрсетіп, қайырымдылық, әділеттілік, мейірім, бақыт, жақсылық пен зұлымдық, ізгілік жайлы ұғымдарын қалыптастыруға ықпал етті. Олардың барлық кейіпкерлері халық арасынан шыққан қарапайым, батыл, қара халыққа деген риясыз көңілдері бар, оларға шексіз қызмет етуге даяр болып келеді.

Адамның қиялына қанат бітірген халықтық шығармалар арқылы ұлттың ой-өрісінің тереңдігін, рухани құндылықтардың басымдығын ар-намыс, ізгі жақсылықтың жоғары үлгісін аңғаруға болады. Ізгіліктік, гуманистік әлеуеті басым ертегілердің тұлғаның ізгі қасиеттерін қалыптастырудағы әлеуеті жоғары. Мысалы, қазақтың «Алпамыс», «Қобыланды» сияқты эпостық шығармаларында адам бойында үздік ізгі қасиеттер шебер бейнеленген. Ертегідегі халықтың тұрмысы мен тіршілігі, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрлерді бейнелеу арқылы бойдағы зеректікті, ой ұшқырлығын дамытуға деген ықпалы жоғары.

Жалпы, қазақ халқының салт-дәстүрі, әдет-ғұрыптары әдептілік қасиеттеріне тұнып тұр. Ал әдептілік қасиеттері игі әдеттердің рухани және мәдени негізге айналуы арқылы қалыптасады. Тәрбие салт-дәстүрдің басты функцияларының қызметін атқарады. Ұрпақтар тәжірибесі арқылы тұлғаның ізгілікті санасы, әлеуметтік тәртібінің стереотиптері, ізгілік идеялары қалыптасады. Дәстүр үнемі адами қарым-қатынастың жаңа тәжірибесімен толықтырылып отырады. Адамзат тарихынан бері салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптар адам санасына моральдық тәжірибені сіңіру құралы болып, тұлғаның

бойындағы имандылық, сауаттылық, қайырымдылық, парыз, ата-текті қастерлеу, қонақжайлылық сияқты ұлттық тәрбие нышандарының мәнін маңыздылай түсті, ал тәрбие негізінен ұлттық дәстүрге сүйене отырып, адамдарға ықпал ету арқылы жүзеге асады. Мұның бірнеше дәйектемелерін келтіруге болады:

- біріншіден, ұлттық дәстүрлер адамдарды халықтың материалдық және рухани құндылықтарымен туыстырады;
- екіншіден, ұлттық дәстүрлер халық зердесіндегі тарихи құндылықтарды жаңғыртады, ұлттық дүниетанымның сипатын ашады;
- үшіншіден, тарихи құндылықтарды жаңғыртумен қатар, ұлттық психологияны да жетілдіре отырып, ұлттық дәстүрлер адамдарды өз халқына, жеріне құрметпен қарауға тәрбиелейді;
- төртіншіден, ұлттық құндылықтар, салт-дәстүрлер тәртіпке, парасаттылық пен рухани ізеттілікке тәрбиеленудің жолын салады. Осылайша, салт-дәстүрдің ықпалы адамның дүниеге деген сезімін, мәдени деңгейін көтеріп, іс-әрекеттеріне ықпал ете бастайды, сонымен қатар, адамның дүниетанымдық жүйесінің қалыптасуы мен қоршаған әлеміне деген қатынасын қалыптастырудың құралы болып табылады. Халықтың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы адам болып қалыптасуда, оның ізгілікті, рухани, эстетикалықпен қатар, тіпті физикалық тұрғыдан қалыптасуында, әлеуметтенуінде әрқашан да маңызды рөлді ойнады [13; 72].

Ұлттық құндылықтардың мәні мен мәнісі, алдыңғы қатарлы дамыған мемлекеттер алдындағы біздің мемлекетіміздің мәдени болмысының ерекшелігі, ұлттық сананың арқауы, ұлттық қасиеттерді сақтап қалу мәселелері қазіргі таңдағы біздің көкейімізді мазалайтын өзекті сұрақтар болып табылады. Аталмыш мәселелердің өзегі этика, ізгілік, ұлттық тәрбиемен тамырласып жатыр. Н.А. Бердяев, кез келген теорияны тәжірибелік мақсатта қолданса, оның мәні пайда болады екендігін айтады. Оның пікірінше, этика теориялық болып қана қоймай, тәжірибелік форма арқылы өмірдің ізгілікті тұрғыдан өзгеруіне, құндылықтарды игеріп, құндылықтарды қайда бағалауға ықпал етеді. Этика әлеуметтік тұрмыспен лайланбаған таза ардың мәнін ашып, соның сынына айналуы қажет. Этика — құндылықтар әлемі. Ол құндылықтардың күшін, игілігін паш етеді. Сонымен қатар ол, жақсылық мен жамандық ұғымын онтологиялық күш ретінде қарастырады. Егер жақсылық пен жамандық ұғымы бір-бірінен ажыратылмағанда, теодицея (лат.theodicea «құдайды ақтау», «әділдік») мәселесі, этика мәселесі де туындамайтын еді [14; 14].

Жалпы ізгілік, адамның болмысымен тікелей байланысты болып келеді, оның шынайылығынан туындаған және жүзеге асқан игі, нұрлы қадамдар болып табылады. Адам болмысының рухани аспектісінде жан-жақты дамыған адам — бұл белгілі бір іс-әрекетті немесе ойлау жүйесін меңгерген адам емес, ең бастысы жақсылық пен әсемдікті терең сезінетін адам. Философ В.И. Ротницкийдің пайымдауынша, сәби кішкентай күнінде өндірістік немесе саяси қызметке әлі араласа қоймағандықтан, оның іс-әрекетінің барлығы адамгершілік пен ізгілікке негізделген табиғи қалпында болады. Бала осылайша, жоғары сатыдан, адамгершіліктен бастайды, бұл жалпыға ортақ адами мәннің императиві болып табылады. Мектепке дейінгі бала үшін ізгілік — оның субъектілігінің, адами біртұтастығының, тұлғалығының бастапқы формасы болып табылады [15; 293].

Кез келген мәдениетті терең ұғыну үшін ізгілік мәселесі өте маңызды, себебі екі арнаның ортасындағы байланыс өте тығыз болып келеді. Мәдениеттің маңызды бөлігі және оны игерудегі мақсат, жеке тұлғаны мәдени үрдіске ендіріп, оның ізгілік, әділдік ережелерін игеруін қамтамасыз етуден тұрады. Ізгілік — бұл адамның жеке басының тәртібін ретке келтіретін қайырымдылық, тәртіп, намысшылдық, еңбекқорлық сынды қасиеттерді біріктіретін сипат. Бұл қасиет адам болмысын адамгершілікке, рухани тазаруы мен азаттыққа ұмтылуына итермелейді. Рухани адамгершілік ар мен ұяттан, имандылық пен парасаттылықтан және т.б. мәндік құндылықтардан бастау алып, осы қасиеттер арқылы келбеттене түседі.

Қазақ халқының болмыс-бітімі, рухын терең сезінген ел асылдары кем емес. Осы орайда ұлы Абайдың ізгілікті-этикалық қағидалары мен адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру төңірегіндегі идеялары екі ғасырға жуық уақыт өтсе де өзектілігін жоймай отыр. Ол өзінің этикалық мұратын, жас ұрпаққа тәрбиелік үндеуін «Адам бол!» формуласы арқылы жеткізіп берді. Оның мәні бұл өмірдегі адамның бағдарына, рөліне жоғары баға беруден тұрады. Абайдың ұғымына сәйкес, адам өз бойында ақыл мен адамгершілікті, еңбекқорлық пен білімді, достық пен сүйіспеншілік қатынасты үйлесімді ұштастыра білуі керек. Өзінің шығармашылығы арқылы жаңаша ойлау жүйесінің, дүниетаным мен құндылықтардың, этикалық мұраттар мен болмыстық ұстанымдардың қажет екендігін көрсетіп берді.

Абай адамгершілік құндылықтарға үстіртін қарағандарды қатаң сынға алды. Әсіресе, білімге деген прагматикалық қатынасты сынай отырып, жастарды білімге тек билікке қол жеткізіп, халықты қанау үшін емес, рухани жетіліп, өсу үшін ұмтылуды көздеу қажеттігін алға тартты. Дүниені терең танып, ұғыну үшін оны кез келген тұлға жүрегімен қабылдап, ақыл елегінен өткізіп, білімнің барлық қайнаркөздерінен сусындап, үлгі тұтуға тұрарлық мәдениеттерден үйренген кезде ғана мүмкін. Абай төмендегі өлең жолдары арқылы, адамның ішкі жан дүниесіндегі рухани тәртіпті жат қылықтан айқын ажыратып, көрсетіп беріп тұр:

Жүректе қайрат болмаса,
 Ұйықтаған ойды кім түртпек?
 Ақылға сәуле қонбаса,
 Хайуанша жүріп күнелтпек [16; 67].

Ғұлама, жас ұрпақтың дамуына қажетті рухани қажеттіліктер мен жат және жалған өмірлік бағдарларға нұсқай отырып, жақсылықты ту еткен адамның болашағы да жарқын екендігін пайымдайды. Әр адамның басындағы ақыл мен сананың, зерденің қуатын сүйіспеншілікпен, әлемге деген рухани қатынаспен ұштастыра отырып, жүзеге асыру қажеттілігін былайша жеткізеді:

Болмасаң да, ұқсап бақ,
 Бір ғалымды көрсеңіз,
 Ондай болмақ қайда деп,
 айтпа ғылым сүйсеңіз.
 Сізге ғылым кім берер,
 Жанбай жатып сөнсеңіз?
 Дүние де өзі, мал да өзі,
 Ғылымға көңіл бөлсеңіз,
 Білгендердің сөзіне
 Махаббатпен ерсеңіз
 Ақыл сенбей сенбеңіз
 Бір іске кез келсеңіз [16; 58].

Бұл тұста ойшылдың меңзеп отырғаны, гуманистік идеясы — кез келген адам бойындағы дарыны мен қабілетін өз өмірінде неғұрлым дұрыс пайдаланып, дамытып отыруы қажет, «сөнбес» үшін білім мен ғылымын жетілдіріп, қадірін ұғына білуі шарт. Егер бұл жолдан тайып, алыстаған сайын келер ұрпақтың тұрпайы сананың қақпанына түсіп қалуы мүмкін екендігін жеткізді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, қоғамды ізгілікке баулу ХХІ ғасырдағы өркениетті тұрғыдан даму талаптарының бірі бола отырып, әлеуметтік қатынастарды ұйымдастырудың тиімді тетіктеріне қол жеткізуге байланысты болып келеді. Осындай қарым-қатынас аясында адам әлемнің тұтқасы ретінде айқындалады. Заманауи қоғамда халықтың тарихына, мәдениетіне, салт-дәстүріне деген ықылас пен сүйіспеншілікті адам бойына тәрбие арқылы сіңіру мәселесі күн санап өзектіленуде. Рухани құндылықтарды ардақтай білетін, алдына қойған мақсатына қол жеткізу үшін ақылы мен қайратын серік қыла білетін өресі биік ел азаматтарының қатарын арттыруды төл мәдениеттің қазынасы арқылы жүзеге асыру өркениеттілікке жетелейтін бірден-бір жол. Тәрбие мен білімді ұштастыра білген қоғам ғана кез келген органы рухани терең дағдарыстан алып шығады.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы арқылы жүзеге асырылатын «Қазақстанның тұрақты даму стратегиясы контекстінде қоғамның мәдениеті мен құндылықтарын зерттеу» атты жобасы шеңберінде орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жұмабаев М. Педагогика / М. Жұмабаев. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 160 б.
- 2 Сағындықұлы Қ. Елеулі есімдер, бағалы басылымдар / Қ. Сағындықұлы. — Алматы: Информ-А, 2001. — 398 б.
- 3 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-ші т. / С. Торайғыров. — Алматы: Ғылым, 1993. — 280 б.
- 4 Нысанбаев А. Становление исламской философии в Казахстане / А. Нысанбаев. — Алматы: ИФПР, 2000. — С. 167.
- 5 Бес ғасыр жырлайды [Екі томдық]. — Алматы: Жазушы, 1989. — 248 б.

- 6 Кішібеков Д. Философия / Д. Кішібеков, Ү. Сыдықов. Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. — 344 б.
- 7 Мусаева Н.Р. Қазақ мақал-мәтелдерінің интеллектуалдық және тәрбиелік қуаты / Н.Р. Мусаева, А.Е. Есимова, Р.А. Мусаев. // ҚазҰУ хабаршысы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. — 2017. — № 4 (62). — Б. 172.
- 8 Сағиқызы А. Гуманистік дүниетаным: әлеуметтік-мәдени негіздер: моногр. / А. Сағиқызы. / З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. — Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. — 292 б.
- 9 Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию. — 2-е изд., доп. / Г.Г. Шпет. — М.: ЛКИ, 2010. — 160 с.
- 10 Rui, J.B. Soares From «Paremiology to Paremiology». Tavira, Portugal: AIP-IAP, 2012. 162 p.
- 11 Алтынсарин Ы. Кел, балалар, оқылық: Өлең, әңгімелер мен мақал, жұмбақтар / Ы. Алтынсарин. — Алматы: Атамұра, 2006. — 168 б.
- 12 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Қазақша және орысша жазылған зерттеулер, мақалалар / М. Әуезов. Алматы: ҚМКӘБ, 1959. — 480 б.
- 13 Елікбаев Н.Е. Ұлттың дәстүрі мен салты — тәрбиенің өзегі. / Н.Е. Елікбаев. // Адам және дәстүр әлемі. Н.С. Сәрсенбаевтың 90 жылдығына арналған Халықаралық дөңгелек үстел материалдары. / Г. Мутановтың редакциясымен. — Алматы: «Қазақ университеті», 2010. — 342 б.
- 14 Бердяев Н. О назначении человека. Опыт парадоксальной этики / Н. Бердяев. — М.: Амрита, 2019. — 460 с.
- 15 Ротницкий В.И. Онтогенез целполагания и становление нравственной личности / В.И. Ротницкий // Диалектика и этика / под ред. Ж.М. Абдильдина и Л.М. Архангельского.— Алма-Ата, 1983. — С. 320.
- 16 Құнанбаев А. Екі томдық шығармалар жинағы: өлеңдер мен аудармалар. 1-ші т. / Абай Құнанбаев. — Алматы: Жазушы, 2002. — 296 б.

А. Сағиқызы, М. Шұршітбай, Д.М. Жаңабаева

Проблема нравственно-этического воспитания в казахской культуре

Вопрос нравственно-этического воспитания — одна из важнейших задач в современном обществе. В основе такого воспитания лежат духовные ценности национальной культуры. В статье с философской точки зрения раскрыты основы нравственно-этического воспитания в казахской культуре. Авторы обратились к историко-культурным корням, традициям и духовным ценностям народа, чтобы раскрыть сущность нравственно-этического воспитания. Воспитание — единственный инструмент, который может улучшить человека и общество. По мере того, как человек овладевает миром культуры, он начинает принимать различные идеи и идеалы, язык и порядок, принципы морали. Знания, добродетель, интеллектуальные качества, духовные ценности являются ключом к поиску своего места в обществе. Кроме того, были подробно рассмотрены вопросы образования, и дан обзор работ народных просветителей и интеллектуалов движения «Алаш», которые указали, что воспитание является основой формирования человеческих добродетелей, этики и идеалов.

Ключевые слова: культура, традиция, национальное воспитание, мировоззрение, этика, нравственность, ценности, духовность.

A. Sagikyzy, M. Shurshitbay, D.M. Zhanabaeva

The problem of moral and ethical education in Kazakh culture

The issue of moral and ethical education is one of the most important tasks in modern society. Such education is based on the spiritual values of the national culture. The article philosophically reveals the foundations of moral and ethical education in Kazakh culture. The authors turned to the historical and cultural roots, traditions and spiritual values of the people in order to reveal the essence of moral and ethical education. Education is the only tool that can improve a person and society. As a person takes possession of the world of culture, they begin to accept various ideas and ideals, language and order moral principles. Knowledge, virtue, intellectual qualities, spiritual values are the keys to finding your place in society. In addition, the issues of education were considered in detail and an overview of the works of folk enlighteners and intellectuals of the Alash movement, who indicated that upbringing is the basis for the formation of human virtues and ethics, ideals, was given.

Keywords: culture, tradition, national education, worldview, ethics, morality, values, spirituality.

References

- 1 Zhanabaev, M. (1992). *Pedagogika [Pedagogy]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].

- 2 Sagyndyquly, Q. (2001). Eleuli esimder, bagaly basylymdar [*Significant names, valuable publications*]. Almaty: Inform-A [in Kazakh].
- 3 Toraigyrov, S. (1993). Eki tomdyq shygarmalar zhinagy [*Two volume collection of works*]. 1 t. [Vol. 1]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 4 Nysanbaev, A. (2000). Stanovlenie islamskoi filosofii v Kazakhstane [*The rise of Islamic philosophy in Kazakhstan*]. Almaty: IFPR [in Russian].
- 5 Bes gasyr zhyrlaidy [Eki tomdyq]. [*Five centuries sing. In two volumes*]. (1989). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 6 Kishibekov, D., & Sydykov, U. (1994). Filosofiiia [*Philosophy*]. Almaty: Atamura-Qazaqstan [in Kazakh].
- 7 Musaeva, N.R., Esimova, A.E., & Musaev, R.A. (2017). Qazaq maqal matelderinin intellektualdyq zhane tarbielik quaty [*Intellectual and educational power of Kazakh proverbs*]. *Qazaq ul'tyq universitetinin khabarshysy. Filosofiiia, madeniettanu, saiasattanu seriiasy* — *Bulletin of the Kazakh National University. A series of philosophy, cultural studies, and political science. 4 (62), 72* [in Kazakh].
- 8 Sagikyzy, A. (2013). Gumanistik dunietyanym: aleumettik-madeni negizder [*Humanistic worldview: socio-cultural foundations*]. Z.K. Shaukenova, S.E. Nurmuratov (Ed.). Almaty: Filosofiiia, saiasattanu zhane dintanu instituty [in Kazakh].
- 9 Shpet, G.G. (2010). Vvedenie v etnicheskuiu psikhologiiu [*Introduction to ethnic psychology*]. Moscow: LKI [in Russian].
- 10 Rui, J.B. Soares From «Paremiology to Paremiology». Tavira, Portugal: AIP-IAP, 2012. 162 r.
- 11 Altynsarin, Y. (2006). Kel, balalar, oqylyq: Olen, angimeler men maqal, zhumbaqtar [*Come, children, read: Poems, stories and proverbs, riddles*]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 12 Auezov, M. (1959). Ar zhyldar oilary. Qazaqsha zhane orysshazhazylgan zertteuler, maqalalar [*Thoughts of different years, researches, articles written in Kazakh and Russian*]. Almaty: Qazaqtyn memlekettik kerkem adebiet baspasy [in Kazakh].
- 13 Elikbaev, N.E. (2010). Ulttyn dasturi men salty — tarbienin ozegi. Adam zhane dastur alemi [*Traditions and customs of the nation are the core of education. The world of man and tradition*]. N.S. Sarsenbaevtyn 90 zhyldygyna arналган Khalyqaralyq dongelek ustel materialdary — *The world of Man and tradition. Materials of the international round table dedicated to the 90th anniversary of N. S. Sarsenbayev. G. Mutanov (Eds.)*. Almaty: «Qazaq univesiteti» [in Kazakh].
- 14 Berdyayev, N. (1983). O naznacheni cheloveka. Opyt paradoksalnoi etiki [*About the appointment of a person. An experience of paradoxical ethics*]. Moscow: Amrita [in Russian].
- 15 Rotnickij, V.I. (1983). Ontogenez tselepolaganiia i stanovlenie nrvstvennoi lichnosti. Dialektika i etika [*Ontogeny of goal-setting and the formation of a moral personality*] / Zh.M. Abdildin i L.M. Arhangelskiy (Eds.). — Alma-Ata [in Russian].
- 16 Qunanbaev A. (2002). Eki tomdyq shygarmalar zhinagy: olender men audarmalar [*A collection of two volumes of poems: verses and translations*]. — 1 t. [Vol. 1]. — Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

N.Zh. Sarsenbekov¹, A.S. Sagatova^{2*}

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
²Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: nsarsenbekov@bk.ru; asem.sagatova@list.ru)

The existential reflection in Kazakhstan society during the Great Patriotic War

The article analyzes the existential experience of a person on the home front and internal states of a person, which lead to the deepest emotional experiences of death, pain, fear. The tragedy experienced in the life and consciousness of the Kazakh people is an existential experience. The focus of this article is the analysis of existential reflection in Kazakhstan society during the Great Patriotic War. The authors come to the conclusion that during this period the citizens of Kazakhstan developed existential experiences. It was established that during this period the inhabitants of Kazakhstan felt all the fragility of their existence, which they must overcome by making great moral, moral and physical efforts. In the course of the authors' scientific analysis it was established that the citizens of Kazakhstan made a significant contribution to the defeat of the enemy. The article analyzes the role of existential reflection in resolving the subject of such problems as reflections on the meaning of life, anxiety, responsibility to the family, compassion, death, feelings, freedom, conscience. Since all these fillings are existential categories, the main pivot of the article is expressed by these concepts. It not only tells about existential unrest in the minds of people of the war period, but also sets out examples that determine the inner state of human existence. The experience of Kazakhstan society analyzed in the article showed that in many respects the terrible and unfair situation of war requires overcoming, that is, purification, and there is an opportunity to show moral strength, that is, to show a worthy way out of a person's life tragedy.

Keywords: existential reflection, internal states of a person, compassion, the essence of human existence, experiences, the meaning of life, responsibility to the family, anxiety, conscience, death.

Introduction

The Great Patriotic War was the most difficult of the wars that the people of Kazakhstan had to endure in their centuries-old history. The war was the greatest test of the strength of the people, and the people of Kazakhstan passed it with honor. The life principles of those who lived in Kazakhstani society and worked on the home front during the Great Patriotic War became the subject of philosophy. It is necessary to trace, what existential experiences our heroic defenders of the Fatherland had to go through. The very first difficult test is separation from home and loved ones. It's not just a long separation. A soldier in the war does not know whether he will have to see his home and, most importantly, his family and friends again. War destroys the entire system of ideas about good and bad, right and wrong developed in peacetime, and, most importantly, pushes a person against himself. During the war, he learns about himself and about life that which he did not see or did not want to notice in a peaceful life. His consciousness begins to work on creating a new picture of the world. One of the tests for the soldier is the realization that he himself will have to kill or be killed. In dangerous moments in a war, many personality traits are revealed from an unexpected side. A continuous series of borderline situations, being on the verge of life and death form a special type of philosophy of a combatant. Enduring all sorts of hardships, experiencing various types of danger or anticipating its onset, loss of personal freedom and the coercive nature of behavior — all these factors of war and battle affect the fighter. Acting constantly and ceaselessly, they gradually modify the character of the fighter's reaction to the universe around them, create a number of conditioned reflexes, in a word, produce a number of changes that, ultimately, give a delineation of the existential reflection inherent in the fighter in comparison with the layman. In war, the danger of battle and everyday life are closely linked. The humans at the front do not only fight. There comes a lull, and during these hours he is busy with work, on which success in a new battle largely depends.

Materials and research methods are determined by the topic and specifics of the tasks set, the solution of which requires an *integrated approach*.

*Corresponding author's e-mail: asem.sagatova@list.ru (A.S. Sagatova)

The methodological basis of the study is the phenomenological principle, including intentional in phenomenology. In addition, the following methodological approaches and methods were used in the study:

1. Methods of philosophical and anthropological analysis, as well as general scientific methods and principles of cognition. In addition, a systematic approach, a method of comparative analysis were used in the work.

2. The method of comparative analysis of different theoretical constructions, which allows to identify changes in the content of the subject by researching the comparison of the basic concepts of existentialism and analytical philosophy.

3. The first plan was to discuss the problems of research with non-political, moral postulates, from a moral point of view.

The concept of existential reflection in a period of instability

The philosophy of existentialism emerged at the beginning of the 20th century, but it is still relevant today. Its relevance is determined by the surviving features of the world that gave birth to this philosophy: technical progress, wars, alienation of the individual from society, an isolated person, etc., which lead humanity to thinking about the meaning of life [1: 166].

Thinkers of different eras condemned wars, passionately dreamed of eternal peace and considered various aspects of the issues of general peace. Some of them paid attention mainly to its technical side. They believed that aggressive war was birthed of immorality and that peace can only be achieved as a result of moral re-education of people in the spirit of mutual understanding, tolerance for different religions, elimination nationalist vestiges, educating people in the spirit of Noah «all people are brothers» [2: 165].

One of the most powerful aspects of war is existential reflection. In order to resist this world an individual must first of all deal with their own inner world, assess their capabilities and abilities [3: 670].

People often realize the cruelty and violence of the war itself, which leads to existential reflection, certain experiences, changes in meaning and life guidelines. War and its horrors reduce the morale and attitudes of numerous soldiers.

The basis of existential reflection is morality. Based on a personal understanding of morality and ethics, each person who finds themselves in the harsh conditions of war individually adapts to the new conditions of life. This applies not only to the soldiers directly participating in the battles, but also to those people who remained in the rear to provide for the needs of the front. Such people also have vivid patterns of existential reflection against the background of ongoing events [4: 86].

Morality is a value-normative way of regulating human conduct in society, based on moral principles and obligation. According to A.A. Huseynov, «the key... question of morality... is how to reconcile the subjectively asked moral purpose of actions with their objective content?... What should be done so that the individual's striving for happiness does not turn into a great misfortune.» The latter is characteristic precisely for situations associated with manifestations of alienation in morality. Therefore, there is every reason to say that «morality continues to function in all its 'falsehood', 'alienation', 'hypocrisy', etc., just as it functioned earlier [5: 16].

The moral aspect is one of the most important among many other components of the multifaceted phenomenon of global alienation of the individual. It is the experience of alienation (that is, the recognition and emotional sensation of something alien and hostile in an entity enslaving a person) that gives the category of alienation a complete meaning [6: 137].

If people lose the moral foundations of their existence, then no expected material well-being is able to save society from destruction. The separation of people is generally an inalienable property of private property, since it predetermines the mutual antagonism of interests and aspirations, adapting the course of all moral life to market relations. It is quite obvious that the moral, precisely human, essential basis of the person suffers from various manifestations of alienation. Since the peculiarity of human activity lies in objectivity, and the subject in his own «activity objectifies his essence, the meaning of the phenomenon of alienation consists in the enslavement of man by the forces he himself created, in the destruction of the human essence, in the dehumanization of man. The quintessence of alienation is self-affirmation, the product of a man devouring monsters.»

An individual commits morally approved acts not because of their inner convictions they are unable to do otherwise, but because this is required by the prescriptions of the society in which they have to live. Thus, one of the most significant aspects of the complex multidimensional process of moral alienation is a person's

assessment of the imperativeness of a moral rule as some kind of external compulsion, as an encroachment on their personal freedom [7: 206].

So, norms, principles, sanctions and requirements of morality are perceived by people as imposed on a person from the outside, exogenous. Consequently, a person follows moral rules just formally, for show. This hypocritical attitude of a person in relation to the moral norm is a clear manifestation of alienation in the area we are investigating. It is a consequence and indicator of moral insufficiency, immaturity of the personality, «which is supported by the crisis state of modern society, characterized by the transformation of the fundamental value orientations.»

The permanent renewal of the conditions of existence generated by the scientific and technological revolution leads to the unattainability of a stable system of moral meanings and values that constitute the moral and ideological basis, an invariable set of principles and norms on which one could rely.

Existential reflection during the Great Patriotic War

The power of existential reflection lies in the inability to protect oneself from its effects. Existential reflection focuses on insecurities and desires.

The use of propaganda against the enemy's weaknesses leads to a new concept of existential reflection, known as the fourth kind of war, requiring its own component of exploration, strategy and action against the enemy. War is often viewed as a mechanical approach to human affairs based on the creation of a powerful and effective war machine.

Emotions, such as fear, hate, deception, pain, humiliation and loneliness, which are often considered the worst and most vulnerable parts of human nature, are systematically exploited by the enemy so the person becomes too demoralized to continue fighting. The Great Patriotic War brought with it the beginning of a new style of war. War was no longer a test of superior weapons and military forces. It suddenly turned into a struggle for the minds and souls of citizens and soldiers [8: 32].

Many philosophers argue that the Great Patriotic War influenced the emergence of social philosophy to the greatest extent. Before the war, most aspects of social philosophy were purely philosophical.

So there are two main questions of philosophical inquiry here. First is how individual fears can be managed. And second, how can the military tension be systematically increased. Philosophy studies the impact of war on humans. Currently, there are five enemies of individual survival.

The first is pain. Then cold, hunger and thirst. Fourth, fatigue. And then boredom and loneliness. Using these factors, existential reflection tries to focus on suffering rather than death. The typical reaction pattern in combat is as follows. First, a person has this unsettling enthusiasm. The troops are very happy to join the battle, they are delighted. There is a small concern about joining the fight, but in general, they are very eager to join the battle.

They are now experiencing what we call «humility» as they engage in battle. This is a chronic depressive condition. The experience of combat and combat begins to tire, become depressed, but can still carry out routine warfare effectively. But as battle fatigue and daily fighting continue, they become part of what we call «worrying concerns». This is where they are most vulnerable in their morale.

Anxiety is characterized by feelings of depression and loneliness. Imagine you are there in the field, in battle, far from your friends and your family, and everything that is familiar is nowhere to be found.

Combined with this suppressed feeling of loneliness, loss of appetite, and guilt, we also see a decrease in group identification. Having lost themselves in the conflict and battle that the soldiers are going through, troops often begin to question and doubt the purpose of military action [9: 52].

During the Great Patriotic War existential reflection was divided into three interdependent classes: strategic, tactical, and what we call consolidation. Strategic propaganda was directed against the enemy in enemy-occupied countries and had a dual purpose: not only to undermine the enemy's will to resist, but also to maintain the morale of those who support the allies in the long term. Tactical or combat propaganda was conducted against enemy forces at the front and pursued strategic short-term goals. Consolidation propaganda was directed at the civilian population on the home front, in areas recently occupied by the Allied forces, in order to ensure their further cooperation.

Kazakhstan in the Great Patriotic War: economy and losses

Kazakhstan entered the Great Patriotic War as a constituent part of the USSR, having a significant number of the population, rather developed production capacities and enormous natural resources.

By the middle of 1942, the restructuring of the national economy on a war footing was basically completed. During the war years, the direction of capital investments changed abruptly: 6174.5 million rubles were invested in the national economy of Kazakhstan (in prices as of July 1, 1955), including 4035.6 million rubles in industry, mainly for the development of the main branches of heavy industry: fuel, metallurgical, machine-building, energy, etc. work of power plants, industrial enterprises and transport not only within the republic, but also in the South Urals, in a number of western regions and in the Volga region [10: 12].

The oil industry of Kazakhstan played a significant role in supplying the front and rear with oil products, especially in 1942, when the front line approached the Volga and the Caucasus and the direct outlet of Baku oil in the central part of the country was temporarily cut off. In the summer of 1942, the railway connection between Baku and Grozny with the active army was paralyzed. The lower reaches of the Volga were also under threat.

In these difficult conditions, the Caucasian oil products had to be delivered to the front by a long round-about route: Baku–Krasnovodsk–Ashgabat (by sea)–Tashkent–Uralsk–Stalingrad (by rail). The situation was aggravated by the fact that the Ashgabat railway line had a low capacity of the mass transportation of oil products. The stock of oil products in the army in the south was extremely insignificant. The State Defense Committee demanded to organize the fastest delivery of oil products across the Caspian Sea. A more optimal decision was made to deliver fuel to the front-line bases from Baku to Guryev by sea, and then by rail and the Guryev-Orsk oil pipeline [11: 17].

Enterprises of the light, food, local and cooperative industries of the republic played a significant role in supplying the soldiers of the Red (Soviet) Army with uniforms and food. The total number of light industry enterprises has tripled to 65, of which 29 were evacuated from the western regions of the country. The workers and engineering and technical workers of these enterprises, having mastered the production of new types of products, produced a large number of uniforms, clothing, equipment, army shoes, transport harnesses, carts for army carts, cavalry saddles, etc. during the war years [12: 21].

More than one sixth of the population was drafted from Kazakhstan in the war, up to 1 million 366 thousand. Of these, Kazakhstan lost 410 thousand people. The heroic efforts of women and children, who was involved in the logistical support of the troops, as well as food, were a significant contribution to the Victory.

It is also necessary to consider how the image of death influenced the inhabitants of Kazakhstan during the Great Patriotic War. The emergence of the image of violent death marks the heightened taboo on the topic of death, which is characterized by the massive spread of the fear of death. It becomes «unconditional evil», accompanied by senseless violence, ceases to carry any ethical message and meaning. A person completely belongs to a totalitarian system that suppresses their freedom, any of their social and existential possibilities [13: 73].

In everyday life, not burdened with the hardships and violence of war, people tend to forget about their mortality. Death appears as a distant and almost unreal perspective, an abstract consequence of life. The finiteness of life is an unavoidable fact that is in the shadow of consciousness. Every time a person finds an explanation that allows them to reduce the consciousness of the inevitability of death to an accident. And the type of this accident does not matter, it could be illness, accident, injury. But there is also something that radically changes the attitude of people towards death. When the death of the otherworldly, abstract and not having a direct relation to the life of a product of fantasy becomes this-sided, that is, it begins to be present in the world, then it is no longer accidental. In this situation, a person constantly comes into contact with it, sees its traces in the world.

Existential Reflection in Kazakhstani Society during the Great Patriotic War

What opinions did the residents of Kazakhstan held when they learned about the beginning of the Great Patriotic War? This is definitely a feeling of «horror». Despite significant cultural variability, an important feature of «horror» is that it is invariant in nature, accompanying all known human history. «Horror and fate have walked around the world at all times.» A tragic human situation can be described from different angles, including a terrible one. And there is no demonization and *angle of horror* here; indeed, in any epoch, human existence is exposed to the action of irrational and inherently infernal forces that violate human plans and interrupt positive life-building [14: 221].

Horror is inherently ambivalent. Quite an everyday idea of the «horrors of war» is widespread, but the mystical aspect of horror is also important, demonizing the evil fate and misfortunes of human life. The mystical aspect of horror, multiplied by the relentlessness of fate, leads to an ethical understanding of the misery

of human life. The fusion of horror and fate is equal to the tragedy in its classical sense. This is somewhat schematic, but the destructive effect of fate is terrible in its essence, and it constitutes the main collision of the tragedy of the population of Kazakhstan, which finds the strength and courage to resist the inevitable fate. Here, the horror is not an absolutely self-contained entity, but rather acts as a «side effect», as a consequence, caused by the action of fate.

The terrible is a category close to the tragic, but deeply opposite to it. If the tragic always has its resolution in the future, then the terrible is hopeless. This is death, which does not carry anything enlightening in itself, does not promise people the coming liberation from misfortunes, disasters, not controlled by people, not subject to them, dominating over them. In tragic misfortune is majestic, it nevertheless elevates a person, since the latter remains the master of circumstances and, even dying, asserts his power over the world. In the terrible, on the contrary, man is a slave to circumstances, he does not own the world [15: 187].

Thus, tragedy as an aesthetic category carries a deep ethical meaning: the ability to enlighten and transform existing reality, while horror is evidence of a spiritual and semantic dead end. The tragic appeals to a moral action that depends entirely on a person, while horror manifests the helplessness and paralysis of a person's moral will, since its nature is beyond the limits of human power. Already in its original form, horror contains those properties that later become defining and autonomous from the tragic beginning.

In the classical version, horror is a kind of intensifier of evil doom, in order to emphasize the tragedy of the human situation, in which the hero's actions acquire a uniquely morally encouraged character, worthy of imitation and perpetuation. In this sense, the terrible is immanently tragic as its ethical component. The horrible is not a self-contained aesthetic essence, but is the necessary context for ethically justified actions. Although, it is obvious that the terrible in itself initially has no ethical content.

Life's tragedy supplanted aesthetic tragedy, which was replaced by horror in all forms and forms. A fundamental ethical-aesthetic inversion has taken place, which determines the essence of the spiritual situation.

In a situation of war, great problems awaited people. These problems suddenly burst into life, disrupting its normal order and rhythm. In them, the insecurity of a person becomes convex, the fragility of their being, which he must overcome by making great moral efforts. Therefore, they are great; the greatness of man is manifested in them.

Tragedy arises and is formed as a special aesthetic practice, most suitable for raising questions that will later be called «damned». In this regard, the aesthetic aspect, for all its significance, did not have an absolute self-sufficient meaning, since the «great problems of human life» were brought to their philosophical resolution, in which there was a minimum of aesthetics, but a maximum of ethics. The initial mystification and aestheticization inherent in tragedy gives way to a philosophical clarification of the fundamental issues of human existence. Much of this is accomplished through the idea of «catharsis» [16: 17].

The tragic death of the hero acts as an ethical standard of life in general for all people who, in the inevitable confrontation with death, must maintain their human dignity in order to remain human.

This is the amazing ability to live, not adapting to the imperfection of the world, but proceeding from the idea of life as it should be. Such a disagreement with the environment is fraught with disastrous consequences for the individual: «thunderclouds hang over it, from which the lightning of death eventually strikes.» But this is the path leading to a more perfect (above all ethically) state of being, which is achieved by the fact that the hero, at the cost of his suffering and death, helps to improve the world.

It is important to note the complex structure of tragic feelings as a combination of compassion and fear, which ultimately leads to a cathartic effect. Note that fear is present as a basic element in the tragedy of war, which is its essence [17: 223].

In the tragic cleansing, the enlightenment of consciousness is given not only about the semantic relationships of things, but also about the things themselves. After all, tragedy just begins when the given substance of the mind rushes into the material infinity of otherness and comes to self-splitting and self-fragmentation. And here it is no longer just aesthetics, but also life's peace, when we feel that here, in the tragedy, the very foundations of our existence were seriously affected, and now they are unharmed.

The hero, therefore, is a «hostage» of the highest decrees of fate, as if «guilty without guilt». But it is precisely this in many respects terrible and unfair situation that requires overcoming, that is, cleansing, and there is an opportunity to show moral strength, that is, to show a way out of life tragedy worthy of a person.

A new sensation of life comes, in which tragedy is not the result of some special «tragic» events, but life itself. There is something in life itself that makes it essentially tragic without regard to tragic events. From a philosophical point of view, tragedy is an empirical hopeless. Tragedy shows that life as an empirical

cohesion of phenomena is meaningless, but it is a tragedy that forces us to raise the question of the meaning and purpose of life with particular force [18: 121].

«Empirical hopelessness» as the basis of tragedy suggests that the tragic is becoming a category of everyday existence. There is an everyday tragedy that is much more real, and deeper, and more suited to existence in a period of war than the tragedy of great adventures. «Is it frivolous to assert that the real tragedy of life, an ordinary deep and universal tragedy, begins only when what is called adventures, sorrows and dangers has passed?» [19: 67].

The life of every person, if we consider it as a whole and in general terms, emphasizing only significant moments, in essence is always a tragedy... unfulfilled desires, the vain striving, hopes mercilessly trampled by fate, fatal mistakes of all life with its increasing suffering and death at the end — always a tragedy.

So the historical becomes tragic; this is the most significant axiological cultural shift that occurred as a result of the discovery of existence. The paradox of this situation is that a deeper penetration through existence into the personal plane of being, into the tragedy of personal existence reveals the universal laws of this being, enshrined in historical experience, which by definition is impersonal. This allows you to understand the philosophical approach to the human situation, in contrast to the scientific and religious, which can make tragedy a special case of life. For science in general, the ethical dimension does not have a special meaning, and for religion, life is primarily sinful, and not tragic.

Tragedy, thus, can be defined as the discrepancy between the individual will of the subject and the objective dictates of fate, which is in the position of aloofness and indifference to an individual representative of the human race. If the individual will of the subject coincides with the objective course of things, then they speak of luck, luck, or even happiness. But most of the time they don't match. Therefore, the tragedy is to some extent inherent in all people, and it characterizes the general human situation, and not a special extraordinary situation of unhappiness [20: 65].

But at the same time, it is worth emphasizing, despite the indifference of fate to the life of an individual person, that its «indifference» is incomparable with that icy emptiness of the absolutely inhuman, which carries horror.

This is a kind of phenomenology of tragic experience that is revealed in everyday life, on the very basis of life. There is a fundamental reassessment of values, as a result of which the focus of philosophical attention is a person in the face of inevitable fate. The tragedy is not individual «great» and great events of life, but life itself, which has revealed its absolute defenselessness in the face of death.

The feeling of hopelessness appears in the apocalyptic times of the Second World War, when deadlock and meaninglessness merge into one, giving rise to this hopelessness. This is no longer just a tragic feeling, but a tragic one, drifting to the absurd, passing through a terrible one. In a sense, the apocalypse of culture can be read as a fusion of the tragic, the terrible and the absurd.

The peculiarity of the war period is that horror penetrates into everyday life, practically merging and dissolving in it. The horror of everyday life has been already a fundamental new turn; not only is there horror in life, but existence itself is pure horror. At least it could be. The concept of «pure horror» can be considered a certain metaphysical enzyme, with the help of which the philosophical situation of the moral and psychological state of the peoples of Kazakhstan during the Great Patriotic War is described most radically.

Now the human situation is described not in terms of «hero» and «tragedy», but in completely different terms: «transformation», «process», «sentence». In the diaries of the inhabitants of Kazakhstan, one can find evidence of the phenomenology of the birth and existence of horror at the «cellular» level of his imagination and consciousness. Here, for example, are the records of 1942: «My auricle is fresh to the touch, rough, cool, juicy — like a leaf. I most definitely write this out of despair for my body, for the future of this body.» Despair over the future of your body is some kind of previously unthinkable ethical and anthropological attitude, which, obviously, is not a shocking statement, but a reflection of the author's real inner state [21: 120].

Here are some more examples of unusual states of consciousness, its visions of the world, which shed light on this so unusual creativity: «My state is not a state of 'unhappiness', but it is not happiness, not indifference, not weakness, not fatigue, not interest in anything — then — then what is it? ... All the things that arise in my head do not grow from their roots, but from somewhere in the middle. Try to hold them, try to hold the grass and hold on to it yourself, if it begins to grow only from the middle of the stem»; «I'm like a stone, I'm like a tombstone to myself.»

These descriptions represent some kind of manifestation of horror that has become living flesh, entered into the mind, soul and body. No doubt, no faith, that is, no philosophy, no religion, nothing at all for the advanced Nothing that is associated with horror. These are very remarkable surreal states of consciousness,

in which the extreme states of fear, absurdity, unreality, insecurity, guilt and despair are mixed, which together seem to be possible to diagnose in terms of horror [22: 113].

Indeed, there is much in common in describing such states with what they write in the next note: «I don't want anything. I do not want to go: the movement is too fast; I don't want to go: it's too tiring; and you don't want to go to bed, because then you either need to lie down, but you don't want to, or get up again, but you don't want to either. I don't want anything at all... This is how I live now, as in a besieged fortress, but in order not to suffer damage from excessive inaction, I usually cry until I get tired... My life is like an eternal night... My life is completely meaningless... How, however, a terrible boredom — terribly boring!.. That's how I lie, but the only thing that opens to my gaze is emptiness; the only thing I live in is emptiness; the only thing I move in is emptiness. I don't even feel pain.»

Reason is no longer a salvation from the horrors of life, it no longer acts as a guarantor of meaning and being, as it was at the time preceding the war. These words contain the ideological principles of the new picture of the world. The ugly, the creepy, the low, the terrible are increasingly entering the fabric of life as full subjects. The difference between the era of war and previous eras is that the previously ugly and terrible were localized, they burst into life, of course, were present in it, but never occupied a defining place in it. The horror of war for the peoples of Kazakhstan has become ubiquitous.

Conclusion

War exposes being, removes a layer of idealism from it. Therefore the 20th century was, in a sense, a flourishing in philosophy. A wide variety of schools and trends emerged, and their source was the world wars, which showed the poverty of those values that were previously chosen as leaders. One of the main values is the mind, which has been radically revised. The bearers of elite views on death are scientists who view death as a natural phenomenon of life, seemingly unnatural in its manifestations, but only because of unnatural political goals. Here we mean the growth of totalitarianism with the absolutization of power, which has a violent nature; the spread of the cult of strength and submission. Even modern «developed democracies» use forceful methods of imposing liberal democratic values with sufficient ease, without patience for dissent.

We must not forget history, we must talk about it with an open mind, see the emerging centers of violence in the present, and prevent terror in the future.

No matter how difficult a person's situation is, their hope for survival should not fade away, and their desire to «live» should not stop!

References

- 1 Смирнова Т.Н. О понятии экзистенциалов в философии человека и культуры / Т.Н. Смирнова // Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке. — 2019. — Т. 8. — № 4А. — С. 166–170.
- 2 Трофимов В.К. Философия: курс лекций: учеб. пос. / В.К. Трофимов. — Ижевск: ФГБОУ ВО Ижевская ГСХА, 2016. — 165 с.
- 3 Пазухина А. П. Экзистенциализм о существовании человека в мире. [Электронный ресурс] / А.П. Пазухина // Молодой ученый. — 2019. — № 22 (260). — С. 670–671. — Режим доступа: URL: <https://moluch.ru/archive/260/60030/> (Дата обращения: 27.01.2021).
- 4 Антоновский А.Ю. Научное познание как понятие социальной философии / А.Ю. Антоновский // Вопросы философии. — 2018. — № 12. — С. 86.
- 5 Гусейнов А.А. Нравственная философия и этика: линия разграничения / А.А. Гусейнов // Этическая мысль. — 2019. — Т. 19. — № 2. — С. 5–16.
- 6 Лешкевич Т.Г. Феномен цифрового отчуждения / Т.Г. Лешкевич // Революция и эволюция: модели развития в науке, культуре, обществе: Тр. II Всерос. науч. конф. / под общ. ред. И.Т. Касавина, А.М. Фейгельмана. — Н. Новгород: Красная ласточка, 2019. — С. 137–139.
- 7 Купряшкин И.В. Отчуждение и культура в современном капиталистическом обществе / И.В. Купряшкин // Молодой ученый. — 2014. — № 16. — С. 206–208.
- 8 Рассекреченная война: «особые папки» ЦК КП (б) Казахстана. 1941–1945 гг.: сб. док. / Е. М. Грибанова, А.С. Зулкашева, Г. Н. Мурзагалиева, Е. В. Чиликова. — Алматы: Эдельвейс, 2010. — С. 32.
- 9 Исмаилов А.И. Южно-Казахстанская область в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (док. очерк) / А.И. Исмаилов. — Шымкент: Зерде, 1995. — С. 52.
- 10 Сактаганова З.Г. Повседневная жизнь в Казахстане в годы Великой Отечественной войны / З.Г. Сактаганова, К.К. Абдрахманова // Вестн. Ом. ун-та. Сер. Ист. науки. — 2019. — № 4. — С. 12.
- 11 Ермекбай Ж.А. Эвакуированные предприятия в Казахстане в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Ж.А. Ермекбай // Изв. Иркут. гос. ун-та. Сер. Ист. — 2020. — С. 17.

- 12 Жаркынбаева Р.С. Военная повседневность в городах тыла в 1941–1945 гг. (на примере г. Алма-Аты) / Р.С. Жаркынбаева, Н.В. Дулина, Е.В. Ануфриева // Вестн. ВолГУ. Сер. 4. История. Регионоведение. Международные отношения. — 2020. — № 1. — С. 21.
- 13 Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес. — М.: Прогресс, 1992. — 73 с.
- 14 Metzengerstein // The complete works of Edgar Allan Poe. — N.Y. & L.: The knickerbocker press, 1902. — P. 221.
- 15 Бердяев Н.А. К философии трагедии. Морис Метерлинк / Н.А. Бердяев // Философия творчества, культуры и искусства. — Т. 2. — М.: Искусство, 1994. — С. 187.
- 16 Литвинский В.М. Философия как усилие мысли в ситуации неопределенности / В.М. Литвинский // Развитие науки и образования: моногр. — Чебоксары: Среда, 2019. — С. 17.
- 17 Еланская С.Н. Своеобразие «ужасного» и способы его репрезентации в отечественном кинематографе / С.Н. Еланская // Все страхи мира: Ноггог в литературе и искусстве: сб. ст. — СПб.; Тверь: Изд-во Марины Батасовой, 2015. — С. 223.
- 18 Ерофеева И.В. Смерть как социокультурный феномен в концептосфере «война» современного медиатекста / И.В. Ерофеева // Интерпретация текста: лингвистический, литературоведческий и методический аспекты. — Чита, 2015. — С. 121.
- 19 Метерлинк М. Сокровище смиренных. Погребенный храм. Жизнь пчел / М. Метерлинк. — Самара: Агни, 2000. — С. 67.
- 20 Кантор В.К. Ужас вместо трагедии (творчество Франца Кафки) / В.К. Кантор // Вопросы философии. — 2005. — № 12. — С. 65.
- 21 Кафка Ф. Дневники / Ф. Кафка. — СПб.: Пальмира; М.: Книга по требованию, 2017. — 120 с.
- 22 Серверцев В.В. Эмансипация ужаса как феномен современной философской культуры / В.В. Серверцев / Грамота. 2020. — Т. 13. Вып. 2. — Тамбов, 2020. — С. 113.

Н.Ж. Сарсенбеков, Ә.С.Сағатова

Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі қазақ қоғамындағы экзистенциалдық рефлексия

Мақалада соғыс жылдары көрініс берген қазақ қоғамындағы экзистенциалдық тәжірибесі талданып, яғни терең рухани толғаныстарға себепкер сырақат, қорқыныш, өлім сияқты адамның ішкі жағдайы қарастырылған. Қазақ халқының өмірі мен санасында болған трагедия — бұл үлкен экзистенциалдық тәжірибе. Аталған мақаланың өзегі — Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақстандық қоғамдағы экзистенциалды көріністі талдау. Авторлардың пайымдауынша, осы кезеңде Қазақстан азаматтарының санасында экзистенциалдық тәжірибе қалыптасты деген қорытындыға келген. Осы кезеңде Қазақстан тұрғындары өздерінің адамдық болмысын сезініп, оны адамгершілік, моральдық және физикалық күш-жігер арқылы сақтап қалу керек екендігін аңғарған. Сондай-ақ, авторлардың ғылыми талдауы барысында Қазақстан азаматтарының жауды ойсырата жеңуге қосқан зор үлесі анықталды. Мақалада субъектінің экзистенциалды рефлексияның көмегімен өмірдің мәні, мазасыздық, отбасы алдындағы жауапкершілік, жанашырлық, тәжірибе, еркіндік, ар-ождан, өлім сияқты мәселелерді шешудегі рөлі талданған. Сонымен қатар, қазақстандық қоғамның тәжірибесі көрсеткендей, көптеген жағдайларда соғыстың жан түршігерлік және әділетсіз жағдайлары дер кезінде енсеруді, яғни тазартуды талап етеді және моральдық күш көрсетудің мүмкін екендігін, яғни адамның өмірлік трагедиядан шыға білуінің лайықты жолдарын көрсету мәселелері талданған.

Кілт сөздер: экзистенциалды рефлексия, адамның ішкі күйі, жанашырлық, адам болмысының мәні, толғаныс, өмірмәнділік, отбасы алдындағы жауапкершілік, үрей, ұждан, өлім.

Н.Ж. Сарсенбеков, А.С. Сағатова

Экзистенциальная рефлексия в казахстанском обществе в период Великой Отечественной войны

В статье проанализированы экзистенциальный опыт человека в тылу военных действий и внутреннее состояние человека, которое приводит к глубочайшим душевным переживаниям, таким как смерть, боль, страх. Пережитая трагедия в жизни и сознании казахстанского народа — это экзистенциальный опыт. В центре внимания данной статьи — анализ экзистенциальной рефлексии в казахстанском обществе в период Великой Отечественной войны. Авторы приходят к заключению, что у граждан Казахстана в этот период сформировались экзистенциальные переживания. Установлено, что в указанный период жители Казахстана ощутили всю хрупкость своего бытия, которую они должны преодолеть, совершая большие нравственные, моральные и физические усилия. В ходе авторского научного анализа, установлено, что граждане Казахстана внесли существенный вклад в разгром врага. Авторами показана роль экзистенциальной рефлексии в разрешении субъектом таких проблем, как размышления о смысле жизни, тревога, ответственность перед семьей, сострадание, смерть, пережи-

вания, свобода, совесть. Поскольку все эти наполнения являются экзистенциальными, то и основной стержень статьи выражен данными категориями. Кроме того, отражены экзистенциальные волнения в сознании людей военного периода, изложены примеры, определяющие внутреннее состояние человеческого бытия. Проанализированный в статье опыт казахстанского общества показал, что во многом ужасная и несправедливая ситуация войны требует преодоления, то есть очищения, и есть возможность проявить моральную силу, то есть показать достойный выход человека из жизненного трагизма.

Ключевые слова: экзистенциальная рефлексия, внутреннее состояние человека, сострадание, сущность человеческого бытия, переживания, смысл жизни, ответственность перед семьей, тревога, совесть, смерть.

References

- Smirnova, T.N. (2019). O poniatii ekzistentsialov v filosofii cheloveka i kultury [On the concept of existentials in the philosophy of man and culture]. Kontekst i refleksiia: filosofii o mire i cheloveke — Context and Reflection: Philosophy about the World and Man, 8, 4 [in Russian].
- Trofimov, V.K. (2016). Filosofii: kurs leksii [Philosophy: course of lectures]. Izhevsk: FGBOU VO «Izhevskaiia GSKhA» [in Russian].
- Pazukhina, A. P. (2019). Ekzistentsializm o sushchestvovanii cheloveka v mire [Existentialism about the existence of man in the world]. Molodoi uchenyi — Young scientist, 22 (260), 670–671 Retrieved from URL: <https://moluch.ru/archive/260/60030/> [in Russian].
- Antonovskii, A.Yu. (2018). Nauchnoe poznanie kak poniatie sotsialnoi filosofii [Scientific knowledge as a concept of social philosophy]. Voprosy filosofii — Philosophy questions, 12, 86 [in Russian].
- Guseinov, A.A. (2019). Nравstvennaia filosofii i etika: liniia razgranicheniia [Moral philosophy and Ethics: the line of demarcation]. Eticheskaiia mysl — Ethical thought, 19, 2, 5–16 [in Russian].
- Leshkevich, T.G. (2019). Fenomen tsifrovogo otchuzhdeniia [The phenomenon of digital alienation]. Revolution and evolution: Models of development in science, culture, and society '19: II Vserossiiskaia nauchnaia konferentsiia — 2nd All-Russian Scientific Conference (137–139). N. Novgorod: Krasnaia lastochka [in Russian].
- Kupriashkin, I.V. (2014). Otchuzhdeniie i kultura v sovremennom kapitalisticheskom obshchestve [Alienation and culture in modern capitalist society]. Molodoi uchenyi — Young scientist, 16, 206–208 [in Russian].
- Gribanova, Ye.M., Zulkasheva, A.S., Murzagaliieva, G.N. & Chilikova, Ye.V. (2010). Rassekrechennaia voina: «osobyie papki» TsK KP (b) Kazakhstana. 1941–1945 gg. [Declassified war: «special folders» of the Central Committee of the Communist Party (b) of Kazakhstan. 1941–1945]. Sbornik dokumentov — Collection of documents, 32 Almaty: Edelweis [in Russian].
- Ismailov, A.I. (1995). Yuzhno-Kazakhstanskaia oblast v period Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 gg. (dokumentalniy ocherk) [South Kazakhstan region during the Great Patriotic War of 1941–1945 (documentary essay)]. Shymkent: Zerde [in Russian].
- Saktaganova, Z.G. & Abdrakhmanova, K.K. (2019). Povsednevnaia zhizn v Kazakhstane v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Everyday life in Kazakhstan during the Great Patriotic War] / Vestnik Omskogo universiteta. Serii Istoricheskie nauki — Omsk University Bulletin. Series Historical Sciences, 4, 12 [in Russian].
- Yermekbai, Zh.A. (2020). Yevakuirovannyye predpriiatiia v Kazakhstane v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 gg. [Evacuated enterprises in Kazakhstan during the Great Patriotic War of 1941–1945]. Izvestiia Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Serii Istorii — Irkutsk State University Bulletin. Series History, 17 [in Russian].
- Zharkynbaieva, R.S., Dulina, N.V. & Anufriieva, Ye.V. (2020). Voiennaia povsednevnost v gorodakh tyla v 1941–1945 gg. (na primere g. Alma-Aty) [Military everyday life in the cities of the rear in 1941–1945. (on the example of the city of Alma-Ata)]. Vestnik VolGU. Serii 4. Istorii. Regionovedeniie. Mezhdunarodnye otnosheniia — VolSU Bulletin. Series 4, History. Regional studies. International relationships, 1, 21 [in Russian].
- Ares, F. (1992). Chelovek pered litsom smerti [Man in the face of death]. Moscow: Progress [in Russian].
- Metzengerstein (1902). The complete works of Edgar Allan Poe. — N.Y. & L.: The knickerbocker press.
- Berdiaev, N.A. (1994). K filosofii tragedii. Moris Meterlink [Toward a philosophy of tragedy. Maurice Maeterlinck]. Filosofii tvorchestva, kultury i iskusstva — Philosophy of Creativity, Culture and Art. 2, 187. Moscow: Iskustvo [in Russian].
- Litvinskii, V.M. (2019). Filosofii kak usilie mysli v situatsii neopredelennosti [Philosophy as an effort of thought in a situation of uncertainty]. Razvitie nauki i obrazovaniia — Development of science and education. Cheboksary: Sreda [in Russian].
- Yelanskaia, S.N. (2015). Svoeobrazie «uzhasnogo» i sposoby yego reprezentatsii v otechestvennom kinematografe [The peculiarity of the «terrible» and the ways of its representation in the domestic cinema]. Vse strakhi mira: Horror v literature i iskusstve — All the Fears of the World: Horror in Literature and Art. Tver: Izdatelstvo Mariny Batasovoi [in Russian].
- Yerofeeva, I.V. (2015). Smert kak sotsiokulturnyi fenomen v kontseptosfere «voina» sovremennogo mediateksta [Death as a sociocultural phenomenon in the concept sphere «war» of modern media text]. Interpretatsiia teksta: lingvisticheskii, literaturovedcheskii i metodicheskii aspekty. Chita [in Russian].
- Meterlink, M. (2000). Sokrovishche smirenykh. Pogrebennyi kham. Zhizn pchel [The treasure of the humble. The buried temple. The life of bees]. Samara: Agni [in Russian].
- Kantor, V.K. (2005). Uzhas vmesto tragedii (tvorchestvo Frantsa Kafki) [Horror instead of tragedy (by Franz Kafka)]. Voprosy filosofii — Philosophy questions, 12, 65 [in Russian].
- Kafka, F. (2017). Dnevnik [Diaries]. Saint Petersburg: Palmira; Moscow: Kniga po trebovaniu [in Russian].
- Servtsev, V.V. (2020). Yemansipatsiia uzhasa kak fenomen sovremennoi filosofskoi kultury. Gramota [Emancipation of Horror as a Phenomenon of Contemporary Philosophical Culture. Diploma], 13, 2, 113. Tambov, 2020 [in Russian].

D.G. Shormanbayeva*, Ye.N. Ivleva, M.A. Seydinova

Karaganda Technical University, Kazakhstan
(E-mail: yasmina-dinara@mail.ru; Eivleva84@mail.ru; madina.seidinova@bk.ru)

Theories of information societies in the context of network identity

In the modern social philosophy the problem of determining the ontology of the social reality that followed the industrial society is topical as never before. Topicality and variability of the problem resulted in creating an abundance of theoretical concept of society, which often oppose. The article uses the notions of «information», «modern», «network» societies as equal, since having different methodological and research base, these categories come from the analysis of one and the same social phenomenon: formation and development of the new type society that is different from the industrial and post-industrial societies. Such a society features the increasing role of information, knowledge and information technologies, increase in the number of people engaged in information technologies, communications and manufacture of information products and services, creation of global information space ensuring the effective informational interaction between individuals via the access to global information resources, informational products and services, which in its turn brings up the problem of personality adaptation to the altered social and cultural environments. The article discusses the theories of M. McLuhan, A. Toffler and M. Castells as theorists of post-industrial society, who consider the communication technology as a decisive factor of the process of forming this or that social economic system. The authors analyze problems of network communities existence, their influence on a human and his identity in the context of these theories.

Keywords: post-industrial society, information society, communication, Internet, network societies, computer technologies, identity, civilization development.

Introduction

As electronic mass media and information technologies develop and computer technology improve, in communication and social studies discussion grows about the functions of communication media, role of information in life of the society and tendencies in building the information society.

Thus, for example, new communication forms that are called intertextual emerge on the Internet. This, what goes on between symbols and texts in the network generates further symbolic sequence and symbolism development on the Internet.

Methods and Materials

Research of the information society is a multi-discipline research sphere, and social and cultural analysis allows solving the principal problems: in which direction and what for current social situation is developing and what axiological component of this process is. Synthesizing character of the social and cultural analysis of the information society sets out the direction of forecasting its further development, search for new reference concepts. Potential of the social and cultural methodology allows for accumulating information about the social and cultural reality, studying the personality social adaptation process. The phenomenon of information society can be considered as a specific modification of social and cultural paradigm requiring adequate analysis in terms of determining the importance of the information and communication factor as a dominant one in the coordinates of the modern social processes.

Results and Discussion

In this regard interest is drawn to three names: M. McLuhan, A. Toffler and M. Castells as theorists of post-industrial society, who consider the communication technology as a decisive factor of the process of forming this or that social economic system.

McLuhan shows that development of both economic and social political infrastructure of the industrial society would have been impossible without cardinal change in communicative strategies that caused invention of the lithographic press. Concept of «electronic society» can be identified as a leading concept of his

*Corresponding author's e-mail: yasmina-dinara@mail.ru (D.G. Shormanbayeva)

theory. Attention of McLuhan in general is focused on television and other media, and on information technology development. Important aspects of the information technology, in his opinion, are:

- mosaic of television image structure representing the whole world as a set of messages that are not joint by unambiguous logical relation (when, for example, in a short period of time a news program shows various-scale information at various shooting angle from all sorts of regions and epochs);

- resonance (mutual effect) of these messages in the consciousness perceiving them, which overcomes the mosaic fragmentation and combines them into a holistic semantic unity established by perception.

At the same time, the most appropriate means for the retention of the integrity of perceiving a rapidly updating mosaic and resonant reality appears to be the myth. «We actually live according to the myth laws and integrally, as once before, but we continue to think with the formulas of the former discrete space and time of the pre-electricity century» [1].

Continuing his research, McLuhan detects that in the modern age not only television perception, but all the vital activity of the modern society have become to be performed more and more in accordance with the principle of mosaic resonance: via telecommunications, mass media and computers electricity in some sort extends the central nervous system to the form of «global hug», where everything turns out to be interrelated, and as a result, the so-called «global village» is formed. «The globe associated with electricity is no larger than a village», writes McLuhan [2].

Today all social networks from Odnoklassniki to Twitter can be called «global village». In many chats, there is a tendency to build virtual extended families, where chat participants «play» in a family accepting «virtual roles» of father, mother, children, aunts and uncles of various kinship degrees, brothers and sisters, therefore on a gaming basis creating a certain prototype of the extended family lost during the urbanization. Such virtual families are quite stable in time, and such a «game» can last throughout the entire time of the chat's existence as a virtual community, and new chat visitors can eagerly accept the rules of this «game» entering this virtual family as its members.

Talking about the mass media influence on the society, McLuhan noted entering the adulthood by «generations, who with a TV of their mother have imbibed all the global times and spaces via advertisement», according to which «Democratic freedoms are largely expressed in the fact that people are not concerned with politics, but with dandruff in their heads, hair on their legs, the sluggish work of their intestine, poorly attractive breast form, unhealthy gums, excess weight and blood circulation congestive phenomena» [3]. In his last works, McLuhan showed that under the conditions of new information environment and impact of electronic networks, business and culture appear to be equal and interchangeable concepts [4]. At the same time, anticipating the situation of the 1990s, he noted that «if there are telecommunications with their global coverage, the relevant groups and organizations should use them» [5].

So in accordance with his theory, the modern stage of the society development is some «global village» reviving natural aural and visual multidimensional perception of the world and collectivity, but on the new electronic basis via the replacement of written and printed languages of communication by radio and television and network media communications.

Equally significant contribution to the post-industrialism ideas development was made by the concept of Alvin Toffler, which was set forth in his book «The Third Wave» [6]. In the introduction, the author emphasizes that his book is «not an objective forecast, and it does not pretend to be scientifically grounded» [7], and then he determines the basis for his work as a semi-system model of civilization and our relationship with it. Toffler describes the process of disappearance of the industrial civilization in terms of «technosphere», «sociospheres», «information» and «power sphere», shows which revolutionary changes each of these areas undergoes in today's world. Special attention is paid to showing the relationship between these spheres, and between the «biosphere» and «psychosphere». The «psychosphere» for Toffler is the structure of psychological and personal relationships, due to which the changes occurring in the outer world effect our private life. Changes influence both adaptive and identification mechanisms of an individual.

The main metaphor used by Toffler is a collision of waves leading to change. According to the author, the idea of waves is not only a way to arrange huge amounts of very controversial information, but it helps to see what is under its «raging surface of changes» [8].

Applying the new approach, Toffler analyzes the technical and economic, and information and communicative factors of the social development [9]. At the same time he notes that the offered by him approach to analyzing the social processes «focuses our attention not so much on historical continuity, however important it is, but on the discreteness in history, moments of continuity interruption, innovations and interruption points. He detects basic changes at the time of their occurrence and allows to influence on them» [10].

Surviving a deep crisis, the Second Wave is replaced by the Third Wave bringing new world views and new scientific and technological advances in computer science, electronics, molecular biology, which allow going beyond the limited life and philosophical concepts of the industrial period and creating conditions for eliminating its main contradiction between production and consumption. The civilization of the Third Wave contradicts the old traditional industrial civilization, since it is both high-tech, and anti-industrial. It brings a new way of life based on renewable energy sources, on production methods that exclude factory assembly lines, on new non-nuclear family, on new structure that Toffler calls the «electronic cottage», on radically changed schools and associations of the future. The emerging civilization leads us beyond the limits of standardization, synchronization and centralization.

The development of computer equipment and communications will lead, according to Toffler, to the change in the employment structure, and in combination with increasing labor intellectualization to the emergence of so-called «electronic cottages» that will allow moving of work from the office to employee's home. In addition to saving time and reducing transportation costs, expenses for providing centralized jobs, introduction of «electronic cottages» will lead, according to Torch, to strengthening of family and the tendency to revive the attractiveness of small towns and rural life style [11]. Toffler predicts that «struggle for «electronic cottage» will obviously unite not only technologists and corporations seeking to use new technical capabilities, but also a wide range of other forces: environmentalists, labor reformers in a new style, a wide coalition of organizations, from conservative churches to radical feminists, and major political groups to support that what can be considered as a new, more satisfactory future of the family» [12].

Toffler, in addition to purely technological aspects, notes trends in creating new intellectual medium based on computer networks.

Today, a lot of publications have emerged, which analyze the features of modern society addiction to global computer networks and emerging hazardous trends [13] of the prospects for democracy under the condition of cyberspace [14], and they also predict the processes of Internet self-organization as a system independent of humans. In particular, V.V. Vitkovskiy in his report at the Second All-Russian Conference «Internet and Modern Society» argued that the Internet as a self-organizing system actively counteracts the attempts of individual persons and organizations to take themselves under the administrative control and puts forward the thesis about the Internet having its own goal of ensuring its own viability regardless of global, regional economic, political and other conditions. Ultimately, according to V.V. Vitkovskiy, it can be stated that now existence and development of the Internet does not depend on the will of the humans, its creators.

Toffler shows the tendencies of the introduction of computer technologies into everyday administrative work giving examples of implementing the first demonstration electronic offices and computer data transmission systems. At the same time, he draws our attention to social, psychological and economic consequences of this process, which, in his opinion, will lead to restructuring social roles and changing the employment structure.

In his work «The Rise of the Network Society» Castells carries out a detailed analysis of modern trends leading to formation of the base for the society, which he calls «network society». Reasoning from the postulate that in its nature information is such a resource that can easier than others penetrate all sorts of barriers and borders he considers the information era as the era of globalization. At the same time, network structures are both the means and the result of the society's globalization. Castells writes that «it is the network that make up a new social morphology of our societies, and the spread of 'network' logic largely effects the course and result of processes related to production, everyday life, culture and power» [15]. Thus, the power of the structure turns out to be stronger than the power structure, and belonging to this or that network, along with the dynamics of some networks development in relation to others acts, according to Castells, as the essential source of power.

Castells does not talk about the decline of capitalism, and even on the contrary, argues that the network society is a bourgeois society. However, this kind of capitalism significantly differs from its predecessors by two main features: its global character (which comes after the collapse of the Soviet block) and its basis on the financial flows network. Modern financial flows do not know borders and nationalities, financial operations occur within a fraction of a second and in this «Universal Casino», which is managed by computers, capital circulation determines the fate of corporations, family savings, national currencies and even regional economies [16].

Castells emphasizes the decisive meaning of knowledge for the new economy that relies on the «capitalist form of production» and has «information development form». Transformation processes in the economy cause major changes in the labor market. Individualization of the employment conditions actually di-

vides labor force into two categories: those who are highly qualified specialists and/or have learning abilities, and those who can perform only certain operations. Thus, labor is broken down on a global scale: capital and labor turn out to be placed into different space and time. «They live apart from each other, but they are not related to each other, because the life of the global capital is less and less dependent on a specific labor, but more and more on the accumulated volume of labor as such, which is managed by a small brain center residing in virtual palaces of global networks,» notes Castells.

Transformation processes significantly change political processes. Leadership is becoming increasingly personified, and the path to power lies through creating an image; political figures appear to be involved in the game that is performed via mass media and by mass media themselves. Castells emphasizes that «the dependence on the language of mass media, which has an electronic basis, leads to far-reaching consequences for the characteristics, organization and goals of political processes, political figures and political institutions. Ultimately, the power belonging to the mass media networks ranks second after the power of streams embodied in the structure and language of these networks».

The sign of these communities' compliance to the new architecture of the network society is their network, decentralized form of organization and self-organizing information circulation systems within the community. Castells make a conclusion that it is this decentralized, elusive nature of the network structures of social change complicates the perception and identification of new identity, as the one directed into the future, which is being developed today» [17].

Analyzing works of Castells and others, K. Young defines virtual communities as «social aggregations emerging in the Network, when a sufficient number of people within a long period take part in public discussions, experience the necessary human emotions to form a web of personal relationship in the cyberspace» [18]. And these social aggregations provide possibilities for social design of an individual in the virtual space, formation of network identity.

Conclusions

Thus, A. Toffler along with M. McLuhan and M. Castells can be credited to be the first theorists who have formed a general premonition of the Internet technologies dominance, both in the field of production and in the cultural and social sphere; who was first to denote the problems of the network communities existence, their influence on humans and their identity.

Emergence of a new society organization form — information stage of development — casts doubts over the possibility of univocal interpretation of the human problem. Thus, it can be noted that personality transformation at the information stage of society development is indissolubly related to space virtualisation and broad-scale influence of the Internet. This leads to the interactive character of individual changes, instability of the content-related component of the individuality and impossibility to explicit constants of individual being.

Research of the information society is a multi-discipline research sphere, and social and cultural analysis is meant to solve the principal problems: in which direction and what for current social situation is developing and what axiological component of this process is. Synthesizing character of the social and cultural analysis of the information society sets out the direction of forecasting its further development, search for new reference concepts that suppose for possibility of localizing this process within the socially desired direction, at the same time avoiding both excessive optimism and extreme pessimism.

References

- 1 Терин В.П. Вспоминая Маршалла Маклюэна / В.П. Терин. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.pr.ru/media/mt000005.htm>.
- 2 Терин В.П. Вспоминая Маршалла Маклюэна / В.П. Терин. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.pr.ru/media/mt000006.htm>.
- 3 Кузнецов М.М. Философия Маршалла Маклюэна и коммуникативные стратегии Интернета / М.М. Кузнецов. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.isn.ru/info/seminar-doc/Mclw.doc>.
- 4 Кузнецов М.М. Философия Маршалла Маклюэна и коммуникативные стратегии Интернета / М.М. Кузнецов. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.isn.ru/info/seminar-doc/Mclw.doc>.
- 5 McLuhan Marshall. The new electronic interdependence recreates the world in the image of a global village. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://cybersociology.com>.
- 6 Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. — М.: АСТ, 1999. — С. 26.

- 7 Тоффлер Э. Будущее труда / Э. Тоффлер // Новая технократическая волна на Западе / сост. и вступ. ст. П.С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1986. — С. 302.
- 8 Тоффлер Э. Паса, власть и культура / Э. Тоффлер // Новая технократическая волна на Западе / сост. и вступ. ст. П.С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1986. — С. 303.
- 9 Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. — М.: АСТ, 1999. — С. 28–30.
- 10 Тоффлер Э. Будущее труда / Э. Тоффлер // Новая технократическая волна на Западе / сост. и вступ. ст. П.С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1986. — С. 304.
- 11 Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. — М.: АСТ, 1999. — С. 320–330.
- 12 Тоффлер Э. Будущее труда / Э. Тоффлер // Новая технократическая волна на Западе / сост. и вступ. ст. П.С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1986. — С. 305.
- 13 Марков Б.В. Интернет и глобализация / Б.В. Марков. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://sociology.extrim.ru/vr_kon.txt.
- 14 Витковский В.В. Организация и самоорганизация Интернет / В.В. Витковский. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://sociology.extrim.ru/vr_kon.txt.
- 15 Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1990. — С. 308.
- 16 Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1990. — С. 497.
- 17 Кастельс М. Могущество самобытности // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1990. — С. 308.
- 18 Янг К.С. Диагноз: интернет-зависимость // Мир Internet. — № 2. — 2000. — С. 24–29.

Д.Г. Шорманбаева, Е.Н. Ивлева, М.А. Сейдинова

Желілік сәйкестік контексіндегі ақпараттық қоғам теориялары

Қазіргі әлеуметтік философияда индустриалды қоғамнан кейінгі әлеуметтік шындықтың онтологиясын анықтау мәселесі бұрынғыдан да өзекті. Мәселелердің өзектілігі мен өзгергіштігі қоғамның көптеген теориялық тұжырымдамаларының құрылуына әкелді, олар көбінесе бір-бірімен қарама-қайшылыққа түседі. Мақалада қоғамның «ақпараттық», «заманауи», «желілік» ұғымдары балама ретінде қолданылады, өйткені әртүрлі әдіснамалық және зерттеу базасына ие бола отырып, бұл санаттар бірдей әлеуметтік құбылысты — индустриалды және постиндустриалды қоғамдардан өзгеше жаңа типтегі қоғамның қалыптасуы мен дамуын талдаудан туындайды. Мұндай қоғам қоғамдағы ақпараттың, білімнің және ақпараттық технологиялардың рөлінің артуымен, ақпараттық технологиялармен, коммуникациялармен және ақпараттық өнімдер мен қызметтерді өндірумен айналысатын адамдар санының артуымен, әлемдік ақпараттық ресурстарға, ақпараттық өнімдер мен қызметтерге қол жеткізу арқылы жеке адамдар арасындағы тиімді ақпараттық өзара іс-қимылды қамтамасыз ететін жаһандық ақпараттық кеңістікті құрумен сипатталады, бұл өз кезегінде жеке тұлғаның өзгеретін әлеуметтік-мәдени жағдайларға бейімделу мәселелерін өзекті етеді. Мақалада М. Маклюэн, Э. Тоффлер және М. Кастельс теориялары қарастырылған, постиндустриалды қоғамның теоретиктері ретінде байланыс технологияларын белгілі бір әлеуметтік-экономикалық жүйені қалыптастыру процесінің шешуші факторы ретінде зерттелген. Авторлар желілік қауымдастықтардың өмір сүру мәселелерін, олардың адамға және оның жеке басына әсерін осы теориялар тұрғысынан талдаған.

Кілт сөздер: постиндустриалды қоғам, ақпараттық қоғам, коммуникация, интернет, желілік қауымдастықтар, компьютерлік технологиялар, бірегейлік, өркениеттік даму.

Д.Г. Шорманбаева, Е.Н. Ивлева, М.А. Сейдинова

Теории информационных обществ в контексте сетевой идентичности

В современной социальной философии как никогда актуальна проблема определения онтологии той социальной реальности, которая последовала за индустриальным обществом. Актуальность и вариативность проблематики привели к созданию множества теоретических концепций общества, которые зачастую вступают в конфронтацию друг с другом. В статье понятия «информационное», «современное», «сетевое» используются как равнозначные, поскольку, имея различную методологическую и исследовательскую базу, указанные категории исходят из анализа одного и того же социального феномена — формирования и развития общества нового типа, отличного от индустриального и постиндустриального. Такое общество характеризуется возрастающей ролью информации, знаний и информационных технологий в социуме, увеличением количества людей, занятых информационными технологиями, коммуникациями и производством информационных продуктов и услуг, созданием глобаль-

ного информационного пространства, обеспечивающего эффективное информационное взаимодействие между индивидами посредством доступа к мировым информационным ресурсам, информационным продуктам и услугам, что, в свою очередь, актуализирует проблемы адаптации личности к изменившимся социокультурным условиям. В статье рассмотрены теории М. Маклюэна, Э. Тоффлера и М. Кастельса как теоретиков постиндустриального общества, рассматривающих технологии коммуникации в качестве решающего фактора процесса формирования той или иной социально-экономической системы. Авторами проанализированы проблемы существования сетевых сообществ, их влияние на человека и его идентичность в контексте данных теорий.

Ключевые слова: постиндустриальное общество, информационное общество, коммуникация, интернет, сетевые сообщества, компьютерные технологии, идентичность, цивилизационное развитие.

References

- 1 Terin, V.P. Vspominaia Marshalla Makliuena [Remembering Marshal McLuhan]. Retrieved from <http://www.pr.ru/media/mt000005.htm> [in Russian].
- 2 Terin, V.P. Vspominaia Marshalla Makliuena [Remembering Marshal McLuhan]. Retrieved from <http://www.pr.ru/media/mt000006.htm> [in Russian].
- 3 Kuznecov, M.M. Filosofii Marshalla Makliuena i kommunikativnye strategii Interneta [Philosophy of Marshal McLuhan and Internet Communication Strategies]. Retrieved from <http://www.isn.ru/info/seminar-doc/Mclw.doc> [in Russian].
- 4 Kuznetsov, M.M. Filosofii Marshalla Makliuena i kommunikativnye strategii Interneta [Philosophy of Marshal McLuhan and Internet Communication Strategies]. Retrieved from <http://www.isn.ru/info/seminar-doc/Mclw.doc> [in Russian].
- 5 McLuhan Marshall. (1970). The new electronic interdependence recreates the world in the image of a global village. Retrieved from <http://cybersociology.com>.
- 6 Toffler, A. (1999). *Tretia volna [The Third Wave]*. Moscow: AST [in Russian].
- 7 Toffler, A. (1986). Budushchee truda [Future of the Labor]. *Novaia tekhnokraticheskaia volna na Zapade: Sostavitel i vstupilnaia statia P.S. Gurevicha — New Technocratic Wave in the West: Compiled and introductory article by P.S. Gurevich*, 302 [in Russian].
- 8 Toffler, A. (1986). Rasa, vlast i kultura [Race, Power and Culture]. *Novaia tekhnokraticheskaia volna na Zapade: Sostavitel i vstupilnaia statia P.S. Gurevicha — New Technocratic Wave in the West: Compiled and introductory article by P.S. Gurevich*, 303 [in Russian].
- 9 Toffler, A. (1999a). *Tretia volna [The Third Wave]*. Moscow: AST [in Russian].
- 10 Toffler, A. (1986a). Budushchee truda [Future of the Labor]. *Novaia tekhnokraticheskaia volna na Zapade: Sostavitel i vstupilnaia statia P.S. Gurevicha — New Technocratic Wave in the West: Compiled and introductory article by P.S. Gurevich*, 302 [in Russian].
- 11 Toffler, A. (1999b). *Tretia volna [The Third Wave]*. Moscow: AST [in Russian].
- 12 Toffler, A. (1999b). Budushchee truda [Future of the Labor]. *Novaia tekhnokraticheskaia volna na Zapade: Sostavitel i vstupilnaia statia P.S. Gurevicha — New Technocratic Wave in the West: Compiled and introductory article by P.S. Gurevich*. Moscow: Progress [in Russian].
- 13 Markov, B.V. (2005). Internet i globalizatsiia [Internet and Globalization]. Retrieved from http://sociology.extrim.ru/vr_kon.txt [in Russian].
- 14 Vitkovskiy, V.V. Organizatsiia i samoorganizatsiia Internet [Organization and Self-Organization of the Internet]. Retrieved from http://sociology.extrim.ru/vr_kon.txt [in Russian].
- 15 Castells, M. (1990). Stanovlenie obshchestva setevykh struktur [Formation of the Network Structures Society]. *Novaia postindustrialnaia volna na Zapade: Antologiya — New Post-Industrial Wave in the West: Anthology*. V.L. Inozemtseva. Moscow: Akademiia, 308 [in Russian].
- 16 Castells, M. (1990). Stanovlenie obshchestva setevykh struktur [Formation of the Network Structures Society]. *Novaia postindustrialnaia volna na Zapade: Antologiya — New Post-Industrial Wave in the West: Anthology*. V.L. Inozemtseva. Moscow: Akademiia, 497 [in Russian].
- 17 Castells, M. (1990a). Mogushchestvo samobytnosti [The power of identity]. *Novaia postindustrialnaia volna na Zapade: Antologiya — New Post-Industrial Wave in the West: Anthology*. V.L. Inozemtseva. Moscow: Akademiia [in Russian].
- 18 Young, K.S. (2000). Diagnost: internet-zavisimost [Diagnosis: Internet Addiction]. *Mir Internet — World Internet*, 2, 24–29 [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Aldazhumanov, K.S.** — Candidate of history sciences, chief researcher, Institute of History and Ethnology named after Chokan Valikhanov, Almaty, Kazakhstan.
- Alpysbes, M.A.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of the History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Bektursyn A.S.** — Employee of the Research Department of the State Archive, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Chukubayev, E.S.** — Candidate of history sciences, associate professor of the Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Dronzina, T.A.** — Professor philosophy, professor of the Department of Philosophy, St. Kliment Ohridski Sofia University, Sofia, Bulgaria.
- Esengaraev, E.Zh.** — Candidate of history sciences, Associate Professor, Leading researcher of the research institute of economic and legal studies, Karaganda University of Kazpotreboyz, Kazakhstan.
- Hudoidodzoda, F.B.** — Doctor of philosophy sciences, head of the department of ontology and theory of knowledge, Tajik state national university, Dushanbe, Tajikistan.
- Imanzhusip, R.** — Doctor of philosophy sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Isakhan G.T.** — Head of the Research Department of the State Archive, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Ivleva, Ye.N.** — master of social Sciences, senior lecturer of the chair of the Assembly of people of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, Non-profit Joint-Stock Company «Karaganda Technical University», Karaganda, Kazakhstan.
- Kaldayeva, B.** — PhD student, Department of philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Kalysh, A.B.** — Doctor of history sciences, Sciens Researcher of State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.
- Karipbaev B.I.** — Doctor of philosophy sciences, professor of the Department of philosophy and theory of culture, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Karsybayeva, Zh.A.** — Candidate of history sciences, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Khlebnikov, I.D.** — PhD student, senior lecturer of the Department of world history and international relations, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Kukeyeva, F.T.** — Doctor of history sciences, professor of the Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Loman, V.G.** — Candidate of history sciences, Director of Saryarka Archaeological Institute, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Malikova, A.M.** — PhD, senior lecturer of the Department of actor of drama theater and directing, Kazakh National University of Arts, Nur-Sultan, Kazakhstan.

-
- Mazhitova Zh.S.** — Doctor of history sciences, professor of the Department of humanitarian disciplines, Astana Medicine University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Momosheva, N.K.** — Candidate of history sciences, associate professor of the Department of general history, Kyrgyz national university of the name of Zhusup Balasagyni, Bishkek, Kyrgyzstan.
- Mustafina, T.V.** — PhD student, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Myrzakhmetova, A.Zh.** — Candidate of history sciences, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Nurysheva, G.** — Doctor of philosophy sciences, professor of the Department of philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Nagiev, H.H.** — Candidate of history sciences, associate professor, Department of Philosophy and Social Sciences and Humanities, Moscow State Academy of Veterinary Medicine and Biotechnology - MBA by K.I. Skryabin, Moscow, Russia.
- Pupysheva, T.N.** — Master of economics, Researcher, Research of the research institute of economic and legal studies, Karaganda University of Kazpotreboyz, Kazakhstan.
- Rakimzhanova, S.K.** — PhD, senior lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Rezvushkina, T.A.** — PhD student, senior lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Sadvokassova, Z.T.** — Doctor of history sciences, professor, Ch.Valikhanov Institute of history and ethnology, CS MES RK, Almaty, Kazakhstan.
- Sagatova, A.S.** — Candidate philosophy sciences, associate professor of the Department of philosophy and theory of culture, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Sagidullayev, D.Z.** — Master of degree, postgraduate student of the specialty «Archaeology» of the Kazan Federal University, Russia.
- Sagikyzy, A.** — Doctor of philosophy sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University, Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies of CS MES RK, Almaty, Kazakhstan.
- Sarsenbekov, N.Zh.** — PhD student, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Seydinova, M.A.** — master of law, senior lecturer of the Department of the Assembly of people of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, Non-profit Joint-Stock Company «Karaganda Technical University», Karaganda, Kazakhstan.
- Shormanbayeva, D.G.** — PhD, head of the chair of the Assembly of people of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, Non-profit Joint-Stock Company «Karaganda Technical University», Karaganda, Kazakhstan.
- Shurshitbay, M.** — PhD student, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan.
- Smailova, A.B.** — PhD student, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Stamshalov, E.I.** — Institute of History and Ethnology named after Chokan Valikhanov, Almaty, Kazakhstan.
- Sultanmuratov, N.N.** — PhD student, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Tukpatullin, T.S.** — PhD student, A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kazakhstan.
- Turlayev, V.A.** — PhD student, senior lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Ualiyeva, G.K.** — PhD student, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Yunisov, E.A.** — PhD student, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Zhakan, M.K. — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Zhanabaeva D.M. — PhD, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MES RK, Almaty, Kazakhstan.